

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

DANTE ALIGHIERI
ISTENI SZINJÁTÉKA.
(DIVINA COMMEDIA.)

FORDITOTTA
BEVEZETTE S JEGYZETEKKEK KISÉLTE

SZÁSZ KÁROLY.

ELSŐ RÉSZ: A POKOL.

BUDAPEST,
1885.

A P O K O L.

IRTA

DANTE ALIGHIERI.

FORDITOTTA

BEVEZETTE S JEGYZETEKKEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

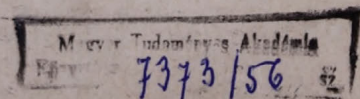
A P O K O L.

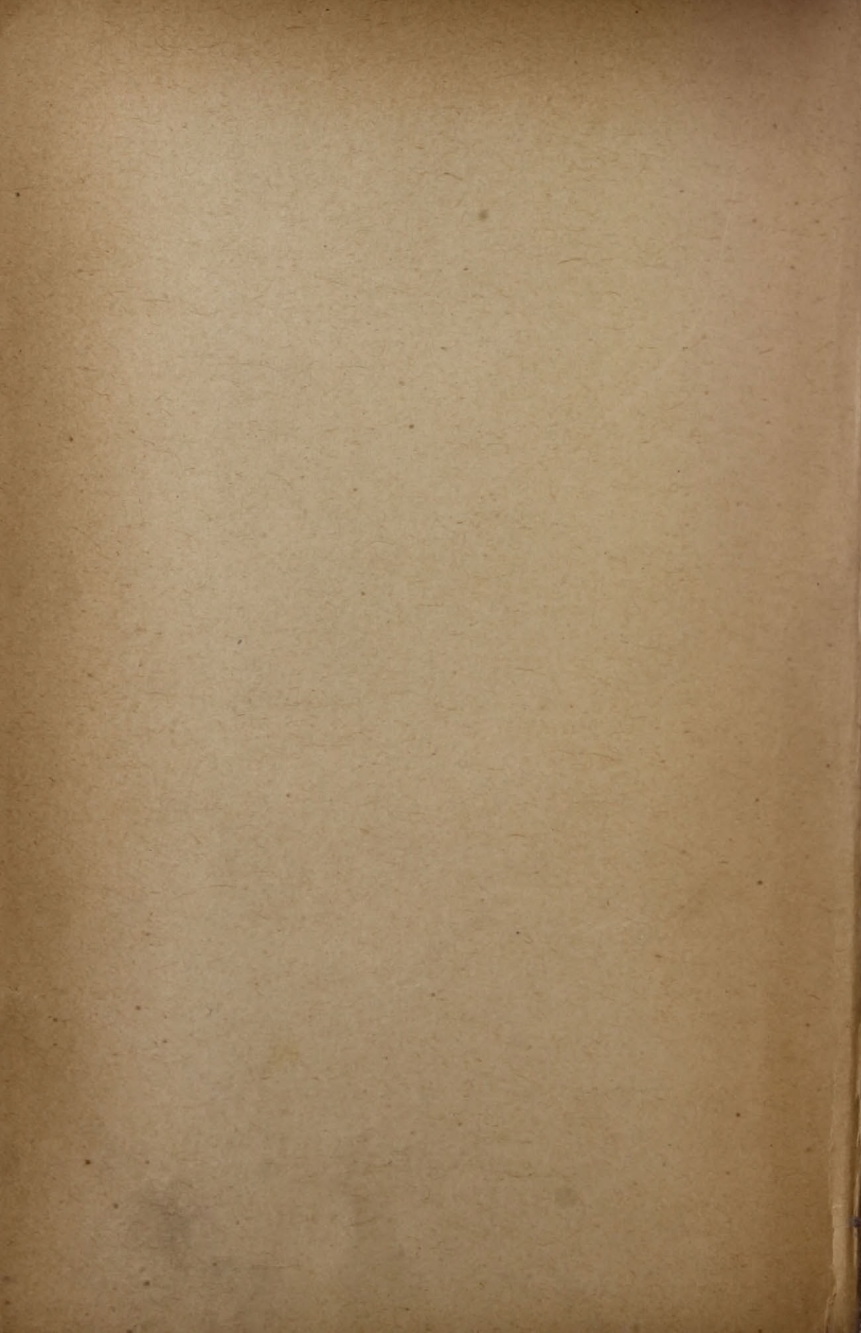
IRTA

DANTE ALIGHIERI.

204336

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Negyedik cyklus. 1884—1886.

A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évvel könyvkiadó vállalatának új cyklusát indítja meg. Feladatát nem látja kimerítve, s a mi kulturális viszonyaink között nem is láthatja, a tudományoknak szakszerű s csupán a szakkörök érdeklődésére számító művelése által. Nemcsak gazdagítani törekszik a nemzet szellemi kincsés házát, hanem a szónak minél igazibb értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt. Munkássága ennél fogva, a tudományok önálló művelése mellett, a tudományos ismeretek terjesztésére, a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzésére is irányul. A könyvkiadó vállalat erre a nagy, nemzeti jelentőségű célra törekszik. Oly eredeti és fordított munkák kiadását határozta benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

Első felhívásának kibocsátása óta a legkitűnőbb munkák hosszú és becses sorát, a tudomány klasszikusainak egész kis könyvtárát adta a magyar közönségnek. Az ó-kor klasszikus népeinek története, politikai, társadalmi és művészeti élete világhírű művek teljességében írmertetvék. A világirodalom története kitűnő monographiákban kezdve meg a francziával és angollal. A magyar nyelvészet legfőbb kérdései alapvető dolgozatokban tárgyalva. A *philosophia* jelenkori irányai, a politikai, jogi és közgazdasági tudomány újabb vívmányai, felfogása és eszméi tanulságos munkák egész sorában mutatva be. E gazdag könyvtárban ottvannak *Macaulay*, *Carlyle*, *Mommsen*, *Curtius*, *Thierry*, *Amadé* és *Symonds* történelmi, *Lewes* és *Stuart Mill* bölcséleti, *Boissier*, *Nisard* és *Taine* irodalmi, *Goethe* költői, *Müller* nyelvtudományi, *Bluntschli*, *Gneist*, *Laveleye* és *Todd* politikai, *Maine*, *Sumner* és *Carrara* jogi, *Leroi-Beaulieu* pénzügyi munkái; az eredetiek közt *Arany János* prózai dolgozatai, *Hunfalvy Pál* és *Vámbéry Ármin* ethnographiai s nyelvészeti műve és *Pauler Tivadar* adalékai a magyar közjoghoz.

Az erkölcsi siker, melyről e sorozat tanuskodik, megfelelő külső eredménnyel párosult. Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesítette feladatát, hanem azzal az örvendetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált.

E kötelességérzettel és e meggyőződésben indítja meg a vállalatnak új, már negyedik cyklusát s értesíti a közönséget programjáról. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba felveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak. A jog- és államtudományi sorozat összeállításánál pedig figyelembe vette a gyakorlati élet némely igényeit is, melyeknek a tudomány szempontjából való kielégítése nem esik a könyvkiadó vállalat feladatán kívül.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított programja a következő:

Első sorozat. Történelem.

Mac-Carthy: *Korunk története.* Angol eredetiből fordítja Szász Béla. Három kötet.

Ranke Leopold: *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Első kötet.

Symonds: *Az olaszországi renaissance művészete.* Fordítja Pulszky Károly. Egy kötet.

Thierry Amadé: *Római történet az ötödik században.* Fordítja Öreg János. Három kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Második kötet.

Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert eredeti munka.) Egy kötet.

Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története.* (Eredeti.) Első és második kötet.

Dante divina commediájából: *A pokol.* Szász Károly fordításában. Egy kötet.

Taine: *Az angol irodalom története.* Fordítja Csiky Gergely. Negyedik és ötödik kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Concha Győző: *Újkori alkotmányok.* (Eredeti.) Két kötet.

Gide Pál: *A nők joga.* Egy kötet.

Lavergne Léó: *A mezőgazdaság Angliában, Skóciában és Írlandban.* Fordítja Beksics Gusztáv. Egy kötet.

B. Krafft Ebing: *Törvénytudományi irodalom.* Fordítja dr. Schwarzer Ottó. Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív, a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból *ötven-hatvan* ív, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *köte* tenként 40 krajczár fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily cím alatt: *Akadémiai könyvkereskedés (Knoll K. és társa) Budapestén, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavasszal.

A Magyar Tudományos Akadémia főadata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* főadatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A. M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

ELŐSZÓ.

Ha Dantéra hallgatok, soha sem kezdtem volna a Divina Commedia fordításába. Ő, a nyelvnek valamennyi nemzet és időkor írói közt legnagyobb mestere, így int Lakomájában: »Tudja meg mindenki, hogy a muzsák kötelékével összefűzött egyetlen művet sem lehet a maga nyelvéből másra lefordítani a nélkül, hogy édességét s hangzatosságát el ne veszítse.« (II Convito, I. 7.)

Magamnak is elég alkalmam volt, saját gyarló kísérleteimen, e mondás igazságáról meggyőződni. Fordítottam Shakspeare-t, Molière-t, Hugo Victort, Moore Tamást, Lord Byront és Goethet — s mi maradt meg belőlök? Vakmerő, hogy még is bele mertem fogni Dantéba is! Pedig ha fentebb idézett mondása áll valamely költői műről, kétszerezsen sőt százszorosan illik bizonyára az övére! Honfitársai őt »isteni költőnek« — művét »isteni« színjátéknak nevezték. S ez utóbbi elnevezés nemcsak a költemény tárgyának szól, s annak vallásos nagy jelentőségét s isteni tartalmát akarja jelezni, hanem szól a költői s szorosabban a nyelvi kivitelnek is; ez utóbbinak jelesen azért, hogy mint isten a világot, Dante az olasz irodalmi nyelvet teremtette, s midőn azt a classicus latinnál szemben köznépinek, volgare-nek nevezte, egyszersmind a legdicsőbb zengzetű nyelv magas polczára tudta fölemelni, az első modern nyelvvé tévén azt, akkor, mikor Európa többi modern nyelvei, nemcsak a germánok: az angol és a német, de a románok is: a francia és

spanyol, még fejlődésök pólyáiban feküdtek. Dante a XIV. század elején irt s nyelve kevés különbséggel a mai olasz; mi volt akkor a német, a franczia, az angol? Termékeiket ma fordításban kell olvasnunk, hogy megérthessük.

A Dante nyelve teljesen kiképzett s végkép megállapított nyelv. Költői formái pedig a legtökéletesebbek. Sonettje, sokkal a Petrarcaé előtt, négy rimével 14 sorában, teljesen megállapította e külső mint belső alkatára nézve oly tökéletes és oly kerek dalformát. De a sonett, magában bevégeztségénél fogva nem lehetett alkalmas hosszabb költeményre, melyben az előadás folyamatossága szintoly elengedhetetlen, mint a cselekvényé. Homér e végből a hexametert teremtetten (vagy fogadta el) az éposz vers formájaul. Milton nagy szabadsággal élt, mikor a rimetlen jambust tette azzá. Dante, kiérezvén, hogy a classica versforma, a hexameter, modern nyelvben nem alkalmazható, mert nem nemzeti versmérték, túlságosan könnyűnek s majdnem a próza testvérének találván pedig a rimetlen jámbust, melyet az olasz »versi sciolti«-nak, kötetlen versnek (*contradictio in adjecto*!) nevez, bizonyára nem a könnyebb részt választotta magának, mikor terzináit, egymásba fonódó hármas rimeikkel, megalkotta.

Magának — hát még fordítóinak! Gondolt is ő fordítóival! Melyik költő gondolna szegényekkel! S bizonyára nem is kívánhatjuk, hogy gondoljanak. A fordító kötelessége eredetijével gondolni s hozzá alkalmazkodni. Ez a kötelesség Danteval s a Divina Commediával szemben oly nehézé válik, hogy — mint a nehéz kötelességekkel szemben rendesen szokott történni — a fordítók igyekeznek megalkudni vele. Az alku tárgya, természetesen, legelőször is a terzina s a három rím. Kétséget sem szenved, hogy a külforma minden

nehézsége közt csakugyan ez a legnagyobb. A meghatározott helyeken elhelyezett és semmi szabadságot vagy változtatást nem engedő három rim oly nehézséget képez, melylyel sikeresen megküzdeni csaknem folytonosan bajos, helyenkint pedig majdnem lehetetlennek látszik. E részben a terzina még az ottava riménél is nehezebb, mely — tudvalevőleg — szintén három-három rimet kíván hat első sorában, de a két utolsóban csak kettőt s a hat elsőben is a páratlan helyeken ugyan him-, de a párosokon csak nő-rimeket, míg a terzina elejétől végig kéttagu him-rimeket követel. Kivételt a rim hármassága alól csak az énekek elején és végén enged, a hol az első és harmadik s az utolsó és a hátul kezdve harmadik sorokon csak két-két rim van.

A terzinák rimelésének e rendkívüli nehézsége, mely az olasz nyelv rimben való nagy gazdagsága s a rimelés könnyítő törvényei mellett kevésbbé érezhető mint más nyelvekben, birtára, vagy inkább kényszerítette Dante német fordítói közül éppen a legjelesebbeket, hogy a terzináknak rimetlen jámbusokkal való fölcserélése által magoknak a legnagyobb engedményt tegyék, a mit aztán annál nagyobb tárgyi hűség s jámbusaik tisztasága által igyekeztek kipótolni. Valóban Dante legjobb fordítói azok, a kik erre példát adtak, s a kiknek Dante megértetése s magyarázása körül különben a legnagyobb és igazán elévülhetetlen érdemeik vannak, u. m. dr. Witte Károly, a hirneves Dante-tudós, a legjobb Dante-szöveg kiadója, s a német Dante-társaság lelke — és János szász király, ki Philaetes álnév alatt adta ki az egész Divina Commedia fordítását, melynek életéből egy századnegyednél többet, élete javát szentelte, s mely nagy tartalmi hűségén kívül különösen jegyzetei által tűnik ki s válik minden Dante-olvasónak, különösen pedig fordítónak valóban

nélkülözhetetlenné. Dante fordítói és magyarázói közül talán senki sem fordított annyi s oly lelkiismeretes gondot a középkori scholastika philosophia tanulmányozására s a keresztényen mysticismus mélyébe való behatolásra, melyek nélkül a Dante költeménye, különösen a két utolsó rész, meg sem érthető — mint Philaletes, a ki Aquinói Tamást, Danténak nyíltan elismert mesterét, de a mysticusokat is, kikkel Dante még inkább szellemrokon, mint az aquinóival, a Clairvaux-i Bernáttól kezdve valamennyit, s összes műveiket, a legbehatóbb s a legrészleteseb tanulmány tárgyává tette és Dante sok, az előtt homályos vagy félremagyarázott helyére egészen új világot vetett. Hasonló érdemei vannak viszont Witte-nek a szöveg szabatos megállapítása körül, melyben — valamint a tárgyi és nyelvi magyarázatok bőségében és világosságában, a szintén német földön élő olasz tudós Scartazzinivel osztozik.

De a fordítóknál s fordításaiknál maradván, hadd említem meg, hogy a Philaletes és Witte példáját (a terzinák rimetlen jambusokra feloldásában), az angol Amerika nagy költője Longfellow, a Dante magyar fordítói közül pedig Császár Ferencz, a ki először szólaltatta meg Dantét magyarul, a négy első énekét adván a Pokolból, és Angyal János, ki először adta az egész Pokolt bő és tartalmas jegyzetekkel, szintén követték.

Bármily nagy elismeréssel viseltetem is Philaletes, Witte és Longfellow tartalmilag oly hű s egyébiránt nyelvileg is jeles fordításai s a mellett hálával is magyar elődeim úttörő munkája iránt,*) őszintén meg kell vallanom, hogy a rimetlen

*) E hálám különösen dr. Angyal Jánost illeti, ki a teljes Pokol-t adván, igen tartalmas jegyzetekkel, engem nem egyszer útba igazított, s kitől a tartalmi hűség tekintetében bármely fordító tanulhat. Egyes kifejezéseket, szavakat magam is vettem át tőle, ahol azokat oly jól találta, hogy én jobban nem találhattam.

versekre feloldott Isteni Szinjátékban Dantéra nem tudok ismerni. A terzinát oly lényegesnek érzem, (s érzi kétségkívül mindenki, a ki az eredetit olvassa) Dantéban, — hasonlíthatatlanul lényegesebbnek, mint a költemény egyik vagy másik, a rimelés nehézsége miatt talán elveszendő részletét, vagy egyes sorok kifejezésbeli árnyalatát, hogy a rimetlen Dantét soha egy perczig sem tudtam az igazi Danténak elfogadni. Különösen két magyar fordítónkkal szemben lepett meg minduntalan, majdnem minden sornál ez a benyomás. Ők még a rimetlen vers nyügeiben is oly nehezen mozognak — bár Császárnál ez nem a simaság, csak a magyarosság hiányában mutatkozik — s a tartalom pontossága és a kifejezés árnyalatai ellen annyi szabadságot kényszerűnek venni magoknak, nyelvök oly nehézkes, fordulataiban sokszor magyartalan, szórendjében erőltetett, kifejezésében prózai, hogy egy perczig sem habozom kimondani: jobban szeretném jó prózában olvasni Dantét, mint ilyen versekben. Csakhogy természetesen az sem volna Dante, még a franczia fordítók sima, kifejező s művészi prózájában sem; legalább nem az a Dante, a ki költői nyelven s alakban írta költeményét.

Ha pedig az eredeti alakját s terzináit megtartó német fordítások közül a jobbakat, Bartschét, Notterét, Krigarét, sőt még a kezdet nehézségeivel küzdő Streckfussét s Kannegiesserét is olvasom a Philaletesé s Witte-é mellett, a Dante fuvallatát sokkal inkább érzem, tartalmi fogyatkozásaik mellett is, mint ama kettőnek tartalmilag tán hívebb, de formában az eredeti legfőbb báját nélkülöző fordításaiban. A mi a három rim nehézsége miatt itt-ott elveszett bennök, az sokkal kevesebb és sokkal lényegtelenebb, mint a mi a rimek elejtésével elvész. Ott elkallódott a roppant garmadából egy-

két búzaszem — kár ugyan azért is, — itt azonban elveszett a vers pompája s a rimekben összpontosuló hangzat egész teljessége. És ez mindenestre sokkal nagyobb veszteség amannál. Pedig ne gondoljuk, hogy a rimetlen vers is, szabadsága daczára, teljesen és egészen híven adhatja Dantét. A figyelmes olvasó, ha sorról-sorra veti össze Philaetet az eredetivel, észre fogja venni, hogy ő is kénytelen volt néha felbontani a mondat szerkezetét, sőt a sorok sorrendét is, de még itt-ott ő is elhullatott egy-egy szemet a garmadából. Mit nyert tehát a rimek elejtésével, ha még a tartalóm hűségében sem lehet oly tökéletes, mint egy jó prózai fordítás, a mely azonban már csakugyan nem Dante, mert nem is költemény.

Ítéletem azért ez: aki Dantét csak érteni akarja, ám olvassa rimetlen vagy épen prózai fordításait, de a ki élvezni is akarja s költői erejének varázsát szomjuhozza, az forduljon — első sorban természetesen az eredetihez, vagy ha az hozzájárulhatatlan neki, legalább alakhű fordításához az eredetinek.

Megvalloim azonban, hogy ez ítéletet sokkal könnyebb kimondani, mint végrehajtani, vagyis a Divina Commedia alakhű fordításával módot nyujtani a magyar közönségnek, hogy így olvassa a nagy művet a maga nyelvén. Nem szólok most a tárgyi nehézségekről, melyek költői vagy nem költői fordításnál egyenlők, de melyeket a magyarázatok óriási készlete mellett végre is le lehet győzni, mert ma már nincs egyetlen sora is az Isteni Szinjátéknak, a melyet nem értenénk s megmagyarázni nem tudnánk. Szólok csak a verselési nehézségekről. S ezek is kétfélék: a hármas rim, melyről alább szólok — és általában a kimért és szorosan meghatározott, azért egyetlen egy sorral való túlterjeszkedést

sem engedő verssorok hossza és száma, melyekbe a tartalom, fordítva kivált, sokszor csak a legnagyobb nehézséggel s néha — meg kell vallani — valódi erőszakkal szorítható be. Nyelvünk ugyan e részben, merem mondani, szabatossága és tömörsége, formáinak és szórendjének gazdaságos volta által, akár a németet, akár a francziát felülmulja (az angolt talán nem, mely kivált rövid, egy tagu szavaival legyőz); s még is hányszor állottam, általam legyőzhetetlen, nehézségekkel szemben! Talán a nyelv oly művésze, mint Arany János, nem érezte volna legyőzhetetleneknek e nehézségeket; de hiába, Arany Jánost csak egyet szült nemzetünk, s ki tehet róla, hogy ő Aristophaneshez és nem Dantéhez fordult fordító kedvével! Én megvallom, a figyelmes olvasó s kivált a hibakereső bíráló úgy is észrevenné, minek tagadnám, hogy itt-ott könnyítettem a szórenden vagy lazítottam annak — Danténál oly sajátos szorosságán, mely úgy áll nála gyakran, mint az élére vert pénz. De meg kell vallanom azt is, hogy a versek folyamatossága is sokat vesztett nálam. Jambusaim felette terhelvék spondaeusokkal, itt-ott anapestusokkal, mert az eredeti tartalom értelme vajmi ritkán engedett válogatni a szavakban, s a mértéknek megfelelőbbeket venni a tán kevésbbé megfelelő, de az értelem által követelt szavak helyett. Mindez azonban oly baj, a mi a rimetlen versnél is csak úgy előfordult volna, s magyar fordító elődeimnél csak oly gyakran található, mint nálam.

A verselés legnagyobb nehézsége mégis a terzinák hármas rime. Nem ismétlem a panaszokat, melyek nyelvünknek rimekben való szegénysége ellen már annyiszor hangzottak. Mióta Petőfi és Arany János a rim helyén az assonance-ot meghonosították, azóta e szegénység nem is oly nagy s én részemről sohasem panaszkodtam miatta, s néme-

lyek által úgynevezett »kin-rimeim« nekem bizony nem nagy kinomba kerültek (nekik talán igen, olyanokat »faragni«). Most sem panaszkodom, bár bevallom, hogy a harmadik rim megtalálása sokszor nem kis gondot adott, még azon nagy szabadság mellett is, melylyel az assonance alkalmazásában élni magamnak mindenütt, a hol szükségét éreztem, megengedtem. E részben néha, talán nem igen sokszor, sokkal túlmentem azokon a határokon, melyeket eddig jobb költőink gyakorlata megengedett s melyeket Arany János, ismeretes értekezésében az assonance-ról, oly szabatosan kitűzött. De e szabadság daczára is azt remélem, hogy fordításom inkább emlékeztet az eredetire s teszi annak benyomását, mint a különben legszabatosabb rimetlen fordítás is tehetné.

Az olasz és magyar rimelés különbsége szembeszökő. Az olasz nem fogad el, s nem is ismer assenance-ot; s Dante mindenütt kifogástalanul tiszta rimekkel dolgozik. Merem állítani, hogy nagy költeményének mintegy 14,000 sorában egyetlenegy kifogásolható rim sincs. De az olasz rimelést rendkívül megkönnyíti a név- és igeképzők azonossága s összhangzata, melyek kifogástalan rimeket adnak. Azért az olaszban százával van az egészen egybehangzó rim, melyből semmi sem esik a szógyökökre, minden a képzőkre. A magyarban az azonos képzők ép oly kevésbé adnak jó rimet, mint az azonos ragok. A mit Bajza nak-nek versnek nevezett, ép úgy nevezhetjük ság-ség versnek is, s egyiket úgy megilleti a nevetségesség tétele, mint a másikat. A magyar, azonos képzők vagy ragok mellett is, magában a szógyököben keresi a rim törzsét, legfőlebb azt engedi meg, hogy ha a kéttagú rim első tagja a szógyököben megvan, a második tag lehet azonos képzőben vagy ragban. Pl. az olaszban jó rimek

(Dantéból és pedig egyetlen énekből — Inferno VIII — taláalomra idézem): gissi, dissi, affissi; ferrigno, maligno, ordigno; frustatori, peccatori; divennimmo, salimmo, partimmo; condanna, inganna, assanna stb. Rimek volnának-e a magyarban az ilyenek: láttatok, voltatok, szaladtatok; emberekkel, reményekkel, szívetekkel; álladalom, forradalom, sokadalom stb. pedig ugyan erős, két sőt három tagu összhangzatok, még sem rimek. Ellenben látni, tátni, kiáltni — elég jó rimek, mert a rim első fele benne van a gyökökben: lát, tát, kiált. Még egy: a magyar az alhang és felhang közti különbséget ismeri. Rimelésében azért óhajtható, az egyhangúság elkerülése végett, a mennyire lehet, váltogatni az al- és felhangu rimeket. Én — legalább igyekeztem rajta. Az olasznak erre sem kell gondolnia. Danténál nem ritka eset, hogy csaknem összehangzó szók (azért nem rimek az olaszban) követik egymást, vagy inkább fonódnak össze egymással, két, három, néha több terzinában is. Ime-mindjárt az I. ének legelső terzinái: vita, smarrita; oscura, dura, paura; tovább, a 6., 7., 8., 9. terzinában, félbeszakítás nélkül ezek a rimek: pianeta, queta, piéta; durata, affanata, gnata; riva, fuggiva, viva, mind csupa *a*; aztán jönnek a csupa *o*-k; passo, lasso, basso; molto volto; cammino, mattino, divino; azután a csupa *e*-k: stelle, belle, pelle; cagione, stagione, leone; desse, venesse, temesse; fame, grame, brame, (mind az egyetlen I. énekben!) s így tovább. Az olasz rimelés ezt megengedi, a magyar — ha nem tiltja is egyenesen, kerülni int, mert nem tűri az egyhangúságot. Fordításomon a figyelmes olvasó észre fogja venni az erre fordított — bár néha nem sikerült igyekezetet.

Még csak egy megjegyzést rimelésemről. Dante igen kevés, félkezes ököllel felszámítható kivétellel, mindenütt

him rimeket használ, 11 szótagos soraiban. Én mertem a sorokat itt-ott, a szükségeshez képest, 10 szótaguakkal vegyíteni. Ezzel az egyhanguság némi enyhítését is véltem elérni, bár e szabadságot nagyon cum grano salis, csak kivételesen használtam. A német rimes fordítók némelyike sokkal nagyobb mértékben él vele, pl. Bartsch Károly; sőt Notter állandóan s elvszerűen cseréli a 11 és 10 tagu him- és nőrimű sorokat. Én ezt a Dante hangja meghamisításának tartom.

De elég a külformáról; hadd szóljak valamit fordításom benső, tárgyi irányelveiről is.

Tartalmilag hű fordításra törekedtem. A hűség alatt nem a szószerintiiséget értem; akkor olasz verset adtam volna magyar szavakkal; a legképtelenebb valami. Nyelvünk hála istennek fejlettebb, s költői nyelvünk különösen az, semhogy fordulatokért, kifejezésekért, szólamokért, sajátosságokért idegen nyelvre szoruljon. Elmult az az idő, ha volt valaha, mikor a Kazinczy elve, a nyelvnek ily uton való gazdagítására, érvényes lehetett. Hanem abban keresem a hűséget, hogy mindaz, a mit a költő gondolt, érzett, képzelt s kifejezni akart, kifejezést nyerjen, nem a mint ő (olaszul) kifejezte, hanem a mint azt magyarul ki lehet fejezni, s a mint ő kifejezte volna, ha nyelve magyar; tehát nem magyar prózában, hanem magyar versben, mely lehetőleg méltó legyen Dantéhez. Igyekeztem azért költői, hangzatos, kifejező lenni. Sok igyekezet egyszerre, de azt mondtam: a l e h e t ő s é g i g, t. i. a magam erejétől kitelhetőleg, ez pedig ugyancsak ruganyos és az alkuvásra sok tért engedő kifejezés. S mivel előre is le kelle mondanom arról, hogy a Dante nyelvének hangzatosságát, zengését, melegségét és teljességét elérjem (ezek azok, a mik szerinte is minden fordításban elvesznek)

— legalább arra igyekeztem, hogy nyelvének — s egész költészetének — legerősebb oldalát: plasticitását, tőlem telhetőleg megőrizsem s visszaadjam.

Szabad legyen egy pár szót szólanom a plasticitásról, e legkiválóbb tulajdonáról a nagy költőknek: Homérnak, Danténak, Shaksperenak, Miltonnak, Goethének, Arany-nak. A plasticitás abban áll, hogy minden gondolat, sőt érzés is, kép alakjában, szemlélhetőleg jelenik meg a költő lelkében s ő annak kifejezésére ép azt a szót találja meg, mely azt az olvasó előtt is oly szemlélhetővé teszi, a mint az ő előtte áll. Az első műveletet a képzelő tehetség hajtja végre, a másodikat a nyelv fölötti teljes uralom. E kettőnek egyesülése nélkül nincs nagy költő, mint a képzelet hasonló ereje s az ecset vagy a véső feletti teljes uralom nélkül nincs nagy festő vagy szobrász. Az elsőt a természet adja meg s a gyakorlat fejti ki a költőben és művészből; a másodikat a tanulmány és a gyakorlat. Azért a költőt s művészt: természeti adomány, tanulmány és gyakorlat együtt képezik s a három közül egyik sem engedhető el.

Visszatérve a plasticításra, Dante talán valamennyi nagy költő közt a legnagyobb mértékben bír e tehetséggel. Képzeletének termékenysége a Shaksperével egyenlő; kifejezésének szabatosága azt is felülmulja. Ez utóbbiban Homér, Goethe és Arany hasonlíthatók hozzá, az előbbiben Shakspere-n kívül még Milton. Mind a kettő benne egyesül a legnagyobb mértékben. Termékeny képzelete ezerével alkotja a képeket s alakokat, melyekben eszméit testesíti. Szinte sürrenek-forrnak s nyüzsögnek, kivált a Pokolban, úgy hogy alig van idő egynél-egynél kissé hosszabban időzni; egy vonással, egy két szóval kell festeni s tovább menni a következőre. S ez ezer meg ezer kép és alak minde-

nike, kiválik a sötét háttérből, szemlélhető lesz, szinte kézzel foghatónak látszik s feledhetetlenül nyomja be magát képzelődésünk által emlékünkebe. Olykor egy mellékes apró vonás — a természetből, a környezetből — válik a költő eszközévé képei érzékítésére; de vegye akárhonnán, ő biztosan megtalálja az eszközt s a kellő szót a kép plasticussá tételére. Ez a Dante művészete. Sokat mondtam hát, többet mint akartam, midőn azt mondtam, hogy a Dante plasticitását megőrizni s visszaadni mindennek fölött igyekeztem. Igyekeztem pedig s »in magnis et voluisse sat est.«

Végre, úgy a hogy, a nagy költemény első harmadának a fordításával készen vagyok, s azt, a szükséges bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva, ezennel a Tek. Akadémia bírálata alá bocsátom. E magyarázó készletről s berendezéséről kívánnék azért még számot adni röviden.

Hogy Dantét jegyzetek nélkül olvasni lehessen, arra mai napság nemcsak az idegen, az olasz sem gondolhat. Ez utóbbinak, vagy az olasz irodalomban jártasnak, nyelvi magyarázatokra kevesbbé van ugyan szüksége, ámbár azokat sem nélkülözheti egészen — s e részben engem a Scartazzini jegyzetei utasítottak legtöbbször és legjobban; de a tárgyi magyarázatokat ő sem, általában senki sem nélkülözheti. Mert nem képzelhetünk oly tudóst, a középkor összes tudásában, bölcsészeti s hittani rendszereiben, történeti s földrajzi fogalmaiban és ismereteiben, főleg pedig a XIII. és XIV. századbeli Olaszország s városai s államai történetében, egész a családi viszályokig s a titkos ármányok- és gyanúsításokig, annyira jártast, hogy Dantét folyamatosan olvasva, csak úgy á vista meg is értse mind, a mit olvas. Ő pedig mindent ismertnek és tudottnak tesz föl olvasói előtt, a mire hivatkozik vagy csak czéloz is. Kitűnt pedig csakhamar, hogy

még saját korabeli honfitársairól is sokat tett föl, mikor erre számított. Költeményének ezek előtt is — azonnal pedig — magyarázókra volt szüksége, hogy megértsék s olvashassák; és pedig nemcsak a benne lefektetett eszmék s ezélezások vagy épen rejtett értelmek magyarázata miatt, hanem a benne előforduló koresemények, nevek és tények tekintetéből; mert ha a kortársak egyet s mást, vagy sokat, tudtak is abból, a mit ő költeményében főlemlít, megérint vagy belesző, de nem tudtak mindent s sok részben mindjárt magyarázatra szorultak.

A költő saját fia, Dante Péter volt apja művének első magyarázója — bár némelyek kétségbe vonják, hogy a neve alatt létező kommentár tőle származnék; — őt követék még szintén a költő kortársai közül az Imolai Benvenuto, da Buti Francesco, s kevésbé utóbb az Ottimo Commento. Nemsokára egyetemi tanszéket kellett állítani kizárólag a Dante magyarázatára s azt legelőször is a hirneves tudós Boccaccio — a frivol Decamerone genialis írója — foglalta el. Azóta, hatodfél század alatt, olaszok és nem olaszok, tudósok, költők, műfordítók s műkedvelők, kötetek százait, sőt ezreit szentelték a Dante magyarázatának s csak korunkban is, a már említettek: az olasz Scartazzini, a német Witte, Philaetes, Notter, Streckfuss, Kannegiesser, továbbá a Dante-társaság egész köre s annyi Dante-életíró és tanulmányozó, Wegele, Ruth, Delff, a francziák közül Ozanam, Ratisbonne, Artaud de Montor, az angolok közül Longfellow, nálunk az említett két fordítón kívül gr. Széchenyi Antal, ki — mint Macaulay is, egy szellemes és tartalmas essayval áldozott a nagy költő iránti hódolatának, s száz meg száz más, kiknek műveivel egy nagy Dante-könyvtárt lehet összeállítani.

Jegyzetek nélkül én sem gondolhattam fordításom közrebocsátására. De jónak láttam ezekben csakis a legszükségesebbre terjeszkedni, hogy a szöveg érthető legyen s a költő czélzatai megvilágíttassanak. Nem olvasottságomat akartam fitogtatni velök, csak olvasóimnak szolgálni. Nem is dicsekszem azzal, hogy az első forrásokra visszamentem volna s az Imolait, da Butit, vagy az Ottimot mind felhántam volna, hogy belőlök szedjem ki a magyarázatot. Miért is? hiszen, hogy csak kettőt említsek, Scartazzini és Philaletes jegyzetei oly bővek, annyira feldolgoznak és tisztáznak minden anyagot, idézik az ellenkező nézetek nevezetesbjeit s adják a kritika összes eredményeit, hogy czélomhoz képest e kettővel is teljesen beérhettem volna, s ha rajtok itt-ott mégis túl mentem, csak saját kedvtelésemből tevém. És ha Scartazzini maga is azt mondja jegyzeteiről, hogy benők eredetiségre éppen nem törekedett s minden áron valami újat mondani nem volt becsvágyában: mit mondjak én?

S mégis, a nélkül, hogy gondolatomra patenst kérjek, van művem berendezésében, valami új, a mit, legalább ez alakban, sajátomnak merek vallani. Hogy az olvasót a Dante egészen új, különleges világa ne lepje meg felettébb s ne érezze magát már egyelőre egész idegennek benne, hogy ne kelljen olvasás közben mindenért azonnal a jegyzetekhez folyamodnia s ezzel magát és élvezetét zavarnia, ne mondjam tönkre tennie, — a költemény egyes főbb részeinek tájékoztató bevezetéseket bocsátottam elejökbe, melyekben az illető rész színhelyére s légkörére készítem elő az olvasót, megnyitni igyekszem előtte a költő gondolatának zárt könyvét s tájékoztatni alapeszme, czél, szóval a fődolgok iránt. E bevezetések, kis tanulmányok egyenként, azt hiszem, jó szol-

gálátot fognak tenni olvasómnak; de a sorokhoz való jegyzeteket és részletbeli tárgy-magyarázatokat nem teszik fölöslegessé, csak hogy megengedik azokat a minimumra szorítani.

Ime Dante-kiadásom oeconomiája, ime, röviden, a fordításomban követett alapelvek, és a szempontok, melyekből fordításomat bíraltatni óhajtom. A mi természetesen nem zárja ki, hogy ha szempontjaim nem helyesek, a kritika azokat is s egész fordításomat tévesztett s haszontalan munkának vallja.

De nem is téve föl e rám nézve lesújtó végletet, fordításom ezer hibáját magam is érzem, s nem lévén lehetetlen, hogy az második kiadást is érhet (ha addig jobb által háttérbe nem szoríttatik) a kritika végetlenül lekötelezend hibáim kimutatásával, vonatkozzanak azok akár a szöveg helyes megértésére, akár a fordítás nyelvi művészetére.

Tíz éve, hogy az Isteni Szinjáték fordításával, néha huzamosabban, olykor kizárólag, máskor nagyobb időközökben — a mint egyéb elfoglaltatásaim s kötelességeim engedték — foglalkozom. A szándék, az egészet lefordítani, határozott alakot csak akkor öltött, mikor Tárkányi Béla tiszt. tagtárs nemeskeblű ajánlata kapcsán, az I. osztály megtisztelő felhívását vettem. Akkor a Pokolnak mintegy felével, a más két-két részből is, elszórtan bár, mintegy hat-nyolcz énekre menővel készen voltam. Egyes énekeket, kis tanulmányok kíséretében, a nyilvánosságnak is bemutattam volt már. Komolyan munkához fogva tehát, ezennel a Pokollal egészen elkészülve lépek a Tek. Akadémia elé; ha Isten életemnek s munkaerőmnek kedvez, a mennyire előmunkálataimban haladtam, remélhetem, hogy

két év alatt a Purgatoriummal s másik két év alatt a Paradicsommal így elkészülhetek.

Kedvez-e, vajjon? S a most bemutatott első részre nézve részesülök-e a Tek. Akadémia oly elnéző birálatában, mely a folytatásra ösztönözzön s arra mintegy parancsul legyen: ezt a jövő mutatja meg.

Irtam Halason, 1883. szeptemberben.

Sz. K.

Bevezetés az Isteni Szinjátékba.

»Az Isteni Szinjáték megértése a Dante élete és kora történetének, valamint művei irodalomtörténetének s a s z e n t k ö l t e m é n y alapeszméjének a tanulmányozását teszi föl« — e rövid és világos szavakba foglalja össze Scartazzini, korunk első rangu Dante-tudósainak egyik legkiválóbbika azon előfeltételeket, melyek az Isteni Szinjáték olvasásához, megértéséhez s élvezhetéséhez múlhatatlanul szükségesek.

E tételeket bővebben kifejtettem már magam is azon tanulmányban, melyet »A világirodalom nagy époszai« című két kötetes munkámban Danténak s Isteni Szinjátékának szenteltem, különösen annak »Bevezetés a Divina Commediába« címet viselő első fejezetében. Visszaélnék olvasóim türelmével s az Akadémia kiadó jogával, ha itt ugyan e cím alatt ama tanulmányt egész terjedelmében újra fölvenném, a helyett, hogy csak hivatkozzam reá s a legszükségesebbeket emeljem ki belőle, mintegy ismétlés (recapitulatio) kedvéért.

Mellőzöm különösen a Dante egyéni életére s politikai pályájára, valamint a főművét megelőző ifjúkori műveire vonatkozó számos részletet; de kérnem kell az olvasót, hogy idézett munkámból tekintse át azokat is, mint az Isteni Szinjáték teljesebb megértésére és méltatására múlhatatlanul szükségeseket.

Itt inkább csak azon rövid átnézetre szorítkozom, melyet a költemény tárgyáról s alapeszméjéről adtam, s melyet itt ismételni, ha rövidletben is, szükségesnek tartok.

I.

Egy pár ténnyt kell mégis ismételnem.

Kilencz éves korában*) — mikor más még minden tekintetben gyermek — érte Dantét életének, legalább belső életének, legnagyobb eseménye; meglátta a leányt, kinek pillantása egyszerre fölébresztette benne az ég és költészet minden szellemeit, a Portinati Folco leányát, Beatricét, kinek neve (az Ü d v - a d ó), mint az Új életben írja, olyan volt, hogy találóbb sem lehetett volna; oly bájos gyermek-lánykát, **) hogy tekintetére a fiú egyszerre felkiáltott magában: »Isten ez, a ki rajtam uralkodni fog!« — Talán többször is látta még, de csak ismét kilencz év múlva, 18 éves korában történt, hogy a már szűzzé virult leánynyal ismét találkozott s az őt először üdvözölte. E tekintettől elszédülve szaladt szobájába, hol azon éjjel azt álmodá, hogy a szerelem-isten az imádottat alva hozza felé karjaiban, kezében pedig valami égőt, izzót tart s így szól hozzá: nézd, ez a te szived! Egyszersmind az isten a karjában szunnyadó leányt fölébreszté s kérte: egye meg azt a kezében égő, izzó szivet; s mikor az, kis gondolkozás után megette: az isten sirni kezde rá s a leányt könnyezve vitte föl az égbe. Ez ál-

*) Alighieri (vagy Aldighieri) Dante (tulajdonképen Durante) 1265. május 14-kén, vagy 30-kán, született.

**) Portinati Beatrice ekkor 8 éves volt; egy évvel fiatalabb Dantenál.

mot a fiatal költő reggel mindjárt egy sonettbe írta, de sem maga, sem mások, a kikkel közölte, nem értették akkor. Megértették csakhamar, mikor Beatrice fiatalon meghalt s a Dante szívét magával vitte az égbe.

Ime a rajongó, minden vonásaival. Kilencz éves gyermek, a ki egész életére elhatározó szerelemre tud gyúladni; ifjú, a ki rejtelmes álmod lát; a ki azt, nem értve, versbe foglalja, a verset másokkal is közli, de sem maga, sem azok nem értik; s a ki e rejtelmes képtől s általa szívébe oltott rajongó érzelemtől soha sem tud megszabadulni többé, s miután a látható világban övé nem lehetett, utána megy a láthatatlan világba, poklon, purgatoriumon át, a paradicsomig.

Még többször is találkoztak amaz álom után, de közelebbi viszonyba nem léphettek egymással. Beatrice más (de Bardi Simon) neje lőn; de a kor szokása megengedte Danténak, hogy a más nejét imádja s ezt nyíltan is kifejezze, bár a viszonzásnak akár reménye, akár igénye nélkül. Dante a szerelemben nem a pillanat gyönyörét s a vágy kielégítését kereste, hanem a szív magas, elérhetetlen, de soha nem feledhető célját, mely nem hal meg a kedvessel, hanem a túlvilágba is átkiséri s ott is vele egyesülni tör.

Nem csak a Beatrice halála, hanem a költő másik, de csak földi, hogy úgy mondjam társadalmi szerelme, nősülése s egyéb kalandjai sem ölhatték el első, eszményi szerelmét. Beatrice férjhez menetele, majd halála fölötti bánatában Dante, fölváltva a bölcsészetben, a politikai tevékenységben, érzéki szerelemben s egy hideg illem-házasságban keresett s talált, ideig-óráig vigasztalást. De az Isteni Szinjáték első énekéből tudjuk, hogy szerelmeit s élete üzenetét csak

»az igaz útról eltévelyedésnek« tekintette utóbb, s élete irány-csillaga a Beatrice képe s iránta soha ki nem aludt eszményi szerelme maradt.

Az élet azonban s hazája ügye más követelésekkel fordult felé, mintsem egy eszményi szerelem költői ábrándjainak adhatta volna magát egészen át. Bele vetette magát a pártok harczába, melyek nem csak egész Itáliát részekre szaggatták, de minden egyes kisebb állam, sőt minden egyes város kebelében is dúltak. A pártok egyfelől a császárság, másfelől a pápaság eszméi s hatalomra törekvése által befolyásolva, majd mindenütt a *Ghibellinek* (fehérek) és *Guelfek* (feketék) jelszavait irták zászlaikra, bár többnyire helyi s családi érdekek által sarkalva, csak külsőleg öltötték magokra e színeket.

Olaszország szabad (köztársasági) városai közt Florencz, a Dante szülővárosa volt a legtekintélyesebb. De a pártharcz sem dúlt kegyetlenebbül sehol. Fél századdal *) a Dante születése előtt, 1215-ben, tört ki a várost két pártra szaggató tusa, két hatalmas, elsőszégre vágó család: a Buondelmontiak és Ubertiek között. Dantét családi összeköttetései s tanítójának, Latini Brunettónak, a guelfek tevékeny párthívének befolyása először a guelfek pártjához csatolák. Nagy tekintélyre vergődött s a hat év alatt, meddig ez akkor a városban felülkerekedett, párthíve volt, több ízben volt a százas tanács tagja, egyszer prior (előljáró) sa mellett számos küldetést nyert, mint a köztársaság követe a pápához, fejedelmekhez, vagy a többi városokhoz.

*) Könyvemben (II. köt. 364. l.) nyomtatási hibából áll: Másfél századdal.

A guelf párt azonban a polgárság s aljnép erejére támaszkodott, s a nemesség java része nem adta meg magát a guelf-irányu néppártnak. Inkább visszavonult a közügyektől és semleges maradt. S Dante, kit benső meggyőződése szintén inkább hozzájok vont, s ki csak mert hazájának inkább vélt politikai tevékenység által használhatni, úgy szólván jobb meggyőződése ellenére adta meg egy időre az áramlatnak magát, eljöttek látta az időt (1299), hogy guelf-érzelmű családjával s barátjaival is szakítson s barátai közül a ghibellin-érzelműekkel lépjen szorosabb szövetségbe. Kétséggivül »jobb meggyőződés« sugallta e lépését, mert át kelle látnia, hogy Olaszország pártokra szakadásában s különösen Florencz szerencsétlen viszonyaiban a guelfeken fekszik a felelősség legnagyobb súlya.

E jobb meggyőződésben érlelt elveit rakta le Dante a *De Monarchia* című politikai művében, melyet (Boccaccio följegyzése alapján, az általánosabban elfogadott nézet szerint) csak 1310- és 11-ben írt, mikor VII. Henrik német király, a császárságnak Olaszországban helyreállítása céljából ott járt s Rómába is elment; de számos, a munkából vehető érv szerint, már ez időben (1300 előtt vagy körül) vagy megírhatta, vagy előkészíthette, ha akkor, nyíltan még »fekete« létére ily határozott ghibellin szellemben közre nem bocsáthatta is e művet. Egy kis adat is, hogy már 1297-ben vagy 98-ban született leányát Imperia névre kereszteltette, a császárság eszméje iránti hajlamát mutatja.

1300-ban a fehérek és feketék közt élesebben törtek ki a villongások. A feketék, — a pápához szító guelf-pártiak — feje, Dante sógora, a feslett s rakoncátlan Corso Donati volt, kivel ő nem tarthatott együtt; míg Cavalcanti Guido,

Donati személyes ellensége s Danténak barátja állt a fehérek élén. Hiába igyekezett a pápa, a megijedt feketék kérésére, közbelépése által kibékíltetni a viszálykodókat; a fehérek, a tanácsból s minden közhivatalból kizárt ghibellin előkelőktől is támogatva, győztek a választásoknál, Dante ismét a priorok közé jutott, sőt hatodmagával épen rajta volt a kormányzás sora, mikor a pápa követe Florenczbe érkezett; s kiegyenlítési javaslatai inkább a feketéknek kedvezvén, Dante és társai visszavetették azokat. A feketék, felbújtatva az aljnépet, fellázadtak; a dolog csak az útczai zavaragnál maradt ugyan ezúttal, de Dante többé meg nem szabadúlhatott a feketék gyűlöletétől.

II.

A politikai multjával meghasonlás, melybe Dante ez által sodortatott, több volt életében csak külső eseménynél. Egész lelke tele volt már, élete eddig eltelt részének visszaemlékezései s önbirálata keserűségével. Elítélte magát mindenkép.

Élete delén állott *) s innen visszapillantva eddigi életére, egy nagy tévedésnek látszott az most szemeiben. Tévedésnek, úgy politikai, mint erkölcsi tekintetben. Családi viszonyok, hagyomány csatolta tulajdonkép a guelf

*) »Nel mezzo del cammin' di nostra vita.«

(Az emberélet útjának felén) vagyis 35 éves korában.

Ezzel kezdi Dante költeményét, melynek cselekvénye idejét ezzel már eleve meghatározza. A pontosabb meghatározás (évszak, nap, óra) — mint látni fogjuk — a költemény számos helyéből a legnagyobb biztossággal összeállítható.

párthoz, de megvallja maga, hogy meggyőződés is. Csakhogy a meggyőződés, vagy a mit annak neveznek, sokszor nem egyéb, mint a viszonyok s hagyományok eredménye. Erős szellemek azonban csak ideig maradnak az ily — viszony- és hagyomány-szülte úgynevezett meggyőződések rabjai, s kivívják magoknak az egyedül igazi — az egyéni meggyőződés jogát. A guelfség akkor az aljnépnek kedvező, magát ahhoz lealázó nemességet jelentette, mely, hogy a söpredék felett, melylyel szövetkezett, de melyet megvetett, magának biztosítsa az uralmat: az uralomra vágyó pápasággal is megalkudt; azzal a pápasággal, mely magasztos hivatásáról megfélemlkezve, a világi hatalomért fegyveres erőszakkal nyúlt, a földi kincsek hajhászatában a simonia szennyes vásárljától sem riadt vissza, s mindennap meghazudtolta a maga mesterét, a ki azt mondotta vala: »az én országom nem e világból való« — és első elődét, a ki a Szent Lélek ajándékával vásárt csapó Simon mágust elátkozta (Cselek. VIII. 20.)

Tagadhatatlan, hogy a világi fejedelmek, királyok és császárok sem voltak az erény és tiszta erkölcs tűkörei, s a világi hatalom bűnei sem voltak kisebbek az egyházi hataloménál. De az igazság mégis az ő részén volt annyiban, hogy a világi hatalom elve ép oly jogosult az állam ügyeiben, mint az egyházé a lelkiekben — s a világon minden baj oka, a két hatalmi kör szigorú elválasztásának hiányából, vagyis egyiknek a másikba illetéktelen bekapásaiból ered.

S épen e gondolat volt azon meggyőződés sarkköve, mely Dantéban lassan-lassan megérlelődött, és a melynek eszményi tanát ő, tudományos elméletkép, a *De Monarchia* című politikai művében felállította. Egészen keresztýén felfogás, habár a római pápaság ellen fordul éle. Mert jegyezzük meg, hogy Dante nemcsak vallásos, de igen buzgó

sőt rajongóan vallásos lélek volt, s ha egyes pápákat kárhoztat és pokolba visz, ha — különösen VIII. Bonifác pápát, kivel annyi versengése volt, személyes dühében, mint Achilles a Hektor holttestét, kilenczszor hurczolja meg s körül — ezt bizonyára nem vallástalanságból, sőt inkább a vallás és az azt tisztaságában őrzeni köteles egyház iránti rajongó szeretetből teszi. Hiszen a keresztyénség mondta ki az emberiség egységének s közös célra rendeltetésének nagy eszméjét, mely az emberi lélek természete szerint két irányban az egyetemes egyházban és ez egyetemes államban kell, hogy valósíttassék. Az egyetemesség s tehát a világpolgárság: a keresztyénségnek elutasíthatatlan folyománya. Az ó-korban ez eszme ismeretlen volt. S Semiramis, Nagy Sándor, vagy Caesar nem azért törekedtek világhuralomra, nem azért állítottak és szerveztek nagy birodalmakat, hogy azokban egyesítsék s egyenlőssítsék az emberiséget, hanem hogy a meghódított népeket egy uralkodó fajnak, s végelemzésben önmagoknak, mint egyeduraknak, a kénye alá vessék.

Az egyetemes állam eszméje már a római birodalom keresztyénné válásakor s így már Nagy Constantin idejétől kezdve gyökeret vert. Nagy Károlyban még hatalmasabban előtérbe lépett. De ugyanakkor fogant meg a pápák lelkében is a világi uralomra való törekvés. S a két hatalom, melynek meg kell vala osztozni a világon, de nem területileg, hanem a két elemből testből és lélekből álló emberen, a helyett versenytársává vált egymásnak; a pápaság is, tisztán szellemi uralom helyett egyetemes világi uralomra törekedett, s a császárságot is magába akarta olvasztani, vagy legalább magának alávetni. VII. Gergelyben látjuk e törekvés legpraegnansabb kinyomatát, mintegy megtestesülését; utódai az ő eszméjének s nagyravágásának csak

hagyományosai, többnyire az ő lángesze s erkölcsi szigora nélkül.

A középkor második felében a pápaság, legalább a keresztyén világban, el is érte az egyetemességet, melyet a császárság a maga részére, legalább állandóan, kivinni nem birt. Azok az eszmék, melyek a népekben az összetartozás érzetét vagy ösztönét fentartották, mind túlnyomólag egyházi természetűek voltak, még a középkor legnagyobb hadviselése: a keresztes háborúk is. S így ezek is, s bennök magok a népek, hadseregek, sőt még a fejedelmek is, elősegítették az egyházi egyeduralom, a pápaság egyetemességét; míg ellenben a különváló nemzetiségek kifejlődése s egymástól elkülönződése az egyetemes császárság megszilárdulhatásának ellensúlyozójává vált, sőt azt lehetetlenné tette.

Mindamellett sem veszett ki teljesen a világból a közmopolitizmus, s az egyetemes állam iránti fogékonyság. A ghibellineket ugyan, nagy részt a pórnép — vetélytársaik — s az azt támogató pápaság elleni gyűlölet vezette inkább, mint az egyetemes császárság nagy eszméje. De voltak még férfiak, kik őszinte meggyőződésből tekintették a dolgok ilyen alakulását szerencsétlenségnek, sőt keresztyéntelennek is, kik a szorosan elkülönzött nemzetiségek alakulásában csak a zűrzavar növekedését s az emberiség egysége iránti isteni akarat megtámadását látták. Ezek közé tartozott Dante is, kit bár — mint hazafit — első sorban szétszaggatott hazájának egysége érdekelt, de ha egyszer azt elérhette, kész volt egygyé vált hazáját idegen származásu uralkodó alatt is részévé tenni az egyetemes császárságnak; ama legmagasb eszmének, melynek elméletét először politikai könyvében oly elvi tisztasággal, szabatossággal s határozottsággal fejtette ki, majd nagy költeménye allegóriájában oly ha-

talmas költészettel, a képzelet, tudomány és vitatás összes fegyverei felhasználásával érvényesítette. Nem találhatva bele magát Európa új alakulásába s a hazáját is magával ragadó veszélyes áramlatba, ő, a szerinte egészen felforgatott világrendet eszméjében ismét helyreállította; s bár a mit felállított, csak elmélet maradt, melynek valósítását nem csak maga meg nem érthette, de teljességében az soha sem is érhető el, meggyőződése azon erélyével csüggött rajta, mely a hozzá hasonló szellemekben mindig egyenlő marad, akár gyakorlatilag valósítható, akár csak ábrándos eszményi czélokat tűzzön ki maga elé. — S midőn előbbi politikai életét s guelfségét nyíltan megtagadta: egy renegát túlzásával vetette magát az általa jobb meggyőződésével helyesnek ismert áramlatba.

Nem kisebb határozottsággal fordult előbbi erkölcsi élete ellen, melyet ép oly tévesnek bélyegzett, mint az általa előbb vallott politikai irányt.

Beatrice halálával élete erkölcsi alapját érezte Dante megrendítve. Eszményiségre hajló természete, megfosztva eszménye alakjától, rettenetes csapást szenvedett. Először a bölcsészetben keresett vigasztalást, s annak köntösében még soká imádta eszményi szerelme tárgyát. De az, megfosztva minden valódiságtól, lassanként elvesztette ingerét s lelkiletére való hatását, s ő is ama tisztátalan hatalmak hálójába került, melyek érintésétől az eszményi szerelem oly soká megóvta vala. Oly mély és erélyesen érző természetnél, mint az övé, ha egyszerre elvesztette vezércsillagát, alig lephet meg e fordulat. Szíve és képzelete hiába fordult az ég felé; a »jelenvaló dolgok« leigázták szellemét s törbe ejtették lábait. »Az édes szirén, mely magas tengerparton ülve magához csábítja a hajóst s ritkán szalasztja el áldozatát« —

őt is megszáditette. Ámbár nősülése, 1292. évben, Donati Gemmával, alig számítható e »tévedései« közé, mert — mint mondják — e lépésre csak rokonai rábeszélése birta, kik Beatrice utáni bánatától esztét, sőt életét is féltették.

De e házasság nem is foglalta el szívét. Maga soha sem szól róla, s alig van jele, hogy életére az valami nevezetesebb befolyást gyakorolt volna, csak annyit legfőlebb, hogy egy plátói szerelem ábrándvilágából a házasság élet prózájába menvén át, visszaadta őt az érzéki életnek, nem hogy egy szeretett nőhöz kapcsolja, hanem hogy tágabb kaput nyisson a vétkezésre. A középkorban — bár az egyház a házasságot akkor is szentségnek tartotta, — a világi felfogásban a házasság élet s a férj és nő közötti viszony nem tekintett szentélynek; a troubadourok és lovagok hódolata a női báj iránt s szolgálata a szerelem oltárán, nem a feleségnek, hanem a kedvesnek szólt. Egy troubadour megénekelhetett minden nőt, csak saját nejét nem; ha bár férjes nő volt is a hódolat tárgya, az sem erre, sem reá homályt nem vetett. Dante ily troubadourja volt, bár eszményibb érzelmű mint a többiek, Beatricénak is a míg élt, s másnak volt a neje; s mikor maga nősült meg: saját nejéhez nem volt egyetlen dala sem. Bár hogy nejével rosszul vagy csak hidegen élt volna is, — Boccaccio épen Xantippének festi a Dante nejét, — ennek ellene mond a tény, hogy tíz év alatt öt gyermek született házasságukból; de szintoly bizonyos, hogy oly szerelem, mely a Beatrice irántit csak valamenynyire is pótolhatta volna szívében, nem volt közöttük. Ellenben, hogy Beatrice halála után érzéki szerelmek rabjául esett s életében erkölcsi válság állott be, arról az Isteni Szinjáték nem egy helye tanuskodik. Első találkozásakor

Beatricével a földi paradicsomban, *) a szemrehányások, melyeket ez neki testi bűnei miatt tesz, és saját beismerése nyíltan bizonyítja; valamint már előbb Donati Fareséhez intézett czélzása **) a legerkölcstelenebb viszonyra enged következtetni kettejük között.

Ily tévedések után csak azok kárhoztatása s tőlük elfordulás következhetik a Dantéhoz hasonló nemes lélekben, melynek igazi légköre a tiszta eszménység.

S azért van, hogy élete nagy költeményét két eszme egyenlő erővel hatja át: az emberiséget egyesítő egyetemes állam, a világ-császárság — és az egyén erkölcsi világát megnemesítő eszményi szerelem eszméje.

Arról az oldalról mondja Scartazzini, hogy »az Isteni Színjáték a Császárének a Pápa ellen;« emerről, tesszük hozzá mi, hogy az, mint a költő az Uj élet utolsó canzonéjében maga vallja: Beatricének állított örök emlék.

S minél erőlyesebb kifejezést nyere két eszme a Dante élete nagy költeményében: annál valóbbszínű, hogy irántok való hűtlensége, az igaz utról való letévelyedés, nagy kellett hogy legyen, hogy ily visszahatást gyakorolhatott egész lelkületére.

*) Purgat. XXX. és XXXI. ének.

**) Purgat. XXIII. ének. 115—117.

Igy szóltam én hozzá: Gondolj csak arra,
Mint éltem én veled, te én velem:

S arczod', tudom, gyász s szégyenpir takarja.

III.

Megjelölvén ekkép az Isteni Színjáték alapeszméit két irányban, a költemény fogamzásának alkalmáról s keletkezéséről kell szólnunk.

Előbb említettük az Új élet utolsó canzonéját. E magyarázatokkal közbeszótt költeményciklus végén elbeszéli a költő; »hogy látománya volt, mely őt Beatricéről beszélni készíti, a mint még halandóról nem beszéltek.« E látomány mivoltát részletesen nem mondja el; kétség sem lehet iránta, hogy e látomány nem egyéb, mint maga az Isteni Színjátékban, természetesen sok részlet hozzáadásával elbeszélte utazása a láthatatlan világon át; mert ama rövid kijelentés épen előleges bejelentése a nagy műnek, mely minden égit és földit, természeti és erkölcsi világot, tudományt és történelmet, poklot, tisztító tüzet és paradicsomot s az ember és isten egész szellemi világát magában foglalandó vala, hogy méltó és örökké állandó emléke legyen szerelmének s annak magasztos, eszményi tárgyának.

Dante e látománya, minden valószínűség szerint, igen közel, vagy tán épen összeesik életének nagy politikai fordulatával. A kettő, az erkölcsi és a politikai fordulat, elválhatatlanul szorosan összefonódik lelkében, s ő, a kedvesének állítandó örök emléket egyszersmind politikai eszményének is örökös hordozójává teszi. Ez összefont gondolatoktól annál kevesebbé válhatott meg többé, mert politikai pályája innentúl nem volt egyéb, mint szakadatlan küzdelem eszménye valósításáért, melyre a világ s az ő hazája is oly éretlen vala még.

Priorsága 1300. augusztus közepén véget ért, de városa népének, legalább guelf irányú többségének szeretetét azzal örökre elvesztette. A város kormánya még használta ugyan diplomáciai kiküldetésekre, talán még azon évben, mindenesetre a következőben (1301.) Rómába; de küldetése békére nem vezethetvén, a Florenczbe visszatérőt néplázadás várta, háza is feldúlott, maga pedig súlyos pénzbírságra s két évi száműzetésre ítéltetett a fekete párti új signoria által, melyet a pápa által Florencz megfékezésére — békeszerző cím alatt — behívott Valois Károly állított be hivatálába. Dantè ment — és többé vissza sem tért. Csaknem húsz évig élt még (1302—1321), s száműzetése éveit Olaszországban s azonkívül bujdosásban töltötte. De minél több oka volt neheztelni hálátlan hazájára, annál jobban szerette azt; s haragjában, melylyel annak bűneit ostorozta, szemrehányásaiban, melyekre hálátlansága miatt fakad, az a mély fájdalom és aggodás hangzik szüntelen, melyet csak a szeretet táplálhat oly erősre, s melytől a gyűlölet s a közönyös elhidegülés egyaránt távol van.

Mialatt nagy költeményében megírandó látományát, mint asszony a magzatot, hordja elméje méhében: soha egy perczre sem szűnik meg hazája s jelesen szülővárosa jóllétével s dicsőségével foglalkozni. Meggyőződése szerint Olaszországot csak a nemzeti egység teheti nagygyá, s ezt vagy az egyetemes császárság keretében, vagy egy nagy nemzeti uralkodó kormánya alatt hiszi valósíthatónak.

Először, a *De Monarchia* írója, elmélete elvi tisztaságában, csak az elsővel: az egyetemes császárság gondolatával van eltelve. A német császárok már régebben is s különösen habsburgi Rudolf óta, ismételten foglalkoztak Olaszország elfoglalásának s koronájok alatt egyesítésének

gondolatával. Őt s közvetlen két utódát inkább csak a németországi viszonyok súlya, vagy kora halál, mint a terv kivihetősége felőli kétely akadályozta annak valószínűsítésében. Minél inkább részekre volt szaggatva s magával meghasonlva Olaszország, annál kevésbé állhatott ellen egy külső uralkodó hódítási s a maga koronája alatt egyesítési kísérleteinek. S mikor I. Albert német király 1308-ban orgyilkos kéztől elesett, s helyébe a lüttelburgi gróf Henrik választotta egyhangúan, e néven VII. német királylyá: ez ismét fölvette az elődei által elejtett tervet, s elhatározta, hogy a római (vagyis egyetemes) császárságot helyreállítja. 1310. szeptemberében meg is indult római útjára. Október 24-kén lépte át az Alpokat s ért Susába. Mintegy 5000 emberrel jött. Hódító seregnek kevés, királyi kíséretnek sok. Turinban egy heti pihenőt tartott. A lombardiai ghibellinek, sőt a guelfek közül is sokan sereglettek össze tiszteletére; egyenlő kegygyel fogadta mindeniket, mondván, hogy nem ismer pártokat s valamennyinek javát eszközölni jött. A toskánai ghibellinek is ide jöttek elébe, köztök Dante is. A királylyal személyesen találkozva, lelkesedése annyira fokozódott iránta, hogy az evangéliomi szóval kiálta föl: Ime az istennek báránya, mely magára venni jött a világ bűneit.

De a büszke álom hamar szétfoszlott. Henriket megriasztották az útjába gördült akadályok. A városok nagy része, köztök Florencz is, ellene szegült. Csak 1312. tavaszán indulhatott Róma felé. De az is csak félig nyílt meg előtte. A Laterán zárva maradt. A Capitol megnyílt, de a szent Péter temploma nem. Segédcsapatokat rendelt Németországból. De azok késtek; s nem tarthatván magát, vissza kelle vonulnia. Még útjában elérte a halál (1313. augusztus 24.). A remények egész világa szállt vele meg-

törve a sirba. Ellenségei fellélegzettek; barátait, az olasz egység s a nemzeti nagyság barátait, mély csüggedés fogta el. Dante, Paradicsomában, a fényrózsa legszebb helyei egyikét tartotta fenn számára.

Megingott reményeivel azonban most sem hagyott fel. Uj hőst keresett, a kiben nagy eszméje ismét reménykedhessék, hogy az olasz egységet valósítandja legalább, ha az egyetemes császárság gondolatáról már le is kell mondania. E helyett most már egy nemzeti királyság gondolata töltötte el lelkét. Egy ideig talán a ghibellin párt akkori fejére Uguccione della Faggiuolára is gondolhatott, s talán ő is sarkalhatta ezt arra a nagyravágyásra, mely épen bukását okozta. Előbb Lucca, majd Pisa lázadtak föl ellene s megbuktatták (1318-ban). Dante követte menekvésében ahhoz, a ki helyét a pártvezérségben elfoglalandó vala, a veronai Cangrandéhoz.

Lesz alkalmunk a Pokol I. énekének tárgyalásánál bővebben szólni e nagyreményű fiatal hősről, kit Dante legelőször a VII. Henrik kíséretében látott, mikor ez Olaszországban megjelent s hódolóit fogadta. Az Isteni Színjáték számos helye mutatja, mily nagy befolyást gyakorolt annak keletkezésére ez ifju hős, s hogy a költemény egészben csak akkor keletkezett, mikor Dante már ehhez kötötte reményeit mint szabadítóhoz.

Biztos és egyenes történeti adatok híjában fölötte nehéz az Isteni Színjáték s egyes részei keletkezésének korát szabatosan meghatározni. Hogy eszméje már 1300-ban, az Uj életben említett ama vísiókor keletkezett, fentebb láttuk s ez iránt alig is lehet kétség. Maga azon körülmény, hogy Dante költeménye cselekvényét az 1300. évre teszi, bizonyítja, hogy az a vísió nem más, mint maga az

Isteni Színjátékban leírt túlvilági utazás. Sőt az Új életben nyomok vannak, melyek meggyőzőleg bizonyítják, hogy mikor ama művét írta, az Isteni Színjáték terve, nagyjában legalább, szintén meg volt már lelkében.

Az Új élet első canzonéja ugyanis, jelen alakjában csak Beatrice halála után irathatott, s egyszersmind az Isteni Színjáték tervének, fővonásaiban, megállapítása után, mert benne már a szabadításra czéloz a költő, melyet kedvese később nyújtott neki. »A kit ő egyszer megajándékozott kedvezésével, az nem veszhet el örökre, oly kegyet adott neki (Beatricének) Isten.« — Ugyan e költeményben az angyalok és üdvözültek a még földön járó Beatricét kérik Istentől, mert egyedül ő hiányzik az ég dicsőségéből; az esdeklők ím e választ kapják: »Beatricenak még egy darabig a földön kell maradnia, a hol valaki (s ez nem lehetett más, mint Dante) őt elveszíteni fél, ki a Pokolban azt mondandja az elkárhozottaknak láttam az üdvözültek reményét.« Ez utolsó szavak határozottan a (tervben legalább meglevő) Pokolra vallanak.

Mindez által nagyot nyer valószínűségben az a föltevés, hogy Dante már Florenczben, száműzetése előtt megkezdte nagy költeménye kidolgozását is. Mert, habár 1300-ban, mikor az Új életet befejezte s 1301-ben volt Dante politikai szereplése tetőpontján, a mellett sem lehetetlen, hogy e két évben is szakíthatott időt, költeménye írásával foglalkozásra, kivált ha meggondoljuk, mennyire kellett őt annak, vísiója után, elfoglalnia.

Viszont bizonyos az is, hogy a Pokol első éneke csak későbbi hozzáadás a már kész költeményhez, mert annak első része, a Pokol, előbb készült el, mint őt sorsa Can-

grande közelébe vonta, pedig abban az Agár allegóriája alatt, mint látandjuk, Cangrande értendő, a ki még gyermek volt akkor s hozzá oly nagy reményeket Dante annál kevésbbé köthetett, mivel reményeit, egész VII. Henrik haláláig, ebben vetette s csak ennek halála után fordult azokkal a fiatal veronai gróf felé.

De ha megkezdte is költeménye kidolgozását Florenczben, kétségtelen, hogy annak megírására száműzetése kellett, hogy döntő befolyást gyakoroljon, valamint tanulmányainak politikai nézetei rendszerének végleges megállapítására is. S hogy 1314. előtt nem fejezte be teljesen a Pokolt, annak XIX. énekéből bebizonyítható. Ez énekben ugyanis a simoniakusok pokoli körében III. Miklós pápával találkozik, ki 1280-ban halt meg; a pápa fejjel egy tűzkemenczébe dugva kínlódik, s addig kell ott kínlódnia, míg utóda meghal s őt felváltja; ez VIII. Bonifác volt (a Dante nagy ellensége) ki 23 évig ülven a pápai széken, ily hosszú ideig váratta elődét; s Dante azt jövendőli Miklósnak, hogy Bonifácot utódja nem fogja oly hosszú ideig várakoztatni, mint ez őt. Valóban, Bonifác 1303-ban adott helyet utódának, V. Kelemennek; s ez 11 év múlva 1314-ben halt meg. És bár nem volt valószínű, hogy 23 évig uralkodjék, oly bizonyossággal ezt még sem mondhatta volna Dante, Kelemennek 1314-ben bekövetkezett halála előtt. (A mi azonban nem zárja ki azt, hogy Dante ez éneket s talán az egész Pokolt előbb írhatta, e helyet pedig csak 1314-ben vagy később szúrta belé; ámbár a Dante terzináiba, összefonódó rímeik miatt, sokkal nehezebb a betoldás, mint más — pl. önálló strófákból álló — költeménybe.)

A mi a Purgatorium keletkezésének idejét illeti, ennek VI. és VII. éneke bizonyítja, hogy I. Albert német

király halála (1308) után nem sokkal már dolgozott azon a költő. Mert míg e király véres halálát eleven színekkel festi, kimondja azt is, hogy a német trón még üres (VI. én.); s a következő énekben világosan vonatkozik utódjának, VII. Henriknek, olaszországi utjára. Mikor fejezte be a *Purgatoriumot*, biztos adatunk nincs, de egy, 1320-ban, írt költeményében arra s a Pokolra, mint befejezett művekre látszik vonatkozni.

Igy élete utolsó két évére csak a *Paradicsom* megírása maradt. Ennek s vele az egész költeménynek befejezése után egy ajánlással megküldötte az egészet, pártfogójának: Cangrandénak. Ez már 1321-ben történt, Dante halála évében. Élete nagy földadatát bevégezte, dicsőségét örök dőkre megállapította.

IV.

Mielőtt az Isteni Színjáték egész alkotásába egy előleges pillantást vetnénk, az azt átható bölcsészeti és vallásos szellemet kell még feltüntetnünk.

A bölcsészet — s így nevezték akkor a tudományok összességét — a középkorban a hittan szolgájává szegődött s egészen alá vetette magát a kijelentés tekintélyének. Hit és tudás, mondák, ellentétben nem állhatván egymással, a hit pedig mozdíthatatlan kőszikla lévén, a bölcsészetnek kelle föltétlenül megadnia magát. A scolastica, e keveréke a hittannak és bölcsészetnek, a középkori tudományosság e legsajátabb alakja, az Aristoteles kategoriáiba igyekezett a hit és tudás valamennyi tárgyát és eszméit beszorítani, s minden igazságot a syllogismus alakjára vezetvén vissza,

épúgy száműzte a képzeletet és az érzést, mint a tapasztalást s a józan észet magát, és gépies formaisággá változtatta a szellem valamennyi működését. Még oly nagy szellemek, mint Aquinoi Szent Tamás s ellenfele Duns Scotus, sem szabadulhattak meg a formalismus e nyűgétől, melynél a rendszerben egészen elveszett a tartalom, s az igazság vizsgálata és bebizonyítása helyett megelégedtek — ha formulázhatták. A pápaságnak épen ínyére volt az ilyen tudomány, mely a hit szolgálojával vallva magát, tulajdonkép az egyházi hatalomnak szolgált, s a hitet is megfosztván bensőségétől (mikor bölcsészeti kategóriákba szorította), közvetőleg az egyház erkölcsi romlását is elősegítette, vagy legalább nem gátolta.

Egy nagy szellem és nemes szív, mint a clairvaux-i szent Bernáté, fölismerte az egyház s vallásosság e halálos betegségét, s volt is elég bátorsága, azt az egyház fejének is szemébe mondani. *) Erős beszédekkel fordult a papság ellen, melyből kiveszett az igaz hit, melyben egy csöp vallásosság sincs, csak önzés, nagyravágyás, ármánykodás és a testi bűn minden faja. Ő, Abelárd, az Apokalypsis jóslatait folytató s az új évezredre alkalmazó Joachim apát s még néhány más, lángoló képzeletű, magas szellemű s mély érzésű férfi, fordulatot idéztek elő a bölcsészetben, a rajongás (mystika) hevével támadva meg a scolastica hideg jégvárát.

A mysticismust nem ők találták föl. Az még a Krisztus előtti időkre vihető vissza: az egyiptomi és a hindu bölcsészetben egyaránt találkozunk vele, ép úgy, mint a görög

*) Hírneves iratában: De Consideratione, ad Eugenium papam.

mysteriumokban. A keresztyénség első korszakában Pál apostol maga volt az első mystikus s utána az egyházi atyák legjobbjai: Kelemen és Origenes, mind a két Gergely, a nizzai és a nazianzi, és szent Ágoston, kisebb nagyobb mértékben mind mystikusok. Ugy látszik ez irány épen úgy az emberi természetben gyökerezik, mint a vallásosság s a hit szomja, vagy a vizsgálódás, az igazság szomja.

A mysticismus a kedély ama bensősége, a lélek ama közvetlensége, mely nem kívülről nyeri az isteni kijelentést, hanem önmagában találja az isten-tudatot, melyben a vallás nem tantételekben, hanem csak érzésekben áll, s az Istennel való viszony nem két lélek viszonya, hanem egyiknek teljes odaadása s felolvadása a másikba; melyben a lélek, a világgal szemben a lét elveit s a dolgok lényegét közvetlen benső szemlélet által sajátítja el s magát a mindenség egy részének érzi, tudja. E közvetlen szemlélet több, bensőbb és erősebb a hitnél, mert a hit (mint Pál apostol mondja) csak »hallásból van« — és így kívülről jó s »mintegy tükörben lát«, — míg a mysticismus szemtől-szembe, árny és közeg nélkül s így a jövő életbeli látásnak az előízlete.

Sajátságos, de lélek- és élettanilag kimagyarázható jelenség, hogy a mysticismus mindenütt extasisra (önkívület, elragadtatás) vezet. A hindu mystikusoknál extatikus jelenségek napirenden voltak. Szent Pál maga leírja elragadtatásait. A görög mysteriumokról Plato mondja, hogy a beavatottak állapota egy neme a maniának, mely azáltal jó létre, hogy a szellem, isteni befolyás által, a testi élet törvényeitől s kötelékeitől feloldatik. Az alexandriai Kelemen, a nizzai Gergely s szent Ágoston hasonló jelenségekről szólnak. A clairvaux-i Szent Bernát így ír: (De interiori domo): »A ki ekkép elmerül Isten szerelmébe, gyakran önkívületbe esik s

minden földitől és jelenvalótól el, Isten közvetlen jelenlétébe ragadtatik, s míg annak szépségét szemléli, nagysága által elkábul s egészen bámulatába mélyed.«

A középkorban uralkodó scolastica — a hideg formalismus és észszolgáloság — ellenében a mystika nem válhattott uralkodóvá, de nem is minden szellem alkalmas reá; s hogy itt-ott és pedig a legnemesebb szellemeknél fölmerül: azt is a scolastika elleni visszahatásnak tulajdoníthatjuk.

Dante egész szellemiránya mystikus, s ez a szó teljesebben magyarázza az Isteni Szinjátékokot, mint akármennyi részletes kommentár, kivált ha e szempontot mellőzné. Mert ezt elfogadva, az Isteni Szinjátékokot, vagyis az annak tárgyául szolgáló látományt, egy extatikus állapot eredményeül foghatjuk föl s így nem az ész s nem is csak a költői képzelet művének, hanem a Dante elragadtatott lelkében valóban megtörténtnek, vagyis benső élménynek fogjuk tartani. Megengedve természetesen, hogy az extasis csakis nagyjában s egészében mutatta föl a látományt, vagyis a túlvilág három országán átvivő utat, s a részletek a költői kidolgozás által sokasítottak és pedig a szerző politikai s egyéb céljai szerint. Ámbár jegyezzük meg, hogy az elbeszélés — vagyis a képzelt útazás — gyorsasága, a látottak tömege s gyors egymásra tódulása, az egyes képeknél megállapodást, időzést nem engedő mohóság — mindez megfelel az álomlátás természetének s a költő egész előadásában meg tudta őrizni annak jellegét.

Mert a költői képzelet s erkölcsi és politikai világnézet adalékai nem másítják meg a mű lényegét, mely a lélek állapotáról s Istenhez viszonyáról való mystikai fel-fogásban áll. S ámbár a testi vagy térbeli pokolnak, purgatoriumnak és paradicsomnak képzete, (bár azt még első-

rendű mystikus szellemeknél, minő a clairvauxi Szent Bernát, is föltaláljuk), csak ábrázolata a lelki pokolnak s általában túlvilágnak: Dante ez utat testben, élő, érző s fogható testben teszi meg, a nélkül mindazáltal, hogy helyét tényleg változtatná. A mit ő ez utazásban magán és másokon megél: azok belső események, lelki változások, a maga belső emberének fokozatos fejlődése a szellemi Mindenséggel való viszonyában. Mert pokol, és mennyország, bár ő amazt a föld gyomrába, emezt az ég körébe helyezi, nem itt vagy ott, nem térben vannak, hanem az ember lelkében, — tehát sehol és mindenütt.

Nem sikerült volna megértetni magunkkal, ha olvasónk erre azt mondaná, hogy Dante, túlvilági útját egyszerűen álmodta, mint álmodhatjuk, hogy falun vagyunk vagy Párisba utazunk, holott ágyunkban fekszünk. Az extasis látománya nem egyszerű álom, hanem a lélekben véghez menő valódi történet.

»A Dante költeményének alapeszméjét — mondja Delf Hugo, Dante újabb magyarázói közt a legszelleme-sebbek egyike*) — St. Victor Richardnak, a középkor egyik nagy mystikusának e szavaival fejezhetnők ki: A szemlélődő a lények egész rendét lássa Istenben; lássa, mikép mennek némelyek a pokolba, mások egyenest az égbe, meg mások a tisztító tűzön át az égbe; lássa mindezt a magok nemeik és fajaik szerint, sajátos minőségekben. Oly elragadtatás állapota ez, mint a Szent Pálé, a kiről tudjuk, hogy testben, testi érzékekkel a »harmadik égbe« ragadtatott. Költőnk is ily állapotban teszi meg utazását; maga elmondja a P o k o l

*) Dr. H. K. Hugo Delf: Dante Alighieri und die Göttliche Komödie. 43. s köv. l.

II. 18. és a Parad. I. 73. s köv. verseiben. S vajjon oly rendkívüli, képzelhetetlen, minden természeti rend és törvény elleni állapot-e ez, mint volna pl. egy halottnak testben föltámadása halottaiból? Egyáltalában nem; mert az »elragadtatottak« állapota csak a felmagasult szemlélet; oly belső látás, mely a maga lelki életét testi élete működéseitől elkülönözve is szemlélni tudónak önként megjelenik. A mélyen magába merült és saját belvilágát közvetlenül szemlélő valóság, kegyesség gyümölcse ez; nem képleges előállítása, nem mesterséges tükröződése külső tapasztalatoknak, hanem közvetlen érintkezés a láthatatlan dolgok belső lényegével Valódi élmény.

»A mi tehát a Dante költeményében előttünk áll — folytatja Delfi — nem egy kellemes mese, mit a költő a dogma segélyével gondolt ki, hogy a maga politikai, erkölcsi s vallásos, tudományos nézeteit felséges szépségekkel vonzó képben vihesse vásárra s tehesse közkeletűvé. A szintér, a helyzetek, az alakok — mindez lehet a költő képzeletének terméke; de a mit ábrázol, a szellemi igazság, a lelki élet belső fejleménye, annak fokozatai, élményei: az nem rege, nem képzelet, nem csinálmány.«

Röviden kifejezve: Dantében a mystika elérte legfőbb fokát, az extasist — mint egyébiránt annyiakban s ő erre egyaránt birta az anyagot lelkében, mely kora ifjúságától a rajongásra, az eszményiségre hajlandó volt; élményeiben, melyek oly mélyen rázkódtatták meg belvilágát s annyira táplálták szenvedélyét, mint csak keveseknek; és végre tanulmányaiban, melyek őt, az ó- és középkor összes eruditójával biró, mélyen tudományos és beható szellemet, kiválóan a mystikus vallásbölcészeti iskola irányához vezették, még ön-

tudatlanul is — mert maga Aristotelest és azaquinói Tamást vallotta mestereinek.

S hogy ez nem alaptalan ráfogás, arra magából az Isteni Szinjátékból idézhetni bizonysgot akárhányat: jelesen a boldog lelkek paradicsomi rangfokozatából, melyben mindenütt a mystikusoké az első hely. Ott találjuk a Plató tanát (a lelkek születés előtti tartózkodásáról a csillagokban) a P a r a d. IV. énekében. A keresztyén mystikusokat pedig személyesen mind: a kis Orosiustól kezdve, Makariust, Augustinust, az areopagita Dénest, Boéthiust, Isidort, Bédát, a két St. Victort: Richardot és Hugót, aztán Bonaventurát, Albertus Magnust stb. És mindeniknél magasabb helyen: Szent Bernátot, a ki mint a benső istennézet netovábbja van feltüntetve. Mert ha tényleges tudományossága anyagának nagy részét a scolastikusokból merítette is Dante — s tény, melyről az Isteni Szinjáték majd minden sora tanuskodik, hogy bámulatosan behatolt a scolastikusok, jelesen Aquinoi Sz. Tamás mély tudományába s általában az ó- és középkor összes, rengeteg tudásába — hogy kedélyére mélyebben hatottak a mystikusok, tagadhatatlan. A mikor nagy pártfogójához Cangrandéhoz intézett (az Isteni Szinjátékot neki ajánló) levelében az absolut Lényeg extatikus visiójáról szól, a szentírás mellett nem Aquinoi Tamást, hanem Sz. Ágostont, St. Victor Richardot, az Areopagitát és Sz. Bernátot idézi tekintélyekül, jelül, hogy nyomdokaikban járt s élményeiket saját élményei megerősítik.

V.

Hogy némi előleges fogalmat szerezzünk magunknak az Isteni Szinjáték, ez óriási compositio egész mivoltáról, mielőtt a művet magát kezünkbe vennők, jó lesz egy lehető rövidre vont átnézetét adni egész szerkezetének, a mi egyszersmind a Dante világnézetének, különösen kozmogoniájának fővonásait is föltárandja előttünk s némi otthonosságot szerzend a költő képzelete szerinti »túlvilágban«, fogalmat nyujtand másfelől a költő alkotásának szerkezetében uralkodó arányosságról.

Az Isteni Szinjáték közvetlen tárgya, nem tekintve annak allegorikai értelmeit*) a túlvilág képe s a halhatatlan emberi lélek állapota az örökkévalóságban. Dante ezt ezer meg ezer egyéni képben terjeszti elő, melyeket a túlvilág mind a három országán keresztül vezető útjában lát, melyekkel ott sokképen, érzékei által s szóváltás útján érintkezik, s melyekről eleven emléket hoz vissza magával, hogy

*) Maga Dante megmondja, pártfogójához, Cangrandéhoz intézett ajánló levelében: »E mű értelme nem egyszeres, e mű több értelmű. Első értelme a betű szerinti, a másik az allegorikai vagy mystikus. Allegorikai értelme szerint tárgya az ember, a mennyiben érdeme vagy vétke által a jutalmazó vagy büntető isten igazsága alá esik.« Ide megy ki a költő fiának, Dante Jakabnak, a nyilatkozata is: »A költő főczélja volt: allegorikai képben állítani elő az emberi nem (földöntúli sorsának) három minőségét.« — Látni fogjuk, hogy ez egyseges nagy allegoria alá aztán számtalan kisebb, hogy úgy mondjam, részletes allegoria sorakozik.

közölje azokkal, kiknek nem adatott ugyanazt az utat megtehetniök.

Az egyház tanítása szerint ugyanis a túlvilág három országból áll, s az emberi lélek a halál után, ezek egyikében vagy másikában, lényegesen különböző állapotra jut, érdeme szerint. A véték súlyával terhes s bűnbánatra nem hajlandó és így javulásra nem képes lélek a pokol sötét üregébe, a soha nem végződő gyötrelmek helyére bukik alá; a gyarlósága által bűnbe esett, de még hívó bűnbánó lélek a tisztulás helyére vitetik, hogy onnan, ha a bűneinek megfelelő kínokat átszenvedte s általok megtisztult, az örök üdv helyére, a fénylő paradicsomba emeltessék. Szentek egyenesen is ide juthatnak. Az első és utolsó hely tehát végleges, a középső csak átmeneti.

A középkori vallásnézlet sokat foglalkozott a túlvilág s jelesen az ideiglenes és örök kínok helyeinek s magoknak e kínoknak minél eleveőbb színezésével, a bűnösök elrettentésére. S Dante, a maga korában, nagyon is járt úton s a vallásos szellemek előtt ismert talajon mozgott, midőn magát álomban — vagy jobban mondva: az elragadtatás, extasis állapotában — a túlvilág három országán vezettette át, hogy hirt hozzon a láthatatlanokról.

Természetes, hogy a poklon kell kezdődnie e túlvilági utazásnak. Annak borzalmas és setét képeitől kell a vezeklésre hajló léleknek áthatva lennie először, hogy a tisztulás helyén az üdvre átmehessen. Így a költeményben nemcsak összhang és arányosság, hanem fokozatos haladás is van célja felé.

Mint a túlvilág maga, úgy a költeménynek is, mely azt festi, három részre kell oszolnia: a P o k o l, a P u r g a-

torium, a Paradicsom, a költemény három főrésze. A költő, e részek mindenikét ismét énekekre osztotta, és pedig az elsőt harmincznégyre, a másikkét mindenikét harminczháromra, százra az egészet. Világos, hogy az egész felosztásnak a 3. és 10. számok szolgálnak alapul. Három rész az egész. Az egyes részek 33 énekkel, a tizes rangra emelt 3 maga-magához adva, s az első rész az egész költeménynek nyitányul szolgáló első énekkel megtoldva, a mi az összes énekek számát tizszer tizre, 100-ra emeli. Még az énekek kis alkatrészei, a versszakok is három sorosak, egymásba font s háromszor előkerülő rimekkel: terzina. De minden ének magában bezárul, olykép, hogy az első sor ríme csak egyszer ismétlődvén, ugyanazon terzina utolsó sorában, az utolsó terzina középsorához, a mint új rímet kezd, egy magában álló s az éneket bezáró sor ríme járul, úgy, hogy minden ének hárommal osztható számú. meg egy sorból áll, s e sorok háromhárom énekenként tévén ki egy terzinát, a kilenczvenkilencz ének sorai száma hárommal osztható, de a századik ének végén mégis fenmarad egy sor, a hárommal osztható számon túl. — A túlvilág három országának belalkata is mind háromszor három részre oszlik. A pokolnak, tornácán alúl kilencz köre van, melyek némelyike azonban alkörökre van osztva, így az utolsó előtti háromszor három meg egy (tiz), a legutolsó három meg egy (négy) alkörre. A purgatoriumnak előcsarnoka (három alkörrel), hét köre, s tetején kilenczediknek a mennyvel érintkező földi paradicsom. Végre a paradicsomnak: a hét planéta-ég, az álló csillag-ég a *primum mobilé* vel, melyek fölött az Empyreum, az istenség mozdulatlan székhelye lebeg, tehát szintén kilencz része van. — A hármas szám alkalmazásául tekinthető még, hogy a Krisztus neve, ha rímben fordul elő, csak önmagával, te-

hát háromszori ismétléssel rimel; hogy a pokolkapu fölirata háromszor három sor; hogy Lucifer, a szentháromság borzalmas ellenképe, három arcczal bir, s hogy a költemény három részének mindenike a *stelle* (csillagok) szóval végződik; mintha a költő háromszor akarna a magasba utalni: *Excelsior!*

A költőnek, midőn a megfoghatatlan túlvilág ábrázolására — terjedelmes s mindent részletesen festő költeményben — határozta el magát: mindenek előtt teljesen világos szemléleti képet kelle önmagának alkotnia ama három ország fekvéséről, helyzetéről, beosztásáról és berendezéséről, — meg kellett alkotnia, egy szóval, a túlvilág topografiáját. Lesz alkalmunk az egyes részek tárgyalásánál megismerkedni ezzel; de előre is megjegyezhetjük, hogy a Dante nézlete a túlvilág három országáról oly világos, oly szemléletes, oly biztos, minden részletében oly következetes és összevágó — hogy majdnem azt kell hinnünk: a költő először körzőhöz és írónhoz nyúlt s mértani rajzot készített magának a poklról, purgatoriumról és paradicsomról, mielőtt tollat fogott volna, hogy élményeit költőileg írja le. A költő e rajzban, melyet magának a világegyetemről alkot, szilárdul áll a ptolemaeusi világnézet alapján, mely szerint a föld tengertől környezett gömbölyű sziget, s a világegyetemnek szilárd és mozdíthatatlan központja; levegő-ég környékezi, mely fölött a tűz könnyebb eleme emelkedik; hét ég, a hét planétával, nyolczadik az álló csillagokkal, forog körüle; mind ezeket a forgó s mozgását amazoknak átadó kristály-ég, az úgynevezett első-mozgó (*primum mobile*) veszi körül. S a világ-egyetemen kívül, fölül: az istenség, a végtelen, az örökkévaló, a változhatatlan, a minden lét oka és forrása.

A Dante felfogása sokban eltér a középkor scolastikusainak, nagyjában szintén a Ptolemaeus rendszerére alapított, de a túlvilág ábrázolásában önálló nézleteitől. Ezek az eget három részre osztották: a látható égboltra (firmamentum) a csillagok és planéták anyagi egére; aztán a szellemi (spirituális) égre, mely az angyalok és szentek lakóhelye; s végre az értelmi (intellectualis) égre, hol az üdvözültek az isten szemléletének üdvét élvezik. Hasonlóképp osztották különböző, és pedig szintén három részre az alvilágot is, melyet mindenestül a föld belsejébe helyeztek; u. m. a poklra, az örök gyötrelmek helyére; a szerintök ennek szomszédjában levő purgatoriumra, a tűz által tisztító vezeklő (átmeneti) helyre; és a limbusra, hova azok jutnak, kik poklot nem érdemelnek, mennyországba pedig, mert keresztleletlenek, nem mehetnek soha, s így a tisztító tűzön sem kell átmenniök. E limbus a középkori felfogás szerint két részre oszlik: a csecsemőkére (l. infantum), kiket a halál elért, mielőtt megkereszteltethettek volna; és az atyákéra (l. patrum), a kegyes pogányokéra, t. i. kik Krisztus megváltása előtt éltek s haltak meg. Az ó testamentomi kegyes atyákat Krisztus, midőn a halála s feltámadása közti napon »szálla alá poklokra«, onnan magával vitte s ezeket Dante a mennyei paradicsomban talállandja.

A Dante nézlete sokban eltér a középkori felfogásoktól s szellemesebb, költőibb, egyszersmind világosabb is. Ő csak a poklot helyezi a föld gyomrába, és pedig csúcsával a föld középpontját érő fordított tölcésér alakjában, melynek tengelye felső vége Jerusalemet, az üdv földi születéshelyét, megnyújtott alsó vége pedig, azzal átellenben, a föld túlsó oldalán a purgatorium hegyét éri. A purgatorium

tehát nem a pokollal érintkezik, a mire nincs is szükség, mert sem a pokolból, a hol a büntetések örökkétartók, nem megy a purgatoriumba senki, sem a purgatóriumból nem a pokolba, hanem a paradicsomba menendők a lelkek. Nem is a föld alá van rejtve, hanem szabadon, égnek emelkedve magaslik, a mi jobban megfelel a bűnbánat és tisztulás által az üdv felé törekvő lelkek égbe vágyódásának. Ellentéte a pokolnak, mely csúcsával lefelé fordított üres tölcsér, míg ez csúcsával égnek emelkedő tömör tölcsér vagyis kúp; s teteje már a paradicsom valódi küszöbe. A pokol üregében minél mélyebben, annál távolabb vannak a lelkek Istentől; a purgatorium dombján, minél magasabban, annál közelebb az üdvhez.

A paradicsom helyrajzában, mondja Scartazzini, tűnik legtisztább világban föl a Dante költői képzelete. A régi nézlet szerint az üdvözültek mind egy helyben vannak a csillagvilágon túl elterülő mennyei paradicsomban. A költő azonban, hogy az epikai előadás egymásutánjában ne akadályoztassék, Wegele kifejezése szerint, fogáshoz nyult s a különféle planéta-egyek szerint különböztette meg az ég régióit, mindenikbe a megfelelő erények által üdvözült lelkeket helyezve el. Költeményének arányossága kívánta ezt. A pokol körei, a bűnök különböző nemei szerint vannak besorolva és rendezve, aránylag könnyebbekről súlyosabbakra menve; a purgatorium körei hasonlókép, csak hogy megfordított sorrendben. A paradicsom különböző egeiben a különböző erények laknak, de az üdv teljességében nincs fokozat köztök. De Dante még sem akar az egyházi felfogással ellentétbe jönni, s azért figyelmeztet alkalmoszerűleg, hogy az üdvözültek lelkei tulajdonkép nem laknak a különböző csillagokban, melyekben lakozni látszanak, — neki,

az utjában azok körein áthaladónak ott tűnván föl — valódi lakásuk csakugyan a felső égben, az empyreumban van, hol a mennyei rózsza szirmait alkotják körbe sorakoztukban; csak azért mutatkoznak ez vagy amaz planéta fényében, hogy erényök és üdvösségök neme fejeztessék ki ezáltal.

A túlvilág e három országán megy át Dante, álomban, vagyis önkívületben ugyan, de testben. Vezető nélkül ez úton nem mehet. Vezetőről számára az a dicsőült lény gondoskodik, akit íjonta szeretett, sohasem bírhatótt, de holta után is imád: Beatricéja. A vezető, kit ez választ ki számára, a poklon és purgatoriumon át Virgil, az ó-kornagy műköltője, a középkor fölfogásában jós és varázsló, Danténak különös tisztelete tárgya. De Virgil nem mehet be a mennyei paradicsomba, s így annak küszöbén elmarad, és a vezetést az ég körein át maga Beatrice veszi át, magával ragadva hívét fölebb-fölebb, a kilencz égen át, egészen az örökkévaló trónjáig

Látnivaló, hogy a költemény conceptiója s compositiója oly egyszerű, hogy alig lehetne egyszerűbb. De ez egyszerűségben a gondolat és képzelet oly végetlen gazdagsága rejlik, az ember és a világ annyi oldalról, s oly csodásan van benne megvilágítva, mint semmi más műben, az egy biblián kívül.

Dante magát festi költeményében, de magában lefesti nemzetét, korát, az összes emberiséget. Az ő belső történetében mindnyájan a magunkéra ismerünk s a költői illúzió, melyet előidézt, oly teljes, hogy egy perczig sem hagy kétkednünk azon, hogy a mit elbeszél, valóban megtörtént, és

pedig nemcsak vele, hanem magunkkal is. Vele megyünk át a poklon, a tisztulás helyén, vele érünk a paradicsomba. Kínjait átszenvedjük, vezeklésében küzdünk, üdvében oztunk. Egy-egy alakjában közvetlenül ismerünk magunk arcvonására; s ha a pokol középkori vagy dante-i felfogásában nincs is tárgyas hitünk, remegni érezzük szívünket attól, a mi ránk vár. Vágya, mely őt tovább-tovább ragadja, minket is megkap, eltölt, beleolvadni a végtelenségbe, melynek úgy egy paránya, egy sugára lelkünk is, mint az övé.

Dante magát festi költeményében, de benne van abban az egész világ: a kozmikus úgy, mint az erkölcsi világ. A végetlen szinpadon, mely három felvonásban nyílik meg előttünk, az egész világtörténelem színjátéka vonul el szemünk előtt, az emberiség úgy külső, mint belső történelméé. Hogy a költő saját hazája és kora történetének juttatja e színjátékban a legnagyobb szerepet, onnan van: mert nemzetére és korára akart közvetlenül hatni, a mi minden költőnek kötelessége. Hogy, különösen a poklot, politikai és személyes ellenségeivel népesíti meg, azon sem üthetünk meg, tekintve az akkori olasz városok erkölcsi romlottságát, mely annyira kihívta a költő erkölcsi szigorát, mely egyébiránt saját pártfeleít, sőt személyes barátait sem kiméli, erkölcsi fogyatkozásaiért. Innen van, hogy azonkívül, a mit az egyetemes, jelesen az ó-kori és egyházi történelemből s a régi világ monda-köreiből vesz, a többi s ez a legnagyobb rész — honfiaira és kortársaira, az ország és az egyház akkori belső küzdelmeire s történetére, az egyes államok és városok bel- és külviszályaira, a családi torzsalkodásokra s mindezek szereplőire vonatkozik. E körülmény rendkívül megnehezíti nekünk a költemény megértését s annál fogva élvezhetőségét is.

Igazán, minden laphoz egész bokorkulcscsal kell birnunk, mert a költeményből három sort nem lehet történelmi s egyéb kommentár nélkül olvasni. Mily nehézkes s alkalmatlan olvasmány!

De legyünk meggyőződve: épen oly jutalmazó is. Nem, százszorta jutalmazóbb, mint a mily fáradságos!

AZ
ISTENI SZINJÁTÉK
ELSŐ RÉSZE.
A P O K O L.

ELSŐ FEJEZET.

A költemény nyitánya.

(I. és II. ének.)

Fentebb azt mondtuk, hogy Dante, költeménye mindhárom részének 33—33, összesen 99 énekét, az egész műnek nyitányul szolgáló első énekkel pótolta ki százra. Ez annyi-
ban nem szabatos, hogy a költemény nyitánya nincs teljesen befejezve az első énekben: befejezettnek csak ott tekinthető mikor a költő, vezetőjével Virgillel valóban megindul túlvilági s először is alvilági útjára. Így véve, a mű két első éneke szolgál nemcsak a Pokolnak, hanem az egész költeménynek nyitányaúl.

A nagy allegoriának, — mert az egész Isteni Színjáték annak nevezhető — e két ének minden tekintetben megfelelő bevezetésül szolgál, mely maga is egy kisebb allegoria s nem kevésbbé szorúl magyarázatra, mint maga az egész költemény.

A költő valóban nem igyekezett a magyarázat munkáját megkönnyíteni. Ámbár egy perczig sem hagy kétségben az iránt, hogy mint egész művében, úgy itt sem kell semmit csak szószerinti értelemben vennünk, s egyáltalában nem volt célja a pokol bejáratának helyét a föld színén

geográfaiilag megjelöltni, sem az alvilágba leszállásának előzményeit történeti igazsággal, megtörtént külső eseménykép adni elő. De épen a közeget megtalálni az előadás és annak jelentése, s az egész eszmének és a kivitel részleteinek allegóriái közt: ebben fekszik a nehézség.

Egészben véve a két ének tartalma ebben foglalható össze:

A költő, az élet délpontján, egy sűrű vadon erdőben eltévedve »találja magát«, hova — nem bir számot adni róla — mikép jutott, mert mély álom vett erőt rajta, mikor az igaz útról letévedt. Az egyetlen út, mely a rengetegből kivezetni látszik, egy meredek hegyoldálnak visz; s mikor — kijutni vágyva mégis minden áron — annak megmászására szánja el magát: három félelmes fenevad, párducz, oroszlán s nyöstényfarkas állja útját s visszariasztja. Kétségbeesetten s a siker és a szabadulás felől elcsüggedten fordul vissza, mikor egy hallgatag árny-alakot vesz észre, a ki Virgilnek vallja magát s megjósolva, hogy majd egy negyedik állat, egy agár, fogja lebírni e három fenevadat s megszabadítani tőlök a világot, — de mivel azt az eltévelyedett itt be nem várhatja, ő vezetőül ajánlkozik neki a rengetegből, nem a megmászhatatlan hegyi úton, hanem az alvilágon át. Dante, Virgil iránt különben is rokonszenvvel s tisztelettel teljes, előbb hálás készséggel fogadja ez ajánlatot; majd aggódni kezd, hogy bár előtte Aeneás (a Virgil hőse) és Szent Pál (az Úr választott edénye), szintén élő testben tették meg, amaz a poklon, emez a harmadik egen át, a túlvilági utat, de mikép bátorlodják arra ő, nem lévén sem Aeneás, sem Szent Pál? Virgil azonban bátorságot önt belé, azzal a kijelentéssel, hogy nem magától jött s ajánlkozott vezetőül neki, hanem egy üdvözült lény, Beat-

rice, a költő ifjúkorának imádott eszménye jött az égből hozzá s küldte őt az eltévelyedett megmentésére; sőt az sem magától, hanem még magasabb égi szellemek, Lucia s a boldogságos szűz által indíttatva jött s küldte őt ide — és így mindez a legfelsőbb rendelésből történik. Dante erre neki bátorodva, s szerelemtől és bizalomtól lelkesítve indul a rettenetes útra, melynek bejáratánál (a III. ének első soraiiban) a pokolkapu gyászos felirata áll előtte.

Mit értsünk az életút közepe, a vadon erdő, a mély álmom, az eltévelyedés s a fölébredés alatt: nem nehéz, csak azok után is, miket Dante életéből s kora viszonyaiból bevezetésünkben megismertünk, eltalálnunk.

1265-ben születvén, az élet közepét — a bibliai 70. évvel számítva, mint tette más művében is*) 35 éves korára, vagyis az 1300. évre tehetjük. S valóban, mint előbb láttuk, ez az év hozta meg Dante életében azt a fordulópontot, melyben erkölcsi, vallási és politikai addigi irányaitól homlokegyenest ellenkezők felé fordult, és pedig nem önző czélekből — mint a vallási hithagyók s politikai renegátok legtöbbszörre, hanem hosszas gondolkodás és küzdelem után nyert jobb meggyőződésből; azt a fordulópontot, melyről visszatekintve, egész addigi élete egy nagy tévedésnek, mintegy rengeteg erdőben való eltévelyedésnek tetszhetett előtte, hova öntudatlanul jutott, s a percz mintegy fölébredésnek a nyomasztó álomból.

Ébredése, tévedésének rengetege közepett, annál vígasztalanabb, minél élénkebben érzi eltévelyedett voltát. S ime az utat, mely onnan kivezethetne, legyőzhetetlen aka-

*) A Convitoban (IV. 23.) így szól: »Életünk iv formán halad, emelkedve és alászállva. Ez iv legmagasb pontja (»az ember-élet útjának fele«) a t-ljesen éretteknél a harminczötödik évben van.«

dályok zárják el előtte. Maga a hegy, mely minden üdv alapja és kezdete, a hit, az erény, a kötelesség meredek útját nyitja meg előtte. S ha még szabadon, nem gátolva, mászhatná meg meredekét!

De három fenevad állja útját.

Ez a három fenevad, nemcsak a költőnek, magyarázóinak is sok fejtörést szerzett s a legtöbb nehézség okozója volt.

Sokáig személyeket kerestek a három állat allegóriája alatt; majd tisztán erkölcsi magyarázatot adtak nekik, s az emberi természetben — melyet az eltévelyedett Dante képvisel — leginkább uralkodó bűnök megszemélyesítését keresték bennök. Végre a mult század végén egy, a két felfogásból kevert új nézet, az úgynevezett politikai-történelmi lát-szott felülkerülni, mely a három fenevadban (valamint a költemény további folyamában is előforduló, a görög-római hitmondákból vett és szintén allegóriailag felfogandó többi alakokban, pl. a XXXI. ének óriásaiban is) részint politikai és történelmi személyeket, részint ilyenek által képviselt, elvont politikai eszme-irányokat lát. A Dante-magyarázat mai állásában az erkölcsi magyarázatot vehetjük a legátalánosabban elfogadottnak, talán végleg elfogadottnak.

A történelmi-politikai magyarázat szerint, melynek fölállítói s támogatói, meg kell vallani, a legtöbb éleselműséget fejtették ki (természetesen a legönkényesebb conjecturák kíséretében!) nézeteik helyességének bebizonyításában: az erdő maga, melyben Dante, maga sem tudja mikép, eltévelyedett, az ő politikai tevékenységét jelel, élete első szakában, míg a guelf-párton állott; vagy ismét más magyarázat szerint: száműzetését, mely épen a ghibellin-párthoz állása miatt érte. A három vadállat közül

az első, a párducz, szülővárosának Flórencznek a képe, melybe egyideig bizott, hogy aztán annál inkább csalódjék, mely iránti ragaszkodása okozta minden nyomorát, s melynek pártszineit: a fehért (ghibellin) és feketét (guelf) — a mint Florenzben a császári és pápai pártok magokat nevezték — jelképezi a párducz bőrének tarkasága. Az oroszlán a franczia Anjou-ház s jelesen Valois Károly, kit a pápa a ghibellinek megfélézése végett hivott szövetségesül magának, s a ki a fehérek pártjának bukását s magának Danténak száműzetését idezte elő, s a kinek czimere oroszlán lévén, az allegoria ily magyarázata a legközelebb fekvőnek látszhatott. Végre a nöstényfarkas, a leggonoszabb s legundokabb, ez állat, mely falánk és kielégíthetetlen, mely mindenféle állattal párzik: a római udvar a maga romlottságában, s különösen VIII. Bonifác pápa, akinek a kor eseményeire a legnagyobb és Dante szerint is a legkárhozatosabb befolyása volt.

De bármily tetszetős legyen e magyarázat, még több, a mi ellene szól s az erkölcsi allegoria fentartását javallja. E szerint a párducz a kéjvágyat ábrázolja, e bűnt, melyen az ember legtöbbször kap ifjúsága hevében, mely színe szép tarkaságával csábít, de melyről a komolyabb hajlamu értelem, a kor és higgadtság segélyével, aránylag legkönnyebben menekülhet; az oroszlán a haragos és erőszakos indulat, mely a kevélységben tetőz, s a hatalomvágyra vezeti a becsvágy túlságát; végre a nöstényfarkas a féktelen kapzsiság, birtokvágy és kincsszomj, ama korszak uralkodó bűne, melytől, az egyház annyi szolgálja sem maradt ment, s az, melytől hatalmába esve egyszer, legnehezebb, majdnem lehetetlen a menekülés, mert az évekkel, ellenkezőleg mint más szenvedélyek, még öröködni szokott.

E magyarázat mellett mindenekelőtt az szól, hogy hasonló, sőt azonos allegoriákkal magánál Danténál (előbbi műveiben is) találkozunk, valamint másoknál is — s azok az ő korában egészen közkeletűek voltak. Bizonyító idézeteket rövidség okáért mellőzök, s a sok közül csak Jeremiás próféta hasonló (ismeretes bibliai) jóslatát említem. (Jerem. V. 6.) Csak eszmei tekintetben hozom föl valószínűsége mellett, hogy a három főbűn az emberi élet három korának (az ifjúságnak a kéjvágy, a férfikornak a dicsvágy és kevélység, az öregkornak a kincsszomj és kapzsiság) éppen úgy megfelel, mint Dante hajlamának az erkölcsi allegoriára, és a túlvilág három országá rendszerének s végre a pokolbeli bűnök (alább látandó) osztályozásának. S végre e magyarázat mellett szól, hogy azoknál, kik a költőhöz időben s másképp is legközelebb állottak, Boccaccionál s a Dante fiánál is, ezt az értelmezését találjuk a három fenevad allegoriájának. Hogy a költő, ily magyarázat mellett ama politikai célzatra is gondolhatott, s hogy ez amazzal jól meg is fér, bizonyítja az is, hogy farkas helyett nőstény farkast említ, mely a mellett, hogy a mohó falánkságnak talán kifejezőbb képe — egyszerre Rómára s benne a Curiára emlékeztet.

Mi jelentőséget tulajdonítsunk Virgilnek az Isteni Színjátékban, és pedig nemcsak az első két ének allegoriájában, a hol mint megmentő jelenik meg a három fenevad támadásától, hanem a nagy költemény egész két első részében, — mert mint tudjuk, ő a poklon és purgatoriumon át vezetője marad Danténak s egész a paradicsom küszöbéig kíséri, a hova már nem mehet be s a hol Beatrice veszi át tőle a költő vezetését, azon az országon át, melybe csak a Krisztus megváltottai s az üdv választottjai léphetnek: ez a második kérdés, mely az Isteni Színjáték két első éne-

kének allegoriájában a magyarázókat méltán foglalkoztatja. — Vajjon csak az emberi józanész jelképe s a philosophia képviselője-e, mely a test és vér bűnei ellen jóra tanácsol, körmeik közül kiszabadít, s az üdv felé irányozza, vezeti és támogatja lépteinket? Megelégedhetünk-e ily sekélyebb magyarázattal, holott ily célra alkalmasabban választhatott volna a költő valamely keresztyén bölcsészt, akár (hogymást ne említsünk) Böethiust, a kinek *Consolatio philosophiae* című műve a középkorban általában s Danténak is kedvencz olvasmánya volt s kitől amaz ismeretes szép mondat is idézi:

» — nincs gyötrőbb, mint kinok közepette
Emlékezni meg, eltűnt boldogságról!«

s kit bátran választhatott volna vezéreül, csak úgy vagy jobban mint Virgil-t, ha ebben sem lát vala mást, mint philosophust. Vagy a költő vonzotta-e annyira Virgilben, kit kétségkívül valamennyi másnál fölebb helyezett, talán az egy Homér atyát kivéve, kinek az elsőséget a pokol előcsarnokában is megadja ugyan (IV. ének, 88. v.):

»Az ott Homérosz, a költők királya!«

míg Virgil — a költő — iránti előszeretetének annyiszor ad félreismerhetetlen kifejezést költeményében. De még ez sem magyarázza eléggé a választást.

Egészen más eszmelánczolatok vezetnek rá a valódi okra, mely Dantéval e választást tétette.

A történeti Virgil mellett a középkorban egy mondai Virgil alakja képződött ki és pedig két irányban. Egyik szerint Virgilben jóst láttak, a ki Krisztust és a megváltást, ha

öntudatlanul is megjövendőlte; a másik szerint varázslót, a ki isteni segítséggel ördögi mesterséget üzött. Az első fölfogás a *Bucolica* IV. ecclogájának ismeretes sorain alapszik, melyben Virgil, a cumaei sybilla jóslatát a születendő Krisztusra látszik alkalmazni, és pedig oly közel az idők teljességéhez, alig pár évtizeddel a keresztyén aera kezdete előtt:

»Már a Sybilla-jósolt kornak végszaka fordul,
És az időknek súlyos rendje megújul egészen.
Már közelít a Sziüz, megtér ismét az Aranykor,
Új öltő támad s új sarj száll a magas égből!«*)

E fölfogás, mely Virgilt mint jóst tünteti föl, az egész középkoron át tartotta magát. Költeményei a sorskönyvek egy nemének tartattak s egyes versei kétes esetekben döntő erejű jóslatoknak tekintettek, olykép alkalmazva, hogy az esetleges felnyitáskor először szembeötlő, vagy egy találomra beszúrt tű vége által jelölt sor a kérdéses esetben, valamely (többnyire természetesen erőltetett) magyarázattal, elhatározónak tekintett a vállalat sikere vagy bukása iránt. Ez volt a »sortes virgilianae« — oly eljárás, melyet a bibliára is szintoly gyakran alkalmaztak.

Virgil, mint varázsló körül egész mondakör képződött. Csak egy mondát említek, mely a *Wartburgi dalnok-versenyről* szóló költeményben olvasható. E szerint egy Zebulon nevű, anyai részről zsidó, apairól pogány ifju, ki hajdan Veronában élt s a régi könyvek tanulmányával fog-

*) *Ultima Cumaei venit iam carminis aetas ;
Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Iam nova progenies coelo demittitur alto.*

lalkozott, kisütötte, hogy tizenkét század mulva fog megszületni a Megváltó; s a könyvet, melyben e jóslatot találta, varázslat által elrejtette, hogy mások meg ne találhassák; egy szellemet idézett ugyanis a mágneshegyre s ott egy ércszobrot öntetvén általa, annak az orrába dugta el a könyvet, a szellem által pedig emelt doronggal őriztette. Virgil, hogy a titok birtokába jusson, egy Fábián nevű kegyes római századossal s több vitézzel együtt a mágnes-hegyhez hajózott és sok kaland és baj legyőzése után a bűvös könyv birtokába jutott, s abból merítette bűvész-mesterségét. — Látni való, hogy e monda, bár elég izetlen, midőn Virgilben a bűvészt állítja előtérbe, ezzel az ecclogában nyilatkozó jóstehetséget igyekszik kimagyarázni. A nép-monda még azt tette hozzá, hogy Pál apostol, Rómába utaztában megállt a Virgil sirja fölött Nápolyban, és sajnálatát fejezte ki azon, hogy a keresztyén szellemű pogány korán elhalt, s így neki nem volt alkalma, azt a Krisztusnak megtérítenie. — A Virgil varázsló voltáról szóló másik monda Nápolyból ered s röviden abból áll, hogy Virgil a Chiron sírját föltalálta s abban egy bűvös könyvet, melyből a nekromantiát és a többi bűvész-mesterséget megtanulta. Az egyház, bár nem igen látszott helyeselni a Virgil-kultusz terjedését, tulajdonkép mégis elősegítette azt, épen a neki tulajdonított jóslatok idézése, fejtegetése és kárhoztatása által. Elég, hogy az majd másfél ezer évig tartotta magát.

De Virgilnek sem költő, sem philosophus, sem jós, sem varázsló volta nem magyarázza ki eléggé a Dante választását, melylyel őt vette vezéreül az alvilágban, azon az úton, melyen a Virgil hőse Aeneas is ment vala. A kérdés igazi nyitja a Dante politikai meggyőződésében s az egyetemes császárságról a *De Monarchia* című művében fel-

állított tanában található. Virgil, az *Aeneis* éneklője; az *Aeneis* tárgya pedig a római birodalom alapíttatásának ős mondája; hőse Aeneas nemcsak Romulusnak, hanem Caesar-nak és Augustusnak is őse. S Dante, ki a világ és az emberiség összességének uralmát két részre, a szellemire a pápa s a világra a császár alatt, akarta megosztani, székhelylyel Rómában mind a kettőnek, a ki mind Olaszország egységének, mind a világ üdvének eszméjét e tanban fejezte ki*): nem választhatott vezérül jobbat magának, mint azt a költőt, ki a világbirodalom dicsőségét énekelte meg, s ki mint jós, keresztyén szellemmel törte át pogány volta korlátait, az egyetemes császárság profétáját: Virgilt.

S e tételből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk érteni a jóslatot, melyet a Virgil szájába ad, a három vadállatot s különösen a nőstény-farkast legyőzendő negyedik allegorikus állatról, az a g á r r ó l.

Hogy Dante a szabadítóban az eljövendő világuralkodót látja: kétségtelen. Vajjon személyhez köti-e reményét: első tekintetre nehezebben dönthető el. Voltak, a kik a szabadító alatt magát Krisztust értették a visszatérendőt, egy chiliasztikus ábránd keretében. A többség azonban mindig történeti személyt keresett benne; és pedig olyant, kire a különösen választott ágáralak s a hozzáadott többi részlet is (mik Krisztusra sehogy sem illenek) lehetőleg alkalmazható legyen. De ki legyen az? — VII. Henrik császárra, kinek római útjához Dante oly nagy reményeket kötött vala, melyeket az uralkodónak már habozó s nehézkes magaviselete és a siker küszöbén tétovázása is megingatott, hirtelen ha-

*) Lásd a II. ének 17—24 sorait s az azokhoz adott magyarázatot.

lála pedig egyszerre megsemmisített, az agár-kép s a jóslat semmikép sem alkalmazható. Kire tehát? Két magyarázat lehetséges. A költő meghatározását akarván adni amaz *agárnak*, vagy legalább némi jelt akarván adni felőle, azt mondja, hogy nemzetsége vagy származása »Feltro és Feltro közt« leend.

Feltro mint köznév, »nemezt, szörkelmét« jelent; s nemez és nemez közt, vagyis szőr-ing és szőr-csuha közt papot s jelesen szerzetest képzelhetünk; s innen a magyarázat, hogy Dante a világ üdvét és az uralkodó bűnök legyőzését paptól, talán egy pápától várja, természetesen olyantól, ki a pápaság bűneit: a bujaságot, a kevélységet, és a kincsvágyat először magában győzendí le, vagyis szakít a pápaság világi hajlamaival s törekvéseivel. E magyarázat másik árnyalata, mely szent Ferenczet és szent Domokost az egyház megtisztítóinak véve, reájok vonatkoztatja a jóslatot különösen az utóbbira, kiről monda maradt fenn, hogy anyja őt, jóslatos álomban, fáklyát vivő ebnek (cane) álmodá. Csak említem e magyarázatot, melyet erőltetettebbnek tartok, mint a vele különben ez utolsó pontban összevágó következőt. E szerint az a két Feltro, Dante e helyén, földrajzi tulajdonnév, és pedig az egyik a trevisoi őrtartománybeli Feltro, a másik az anconaiban fekvő Montefeltro. Ez esetben Dante a veronai Cangrandera, tulajdon néven Francesco della Scala-ra gondolt, ki melléknevét (Cane, eb) szintén egy álomtól vette, melyet anyja, terhessége utolsó napjaiban látott, s melyben születendő fia eb-alakban az egész világot megfélemlítette; a grande (nagy) melléknév pedig nagyságát s előkelő fejedelmi származását jelzi. Történelmileg tudva van, hogy Dante a Henrik császár halála után örökre letett a reményről, hogy Olaszország egy küluralkodó által vál-

tassék meg ; s a régi római császárság világhatalmának helyreállítására helyett Olaszország egységének s egy olasz fejedelem alatti egyesülésének reményéhez fogózott. Láttuk fentebb (a Bevezetésben), mikép gondolt egyideig Uguccione della Faggiuolára, a ghibellinpárt akkori fejére, majd ennek bukása után a fiatal, vitéz, magas származású Cangranderára, akit már Henrik király kíséretében látott, aki a fiatal Cangrandét, 1308 óta bátyjának Alboin hercegnek kormányzó társát, császári helytartónak is kinevezte, midőn Brescia alatt az egész lombardiai erőt összegyűjté maga körül. Valóban, Cangrande mintegy teremtvé volt a pártvezérségre. S Dante, kinek szelleme és eszményei előtt a fiatal hős önkéntes hódolattal hajolt meg, őt szemelte ki a nagy szerepre, Olaszország egyesítőjének szerepére ; és már annyi csalódáson átment lelkének teljes erejével és szívósságával ragaszkodott ez új, — immár utolsó reményéhez. Két bátyja (Alboin és Bertalan hercegek) halálával Verona és Vicenza egyedura, vendégszerető udvarába fogadta a száműzött bujdosó költőt, ki évek óta reményeket táplált iránta s most azokat teljesülni látva rajongó lelkesüléssel közelített hozzá. S mivel a Cangrande uradalmi földrajzilag csakugyan középponton feküdtek ama két Feltro között, a magyarázat, hogy az első énekben megjósolt a g á r (veltro) ő lesz : csakugyan minden más hozzávetésnél nagyobb valószínűséggel bír. Tény, hogy mikor nagy műve utolsó része, a *Paradiso* is elkészült, Dante azt élete végső évében a fiatal Cangrandénak ajánlotta.

Cangrande 1300-ban, mikorra Dante az *Isteni Színijáték* cselekvényét teszi, 8—9 éves lehetett. Innen magyarázható, hogy a hozzá kötött nagy várakozás oly távoli jóslat alakjában van kifejezve ; de ebből világos az is, mint

már említettük fõntebb, hogy Dante ez éneket nem írhatta elõbb mint jóval Henrik császár halála (1313) után, mivel a Cangrande feltûnõbb politikai szereplése csak azután kezdõdik.

Végre az allegorikus agárnak Cangrandéra magyarázását erõsíti az is, hogy a Paradicsom XVII. énekében (74. s kõv. v.) Cacciaguida, a Dante õse, jóslatosan szólván az akkor (1300-ban) még gyermek Francesco della Scala-ról, csaknem azon kifejezésekkel jósolja ennek erényeit s jövendõ nagyságát, melyekkel a pokol I. éneke az agárról szól.

A második ének három asszonyával kell még tisztába jönnünk, kik az égbõl, az üdvösség honából, tekintenek szánólag és segílyt adólag az élet rengetegében eltévelyedett költõre, s küldik megmentésére Virgilt az alvilágból. A kegy a legkegyesebbiktõl s legmagasabbiktól indul ki, kiben a Boldogságos Szûzre kell ismernünk, a minden kegy úrnõjére, kinek szánalma ott fõnn az ítélet szigorát megoldvasztja. Ez Luciához fordul kérelmével. »Hivednek, úgymond, szüksége van reád, ajánlom õt gondodba, hogy segéld fel.« — S ki e Lucia, e »minden szigor ellensége«, ki a világosságot hordja nevében? S miért mondatik Dante különösen az õ hivének? Lucia viszont Beatrice-t, a Dante imádott kedvesét küldi segítségére annak, ki úgy szerette õt, hogy kedvéért kivált az aljnép közül, de kirõl, tán mert utóbb hûtlen lett hozzá, a mennyben — úgy látszik — egészen megfélekezett a boldog lélek.

A scolastikusok aristotelesi kathgoriáiba szerelmes magyarázók, (s valóban Dante maga is elég jelét adta költeményében, hogy nem idegen azoktól, sõt legszabadabban mozog békóikban) — a magyarázók mondom, az égi kegyelem három mûködését vagy három alakját (a mint aquinói

sz. Tamás formulázta) akarják látni a három hölgyben. Máriában a »gratia praeveniens«-t, mely elébe megy a megtérésre nem is gondoló bűnösnek, hogy megmentse; Luciában a »gratia operans«-t, mely megvilágosítja a bűnöst s eszközli a megtérést; végre Beatricé-ben a »gratia perficiens«-t, mely az üdvösséget megszerzi s végrehajtja a megtért lélekben. Részemről nem látom e felosztás szükségét. A Boldogságos Szűz a minden kegyelem anyja. Lucia, a syrakúzi szent, nemcsak a lelki világosság személyesítője, hanem a testi vakság távoztatója s a beteg szemek védszentje is; s tény, hogy Dante (talán szemei betegségeért) különös ájtattal s bizalommal tisztelte védszentjének őt. A Beatrice közbelépésének nem kell több magyarázat: hiszen már a *Vita Nuova* berekesztő sonettje után elmondja költője, hogy látomány jelent meg előtte, melynek következtében elhatározta, hogy nem szól többé ez áldotról, míg csak képes nem leend méltóbban szólni felőle. De ha tetszeni fog Annak, a ki minden élet kútfeje, hogy élete néhány évre terjedjen még: úgy fog szólani róla »mint hölgyről még soha sem szóltak.« Az egész *Divina Commedia* valóban a Beatricének állított örök emlék; s hogy ő segíti át imádóját, költőjét, az alvilágon, ő várja a paradicsom küszöbén: természetes!

Beatrice azonban itt s az egész költeményben két eszmét személyesít: az eszményi szerelmet s a vallásos szemlélődést. Szerelme Dante iránt indítja mozdulásra, hogy segítségére siessen; indítja kilépnie boldog szemlélődéséből is, mert ez a f o g l a l k o z á s a a mennyben. A Rákhel oldala mellett ül; ez pedig a symbolika theológiában a vallásos szemlélődés egyik személyesítője, a gyakorlati, tevékeny, cselekvő Leával szemben; ó-testamentomi előképei az új-

testamentomi bethániai nővéreknek, Máriának, az Úr lábánál ülőnek és Mártának, a szorgalmatoskodónak.

Nem szükség a kegyelem három működését formulázva keresnünk e három, oly életteljes, oly egyénített alakban. A nélkül is elegendő nekik: bátorságot önteni a csüggedő költőbe, hogy visszatérjen előbbi elhatározásához s meginduljon, a rettenetes úton, melyen előtte Aeneas és Pál elmentek.

S most halljuk a költőt.

ELSŐ ÉNEK.

— Az erdő. A hegyoldal. A három fenevad. Virgil. Az agár. —

Az ember-élet útjának felén

Sötét erdőbe valahogy jutottam,

Mivel az igaz útat nem lelém.

4. Mily kín, hajh, elbeszélni: mi van ottan,
S e zord, vad erdőn hogy' érzém magam',
Csak rágondolva már elisszonyodtam,

7. Mert több iszony csak a halálba' van.

Az üdvért még is, mely jutott részembe,

Mit ott láték, hadd mondja el szavam.

10. E helyre nem tudom hogy' tévedtem be,

Mert akkor engem mély álom fogott,

Igaz utamról félre tévelyedve.

1. Az ember-élet. Az eredetiben is általánosságban: életünk. Nem saját élete közepét akarja mondani, melynek tartamát nem tudhatja.

3. Az eredetiben, némelyek olvasása szerint: La diritta via era, mások szerint a vea smarrita. Amazt, mely hitelesebb olvasás, úgy akarják magyarázni, hogy azt akarja mondani: nem csak maga vesztette el az igaz útat, hanem az általában (mások által is) el van tévesztve. Fordíthatnám e szerint: »Az igaz út eltévesztett levén.« De én azt hiszem, akár era, akár a vea áll a szövegben, a költő magáról akarja mondani, hogy eltévesztette s nem leli az igaz útat. Az igaz út: az erény útja (allegoriailag).

9. Mit ott láték. Az eredetiben: a többi dolgokat, miket ott láték; t. i. a halmot, a három vadat stb. Talán többet is: az egész alvilágot, melyet meg kelle látnia »az üdvért, mely (ez úton) jutott részébe.«

13. De érve egy domb aljához legott,
Holott ama völgy épen véget ére,
Mely félelemmel szívemig hatott,
16. Szemem' fölvetve, látám: tetejére
Hogy' omlik már ama csillag sugára,
Mely minden úton mások hű vezére.
19. Oszolni kezdé félelmem, láttára,
Mely szívem mély taván nehézkedék
Az éjen át s velőig általjára.
22. S mint kinek int végtére menedék,
Tengerből úszva, lélekzet-fogyottan,
A révből visszanez a mélybe még:
25. Aggálytól üzve még úgy pillantottam
Az útra vissza, melyből élve senki
Nem menekült. Aléltságából ottan
28. Fáradt testem kissé alig pihent ki,
A puszta dombra mászni kezdtem én,
Lent a feszülő lábbal, s még a fenti

17. A ma csillag: t. i. a nap; allegoriatlag: az erény, igazság. Az eredetiben planéta van, mert a Ptolomaeus rendszerében (melyet Dante is elfogad a Paradicsomban) a nap is planéta.

18. Minden úton. János evang. VIII. 12. mondja Krisztus: »Én vagyok a világ világossága, a ki engem követ, nem jár sötét-ségben.«

20. Szívem mély taván = szívem legmélyén.

26. Az útra vissza. Az elhagyott sötét erdőbe, mely a bűn útja, honnan (maga erején) senki sem szabadúlhat.

30. Lent a feszülő lábbal. Az eredetiben kissé bővebben s minden esetre plastikusabban: »úgy, hogy az alantabb álló lábam volt mindig jobban megfeszítve,« tökéletesen rajzolja a hegyremászás nehézségét, mikor az egész test súlya, kapaszkodás közben, mindig az alsó lábra nehézkezik.

31. Bércz-falnak alig állék kezdetén :
 Egy párducz szökkenék föl, tarka pötytyel
 Behintve, ugrándozva könnyedén.
34. Mindig előttem, útamban szökött fel,
 S úgy útam' állta, kikerülhetetlen,
 Hogy már-már visszatértem rémülettel.
37. Ép' kelt a nap ; oly csillag-környezetben
 S állásban, mely körül akkor vevé,
 Mikor őket teremtő szeretetben
40. Az Úr először szólítá elé.
 Hogy szívem' új remény hatotta által
 A vad láttán, mely büszkén viselé
43. Szép tarka bőrét a hajnal-világgal.
 De félelem szállt újolah szívembe,
 Hogy szemben állék ím egy oroszlánnaal,

32. E g y p á r d u c z. Lásd a bevezető értekezést.

37—40. E sorok Dante pokoli utazása kezdetének időpontját határozzák meg. A nap s csillagok, mondja, oly constellációban voltak, mint a teremtéskor. Egy általánosan elfogadott monda szerint pedig a teremtés a tavaszi éj-napegyenlőség időpontján volt ; és pedig márcz. 25-kén, mikor a nap a kos-jegybe lép, mely nap, egy más monda szerint Jézus halála napja s melyet — mint tavasz kezdetét s világteremtés napját — az egyház, az angyali üdvözlés napjául (Gyümölcs-oltó b. assz.) — ünnepel. Az üdvözítő halála (nagypéntek) 1300-ban ápril 8-kára esett. A zsidók husvétja pedig, mely szintén vehető Krisztus halála napjának : ápril 5-kére. E szerint a Dante pokol-útja kezdetét vagy márcz. 25-kétől, vagy ápril 5-től, vagy 8-kától kell számítani. A három közül melyik a legelfogadhatóbb, később lesz alkalmunk vizsgálni. — Az idő napszaka : reggel, a napfeljötté (l. 16. és 37. v.).

45. O r o s z l á n n a l. Lásd a bevezető értekezést.

46. Mely emelt fövel, épen vélem szembe
 Látszék rohanni s éh miatt üvöltött,
 Hogy töle a lég is megriadt, remegve.
49. S egy nöstény farkas is, véznán, kiöltött
 Nyelvén hozá éhét, ama sovár
 Vágygyal, mely sokakat veszélybe döntött.
52. Láttára át félelmek nyíla jár,
 Mert reszket töle minden a ki látja;
 Hogy tünt reményem, följuthatni már.
55. S mint kinek kincset nyerni volna vágya,
 De rossz időt ér, melyben tönkre megy,
 Sír s tépelődik éjt-nap, bánatába' :
58. Nyugtom' e bős vad ép úgy szegte meg,
 S viisszaszorított, szembe futva épen,
 Arra felé, a hol a nap lemegy.
61. S a mint leszállék, lenni a domb tövében
 Valakit pillanték meg, — hangja-vesztve
 Sok hallgatástól tán, úgy tetsze nékem.

49. Nöstény farkas is u. o.

51. Sokakat veszélybe döntött. Scartazzini szerint e hely legjobb magyarázata Sz. Pál (1. Tim. VI. 9. 10.) e szavaiban van :
 »A kik gazdagok akarnak lenni, kísértetbe esnek s az ördög törébe, és sok ártalmas kívánságokba, melyek halálos veszedelmekbe ejtik az embert. Mert minden gonoszságnak gyökere : a pénz kívánsága.«

60. A hol a nap lemegy. Az eredetiben : hol a nap hallgat ; magyarban a kép nem alkalmazható. Érti : nyugat felé, a merre az általa elhagyott setét erdő esik.

62. 63. Hangja-vesztve, sok hallgatástól. Az eredetiben *fio co*, rekedtet is, bágyadtat is tesz. Scartazzini így magyarázza : Vártam volna, hogy szóljon, de hallgatott s hosszas hallgatásából bágyadt-ságára következtettem. Én, Philaetes-szel, hogy : belerekedt a

64. S meglátva őt ott a pusztában, esdve
Reá kiálték: »Könyörülj bajomban,
Akárki légy, árnykép, vagy földi testbe'!«
67. »Árny most, de ember voltam« — szóla nyomban,
Lombardiából származtak mindketten
Szülőim, Mantuából, én is onnan.
70. Én Julius alatt, bár későn, születtem,
S Rómában éltem, jó August' idétt',
Mikor még hittek hamis istenekben.
73. Költő valék; Anchiz' hős gyermekét
Dallám, ki Tróját elhagyá örökre,
Hogy büszke Iliont hamvba temették.
76. De mit fordúlsz te e rémes gödörbe,
Miért nem hágsz e bájló hegyre föl,
Hol minden üdvre visz s indít gyönyörre?«
79. »Te hát Virgil vagy, a forrás, kiből
Dúsan patakzik a beszédnek árja!«
Szólék, pirúlva szégyen tüzítől.

hosszas hallgatásba, megszokván a hallgatást. Allegoriailag, Virgilre alkalmazva, a hosszas hallgatás alatt érthető a költő tanulmányozásának, vagy (Longfellow szerint) általában classikai tanulmányoknak hosszú szünete a középkorban.

69. M a n t u á b ó l. Virgil tulajdonkép nem Mantuában, hanem oda közeli Andes (ma Pietola) falucskában született.
70. J u l i u s a l a t t: J. C. életében, de nem dictátorsága alatt, mert Caesar R. é. u. 654-ben (Kr. e. 99.) született s 709-ben lett Dictator; Virgil 29 évvel később született, mint Caesar, 683-ban (Kr. e. 70) s így későn arra, hogy Caesar alatt érhesse el virágzása korát.
71. J ó A u g u s t: Virgil mondja, bőkezű s kegyes császárjáról, nem Dante.
81. Virgil költői nagysága előtt szégyennel érzi eltelni magát.

82. »Te, többi költők disze, fénysugára,
Javamra váljék vajh' a szorgalom
S hű gond, a melyet fordíték munkádra !
85. Te voltál mesterem, véd-angyalom,
Általad tettem szert az égi tüzre,
Hírt nyernem és művészin dallanom.
88. Nézd e vadat, mely engem visszaűz ;
Jer, híres bölcs, segíts föl engemet,
Erem remeg s a félelem legyőze.«
91. »Átjutni már csak más úton lehet« —
Felelt, a mint engem könyezni láta,
»Ha vágyosz kerülni ezt a rém-helyet.
94. E fene-vad, a mely miatt kiálta
Ajkad segélyt : föltartj' az átmenőt,
S kérlelhetetlen üldi mind halálba ;
97. És oly gonosz vérszomj telé el őt,
Hogy bőszerűe soha ki nem elégül,
S zsákmány után éhesb, mint azelőtt.
100. Sokféle állattal párzik egy-végbül,
S jövőre még többel, míg ellenébe
Jő az a g á r s agyon nem fojtja végül.
103. Föld s érez emennek nem fog lenni étke,
De bölcsesség, szeretet és vitézség.
Feltro s Feltro közt támad nemzetsége.
106. Itáliának üdvöt ez szerez még,
Melyért Camilla szűzen halt halált,
És Turnus, Nizus, Euryalus vérzék.

83. J a v a m r a v á l j é k, t. i. nálad, hogy segíts rajtam érte.

94—105. Lásd a bevezető értekezést.

107. 108. C a m i l l a : Metabusz volszk király leánya ; T u r n u s a rutulok királyának Danausnak fia, Aeneas és a trójaiak ellen ; N i -

109. Ez ama vadat, sok halálon ált'
 Pokolba fogja visszaüzni, homman
 Irigységből minket gyötörni szállt.
112. Javadra hát az fog szolgálni jobban,
 Ha engemet követesz ; én elvezetlek
 Az örök helyen át, csak jer nyomomban,
115. Hol ordítóznak a kétségb'esettek,
 Rég mély kinoktól gyöttrött szellemek,
 Kik második halál után epednek.
118. Olyakat is látsz, kik örvendenek
 A láng között — eljutni még remélve
 Sergébe egykor Isten szentinek.
121. S ha menni vágyol majd ezek körébe :
 Egy nálam méltóbb szellem vár reád ott,
 Átadlak annak, magam visszatérve ;
124. Mert ki ott fönn uralg, de kit megbántott
 Hajdanta pártütésem, nem akarta
 Örök városát általam meglátnod.

zus, Euryalus trójai hős ifjak Aeneas mellett estek el ; Italiáért mindnyájan, annyiban, hogy Italia egy részének birtoka fölött folyt a harc. Mind a négy személy az Aeneisből van véve s annál jobban illik a Virgil szájába.

111. Irigységből. A bünt, mint a halált, a sátán űs-irigysége küldötte a földre, az emberek megrontására.
117. A test halála után lelköknek is megsemmisülését óhajtják, hogy ne gyöttrődjenek.
- 118—120. Itt már nem a pokolról, hol a gyöttelelem örök, hanem a purgatoriumról szól, hol a vezeklőknek meg van hagyva a remény, hogy (bármilyen későn is) az üdv egébe juthatnak.
121. Ezek körébe : az üdvözültek közé, a paradicsomba, a hova már Virgil nem mehet, mert pogány levén — istent megbántó pártütése ebben áll csak — nem szabad az üdv honába lépnie.
122. Méltóbb szellem. T. i. Beatrice.

127. Úr mindenütt, de udvarát ott tartja
Szent városán, magas ülő helyén;
S boldog, kit ő magának elválaszta!«
130. »Oh költő, hallgass meg — esengtem én —
S a tőled nem ismert Isten nevére,
Innen s nagyobb veszélyből elvivén,
133. Vezess el engem ama kín helyére,
Melyről beszéltél s vígy magasbra menten
S Szent Péter ajtaján bocsáss be végre!«
137. Ezzel megindult — s én utána mentem.

127. 128. Ú r m i n d e n ü t t. T. i. Isten, ki bár az egész mindenségen uralkodik, udvarát, székhelyét ott fõnn az üdv egében, boldog választottai közt tartja.

132. I n n e n s n a g y o b b v e s z é l y b ől. Innen: a sötét erdõ vadonából s a megmászhatatlan meredek hegyről; nagyobb veszélyből: a pokolból, melyen, Virgil vezetése alatt, sértetlen remél átmehetni.

135. S z e n t P é t e r a j t a j á n. A paradicsom kapuján. A purgatorium kapujáról nem beszélnek, mert arról mit sem tud, sem Virgil, sem Dante, hogy az milyen. Ott Virgil sem járt még, csak hallott a purgatorium általános rendeltetéséről.

MÁSODIK ÉNEK.

-- A Dante aggályai. Virgil biztatásai. A három égi hölgy. Az utazás megkezdése. —

- Tűnt már a nap; s az esti szürke lég
A földön élő minden lényt feloldá
Terhétől; egymagam csak készülék
4. A kettős harcához: egyaránt daczolva
Út terhivel s kínjával a részvétnek,
Mikről, hű elmém, nem tévedve szól ma.
7. Múzsák! s magasztos Ész! kérem segélytek!
Elmém, ki följegyezted a mit láttál,
Nemes ha vagy valóban: itt tessék meg!
10. »Költő, — kezdém, — ki vezetőmmé váltál,
Erőm' bíráld meg: ha vaj' elbirhatja
E nagy utat, mielőtt rá bocsátnál.

1. Tűnt már a nap. Ez alatt este lett; az első nap (márczius 25. vagy ápril 8.) estéje. Dante pontosan jegyzi az egész költeményen át a napokat és napszakokat, melyeket túlvilági útjában ért.
3. E g y m a g a m. Virgilt nem számítja, az már nem földi.
5. A r é s z v é t — melyet, előre láthatólag, a pokolban szenvedők kínjai iránt éreznie kellend.

13. Tőled tudom, hogy Silviusnak atyja,
Halandó testbe' még s érezve, élve,
A halhatlan világot megláthatta.
16. Hogy a minden rossz ellensége, véle
Kegyelmet tön: a magas végzetet,
Mely rája várt s a Kit s Mit számba véve,
19. Értő előtt ez méltányos lehet;
Mivel dicső Rómának ő s a trónnak
Atyjául ott fönk kiszemeltetett,
22. A mely pedig, — hogy im mindent kimondjak —
Kitűzve volt öröktől, székhelyének
Előre minden Szent Péter-utódnak.
25. S ez útban ő, mit te örökítél meg,
Olyakat ért, mikből neki dics-fénye,
S a pápáknak palástja eredének.

13. Tőled tudom, az Aeneis VI. énekéből. A Silvius atyja (Virgil szerint) Aeneas, ki testben, élve járta meg az alvilágot.

16. A minden rossz ellensége: Isten.

18. A Ki s Mi: aristotelesi kategoriák; értetik alattok a lényeg és minőség. Itt a Ki (a személyi tekintet): hogy ki volt Aeneás s kik fognak származni tőle; a Mi (a tárgyi tekintet): hogy' lesz Rómának, az ottani birodalomnak, sőt közvetőleg a pápai székhelynek s bibornak is ős-apja; mert e fölfogás szerint — melyet a 19—24 sorokban fejt ki — Róma alapításának végczélja az volt, hogy a pápaság székhelye legyen egykor. Gregorovius is (Róma története a középkorban cz. munkájában) így szól: »Hogy a keresztyén vallás épen akkor alapíttatott, mikor a római császárság: ez azon nagy történelmi tények egyike, melyeket gondviselészerűeknek szoktunk nevezni.« A 16—24 sorok értelmé az, hogy a ki értelemmel meggondolja, mily fontos szerepe van Aeneásnak, mint a római birodalom alapítójának, a világtörténelemben: méltányosnak találja, hogy isten őt ily kivételeesen megkülönböztette.

28. Az Úrnak ama választott edénye
 Szint' arra ment, erőt meríteni mennyben
 A hithez, a mely minden üdv ösvénye.
31. De én miért menjek? — Ki hágy bemennem?
 Ki nem vagyok sem Aencas, se' Szent Pál,
 Sem én, se' más nem tart méltónak engem.
34. S hagyván magam' vitetni, merre vontál,
 Félek, bolondság tölem menni arra. . .
 Te böles vagy, s többet értesz gyöngé szómnál.«
37. Mint az, ki mit akart, már nem akarja,
 Új gondolattal szándokát cserélvén,
 Előbbi terve mert meg van zavarva :
40. Ugy álltam én e völgy sötét szegélyén,
 Új gondba fojtva a kitűzött véget,
 Melylyel előbb oly gyorsan kész valék én.
43. »Ha sikerült jól értenem beszéded',
 — Viszonza most a nagy léleknek árnya —
 A gyáva félelem nyugzött le téged,
46. Mely ember szívét gyakran át ha járja,
 Jó szándokától ép úgy visszahőköl,
 Mint állat, rémképtől bokrossá válva.
49. Hogy menekülj e félelem nyugétől:
 Elmondom, mért jövék, mit hallék rólad,
 Részvétemet irántad mi költé föl.

28. T. i. Pál apostol (Cselek. IX. 15.).

29. Szint'arra ment. Nem szabatos, mert Pál a poklon nem ment át, hanem (2. Kor. XII. 2—4 szerint) a harmadik égbe ragadtatott, s így látta (testben, vagy nem testben, maga sem tudja, Isten tudja) a túlvilágot.

36. Értelme: te jobban megértesz, mint én magamat kimagyarázni tudom.

52. Azok közt voltam, kik függőbe' voltak,
Midőn egy hölgy szólíta, oly dicső szép,
Hogy esdve vártam : vajj' mit parancsolhat ?
55. Szemei csillagok fényét tetőzék,
S oly édesen, mint angyalnyelv beszélhet
S oly halkán, a mint csak figyelni győzők,
58. Így szólt : 'Te nyájas mantuai lélek,
Kinek hired még fönn van a világon
S fog élni, míg csak a világon élnek :
61. Ott egy szegény, sors-üldözött barátom
Ugy fönn akadt a vadon meredekjén,
Hogy félve már-már visszafordul, látom.
64. S már úgy eltévedt, félek, a segélyt én
Későn hozom számára, az után, mit
Felőle hallék fönn az ég szentélyén.
67. De menj, siess ! ékes szavaddal váltig
És minden eszközével a segélynek
Védd őt, s oszlasd el bús szívem aggályit.
70. Beatrice vagyok, ki menni késztlek ;
Onnan jövök, hová már visszavágyom,
Szerel'm ösztönze, hogy jőjek s beszéljek.
73. S ha uramat szabad lesz újra látnom :
Gyakran foglak dicsérve emlegetni.
Elhallgatott ő, s én szavát így váltom :

52. Kik függőbe voltak (helyesebben, az eredetiben : vannak).
A IV. énekből ki fog tűnni, hogy függőben azok vannak, kik pokolra nem mehetnek, mert arra nincs bűnök, paradicsomba sem, mert nincsenek megváltva ; t. i. az erényes pogányok, a kik e szerint ég s föld között függőben vannak. Ezek közt volt helye Virgilnek is és pedig Homér s a többi költők körében.

53. Egy hölgy. Ez Beatrice. Lásd a bevezető értekezést.

76. „Oh hölgye amaz erénynek, földfeletti
Kisebb körön túl az emberi nemnek,
Mely egyedül ad szárnyat, emelkedni :
79. Szavad' fogadni oly édes szívemnek,
Hogy rögtön téve is későnek érzem,
Kétszer se mondd, hisz örömet teszem meg
82. De mondd okát : hogyan valál oly készen
E központhoz leszállni ama helyből,
Hova szived sovárg, hogy visszanézzen ?
85. „Mert annyira kívánod, hogy fedjem föl
Benső okát, im elmondom — viszonzza —
E helyen mért vagyok ment félelemtől.
88. Szívünket rettegésbe csak a' hozza,
Minek hatalma van, hogy árthat, véthet ;
Félelmet, mi nem árthat, mért okozna ?
91. Isten kegyelme engem ilyenné tett :
Hogy kínatok szívemhez nem hatolhat
S a szörnyü tűz-láng engemet nem éget.
94. Egy nemes hölgy van fön, ki arra oly nagy
Kegygyel tekint, kihez most küldlek én el,
Szavára hogy ott fön a szigor megolvad.

76. 77. Föld feletti kisebb kör: a hold köre, mely az ég (mennyei paradicsom) körei közt az első s legkisebb. Értelme: te (Beatrice) azzal az erénnyel bírsz, mely a földi embert fölemeli a hold körén felül, a magasb egekbe.

83. E központhoz. A föld a világegyetemnek, a pokol a földnek középpontja. A ma hely, hova Beatrice, alig jött el onnan, viszasovárog: az üdv ege.

93. A szörnyü tűzláng: a pokol belsejebeli, mert ott, a hol Virgilt találta, még nincs tűzláng. Beatrice itt a Virgil tartózkodási helyével összefoglalja az egész poklot.

94. Egy nemes hölgy: nincs megnevezve, de a Boldogságos Szüz értendő alatta. Lásd erre, valamint a következőkre, jelesen Luciára, nézve is a bevezető értekezést.

97. Ez Luciához fordult kérelmével
 És szólt: Hivednek van reá szüksége,
 Ajánlom őt gondodba, hogy segéld fel.
100. Lucía, minden szigor ellensége,
 Azonnal engem fölkeresni szálta,
 Hol ültem, az agg Ráchel közelébe'.
103. S szólt: Beatrice, Ur liliomszála!
 Mért nem sietsz, hű szeretőd' segíteni,
 Ki érted aljas pórnépből kivála!
106. Nem hallod jajszavát? emberfeletti
 Küzdelmit a bős árall, a halálost,
 Hogy úgy tenger se birná hányni-vetni?
109. So'sem volt senki gyorsabb még, a károst
 Kerülni, vagy saját javát munkálni,
 Mint én a hogy — e szókat hallva — már most
112. Siettem üdvöm helyiből leszállni,
 Magam tisztos szavadra bizva, mely
 Dicsedre fog neked, s ki hallja, válni.'
115. Alig végezte ily szavakban el,
 Fénylő szemét könyezve fordítá rám,
 Mi még gyorsabb jövésre készítte fel.

98. Hivednek. Dante Luciának hive, szeméi miatt. Lásd u. o.

102. A z a g g R á c h e l (a régi Ráchel), a Purgat. XXVII. 104—108 v. szerint a szemlélődő (contemplativ) élet jelképe, szemben a gyakorlati munkás élet jelképével Leával; az újtestamentomban: Mária és Márta. Beatricének Ráchel mellett van helye a paradicsomi fényrózsában.

103. U r l i l i o m s z á l a. Az eredetiben: Te, isten igaz dicsérete. Ez egyházas kifejezést bátran véltem használhatni (a rím kedvéért is).

105. K i é r t e d. Dante, Beatrice iránti eszményi szerelme hatása alatt, s mintegy érette, különözte el magát az aljnéptől s tört magasabbra.

118. S jöttem, mint akará, több szót se várván,
És megmentélek ama fenevadtól,
Mely útag állta e báj-hegy határán.
121. Mit állsz tehát? Mi vesz ki úgy magadból?
Szivedbe gyávaság mi okra férhet?
Bátor s szabad lépésre az se hangol:
124. Hogy három ily áldott hölgy, ottfön, érted
Aggódik, égben? — sem, a mely szavamban
Hangzik feléd: az üdvadó ígélet?«
127. Mint kis virág, mely éj fagyán lankadtan
Zára be kelyhét, de a nap feljöttén
Emelkedik szárán, kinyílv, halkan:
130. Úgy szedtem össz' az elfáradt erőt én,
Szivembe bátor elhatározás szállott
S érzésim' szabadon ily szókkal öntém:
133. »Oh megsegítöm mily irgalmas, áldott!
S te jó, nemes szív, oly kész engedelkeny,
Ki im kegyes szándékát tetterre váltod:
136. Új vágygyal töltve szivemet be nékem
Ez út iránt, hogy — melytől elriadtam —
Megint szilárdná lesz első feltétem.
139. Menj hát, kettőnkben így egy akarat van,
Te légy uram, vezérem, mesterem te!«
Szólék — s hogy indúlt, én nyomán haladtam,
142. A bérczes úton, a vad rengetegbe' . . .

119. A ma fenevadtól, csak a leggonoszabbat, a farkast említi.

124. Három áldott hölgy: Beatrice, Lucia s a Sz. Szüz.

127. Mint kis virág. »Dante (mondja Artaud de Montor, e szép
s gyöngéd hasonlat alkalmából) nem mindig borzalmas!«

MÁSODIK FEJEZET.

A pokol pitvara.

(III. és IV. ének.)

A nagyszerű, a méltóságos, a fönséges, a rémületes és a borzasztó, nem csak ellenállhatatlanul megkap, hanem egyszersmind maradandó benyomást is tesz lelkünkre. Az útas, a ki a Niagara zuhatagát látta s a szent Péter-templom kupolája előtt állt, a ki előtt a Vezuv kitörése föllángolt az éj sötétében, vagy a Dawalaghiri ködbe vesző homloka sejteté körvonalaít, a ki egy égő város jajkiáltásait hallotta: nem csak lebilincselve állt e látományok előtt, de soha nem is felejtí el azokat.

Így vésődik kiirthatatlan betűkkel lelkünkbe a pokolkapu fölírata, a mint előtte Dante-val megállunk. Kevés szavú; de kilencz sorában a borzalom minden vonása, az istenítélet örök változhatatlanságának megdöbbentő tudata úgy hat lelkünkre, hogy az utolsó sorban

»Lasciate ogni speranza, voi, ch' entrate!«

már nem fokozódhatik a hatás, csak a magunk által is elutasíthatatlanul érzett eredmény van összegezve.

»Hagyj föl, ki itt belépsz, minden reménnyel!« e rettenetes, e vigasztalan ítélet örökre cseng fülünkbe, ha egy-

szer hallottuk. Dante, a költők legnagyobbika (ha a képzelő és képző erő teszi a költőt), nem nyithatta volna méltóbban meg képzelete poklát; dagályosabb szavakat írhatott volna tornácza kapujának homlokára, de megdöbbentőbbeket nem.

A pokolkapu fölíratával a kellő alaphangot ütötte meg keblünkben Dante; s az egész pokol belseje, az iszonyt és borzalmat egymásra halmozó körei, a mint a hátra levő harminczkét énekben le vannak írva, mind csak változatai ennek a megdöbbentő témának.

S midőn ezzel a pokolba lépünk, úgy, a mint azt Dante képzelő és képző-ereje rajzolja élénk, helyén lesz egy pillantást vetni e nagyszerű alkotás rendszerébe.

A Dante pokla nem csak költői, de helyrajzi tekintetben is tökéletes architektonikus alkotás. Építőmester nem rajzolhat a maga egyenes és körvonalaival tisztább és szabatosabb terv- és alaprajzot, nem adhat pontosabb és összevágóbb méreteket, mint a nagy toskánai adott pusztá leírás útján. Kommentátorai lerajzolták utána s rajzuk helyességéhez, nagy körvonalaiban legalább, a legcsekélyebb kétely sem férhet, oly világosak s félremagyarázhatatlanok utasításai.

Megkísérlem, az apróbb részletek mellőzésével, lehető világos képet nyújtani annak egész alkatáról.

A görög és római hitrege szerint az egész túlvilág, a jók mint a gonoszok helye a földi lét után, a vilá g, vagy is a föld színe alá, annak mélyébe van helyezve. Az Aeneis VI. énekében is látjuk, hogy Aeneás nem csak az örök büntetésekre kárhoztatottakat, hanem a dicsőülteket, saját apját is, az alvilágban keresi és találja föl. A Tartarusnak tőszomszédja az Elyzium.

A keresztyénségnek már az evangéliumban (jelesen a Máté XXV. fejezetében, a Jelenések könyvében s a Péter és Pál leveleiben) jelzett, de teljesen csak a középkorban részletezett nézete szerint, a túlvilág három külön országra oszlik: az üdvözült lelkek helye a menny, vagy a mennyei paradicsom: az elkárhozottaké a pokol, a sötét hely; azoké, kik nem elég rosszak arra, hogy a megjobbulás reménye kizártával, örök kárhozatra vettessenek, de nem is elég jók még, hogy egyszerre az örök üdvbe juthassanak, — egy átmeneti állapot, a purgatorium (tisztító hely) jut részökbe, honnan a tisztulás befejeztével a mennyei paradicsomba van a föllépés.

A túlvilág e három országa Danténál térileg is el van választva egymástól. A paradicsom az égi körökben van; a purgatorium a föld színén, és pedig a középkorban egyedül ismeretes ó-világgal s jelesen annak középpontjával Jeruzsálemmel ellenlábas, egészen tengerborította túlsó felén a földnek, egy csonka kúp alakjában, hegycsúcsként, emelkedik, melynek oldalán, meredek csigalépcsőként, a tisztító hely különböző osztályai, körei, lapos tetején pedig a földi paradicsom, a mennyeinek a lépcsője, áll.

Alvilág vagy a föld színe alá annak mélyébe helyezett ország csak a pokol, az örökre elkárhozottak bűnhődésének a helye.

Dante nagy költeménye három részében egyaránt szemléletes képet nyújt mind a három országáról a túlvilágnak. Ez alkalommal egyelőre csak a pokollal foglalkozunk.

A pokol terve, a mint azt Dante képzelettel s elénk állítja, egészben véve egyszerű s nagyjában elég könnyen áttekinthető.

Miután a két legalsó körről pontos, számszerű méreteket ad, melyekből az egész üreg méreteit is után lehet számítani: magyarázói igyekeztek is a képet teljesen, mértani pontossággal konstatálni a költő által nyújtott adatokból. Manetti és Giambullati különösen fáradoztak ebben. Munkájok eredményét Philalethesz (János szász király), kinek Dante-fordítása épen jegyzeteiért s magyarázataiért a legbecsesebb, megbírálja s némely részben helyreigazítja. Nekem ez eredményekről nem mértanilag pontos szerkezetet, csak áttekinthető képet czélom nyújtani.

Képzeljünk e végből óriási tölcser, hegyével lefelé, a föld középpontjába fordítva s egész odáig is érőt, míg tág szája nagy körben a föld fölszíne alatt terül el. Mintha a földgömb egy szeletét, a tölcser szájának megfelelőt, levéve képzelnők s alatta nyílnék meg a pokol tág torka. Bejárata azonban e torok-kör valamelyik (bármelyik) pontján van. Dantéra nézve Florencz közelében, a hol még 1300-ban, a költeménye tárgyául szolgáló nagy látomás idétte, tartózkodott, a város környékén levő erdőben, a melybe magát »eltévedve találta.« De bár a költőnek látomásáról és tapasztalatairól konkrét képet kelle adnia s így a pokol bejáratát a kör valamely határozott pontjára helyeznie: felfogásom szerint mi sem áll ellent annak, hogy a pokoltölcser szélének bármely pontján is bejárat legyen képzelhető, mivel a tölcser belürege, ugyanazon magasságokban mindenütt egyformának képzelendő.

Legyen ez bármikép, a Dante pokolkapuja Florencz közelében veendő fel; vagyis Florencz a pokol-kör szélére esik — s ez a föltevés határozó a pokoltölcser nyílására és terjedelmére nézve.

A föld ama pontján ugyanis, mely a pokoltölcser felső

nyílata körének épen középpontja fölött áll: Jeruzsálem van, a Krisztus városa, a megváltás színhelye. S ha már a pokoltölesér torkának körfogatát kérdjük: írjunk Jeruzsálemből, mint középpontból, Florenczig terjedő sugárral kört — e kör lesz a tölesér szája. E kör sugára, vagyis Jeruzsálemnek Florencztől való távolsága pedig a földkerület $22^{\circ} 21' 6''$ — vagy kerekében $22\frac{1}{2}^{\circ}$ -át; s így az egész poklotörök átmérőjének mint húrnak, megfelelő kör-ív, vagyis a tölesér földközépponti hegyes szöglete 45° -nak, félderék szögnek felel meg. S maga a pokol üregét alkotó tölesér, a földgömb testéből kimetszett, hegyére állított kúp, melynek csúcsa a föld középpontjában van, talpa pedig a föld felületének 45° -nyi átmérőjű kör-, illetőleg gömb-felület darabját, belsőtér-fogata végre a földgömb térfogatának $\frac{1}{512}$ -ed részét *) teszi.

A pokoltölesér belső oldala azonban nem simán s egyenes vonalakban lejt a föld középpontja vagyis a tölesér csúcsa (a pokol feneke) felé, hanem kilencz, lépcső- vagy ponk-szerű, lejjebb-lejjebb természetesen kisebbedő kör által van ugyanannyiszor megszakítva. Mivel azonban az ötödik és hatodik kör egyenlő magaslaton áll, a lépcső kétszerte szélesebb ugyan, de ezzel viszont csak nyolcz lépcső s ugyanannyi lejtő veendő fel tulajdonkép.

Ha e képet mértanilag akarjuk előállítani, és pedig csak átmetszetben, a pokoltölesér tengelyét — vagyis a föld középpontjából a tölesér felszíni átmetszetére húzható függélyes vonalt — a nyolcz lejtőnek megfelelő nyolcz egyenlő részre, a tölesér felső nyíláskörének félátmérőjét pedig a kilencz lépcsőnek (mert az ötödik kettőt foglal magában) megfelelőleg kilencz egyenlő részre osztjuk; s az előbbi felosz-

*) Könyvemben hibás számítással áll $\frac{1}{16}$ -odrész. (II. köt. 421. l.)

tási pontokból a most említett sugárral párhuzamos vízszintes, az utóbbiakból pedig a föld középpontjához részsútos vonalakat *) húzunk. Ez egymást szegő egyenesek által alkotott trapézok közül, felülről az első pokolkörben egy, a másodikban kettő, a harmadikban három, a negyedikben négy, az ötödikben (két kör levén egy színvonalon) hat . . . s így tovább alkotja meg a pokoltölcser lépcsőit és pedig minél lejjebb, annál keskenyebb lépcsőket, annál meredekebb lejtőkkel.

E lépcsők és lejtők pedig, melyek az átmetszeti rajzban csak laposan látszanak, mint folyosók mennek körben a pokoltölcser belvilágán. Mindenik kör lejjebb-lejjebb, de egy-központos (concentrikus) annyiban, a mennyiben a föld középpontja vehető közös középpontjukúl; különben pedig, különböző síkokban fekvén, tulajdonképi középpontjaik is különbözők, csak függélyesen állanak egymás fölött s egy vonalba, — a föld középpontjától Jeruzsálemhez vonható földsugarba (a pokol-tengelybe) esnek.

Az említett folyosók vagy tornáczok alkotják a pokol egymásutáni köreit — s ezeken vannak elhelyezve, a Dante képzelete szerint, a pokol lakói, bűneik minősége szerint osztályozva.

Ime a Dante poklának a belseje, nagyban és egészben. Mily ellenkező a Milton poklával! Miltonnál minden szertelen, határozatlan, körvonalozatlan; Danténál határozott, körvonalozott, kimért és szemléletes. Miltonnál is kapu s körgát zárja el s keríti be a pokol üregét, de azon belül

*) Jól tudom, Philaletes-szel, hogy ezek a vonalak csak mértanilag részsútosak, természettanilag azonban függélyesek, mind a föld középpontjából a gömbföldre futó vonalak levén.

Miltonnál sivár ködbe vesz a kép, Danténál szorosan kimért, akár egy földmérő térrajza. Körei határozottak, nem csak képzelettel, de kézzel foghatók.

Most csak az első körrel, a pokol pitvarával van dolgunk.

Ez első kör még nem a tulajdonképi pokol, csak előcsarnoka annak. S közös két központu alkörre oszlik, melyek majdnem egyenlő magaslaton állanak. S az elsőt a másodiktól a pokol első folyója, az Acheron választja el.

Nem szabatosan neveztem az Acheront a pokol első folyójának; a pokol folyója első megjelenésének kellett volna neveznem; mert az Acheron, a Styx, a Phlegeton és a Cocytus, mind ugyanegy folyónak a pokol különböző fokain egymás utáni megjelenései.

A bejáratnál, az első kört két alkörre osztva, s a belsőt körülfolyva, Acheron nevet visel, melyen Charon, a Dante alvilágának a görög alvilágtól kölcsönzött révésze csónakon szállítja át a lelkeket. Itt elveszve a föld alatt, az ötödik kör szélén elterülő mocsár alakban tűnik föl és Styx a neve. Harmadízben a hetedik körben mint izzó és sustorgó vér- és lángfolyam, a Phlegeton, bukkan föl, honnan harsogva, buzogva zuhog le a nyolczadik körbe, hogy ott ismét elveszzen. Végre a legsó körben, a kilenczedikben, a pokol fenekén, fenekéig jégge fagyott álló tó alakjában, mint Cocytus tűnik újra elő.

E négy, tulajdonképen egy pokolfolyam eredetét Virgil egy sajtószerű allegóriában beszéli el Danténak, a Pokol XIV. énekében (94—120) s.). Majd a maga helyén fogunk vele foglalkozni.

Most térjünk vissza a pokol pitvarához, melynek bejáratától vetettünk egy pillantást a mélységbe.

A pokol ez első körének, mondjuk pitvarának, az Acheronon kívüli első alkörében, a világhíres föliratú kapun belül, mindjárt a bejárat alatt, a gyávák és közönyösök, a se jók se rosszak, se hidegek se melegek lelkei szenvednek. Mit szól az ilyen lelkekről a keresztyénség, a János Jelenéseiben (III. 14—16.) megmondta a Lélek, a laodiceai gyülekezet vezetőjének: »Mivel hogy langyos vagy, sem hideg sem hév, kiokádlak az én számból.« Virgil is hasonló megvetéssel nyilatkozik felölök s elfordítja rólok a Dante figyelmét. Bűnhődésök megfelelő lelki mivoltuknak: szakadatlan nyargalás egy minden szélben nyugtalanul lebegő s ide-oda hajló zászló után, míg meztelen testöket darázsok csipkedik. A nyugtalan határozatlanságnak s abból származó kínos lelkiállapotnak találó jelképe.

»Elég ezekről, jer tovább sietve!« — mondja Virgil.

Valóban, nem érdemesek több figyelemre. Dante sem nevez meg közülök egyet sem. Azt sem, a kire pedig mindjárt ráismer.

S egy ismerős, a mint előttem áll:

Ránéztem, őt szemügyre venni jobban,

Ki a nagyságról lemondott, a gyáva!

Kérdés: kit ért Dante e lélek alatt, a ki gyávaságból lemondott a nagyságról? Némelyek Ézsaut akarták érteni alatta, mivel elsőszülöttsége jogáról lemondott; de Dante azt nem ismerte; s ez a nézet már elavult. Legáltalánosabban az van elfogadva, mely V. Coelestin pápát akarja értetni, a kit Dante személyesen ismerhetett, azért mondja »ismerős«-nek, s a ki utódja, a későbbi VIII. Bonifác állítólagos incselgéseinek ellent nem állhatva, a pápai méltóságról, melyre pedig szelidsége s erényei által — a melyek-

ért őt a katolikus egyház szentjei közé is sorozta — alkalmas lett volna, kislelkűen lemondott. VIII. Bonifác, a Dante gyűlöletének s támadásainak egyik főtárgya, maga is azt mondja róla (P o k o l XXVII. 104. 105. s.) — e két kulcs — miket elődöm semmibe se vett. De a költő, a ki Bonifácban a tevékeny bűnt ostorozza, a talentomait elásó tehetetlenséget, s jó iránti közönyt, vagy bűnös engedékenységet sem legyezi, a mint látjuk.

A második alkör azokat foglalja magában, kik nem esnek a keresztyén törvény ítélete alá: a keresztyénség előtti pogányokat, *) (vagyis azok jobbait, a gonosza a pokol illető helyeire esvén). — Itt volt Virgil is, mikor Beatrice az égiek kértére érte jött, hogy vezetője legyen Danténak a túlvilágon át.

Amaz első alkörtől e másodikat az Acheron választja el s azon át a Charon csónakja szállítja az utasokat. Nem nekik, hanem az alvilágra menendő lelkeknek van révészül rendelve a görög hitrege e komor alakja. Dante egészen úgy írja le őt, a mint a görög hitregében találta. Nem az egyetlen alak, mint bő alkalmunk lesz még látni, a kit onnan vesz át. Annál figyelemre méltóbb a mint ez alakokkal elbánik s azokat saját czéljaikra használja fel. De erről alább szólunk még. Most vessünk egy pillantást a második alkörbe, mely az Aeneis VI. éneke-beli Elysiumnak felel meg.

*) Itt kellene találunk, az egyház tana szerint, a keresztséget nem ért csecsemőket is; de Dante ezeket nem említi; csak egyik sorában: »nem jutva át keresztség révén, mely hit kapuja« — látszik egybefoglalni mind azokat, kik meg nem keresztelkedtek. Hogy a csecsemőket is ide érti: világos abból, hogy a IV. ének 29. sora szerint »nő, férfi, g y e r m e k« nagy csoportja van itt együtt.

Itt nincs tulajdonképi szenvedés, jajkiáltás nem hallatszik itt; csak az a fölötti sajnálkozás, hogy Krisztust nem ismerhették s megváltásában nem részesülhettek, tölti mély szomorral el a lelkeket s idéz bús sóhaj vagy elfojtott nyögést ajkaikra. Nem csak hogy kínos szenvedés nincs e helyen, sőt a csöndes jóllét bizonyos neme uralkodik a kör egy részében. A keresztyénség előtti korszak nemesb lelkeinek, az erényes pogányoknak, költőknek, philosophoknak és hősöknek, ha égi üdvbe nem juthatnak, a jóllét érzelme jut még is földi erényeikért részökbe. A sivár és bús parttól meszszibbre benn, szép kastély áll, melyből szelid fény világol ki. Hét fal körzi s hét kapun kell bemenni udvarára. E hét fal a hét erényt jelképezi, mely körülök védül áll, és pedig a négy erkölcsi erényt: okosság, igazság, erő és mérséklet — s a négy szemléletit: értelem, tudomány, bölcsesség; a hét kapu pedig az iskolák úgynevezett hét széptudományát (lásd a IV. ének 110. sorához a jegyzetet). Az udvart zöld, virágos pázsit borítja, fák árnyékolják, szelid csermely öntözi. Különböző magasságu dombokon csoportosúlnak a kiváló szellemek, kiket Dante, — a keresztyén költő — büszkének vallja magát, hogy csak meg is láthatott. Hisz a renaissance, melynek hajnalán tündöklük Dante, az ó-kor classicismusát ismeri anyjával.

Ime egy darab paradicsom a pokol pitvarában! De jegyezzük meg: nem a mennyei paradicsom, hol az üdv és dicsőség fénye ömlik el s hatja át a lelkeket: ez csak a pogány elysium egy sarkocskája. S Dante itt akarja éreztetni már: mi végetlen különbség van a keresztyénség-ígérte üdv s a pogány erény hideg csilláma — melyeket egy keresztyén egyházi atya csak »ragyogó bűnök«-nek nevezett, a mi kétségkívül túlzás és igazságtalan is — s a mennyei üdvlak és

a pogány istenek *) s hősök üdvülaka közt. Azért itt az aránylag boldogokat is valami mély szomor, a komoly némaság jellemzi. Nem szenvednek, de nem is mosolyognak. S azok a megkülönböztetettek is kevesen vannak aránylag; mielőtt hozzájok érne, a némán búslakodók, a mélyen sohajtozók nagy sokaságának »sűrű erdeje« közt kell az alvilág vándorának áthatolnia.

Dante kérdésére: nincs-e soha szabadulás e helyből? Virgil azt feleli:

» — Ujonecz valék még e tornácba',
Hogy egy hatalmast ide jöni láték,
A győzelem jelétől koronázva.
Sok árnyat elvitt innen. . . .« **)

Természetesen: nem a pogányokból, hanem az ó-testamentom választottaiból, Ádámot, Ábelt, Noét, Ábrahámot Mózeszt, Izsákot, Jákóbot (fiaival), Rákhelt, Dávidot, Salamont és sok másokat, kikben élt a megígért Megváltó sejtelve. Itt, világosabb körben, az ó-világ legnemesb alakjait

*) Itt a Dante szellemei közt egy sincs a pogány hitrege istenei és félistenei közül. Természetes; azok nem léteztek, csak álistenek voltak, képzetek, vagy ördögök (mint ilyenekről alább szólanunk). Itt csak történelmi nevekkel, valóban élt emberek lelkeivel találkozunk.

**) Péter apostol I. levele III. r. 17. 19. 20. v. »Krisztus — meghalt test szerint, de a lélek által megelevenítve elment s a tömlőczenben levő lelkeknek is predikált, kik régen engedetlenek valának, mikor az Isten türelme egyszer, Noé idejében, gondjokat viselte, mikor a bárka készüle, melyben kevés, úgymint nyolcz lélek mentetett meg a vízözöntől.« Virgil azért mondja magát újonecznak mikor ez történt, mert Kr. e. 19 évvel halván meg, $19 + 33 = 52$. éve volt még csak a limbusban.

találja a két költő, először is a költők fejedelmeit: Homért, Horáczt, Ovidot, Lukánuszt, kik Virgilt mint társaságuk tagját mesterekül üdvözlík, s Dantét is hatodiknak társaságukba fogadják. Aztán a hősöket: Achilleszt, Aeneást, Latinust, — Szaladint is, a nemes arab szultánt közöttük; itt Hektort, Caesart, a Tarquin-elűző Brutust (a másik, a Caesar gyilkosa bezzeg más helyre jutott!); a nők közül a római Camillát, az amazon Penthesileát, s Laviniát és Elektrát s Corneliát a Gracchusok anyját; és mind a nemes gondolkodókat és philosophokat, — mindnyájok fejét, tisztelete tárgyát: Aristotelest; aztán Sokratest, Plátót, Empedoklest, Diogenest, Zénót, Thalest és a többit. Az utikai Cato nincs itt; neki a purgatorium kapu-örének a szerepe jutott, kétségkívül közmondásos erkölcsi szigoráért.

Különös és figyelemre méltó, mire már előbb is czéloltunk, a mint Dante az ó-kori pogány és közép-kori keresztyén világnézetet s annak mondáit és személyeit egymással vegyíti és érintkezésbe hozza. A keresztyén pokolban a görög Hadesnek mind a négy folyóját megtaláljuk, de eredetök egy (félíg pogány, félíg keresztyén ízű) allegoriához van kötve, s mindeniknek a középkori keresztyén pokol-fogalmak szerint van kimutatva a maga helye s megadva a maga szerepe; míg a Lethét és az Eünoét, a felejtés és emlékezés vizeit, mint egy folyam két ágát, már nem az alvilágban, hanem a purgatorium legfelső körében, a földi paradicsom fensikján fogjuk találni, — mert a vezeklés helyéről az üdvhonába lépőknek van vizökből inni s abban elmerülni szükségök. A görög mythologia egész alvilági személyzetével is megismertet Dante, felhasználván őket, megfelelő szerepeikben, a maga poklában. Charonnal, a bünös lelkeket bünhődésök helyére átszállító csónakossal már itt találkozunk; a

többivel, Minosszal, Dis- vagy Plutóval, a Cerberusszal és a Centaurokkal s egyéb mythologiai szörnyekkel majd alantibb körökben fogunk találkozni. Dante ezeket, mint közkeletű alakokat, inkább mint bizonyos eszméknek saját alkotásába is beillő kifejezéseit vette át s hogy úgy mondjam: keresztyén célzattal használta föl. Mert bár fölfogása s előterjesztése rólok a pogány világnézetnek látszik megfelelni, gondosan vigyáz, hogy a keresztyén egyház tanaival se jöjjen összeütközésbe. E részben egy úton járt a középkorban általánosan uralkodó nézetekkel, melynek theologiai hite az volt, hogy a pogány mythologia személyei valódi lények, csakhogy nem istenek, hanem démonok, gonoszlelkek, ördögök; így akarván, jól-rosszúl, egyeztetni a keresztyén hitet a pogány hagyománynyal. S e hit forrása nem más, mint maga Pál apostol, ki azt mondja egy helyütt (1. Kor. X.20.) »A mit a pogányok áldoznak, ördögöknek áldozzák.« Így csinál Dante, a görög mythologia alakjaiból, megannyi ördögöt.

A pogány világnézettel egyezik inkább a pokolra szálló lelkekről való felfogása is. Testetlen és súlytalan árnyak ugyan, melyektől a Charon csónakja meg se libben, bármennyien is tóduljanak bele egyszerre — de azért ez árnyak nem pusztán lelkek, mert földi testök egész alakjával birnak, még arcvonásaival is, úgy hogy egyszerre rájuk lehet ismerni; hangjával is, úgy hogy egymás közt és Dantéval is megértethetik magokat; sőt érzékeivel is, mert oly kínok iránt fogékonyak, melyek egészen vagy részben testi természetűek. A költőnek múlhatatlan szüksége volt e fölfogásra, bár kétségtelen, hogy az a keresztyén felfogással nem egyeztethető meg teljesen. De ha nem így rajzolja az alvilági árnyakat: miről ismerhetne reájok? mikép közle-

kedhetnék velök? mikép tudnának érzékeire s azok által képzeletére és erkölcsi érzetére hatni? s mikép nyújthatna általok és rólok nekünk is tanuságot? Igyekezett azouban ezt is a keresztyén nézettel egyesíteni. A pokolban kínozotak gyötrelmei ugyanis két neműek egyszerre: lelkiek, melyek földi vétkeik természetéből folynak s azok folytatásában, azoktól nem menekülhetésben s következményeik élénk érzetében állanak; és érzékiek, melyeket a költő a képzelet rendkívüli gazdagságával, majdnem furfangjával, végtelen változatosságban tud számukra, bűneik mivoltához képest kikeresni.

De itt, a hol vagyunk, a pokol előcsarnokában, még nincsenek tulajdonképi megtorlást igénylő bűnők; ezek a második körrel kezdődnek s részletezésüket a következőkre kell föntartanunk. Itt inkább annál időzhetünk még egy pár perczig, mily fogalmakat nyújt Dante az alvilági árnyak testéről. Bár nyíltan »személyiségnek látszó semminek« (vanitá, che par persona. P o k o l VI. 37.) nevezi, mint Virgil is a m a g a alvilágában levő árnyakat:

»— tenues sine corpore vitas,
— cava sub imagine formae« —

de nem mindig ragaszkodik szorosan e meghatározáshoz. Hisz épen az imént idézett énekben, a Virgil árnya két marok földet ragad föl, hogy a Cerberus száját betömje. Más hol (P o k o l XIX. 34. s köv. és 125.) Virgil fölemeli a testen élő Dantét, s szemeit oly szorosan befogja kezeivel, hogy mit sem láthat; ismét máshol (XIII. 37. s köv.) kezén fogva segíti a meredéken alásiklania. Dante maga az egyik árny hajából néhány fürtöt tép ki (XXXII. 103. s köv.), tehát az csakugyan kézzel fogható valami. Néhol azonban a lelkek

e csak látszó, de testetlen árnyyszerűsége van föntartva, mint pl. a *Purgat.* II. én. 80. s. köv., a hol Dante meg akarja ölelni Casellát, de karjait háromszor csukja össze saját mellén, mivel az árnyat nem foghatja meg. Sőt még az árnyak s különösen arczvonásaik fölismerhetőségében is különbség van. Rendesen azokat, kiket az életben ismert, rögtön fölismeri; de néha ez alól is kivétel van, s pl. épen az előbb említett Casellát, valamint a purgatoriumban másokat is, kiket pedig jól ismert, nehezen s késlekedve ismeri föl. Úgy látszik: a purgatoriumban kevesbbé őrizték meg a lelkek alakjukat s általában testi tulajdonaikat, mint a pokolban. A paradicsomban végre alig lehet szó testi alakról s mineműségről, a lelkek egészen fényárban úsznak, melyben alakjaik földi körrajzai inkább elmosódnak. Ámbár meg kell vallani, e fokozatossága a földre kevesbbé emlékeztető testalkatnak sincs egészen következetesen keresztül víve. A purgatoriumban is (XX. 4. s. köv.) a földre terült árnyak közt csak nehezen lépdél a két költő, mert azok az anyag ellenállási képességével látszanak birni, úgy, hogy minden lépten-nyomon ki kell térniök előlük. Úgy látszik, Dante is, mint mindazok a költők, a kik testeiktől megvált lelkeket írnak le, a néphit következetlenségét is átvették, mely szerint a lelkek zárt ajtón és kőfalon akadálytalanul suhannak át, de ha az ember keblére ülnek, mázsányi súlylyal nyomják meg, sőt el is tudják ragadni s vinni magokkal a testben levő embert. Ámbár helyesen jegyzi meg Dante egyik jeles német fordítója s szellemes magyarázója, Notter Frigyes, épen az általam most érintett kérdést tárgyaló egyik kitérésében,*)

*) Dante Alighieri's Göttl. Com. Uebersetzt und erläutert von Friedrich Notter. Zweiter Theil. Das Fegefeuer — Excurs über den von Dante angenommenen Leib der Schatten.

hogy a néphit s vele a költő előadása e következetlenségének mentségeül szolgál az, hogy abból, mert az árnyak vagy lelkek az emberre testileg is hatnak, nem következik azoknak magoknak is testi mivolta, hisz vannak testetlen természeti erők, mint fény, villamosság, delejesség, melyek testileg s ugyancsak erélyesen, sőt fájdalmasan hatnak érzékeinkre.

Nem ily szembeszökő, de még is észrevehető eltérésekre találunk Danténál azon módra és időpontra nézve, melyben s a mikép a halottak a földi testet az árny-testtel cserélik föl. A *Purgatorium* XXV. énekében (85—96 s.) tüzetesen nyilatkozik e részben a költő. A testétől megváló lélek, úgy mond:

Perczig se' késve, csodamód rohan
Feltarthatatlan, ez vagy ama partra,
S ott tudja meg csak, utja merre van.

Ha ugyanis az Acheron partjára bukott: akkor a pokolba kell mennie; ha a Tiber partjára, akkor egy szellemhajó veszi föl s a purgatoriumba szállítja. S mihelyt, folytatja Dante, ott van, a hova mennie kelle:

Mihelyt a tér ott körül fogva tartja,
Kiárad a képző erő belőle,
Mint mig a földi élő test takarta.

— — — —
S úgy látszik itt —

Azon alakban, mit a benne foglalt
Léleknek erejéből ölt magára.

Ez elég világos beszéd. E szerint a lélek nem az Acheron vagy Tiberis partjára buktával, hanem rendelt helyére jutása után, ott ölténé új, az előbbihez hasonló árnytestét magára. De ime, épen a kezünk alatti III. énekéből a Pokolnak látjuk, hogy Dante már az Acheron innenső partján, mielőtt a Charon csónakjába szállanának, újonnan öltött árny-testeikben látja a lelkek egész csoportját, melyek már alakjokra nézve láthatók, kinos üvöltéseik hallhatók; s a purgatorium lábánál is, az angyal-hajtotta szellemhajóban, már láthatólag és hangosan közelednek, százanként a tenger felől idejövő lelkek; nem is említve, hogy a se jók se gonoszak számlálhatatlan lelkei, melyek nem is lépnek be a tulajdonképi pokolba, mert nem is mennek át az Acheronon, hanem örökre függőben (sospesi) maradnak a pokol külső pitvarában, szintén látható s az emberi érzékek által megkülönböztethető árny-testtel bírnak, mint a Pokol e III. énekében látjuk.

Hogy a lélek a testtől megválása után azonnal bukik a pokolra: megegyezik a Zanche Mihály esetével, kiről ez világosan van mondva (P o k o l XXXIII. 144.); ellenkezik azonban e tantétellel az, mit a már említett Casella mond magáról (P u r g. II. 96. s köv.), hogy t. i. legalább három hónapig kelle várnia, míg a Tiber torkolatához érkezett, hogy onnan a tisztító hegyre szállíttassék. Hol időzött, vagy bolygott ez alatt: arról sem ő, sem a költő nem ad felvilágosítást.

S e testetlen árnyak közt bolyong, azok egyike által vezetve, maga földi testben, megfoghatatlanul magának s amazoknak egyaránt, a költő. Charon nem akarja fölvenni csónakába, mely csak súlytalan árnyak számára készült. S végre mikor fölveszi s alatta meghibban a csónak: maga

sem tudja, mikép jut az Acheronon át. A pokolbeli révész csónakjába érve elveszti eszméletét s nem tudja tovább: mi történik vele; csak lerogyott, mint álom által sujtva; s mikor a következő ének elején nagy égdörejre fölébred: már a túlparton találja magát.

Az alvilágra szállás *módját* rejtelemnek hagyja a költő még akkor is, mikor e rejtelmes világ belsejét oly világosan feltárja előttünk.

HARMADIK ÉNEK.

— A pokol kapuja. A pitvar. A közönyösek s gyávák. V. Coelestin.
Az Acheron. Charon. Az átmenet. Földrengés. —

»Én-rajtam át a jaj-városba léphetsz ;
Én-rajtam át az örök gyöttelembé ;
Én-rajtam át a kín-sújtotta néphez.

4. Nagy alkotóm igazságból teremte ;
Boltom' isten hatalma emelé fel,
Fő-bölcsesége és örök szerelme.

7. Teremtett lény előtttem nem birt léttel,
Csak öröklétü — s én is az vagyok.

KI ITT BELÉPSZ: HAGY FÖL MINDEN REMÉNYNYEL!

1—9. A pokol kapu, itt megszemélyesítve szólal meg, fekete betűkben homlokán álló feliratában. E méltán világhírű sorokat tökéletesen visszaadni még egy fordítónak sem sikerült. A három első sort így is próbáltam :

Rajtam visz át az út a jaj lakába ;
Rajtam visz át az örök gyöttelembé,
Rajtam, az elveszett nép hajlokába.

A jaj-város (città dolente) alatt értheti az egész poklot, de értheti különösen a Dis (Pluto) városát, mely a IX. énekben fordul elő s mely belülről ég.

4. Igazságból teremte. Az eredetiben : Nagy alkotómat igazság ösztönzé (hogyan engem alkosson).
5. 6. Hatalma, bölcsesége, szerelme. Mint a világot, a poklot is együtt teremté a szent-háromság isten. A hatalom az atyát, a bölcsesség a fiút, a szeretet a szent lelkét jelenti.
7. A pokol előtt nem volt halandó vagy múlandó lény teremtvé ; csak örökké valók : az isten három személye s az angyalok előzték meg.
9. Ki itt belépsz. Az eredetiben többesben : Kik itt beléptek. De ez, azt hiszem, mindegy. Minden belépő csak magának olvassa.

10. E szók, fekete színben álltak ott
Egy kapu homlokán; de én nem értvén:
»Adj, mester — szólék — magyarázatot!«
13. S ő, mint tapasztalt, így felelt hogy kérdém:
»Kételynek itt nincs helye, állni lomhán,
A hiu gyávaság itt véget érvén.
16. Mert ez a hely, melyről előre mondtam:
Hogy örök kín itt sokakat hánytorgat,
Elméjük fényét a bűn köde nyomván.«
19. S kezem' megfogva, kissé bátorodtat
Vidám arczától — bevive legottan
Sötét helyére a rejtett titoknak.
22. Sirás, nyögés, üvöltés hangzik ottan
A csillagatlan, pusztas fekete
Légben, hogy sirni kézdék meghatottan.
25. Bösz szitkok ott, nyelvek vegyülete,
Kín jajjai, lármája vad haragnak,
Dulakodás, mit vad zaj hirdete,
28. És mindez együtt, folyton úgy forognak
A fény- s formátlan légben, mint a hol
A fölvert por felhői kavarnak.
31. S én, míg fejem zúg s keblem fuldokol,
»Mester, mi vad zaj hat fülembe? — kérdem, —
Mely nép ez itt, mely ily kinban lakol?«

13. Mint tapasztalt, t. i. belátva a Dante lelkébe s megértve kételyeit.
15. A hiú gyávaság. A félelem itt hiábavaló, véget kell érnie, az eredetiben: meg kell halnia.
16. Előre mondtam: a Pokol I. én. 114 s. köv. s.
18. Az elme (ész) fényét (az eredetiben: javát) a bűn által veszti el az ember, annak köde elhomályosítván.

34. Ő válaszolt: »Igy kell jajongni körben
A nyomorult lelkeknek, a kiket
Nem tüntetett ki fönn sem bűn, sem érdem.
37. Köztük leled az angyal-sereget,
Kik Isten ellen, gyáván, nem keltek fel,
De meg sem őrizék hűségöket.
40. Az ég nem szennyezi be ilyenekkel
Fényét — s a pokolnak se' kellene,
Dicsőségük a gonoszoknak sem kell.«
43. Kérdém: »Mi bösz kín támadt ellenek,
Hogy ezt a nagy gyötrelmet szenvedik?«
És ő: »Röviden megfelelhetek.
46. Halál reménye nem mosolyg nekik;
Vak éltök már oly mélyre sülyedett le,
Hogy más sorsát csak irigyelhetik.
49. Nevöket a hir ajkára se vette,
Nem költnek szánalmat, ítéletet sem.
Elég ezekről — jer tovább sietve!«
52. Odatekinték; s egy zászlót sebessen
Körben forogni láték — s nem hívém,
Hogy nyugta csak egy perezig is lehessen.
55. S nyomán tolongva láték jöni én
Oly szörnyű rajt, hogy emnyin a halálba
Roskadtak voln' már, sohse képzelém.
42. Dicsőségük; az eredetiben: belőlük a bűnösökre sem hárulna
dicsőség. E tan, hogy emberek és angyalok közt a közönyösek, a se
jók se rosszak, a színt vallani nem merők a leghitványabbak, —
mint a bevezető értekezésben bibliai idézettel is magyaráztuk — a
keresztyén felfogással is teljesen megegyez.

58. S e g y ismerős a mint előttem álla,
Fölismerém árnyát, megnézve jobban,
Ki a nagyságról lemondott — gyáva!
61. S azonnal arról meggyőződtem ottan,
Hogy ama hitvány nép áll itt előttem,
Mely egykép megvetett égben s pokolban.
64. Nyomoru nép, élni is élhetetlen;
Mezítlen álltak, mindennek kitéve,
S bögöly- s darázshad csipkedé szünetlen.
67. Szurásaiktól arczuk' vér lépé be,
Könnyel vegyest, melyben hempergve mindég
Nyüzsgött az undok férgek éhes népe.
70. De most szemem, hogy távolabb tekinték,
Egy nagy folyó partján tolongni lát
Új néprajt. Én meg: »Mester, mi van itt még?
73. Szólj, kik ezek, kik ama vízen át
— Mint félhomályban láthatom — tolongnak,
Hová s miért sietnek? Add okát.«
76. Ő válaszolt: »Okát megérted annak,
Csak várd be, hogy partját érhessük még el
Az Acheronnak, ama gyászfolyamnak.«
79. Szemem' lesütve, aggály érzetével,
Nehogy terhére essék tán beszédem,
Többé a partig szóm' sem emelém fel.
82. Ott csónakán, a víz felől, sötétén
Evezni láték egy ősz, komor aggot,
»Jaj néktek, átkoztak!« Kiált dühében.

59. K i a n a g y s á g r ó l l e m o n d o t t. Lásd a bevezető érte-
kezést.

85. Örökre a mennyből kizárva vagytok!

A tulsó partra viszlek csak, — örök

Setét van ott, ha izzadtok, ha fagytok.

88. De hát te, kit még tart a földi rög,

Mit állsz itt — ez a holtak birtoka!»

De látva, vissza hogy nem rémülök,

91. Más réven, úton fogsz te — mormoga —

A tulsó partra szállni, nem velem.

Könnyebb hajó vihet csak át oda!»

94. »Csitt, Charon, lassan!» Feddé mesterem.

»Ott akarják így, hol mód is van arra,

A mit akarnak. Tedd kérdéstelen.»

97. S a komor arcz, ször-pelyhektől takarva,

Fakó színében álla mozdulatlan,

De röt szemén villámgyűrű kavarga.

100. A szellemek szín-váltva álltak ottan,

Véznán, mezetlen; s fogvaczogva hallák

A durva hangot, rémület-fogottan,

103. Átkozva szüleik' s Isten hatalmát

És születésök óráját s helyét,

Az emberfajt s nemző és szülő magvát,

87. Ha izzadtok, ha fagytok. Mivel a pokol különböző kö-
reiben tűz s égető forráság — és jég s fagy váltja egymást.

88. De hát te — Dantéhoz szól, ki még földi testben van, kit an-
nál fogva nem illet meg a holtak birodalmába lépnie.

93. Könnyebb hajó. A Charon csónakja csak súlytalan árnyak-
nak, lelkeknek való; emberi testet nem bír meg, arra könnyebb
csónak kellene.

105. A nemző és szülő magot, az apai és anyai erőt megkülön-
bözteti.

106. Melyből reájok is szakadt e lét.

S tolongtak bögve a folyamra, mely
Azokra vár, kik Istent megveték.

109. Charon pedig, szikrázó szemivel

Intett nekik, míg össze nem verődnek,
S üté lapáttal a ki késni mer.

112. Mint lombra lomb, fájáruul ős-erdőnek

Reszketve hull alá, sanyaru őszbe',
S halomra gyűlve áll színén a földnek :

115. Úgy gyüle Ádám romlott magva öszve,

Egymás után hagyván el ama partot,
Mint madarak, csaljelre, lépre fűzve.

107. S tolongtak... »Giotto óta — mondja Lecky A művelődés történetében — maig, valódi eszmébánya az Isteni Szinjáték a művész-szellemeknek.« A keresztény művészet írója Rio pedig: »Az Isteni Szinjáték folytonosan fentartotta hatalmát a művészek képzelődése fölött.« Valóban nincs irodalmi mű, ismét a Biblián kívül, mely annyi képzőművészeti alkotásnak szolgáltatott volna anyagot, mint Dante e költeménye. Ki nem ismeri korunk nagy illustratora, Doré Gusztáv, rajzait, az Isteni Szinjáték majd valamennyi jelenetéhez? — Az épen itt leírt jelenet, mikor Charon, a pokol-folyam durva részére csónakába szedi az elkárhozásra szánt lelkeket s a késlekedőket még evező lapátja ütéseivel is nógatja: Michel Angeló remekműve után (a sixtina-kápolnában) — a többi közt egy magyar művésznak, Thán Mórnak, is szolgáltat tárgyul. A megrémült, meztelen, didergő lelkek csoportja s arczki-fejezései elég sikerültek; de a lelkek árnyvolta sejtetve nincs. Nagyön vaskosak; s a parton Virgillel álló Dantét sem tőlük, sem szintén árny vezérétől, nem lehet teste különböző mivoltára nézve megkülönböztetni.

115. Úgy gyüle... Mondani sem kell, hogy itt már nem a pitvarban álló s ott is maradandó semlegesek, hanem a pokolra szállandó mindenféle bűnösök csoportosúlnak. Ez a főntebb (72. sor) látott »új népraj.«

118. S a gyász-vizen a csónak túlra tartott.
De át sem értek ama partra még: itt
Gyülemni láték új meg új csoportot.
121. »Fiam« — kezdé most mesterem beszédit —
»Kiket holtukkor sújt Isten haragja,
Minden felől itt lelik útjok végét.
124. Átszállítást itt kér aprója, nagyja,
Mind ide üzi az örök igazság,
S borzalmukat még vágygyá változtatja:
127. Hogy a túl-partot mielőbb láthassák.
Jókat e csónak nem szállít soha,
S ebből megérthetd Charon zord parancsát,
130. Hogy mit jelente »félre állj« szava.«
Most megrendült a bús táj, én pedig
Megizzadék, oly félelmem vala.
133. Egyszerre bús vihar kerekedik,
Villám cikázék szerte, rőt világgal;
Mely elszibbasztá testem idegit —
136. S lerogytam ott, mint sújtva álom által.

130. Hogy mit jelente... Tudniillik, hogy nem vagy pokolra kárhoztatva, állj félre innen; neked más úton, más réven kell a túlvilágba jutnod, te a kiválasztottak közé tartozol. Erre tehát vigasztalólag s megnyugtatólag idéző Virgil. — Lásd a bevezető értekezést is, a lelkeknek, halál után, részint az Acheronhoz, részint a Tiberishez csoportulásáról.

131—136. A pokolba leszállás borzalma külsőleg földrengésben és viharban, Dantéra nézve alanyilag ájulásban nyilatkozik.

NEGYEDIK ÉNEK.

— A pokol első köre : a limbus. A keresztség nélkül meghaltak.
A patriarchák s az ó-kor híres hősei, költői és bölcsészei. —

Mély álmomat fejemből egy nehéz

Dörej veré föl, melyre fölriadtam,

Mint kit erővel ráz föl durva kéz.

4. Pihent szemem' széthordozám legottan,

És fölugorva, meredten szemlélém

— Kémlelve — a helyet, hová jutottam.

7. Valóban ott valék az örvény szélén,

A meredéken, melynek véghetetlen

Jaj-hang gyűl össze kín-terhelte mélyén.

10. Setéten állt az, mélyen, köd-fedetten,

Hogy bár szemem' belé szegzém, azonba'

Világosan semmit ki nem vehettem.

13. »Világtalan világba szállunk — monda

Költőm, halott-halványan — most le innét,

Elöl megyek magam, te lépj nyomomba.«

16. S én, megváltozni látva arcza színét,

Szólék : »Hogy' menjek én, ha így remegsz Te,

Ki biztatád eddig félelmeim' még !«

1. Mély álmomat. Melybe az előbbi ének végén merült.

7. Valóban ott valék. Dante ájulásban (álomban) levén, nem tudja, hogy' jutott át az Acheron tulsó partjára, a hol a meredek kezdődik, mely a pokol első s további köreibe levezet.

19. De ő viszont: »Azok félelme feste
Arczomra szánat-szint, kik ott lenn türnek,
Mi szemeidben félelemnek tetsze.
22. Előre hát! utunknak hossza sürget!«
Ezzel leszállt — s az első körbe bévitt,
Első övébe a földalatti ürnek.
25. E helytt, a mennyire kivehetém itt,
Nagy jajgatás nincs, sűrű sóhajok csak,
Melyektől reszket itt a lég mindéig.
28. Kin-szenvedés nélküli fájdalomnak
Bús hangja ez, mivelhogy itt temérdek
Nő, férfi, gyermek nagy csoporti vannak.
31. Jó mesterem így szólt: »Hát meg se' kérded:
A kiket itt látsz, hogy miféle lelkek?
Most, mielőtt tovább mészsz, ezt megérthetd.
34. Nem bünösök, de még sem érdemeltek
Mennyet, nem jutva át keresztség révén,
Mely hit kapúja, szavaként hitednek.

23. Ezzel leszállt... Az Acheron két partjának természetesen egyenlő magaslaton kell állni; de a belső partnál mindjárt a meredek kezdődik, mely a második alkörbe vezet le. Ez a pokol-pítvar belső része, a pokol első köre, bár még nem tulajdonképi bünhesztő hely. A föld alatti üreg első övének nevezi Dante, mert az alábbi körök is mind közös középpontuak ezzel, bár minél lejjebb annál kisebb kerületűek.

36. Hit kapúja. E hely olvasása vitás. A kéziratok egy részében porta della fede áll, vagyis a keresztség a hit kapujának mondatik; a kéziratok nagyobb része, s meg kell vallani, a tekintélyesebbek: parte della fede írnak, mely szerint a mondat ezt tenné: nem menvén át keresztségen, jutottak ide, a mi hitednek egy része, czikkelye. Én az első olvasást, Scartazzini, Philaletes s Dr. Angyal daczára, többre becsülöm, mert többet mond s in-

37. A keresztyén-kor előttiék lévén,
Kellőleg Istent nem imádhatták,
Ezek közé tartoztam én is, élvén.
40. Csak e hiány, nem bűn szerzé okát
Vesztünknek, s annyi csak szívünk fájdalma:
Reménytelen sovárgás a mit ád.«
43. Nagy bánat nyomta szívem', őt így hallva,
Látván: hogy itt függőbe s zárva van
Ily érdemes nép e pokol-pandalba'.
46. »Szólj mesterem, oh mondd el, jó uram,«
— Kezdém, a tévelyek fölötti hitbe'
Bizonynyá tenni óhajtván magam' —
49. »Saját, avagy más érdeme ha vitt-e
Valakit innen föl az égi házba?«
S ő, leplezett szóm célzatát sejdítve,

kább a Dante modorában; azért ahhoz tartottam magamat. A másik szerint így fordítanám:

Mely, mint hiszed, egy cikkelye hitednek.

39. Virgil is az üdv eljövetele előtt halván meg, keresztség nélkül maradt.
42. Itt nincs tulajdonképi büntetés; csak az elérhetetlen utáni sovárgás fájdalma. Azért nem hallatszik itt jaj, csak mély sóhajok.
45. E p o k o l - p a n d a l b a. E szóval fordítottam a limbust. A sir oldalán vájt üreg a pandal (padmaj is) s ilyen a pokol pandala.
48. B i z o n y n y á t e n n i. . . Péter apostol ama helye (I. Pét. III. 18—20), melyet főntebb idéztem, némi kételyt s különböző magyarázatokat enged. Dante tehát meg akart győződni annak igaz értelméről, vajjon csakugyan a pokolban járt-e Krisztus, a halála s föltámadása közti napon, s szabadított-e ki lelkeket innen?
51. L e p l e z e t t s z ó m. Melylyel t. i. előbbi kételyére csak homályosan célzott.

52. Felelt: »Ujonez valék még e tornácba',
 Hogy egy hatalmast ide jöni láték,
 A győzelem jelétől koronázva.
55. Sok árnyat elvitt innen:ős-apánkét
 S Ábel fiáét; Noét s azután a
 Törzs Ábrahámét és Dávid királyét;
58. Mózes, ki a törvényt hozá s megállta,
 És Izraelt, apástól s gyermekestől,
 S Rachelt, kiért oly hosszasan szolgálá;
61. S sok mást, kiket mind, mind az égbe vett föl.
 De tudd meg, akarom, hogy más elébb
 Nem ment az üdvbe senki, földi testből.«
64. Folyvást haladtunk, a míg így regélt,
 S menénk az erdő sűrűsége közbe
 (Értvén az árnyak sűrű erdejét).

52. Ujonez valék. Virgil, Krisztus születése előtt csak 19 évvel halván meg, még nem rég ($19+33=52$ éve) volt a pokol pitvarában, mikor Krisztus oda leszállott.

53. Egy hatalmast, t. i. Krisztust.

55. Ős-apánkét. Szent Ágoston szerint az egyház hiszi, hogy Ádám és Éva, igaz bűnbánat, erényes élet, s az eljövendő Üdvözítőben való hit által bocsánatot nyertek első bűnökért s üdvezültek. (Dr. Angyal.)

58. Megállta. Az eredetiben: megtartá (az általa hozott törvényt t. i.)

59. Izraél, Jákob másik neve; tehát Izsák patriarchával s a maga 13 gyermekével együtt.

60. Jákob 14 évig szolgált Lábánt, míg Rachelt elnyerhette.

63. Nem ment az üdvbe senki. Krisztus előtt, nem levén megváltottak, senki sem ment a mennyei paradicsomba; csak angyalok voltak ott, emberi lelkek nem. A paradicsom első lakói (földi testből) azok voltak, kiket Krisztus, a halálát követő napon, a pokol tornácából oda fölvitt magával.

67. De útunk hosszú nem volt még mindössze
Magaslatunktól, — egy tűz tüne fel,
Mely e félkör homályait legyőzte.
70. Bár nem valánk hozzája még közel,
Oly messzi sem, hogy meg ne látszanék itt,
Hogy tisztos nép lakása im e hely.
73. »Oh te, kit tudomány s művészet ékit,
Szólj, kik ezek, a kiknek tisztessége
Felül-haladja mind a többekéit?»
76. S viszont ő: »Hirnevők, a melyet még te
A földön is hallottál, nyert nekik
Kitüntetést itt s nagy kegyet az égbe!«
79. A közben ily szó hallaték pedig:
»Üdv s tisztelet a legdicsebb dalmoknak
Im eltűnt árnya visszatér megint!«
82. S hogy újra csend lőn és a hang elhallgat:
Négy szálas árnyat közelíteni láték,
Kik szomorúk se, vidámak se voltak.

68. Magaslatunktól. Ismét kétes olvasásu hely: dal s o m m o, vagy dal s o n n o; az első esetben: a magaslattól, a honnan t. i. az imént szálltak le ide; a másodikban: álmomtól (vagy álmom helyétől) a hol t. i. álmodott volt, vagy az erdőben (?) vagy a Charon csónakában. Dr. Angyal, csak azért, mert a (felette hibás) Corvin-codexben s o n n o áll, ez olvasást fogadja el fordításában. Scartaz-zini is s o n n o-t ír. Ellenben Philaetes az első olvasást tartja fordításában, indokolás nélkül. Én természetesebbnek tartom, hogy a meredekről leszállva, annak magaslatától számítsák a távolságot, szintén a s o m m o olvasást fogadom el.

80. Üdv s tisztelet.... Virgilt üdvözik így a többi (költő) árnyak.

85. Jó mesterem most így ejté szavát még :
Tekints amarra s jobbában kardjára,
Hármuk előtt ki mintegy úr gyanánt lép.
88. Az ott Homérosz, a költők királya ;
Gúnyos Horác másodszor érkezik,
Aztán Ovid, Lukán jó utoljára.
91. S mert vélem együtt méltó mindenik
A névre, mely imént füledbe hangzék,
Tisztelnek engem azzal s jól teszik.«
94. Így gyülekezni láttam sorjában szép
Körét a legdicsőbb dal mesterének,
Ki mind a többit túlszárnyalja, saskép.
97. S hogy még egymással némi szót cseréltek,
Felém fordúlva üdvözöltek engem ;
Ezt mesterem mosolygva köszöné meg.
100. Söt részesültem még főbb tiszteletben :
Hogy a maguk körébe fogadának,
E szép csoportban hatodiknak lennem.
103. Így értünk közelébe ama lángnak,
Szólván sokat, mikről hallgatni mostan
Oly szép, beszélni mint akkor valának !

86. K a r d j á r a. A kard a hős-költőt, a harcok éneklőjét jelenti Homérban.

92. A n é v r e. A legdicsőbb dalnok (l'altissimo poeta) nevére, melyel Virgilt az imént üdvözlék.

95. A l e g d i c s ő b b d a l m e s t e r é n e k. Ismét Homért kell értenünk, bár a »legdicsőbb« jelző elébb Virgilra volt alkalmazva. De Homér neveztetett a költők királyának (sovrano poeta) s körülötte gyülekeznek a többiek.

103. A m a l á n g n a k, melyet főlebb, messziről, láttak volt.

106. Egy szép kastély aljához értünk ottan,
Övezve hétszeres magas fal által,
Szép esermelytől köröskörül mosottan.
109. Bizton menénk ezen át, száraz lábbal;
És a bölcsékkel hét kapún menék be,
S zöld rétre leltünk friss füves viránynyal.
112. Sok nép volt itt; mindnek komoly a képe,
És mindnek arcza annál méltóságosb.
Mind gyér szavú, de édes a beszéde.
115. Mi egy sarokból most nyiltabb s világosb
Fő-pontra léptünk, a holott legjobban
Mind valamennyit jól beláthatám ott.
118. A zöldes pázsit közepén legottan
E nagy lelkek csoportját ismerém fel,
Kiket, dicsekszem, hogy csak megláthattam.
121. Látám Elektrát, nagy kíséretével,
Kik közt Aeneas és Hektort szemlélem,
S Caesart, fölfegyverezve ölyv-szemével,

107. Hétszeres fal. Lásd a bevezető tanulmányt.

110. Hét kapún: Az u. o. említett hét iskolai tudomány: grammatica, rhetorica, dialectica, arithmetica, geometria, musica, astronomia. (Philaletes.)

111. S zöld rétre leltünk. . . Mily idylli kép! Egy kis paradicsom, a pokol csarnokában!

121. Ez az Elektra nem az Agamemnon leánya, hanem az Atalásé, az Atalán neje, a Dardanus anyja, s így a trójaiak ő anyja; azért van körében Aeneas és Hektor. Állítólag Atalán Fiesole alapítója is, honnan a florenczi nép nagyrésze származott.

124. Látám Camillát, és a másik félen
 Pentesileát s Latin királyt, a mint
 Lavinia lányával ült egy széken.
127. Azt a Brutust, ki elüzé Tarquint,
 Lukrécziát, Juliát, Marciát s Kornéliát,
 És külön, egymagában, Szaladint.
130. S a mint főlebb emeltem szemem héjját,
 Látám a főt a böleselők körében,
 Kik mesterök' hódolva ölelék át,

124. 125. Camilla (V. ö. I. én. 106.) Italiában a trójai jövevények ellen, — Pentesilea, az amazon királynő Kis-Ázsiában, mellettök küzdve esett el.

125. 126. Latinus és Lavinia, mint az előbbieik is, Aeneással, a Virgil hősével, való viszonyukért vannak említve itt. — Amaz, az aborigines-ek királya, nevezett leányát nőül adta Aeneásnak.

127. A z t a B r u t u s t . . . A másik, a Caesar gyilkosa, bezzeg m á s helyen van. (Pokol XXXIV. 65.)

128. Lukréczia: a Collatinus neje; Júlia: a Caesar leánya s Pompejus neje; Marcia: az uticai Cato neje; Cornelia: a Gracchusok anyja.

129. A nemes mahomedán, a többi pogányoktól külön tart, azért van egymagában.

131. A f ő t, a b ő l c s e l ő k k ö r é b e n . . . A hősök után a philosophok, és pedig magasabban. A fő közöttök Aristoteles, a stagirita, bár nevezve nincs; nem is szükség, oly nagy, majd nem isteni tiszteletben állt a Dante idejében s az egész középkorban. Dante maga rendesen csak így említi: a philosoph — kat exochén.

133. Mind bámulák őt s tisztelék egyképen.
Mellette látám Sokratest és Plátot,
A többieknél hozzá közelébben.
136. Ki esetlegnek vélte a világot :
Demokrit, — s Thales és Diogenes,
Empédokles, Zeno s Heráklit állt ott.
139. A jellegek gyűjtője : a nemes
Dioszkorid, Orfeusz, Anaxagóra,
Ptolemeusz s mérnök Euklides ;
142. S Seneca, első erkölcsi szigorra ;
Hippokrat, Avicenna, Galién,
S Averrois, a nagy magyarázó, sorra.
136. Demokritos, az abderita, a nevető philosoph. Dante, monas-rendszereért fogja rá, hogy esetlegnek (kiszámíthatatlan erőknél) tulajdonítja a világ létrejöttét.
138. Empedokles, egy rajongó pythagoreus, ki az Aetna kráterébe ugrott, mondják, hogy a földközépponti tűz természetét saját tapasztalásából ismerje meg. Zeno, a stoikusok feje. Heraklit, az ephesusi, a síró bölcsész, vagyis pessimista ; Demokritosnak, az optimistának ellentéte.
140. Dioskorides, a ki az ásványok és növények sajátságairól, jellegeikről, a mérgek- és ellenmérgekről írt, azért mondatik a »qualítások« gyűjtőjének, ellentétben a »quidítások«-kal, a substantiákkal. Nero császár idejében élt, Ciliciában. — Anaxagorás, a Perikles tanítója.
141. Ptolemeusz. A Copernicusig divott csillagrendszer megalapítója és híres geografus. — Euklides : a nagy számtanár s geometra.
143. A régiség három nagy orvosa s természetvizsgálója. Avicenna : arab orvos.
144. Averrois : Aristotelesnek akkoriban nagy hírű fordítója s magyarázója ; szintén arab.

145. Tullius, Linus — sorba venni én

Mind nem birom, a tárgy bősége aggat,

A tény nyomában a szó késve mén.

148. A hat közül már csak ketten maradtak ;

Más útra engem vitt nemes vezérem,

Csendből oda, hol rezg a lég, viszontag.

151. Mig a helyet, hol nincsen fény, elérem. . .

145. Tullius : Cicero. — Linus : a költő, Apollo fia, kit Virgil, egyik
ecclogájában Orpheus mellett említ. Mások azonban, Scartazzini
szerint tudatlanságból, Philaetes szerint nagy valószínűséggel
Liviust olvasnak.

146. A tárgy bősége aggat. Fordítóknak meg : a sok tulaj-
donnév. Dr. Angyalt egyenesen kétségbe ejti. Mit mondjak én, a
kinek még rímeket is kelle keresnem ?!

147. A tény nyomában : oly gyorsan történt e különböző ala-
kokkal való találkozás, hogy szóval s megnevezéssel kísérni alig bírja.

148. Csak ketten maradtak. T. i. Dante és Virgil, kik tovább
mentek ; a más négy elmaradt.

HARMADIK FEJEZET.

A szenvedély rabjai.

(V—XI. ének.)

A második körrel kezdődik tulajdonképen a pokol, a különböző bűnök büntetésének a helye. Az ide vezető lejártnak az őre:

A szörnyű Minosz, vicsorított foggal

Áll itt, ki minden bűnt meglát, megítél,

S lesújt, maga körül tekert farokkal;

(V. 4—6. sor).

Mert annyi lépcsőt kell leszállni, hányszor

Maga körül keríti farka végét.

(11. 12. sor).

Minosznak ugyanis oly hosszú farka van, hogy kilenczszer tudja maga körül tekeríteni — a hány köre van t. i. a pokolnak; s a helyett, hogy a bűnösöknek, vétkök neme szerint, szóval jelölné meg a kört, hova menniök kell, annyiszor csavarja minden egyes esetben farkát maga körül, a hányadik a kör, melybe a bűnös utasítva van.

Ne képzeljük azonban a Minosz farkát, testéből kinőtt pl. majomszerű farknak; ez nagyon nevetséges alak volna. Inkább: hosszú farkban végződő testtel, mint a hal vagy

gyik, állhat képzetünk előtt (így rajzolja Doré is, Dante illustrációjában).

S oly nagy a pokolra szállók sokasága, hogy

Mindig tömött a nép itt ; sor után sor

Tolong ; vallatva vall ; s a mint kimondva

Ítélete : jelölt helyére vánszorg.

A bűn különböző nemeinek tehát különböző hely van kijelölve a pokolban. Dante, — kit Minosz, mint nem oda valót, durván vissza akar utasítani, s csak a Virgil tekintélyes közbelépésére ereszt át, — most még nem ismeri a pokol e rendszerét, s vaktában követi mesterét. Csak később tudja meg a bűnök osztályozását, mikor Virgil, egy üres pillanatot felhasználva, megmagyarázza azt neki (a XI. énekben). Mi azonban bocsássuk ez osztályozást már itt előre.

Dante a bűnök osztályozásában a középkor scolastikusainál dívó rendszert követi, mely mai erkölcsi fogalmainknak nem mindenben felel meg, s inkább az ó-kor nagy philosophusának, Aristotelesnek erkölceanára van alapítva, habár keresztyén színezettel. — Aristoteles szerint (*Ethikája* VII. könyv, I. fejez.) a vétkezésnek három neme van : a *mértéktelenség* (*ακρασία*), vagyis a különben szabados hajlamokkal való visszaélés a gyönyörre ; a *gonoszság* (*κακία*), mely tudva és ártó szándékkal vétkezik ; s a *baromiség* (*θῆρυσμός*), mely minden nemesebb ösztönt nélkülöz, vagy lábbal tapod. Nagyjában e felosztásnak felel meg a Dante-é is, melyet Virgil szájába ad, a ki hivatkozik is Aristoteles-re.

»Vagy nem emlékszel már: a bölc's írása
Az Ethika, mit mond, hogy arra hallgass?
Hogy háromféle a bűnök forrása:
Mértéktelenség, rosszasság s az aljas
Baromisság. . . .« *)

Csakhog'y Dante a két utolsó kategoria sorát megfordítja. Valóban az öntudatos és szándékos gonoszság nagyobb erkölcsi betudás alá esik, mint — a különben undokabb — baromisság, mely voltaképp csak a mértéktelenség még magasb fokozata.

A mértéktelenségből eredő bűnök aránylag megbecsáthatóbbak: van legalább némi mentségök, hogy a szenvedély túl-áramlása, s mikor annak rabjai lettünk, a megszokás által követtetnek el — s azért a pokol elsőbb (felsőbb) köreiben szenvedik aránylag enyhébb büntetéseiket; és pedig a második körben a testi szerelem vagy érzékiség által vétkezők; a harmadik körben a falánkok vagy tobzódók; a negyedikben a pénzzel és gazdagsággal két irányban visszaélők: a fősvények és a pazarlók; az ötödikben a szenvedélyeket fékezni nem tudó haragosak és dühöngők, valamint az e részben ellenkező túlságban levő bambák, szenvtelenek, búskomorak; végre a hatodik körben a vallásos ösztönnel visszaélő eretnekek, és hamis tanok hirdetői, a mi nem föltételez mulhatatlanúl gonoszságot, mert többnyire rajongásból ered. (Az öntudatos szakadárok s viszály szítók, alább: a gonosz csalók közt vannak.)

Eddig a mértéktelenségből eredő bűnök. Nevezzük az ezekben leledzőket szenvedélyeik rabjainak. Most csak ezekkel foglalkozunk; az erőszaktevőket (a mi az Aristoteles

*) P o k o l XI. ének 79—83. sor.

»baromiség«-ának felel meg), s a szándékosan vétkezőket, az öntudatos gonoszokat s csalókat, a pokol alábbi köreiből fogjuk találni.

A Dante poklabei büntetéseknek erkölcsi alapeszméje az, hogy a bűnös nem bírván megszabadulni megrögzött bűnétől, büntetése azon lelki állapot örökösségében áll, a melyben bűnét elkövette; s így halál utáni állapota csak fokozott mérvű folytatása bűnös életének. Ez általános tételt igazolva látandjuk a pokol valamennyi körén át, a költő leleményességével alkalmazva a legkülönneműbb bűnökre.

A második körben, hová utasaink most leszállnak, bár Minosz, éppen mint Charon előbb, ellene akart állni a Dante — mint nem idevaló — belépésének, s csak a Virgil határozott szavára bocsátotta át őket, — e második körében, mondom, a Pokolnak, a mértéktelen szenvedélyből eredő bűnöknek is a legmegbocsáthatóbbika: a szerelmi szenvedély túlsága leli büntetését. A buják, érzékiek s a tiltott szerelem (házasságtörés stb.) bűneiben leledzők bűnhődése pedig: hogy örökös forgatagban sodortatnak, s pihenést nem engedő széltől, mely földi szenvedélyök nyugtalanságának s örök izgalmának a mása, ide-oda hajtva gyötörtetnek. Egyike — még a Pokolban is — a legélénkebb s legkifejezőbb képeknek a mint Dante e nyugtalanságot leírja. (V. 31—49. s.)

Itt vannak a világtörténelem nagy paráznái: Szemiramisz, Dido, Kleopatra, a szép Heléna; a férfiak közül: Paris, Trisztán. . . . Itt a többi közt Francesca di Rimini is, kinek szerelmi tragédiája az V. ének — s talán az egész költemény — legszebb negyven sorát (97—137) tölti be. »A fiatal szerelem bensősége és odaadása — írja gróf Széchen

Antal, Dantéről szóló szép tanulmányában — soha sem nyilatkozott elbájolóbb és meghatóbb szavakban, mint a Francesca szavaiban; s bár Romeo és Julia, Faust és Margit szerelmi jeleneteiben a költészet nemtője hasonló varázsu hangot sugallt hiveinek: Danteé még is a dicsőség, hogy néhány rövid strófában, s igénytelenségök által kétszeresen megható szavakban, a szerelem egész tragédiáját meg tudta értetni s ki tudta meríteni.« S valóban, Silvio Pellico, elsőrangú olasz költő pedig, őt felvonásos tragédiájában nem tud többet mondani a Francesca és Paolo szerelméről és a Gianciotto megcsalatasáról s bosszujáról, mint Dante abban a kevés sorban.

Hogy e történet, talán minden másnál erősebben hatott a Dante szívére és képzeletére, annak az is lehet oka, mert e szomorú történet az ő életében s oly család körében esett, melylyel ő később a legbensőbb összeköttetésbe lépett. Száműzetése alatt a Polenták és Malatesták őt védelmökbe fogadták, s Riminiben és Ravennában, a hol minden e gyász-történetre emlékeztetett; otthonos volt élete oly szakában s oly körülményei közt, melyek őt is fogékonyabbá tették a fájdalom s a szomorú visszaemlékezések iránt. E történetet Boccaccio, Dantéhoz írt kommentárjában, következőleg adja elő.

Guido di Polenta, Ravenna és Cervia fejedelme, és a riminii Malatesta család sokáig ellenségeskedésben éltek egymással. Végre kibékültek s a béke megszilárdítására elhatározták, hogy Guido szép leányát Francescát a Malatesta fia Gianciotto *) vegye nőül. Gianciotto azonban sántasága mellett púpos, s arczban is formátlan volt, s nem le-

*) Ciotto — sánta. A név tehát azt jelenti: a sánta János.

hete remélni, hogy a szép és büszke leány szívét megnyerhesse. Cselhez folyamodtak s a vőlegény szép külsejű öcscsét Paolót küldték az eljegyzésre. Francesca az első látásra bele szeretett a szép ifjúba; a házassági szerződés aláíratott, s Paolo haza vitte Riminibe a szép arát, ki a csalást, melynek áldozatul esett, csak akkor vette észre, mikor a nász-éj után földébredve férjében előtte ismeretlen idegent — s szörnyeteget pillanta meg. Utálata iránta csak növelte elfojtott szerelmét Paolo iránt. S hogy ezzel mindennap együtt volt, s szerelmét ez is viszonzta: vigyázatlanságuk és gyöngeségök áldozataivá lőnek. Gianciotto egyszer elútazott, de egy kéme megleste a magokról megfeledkezett szerelmeseket képzelt biztosságukban, hírt adott gazdájának, a ki titkon visszatérve bűnön érte őket. Paolo menekülni akart, de ruhája az ajtóban fennakadt, s a dühös férj kivont fegyverrel rohant rá. Francesca kettejük közé vetette magát, s a kedvesére mért halálos csapást ő fogta föl kebelével. A férj most kétszeres dühvel rohant a csábítóra — s a hitves-gyilkos a következő perczben testvérgyilkos is lett. Ez történt 1289. szeptember 4-kén. A két szerencsétlen szeretőt másnap egy sírba temették, hol — még két század múlva — föllelték selyem ruháikat; de ma már, Ampère szerint (»Dante nyomdokain« czimű tanulmányában) a monda sem bírja megjelölni sírjok helyét. Az újabb történelmi kutatás több részletet is hozott világosságra e gyásztörténet szereplőinek viszonyairól. Yriarté, egy előkelő történetnyomozó s elegáns francia író, »Francesca di Rimini a történelemben és a mondában« czimű nagy érdekű tanulmányában, okmányokkal mutatja ki, hogy Paolo, a két Malatesta-testvér ifjabbika, már nyolcz év óta nős volt, midőn 27. éves korában, Francescát meglátta s megszerette. Hogy kétszeresen

tilos szerelmét (mert maga nős volt, s mert családjá a leányéval halálos viszályban élt) feledésbe fojtja, a szent földre ment; s mikor onnan visszatért, a családi viszályt elsímítva és Francescát a bátyja Gianciotto nejeül találta. Az tehát, hogy ő jegyezte volna el a leányt bátyja helyett, mese. Dante egyébiránt ezt nem is említi; ő csak a már szíveikben élő tilos szerelem kitörésének s a bűnre vivő alkalomnak és a bűnbeesésnek a képét tárja előnkbe.

A bűnre vivő alkalom különös figyelmünket érdemli, mert egy másik hasonló tilos szerelem történetére útal: az Arthur britt mondai király neje Guinevra és első lovagja Lancelot közötti bűnös viszonyra. Ez a középkor egyik legismertebb s legtöbbször kidolgozott mondája, azon tipikus szerelmi történetek egyike, melyek — bűnösségök daczára — a legszebb és meghatóbb lapokat szolgáltatják a mondának.

Dante, rendkívül finom érzékkel, úgy veszi föl, hogy Paolo és Francesca nem merték egymásnak bevallani szívökben égő, de általok is vétkesnek érzett szerelmöket. Egy nap azonban, csak magok levén, együtt olvasták a Guinevra királyné és Lancelot lovag szerelme regéjét, egy könyvből, mely úgy adja elő a dolgot, hogy a királyi lovagkör, a »Kerek-asztal« egy másik lovagja, Galahad (kit Dante olaszosan Galeotto-nak nevez) volt köztök a bűnszerző. A monda e verziója nem igen tartotta fenn magát; ellenkezőleg, Galahad a mondában mint a legtisztább szűz lovag szerepel, a kinek egyedül adatott, hogy a szent Grált (a Krisztus igaz véré) megláthassa. Elég, hogy Danténál Galeotto a kerítő s alkalmoszerző Guinevra és Lancelot között; és képlegesen Galeottová, azaz kerítővé lesz Paolo s Francesca közt maga az olvasmány, a királynő és lovag szerelmi regénye.

Scartazzini, Dante magyarázatában egészen közli »Az Artur király idejében élt Tói Lancelot Története« című, a középkorban igen elterjedt regényből azt a fejezetet, melyet Dante szerint Paolo és Francesca épen olvastak, s mely reájok oly ingerlőleg és csábítólag hatott, hogy fékevesztett szenvedélyök őket is bűnbe ragadta. E jelenet világot vet a Galahád közbenjárása s bűnszerzése módjára, s megmagyarázza egyszersmind a hasonlatot, melylyel Dante a történetet, vagy a könyvet, melyben az foglaltatik, nevezi Galeottónak a riminii szerelmesek közt. Lancelot megismerkedvén a királynéval, elbeszélte neki lovagi kalandjait s hős tetteit, melyeket, mint mondá, egy (meg nem nevezett) hölgyért végbevitt. A királyné egy izben szóba hozván ezeket Galahád előtt, kérdé: vajjon ki lehet a Lancelot hölgye, a kinek szerelmeért ily ritka hőstetteket vitt véghez. Galahád azt mondá: Te vagy, tedd meg a miért ő eseng. — De ő nem kért tőlem semmit, viszonzá a királyné. — Mert nem bátorkodott, mondá Galahád, de én kérlek helyette. — S mi az, a mit kérsz az ő nevében? — Hogy fogadd őt lovagodúl s légy az ő hölgye egész életedben. — Azt szívesen elfogadom, ha minden bűn nélkül eshetik. — Természetesen, hogy minden bűn nélkül, mondá Galahád; s mivel az egész udvar együtt volt s közte Lancelot is, Galahád rámutatott s mondá: Nézd, mint várja válaszat s hogy eped érette. — Hát elfogadom hű lovagomnak egész életemre. — Ezzel, mondá Galahád, gazdagabbá tetted őt, mintha az egész világ minden kincsét neki adtad volna. Most azért, drága hölgy, folytatá, illik, hogy ő azonnal megkezdje nálad szolgálatát. Azért csókold meg őt, ennek fölvatásául. — A csókra, mondá a királyné, sem az időt, sem a helyet nem látom alkalmasnak. Szívesen megtenném, de mit mondanának rá a jelenlevő sok

udvarhölgyek — hidd el, csak azért nem teszem. — Köszönöm, drága hölgy, felelt Galahád hirtelen. Légy meggyőződve, hogy ő is kész reá, és én úgy intézem, hogy senki meg ne lássa. Hárman félre vonulunk, mintha együtt beszélgetnénk. — Miért sűrgetsz, szólt a királyné, hiszen örömeztőbb teszem, mint te kéred. — Köszönöm, drága hölgy, szólt Galahád s oda inté Lancelot-t. Akkor hárman egy ablakmélyedésbe vonultak, mintha beszélgetnének, vagy tanácskoznának együtt. A királyné pedig látván, hogy a lovag semmit sem mer tenni, megfogá az állát s csak a Galahád láttára hosszan megcsókolá. És aztán —

»De az napon tovább nem olvasák. . . .«

mondja Dante. (A baj, mondja Heine, épen az, hogy nem folytatták az olvasást — saját szerelmökkal levén elfoglalva.)

Valóban, e történet elég csábító lehetett Paolóra és Francescára, szívök tele levén szerelemmel s elfogúlt félelemmel.

Magalotti finom vonásnak jegyzi a Dante elbeszélésében, hogy Paolo a szót Francescának engedi át Dante előtt. Inkább úgy szeretném mondani, hogy Francesca veszi át a szót, s ezzel magára a bűnt, kedvesét kimélve s fedezve mintegy, mint akkor, mikor a férje által ennek szánt csapást a maga keblével fogta fel. Ugo Foscolo pedig azt mondja e szerelmi elbeszélésről: »e néhány sorban a női szerelem egész története oly tökélylyel s oly nemesen van elbeszélve, mint a Juliáé Shakspere-nél.« Paolo szerelmét a báj iránti fogékonyságának tulajdonítja, s a magáét a szerelem viszontszerelmet ébresztő erejének. Apjáról s az elkövetett csalásról nem tesz említést, mert bűnét nem akarja

másokra tolni, s nem keres annak mentséget. Azt is elutasítja, mintha Paolo őt szándékosan csábította volna; olvasmány közben, egy pont, egy percz hatalmának tulajdonítja, hogy gyöngeségök megesett. «... De Paolo sem rosszabb, mint kedvese. Dante ezt egy sorral fejezi ki. Míg Francesca elmondta történetöket, addig Paolo »csak sírt« —

— Úgy sírt, hogy rá lelkelem testem
Rezgett s alélt. . . .

A mi azonban minket legjobban meghat a Dante elbeszélésében, hogy e két szerető, kik az életben oly egészen egymáséi voltak s a halálban önként egyesültek: a pokolban is együtt vannak. A bűn egyesítette, s a büntetés nem választotta el őket egymástól. Hány szerető mondta, vagy énekelte, rajongó túlsággal, kedvesének: »Nélküled a mennyország sem kell nekem, veled a pokol is mennyországgá válik« — Dante nem mondja ki e gondolatot, nem is mondatja hőseivel egymásnak, — hanem valósítja. S alkotásában e gyöngéd vonás: az együtt szenvedésben rejlő vigasztalás, enyhítőleg és megnyugtatólag hat szivünkre. Részt veszünk gyötrelmökben, de nem sajnáljuk őket; most is szeretik egymást; nem csak kínjok, szerelmök is örök.

A harmadik körben erős jég, hó, eső csapkodja a falánkokat és tobzódókat; a falánkság pokoli jelképe ősidőktől, a három fejű pokol-őreb, a Cerberus mardossa s marcangolja őket. Dante a Cerberus alakját Virgiltól vette, hol (az Aeneis VI. énekében) szintén ez ördögi szörny a pokol-kapu őre, a kit, hogy tápot adjanak kielégíthetetlen falánkságának, csak azzal lehet elhallgattatni, hogy nyirkos földet dobna a torkába, hogy legyen min rágódjék egy darabig.

A Pokol e VI. énekének, melyben a falánkok bűnhö-

dése van leírva, az kölcsönöz különös érdeket, hogy Dante ebben tárja föl először — mit azután annyiszor s oly sokszor világít meg költeménye folyamában — szülő-városa Florencz belviszályait.

Egy árny megszólítja őt: »Ismerj rám, ha tudsz; hisz előbb születtem, mint én meghaltam, s én is florenczi vagyok.« Dante azonban nem ismer rá, jelentvén ezzel, hogy életében is kevésbé ismerte. Amaz, tulajdonneve helyett csak gúnynevről nevezi meg magát. Ciacco-nak nevezték polgártársai, a mi disznót jelent (lehet ugyan a Giacomo, Jakab, név rövidítése is). Dante most, azon föltételből indulva ki, hogy a túlvilági lelkek jobban belátnak a földi dolgok okaiba s a jövőbe, mint az élők, azt kérdi Ciaccotól, mi okozza szülővárosuk »e meghasonlott város« belviszályait? van-e polgárai közt egy igaz? s hová fognak e viszályok vezetni? — A Ciacco válasza sok tekintetben érdekes. Jóslatában, melyet Danténak mond, a fehérek és feketék azon viszályait jósolja meg, melyek a költő száműzésére vezettek. (Természetes, hogy ezeket Dante, költeménye megírásakor, már megélte, de 1300-ban, a pokolban jártakor, azok még jövőben voltak s így jóslatul tüntethetők fel.) Másik kérdésére a költőnek: van-e igaz ember Florenczben? Ciacco azt feleli: Van kettő, de senki sem hallgat reájok. — Ki ez a kettő? nem nevezi meg s azért csak találgatnunk kell. Hogy Dante magát tartja egyiknek: természetesnek találjuk; hiszen az igazságért s meggyőződéseért vonta magára polgártársai gyűlöletét s a száműzetést. A másik kétségkívül pártja és sorsa osztályosainak valamelyik kitünőbbike lesz; vagy Cavalcanti Guido, vagy még valóbbszerűen Dino Compagni a történetíró, ki pártatlanul írta meg Florencz e korszakának bonyolult eseményeit. — Ujabb kérdé-

sére Dantenak, hol vannak előbb elhalt társai a nagy küzdelmekben, kiktől erkölcsi hibáik, sőt bűneik miatt sem tagadhatja meg rokonszenvét, s kiket egyenként megnevez; Ciacco azt feleli, hogy azokat a pokol alsóbb köreiből fogja találni, — a mértéktelenségnél nagyobb bűnök büntetése helyein. S valóban, egyen kívül, kiről többé nincs említés, a többit meg is találja később Dante, a kijelölt helyeken. S ebből kettő a tanulság. Egyik az, hogy a megholtak nem csak saját lelki állapotaikat érzik s annak öntudatában vannak, hanem mások állapotáról is tudomással bírnak, kik pedig tőlök külön, máshelyt s más módon szenvednek. A másik az, hogy Dante, erkölcsi szigorában, pártatlanul ítéli el — erkölcsi foggyatkozásaikért — barátait és ellenségeit.

Új körbe, a negyedikbe lépünk, hol a mértéktelenség bűnének egy más alakja, vagy jobban mondva, két egymásnak megfelelő s egymással ellentétes alakja, a fősvénység és a tékozlás szenvedí büntetését. E kör bejáratát ismét egy alvilági pogány isten, Plutó vagy helyesebben Plutus, mert nem a pokol fejedelme, hanem a gazdagság istene őrzi; Pluto, az alvilág fejedelme, egy a bibliai Luciferrel, s ez a pokol legalsó körében uralkodik, a hol a legalávalóbb bűnök legrémletesb büntetése honol. Plutus harmadszor vagy negyedszer ismétli a jelenetet, a visszariasztó harag kitörését, melylyel az élő testben utazó Dantét már Charon, Minosz, a Cerberus fogadták, nem akarva bebocsátani őt oda, hol csak a holtak árnyainak, a kárhozatba vetetteknek van helyök. De a Virgil szava ismét győz s utat csinál Danténak, hivatkozva a felsőbb végzésre, melynek parancsából s oltalma alatt, a föld vándora e világtalan világban jár.

E negyedik körben a tékozlók egy irányban s velök szemben a fősvények ellenirányban keringenek szüntelen.

Vezeklésök abban áll, hogy mellökön nehéz súlyú pénzes zacskókat emelve, vagy magok előtt fáradságosan görgetve, mennek a kijelölt ellenkező irányokban, de soha sem végig az egész körön, mert a mint közép-úton szembe találkoznak, egymást »fösvény«-nek, »tékozló«-nak szidalmazva, visszafordulnak — hogy körben menve ismét összeütközzenek — s így a végetlenig.

Az olvasó már itt, a költeménynek még úgyszólván alig kezdetén, bámulva látja, mily kifogyhatatlan Dante, a csaknem azonos dolgoknak mindig változatos képekben való feltüntetésében. Egy dolog csaknem mindenütt ismétlődik nála: a vezeklők nagy sokaságának s abból eredő tolongásának a leírása. De mily különböző képekkel érzékíti e lényegében egy dolgot, az ő fáradhatatlan képzelete. Így tolongtak a Charon csónakjához a pokolba tódulók; így a határozatlan gyávák az első külkörben; így a forgó szélben ragadt buják s érzékiek csoportjai; így a vizpartjára seregély- vagy daru-csapat módjára szállongó sokasága az árnyaknak. Most hasonló sokasággal találkozunk, mely — mint a tengerparthoz csapódó s ott megtörő hullámtorlat, úgy dül egymásra mindig. S ha tovább megyünk, mindig új meg új változatban látandjuk ismétlődni egy azon — képet? nem, csak egy azon dolgot, mindig más kép hasonlatában. Valóban a Dante hasonlatai, mint Macaulay mondja rólok essay-ében, abból a célból vannak használva, hogy különböző körülmények közti érzelmeit, benyomásait és szemléleteit érzékiítsék. Azért nem is ismétli ő soha magát, mert mindig új dolgot látván, új képet is ad róla.

Még ebben a (VII.) énekben jutnak utasaink a következő, ötödik, körbe, a haragosak és indulataikat fékezni nem tudók bűnhődő helyére. A pokol második folyóján, a

zavaros, mocsáros Styxen át lehet ide jutni; a bős indulatú vezeklők annak mocsarában fetrengenek, egymást marczangolva, tépve, marva — földi természetök fokozott folytatásakép; míg alább az iszapban, az ellenkező véglet: a bábák, indulat nélküliek hevernek, az életbeli állapotuknak megfelelő teljes lelki érzéketlenségben. Mint a tékozlóknál és fősvényeknél, itt is a két szélsőségnek egyaránt kárhozatos volta van érzékítve, hirdetve Aristoteles erkölcsi tanát: hogy az erény a szélsőségek közötti közép út.

A VIII. éneket, melynek színhelye még ugyan ez a kör, a Styx mocsáros-környéke, Dante egy különös szóval kezdi: »Io dico sequitando« — (folytatva mondom). Csak azt teszi-e ez, hogy új éneket kezd, s hogy ebben az előbbit folytatja? Ezt akárhányszor mondhatná. Vagy csak átalában hosszabb idő telt el a VII. ének befejezte után, a VIII. megkezdéseig? Boccaccio azt állítja, hogy a hét első éneket Dante még Florenczben, száműzetése előtt írta; s a VIII-kal, a mű folytatását csak évek múlva kezdhette meg. E lehetőségre már Bevezetésünkben mi is utaltunk. E föltevést Gino Capponi, Dante kortársa, a történetíró is megerősíti. Philaletes azonban kétségbe vonja e »mesét« — Scartazzini pedig egyenes tagadásba veszi s érvekké hosszasan bizonyítja, hogy Dante, száműzetése előtt, nem kezdette meg az Isteni Szinjáték írását. Szerintök a »folytatva mondom« egyszerűen az előbbi énekben megkezdett tárgy, a Styx-táj, folytatását az új énekben akarják jelezni.

Mi menjünk tovább e kérdés fölött s kísérjük vándorainkat alvilági útjokon.

Megkerülve a mocsár egy görbületét, toronyhoz érnek, melyet már messziről láttak, s melynek aljában Flegiász, a Styx révésze jó elélők, hogy átszállítsa őket a Dis (Pluto)

városába, mely messziről látszik előttök, s melyet a pokolkapu fölirata a »jaj-város«-nak (cittá dolente) nevezett volt. E város falai vasból vannak s egész belseje izzó tűzzel látszik égni.

Flegiász méltó révésze a haragosok s indulatosok körének. A hitrege szerint fejedelem volt, kinek leányát Apollo megszeplősítette s ő, e miatti bosszújában, meggyújtotta Delfit és porrá égette benne az isten templomát. Neve is (phlegēin görög igéből) égőt jelent. Virgil is a maga poklába állította őt (Aen. VI. 618), intve az embereket, hogy »ne bosszantsák az isteneket!«

Ő is, mint pokol-őr elődei, nem akarja az utasokat át-ereszteni s csak Virgil parancsoló föllépésének enged. Átviszi őket, de csak új akadályokra találhatnak. Az égő város kapuiból bőszen démonok állják útjokat s nem akarják bebo-
csátani Dantét, ki élve merészel leszállani a halottak országába. Virgil is hiába próbálja megengesztelni s meggyőzni őket, a hajthatatlan szellemek vele is szembeszállanak. Dante már csügged, de Virgil a közellevő isteni segélylyel biztatja. E közben a torony ablakában megjelennek a fúriák (mintha az ó-kori pokol valamennyi réme itt akarná üzni bőszen mesterségét s boszorkányszombatot tartanának!) — és önmagokat marczangolva, a bennök lakó dühvel, biztatják Meduzát, hogy tekintetével változtassa kővé a vakmerő embert, a ki ide mert jöni. Virgil, ismerve a Meduza rémtekintetének hatását, hogy megóvjá attól védettjét, befogja ennek szemét abban a perczben, mikor a gorgón rávetné szemét. Az árny keze tehát nem átlátszó, különben a Meduza tekintete áthatna rajta s megrontaná Dantét.

A Virgil által megígért égi segély jókor érkezik: egy angyal az, ki sietve, száraz lábbal jó a Styx fölött s erélyes

feddéssel riasztja vissza az égi végzetnek (hogy Dante az alvilágot megutazza) ellenszegülőket. S kitárja előttök az égő város kapuját.

E város a pokol hatodik körét képezi, mely a Styx túlsópartján terül el, egyenlő színvonalon az ötödikkal, mivel a folyó két partja egyenlő magasságban áll — s itt nincs meredek, mint az Acheronnál, hogy alsóbb körbe szálljanak alá. E hatodik kör az eretnekeké és hitetleneké. De a mit messziről láttak, hogy a város egész belseje ég, csalódás volt. A város utczái nyílt sírokból állanak, s e sírok belseje ég rettenetes lánggal; s égni fog — mint Virgil tudatja Dantével — az ítélet napjaig, mikor tüzők elég s a sírok bezárulnak.

E nyílt égő sírok egyikében találja Dante Uberti Farinatát, a florenczi ghibellinek fejét, az Arbia folyó melletti Montapertinél 1260. szeptember 4-én vívott csata hőjét, ki akkor szülő városának is megmentője lőn. Mert a guelfek közül több mint 2500 elesvén s 1500 foglyul esvén, a győzelmökben elbizakodott ghibellinek már Florencz ellen akartak menni, hogy azt — a guelfek fészket akkor — feldúlják és kard élére hányják. De Farinatában győzött a hazafiság a bosszú és pártosság érzelmein, s rávette a sereg vezetőit, hogy álljanak el szándékuktól, ellenkező esetben »ő maga, ha egyedül is, kész kardjával oltalmazni szülő városát.«

E Farinata, e nemes érzelmű hazafi azonban hitetlen volt, ki nyíltan hirdette az epikureusok tanát, — élvezni a világot, mert a testtel együtt a lélek is meghal. Ezért kelle neki a hitetlenek égő nyílt sírjába jutnia, s őt e sorstól ghibellin volta sem menthette meg, a mi pedig szintén érdem lehetett a Dante szemeiben. Még kevesebbé, hasonló bűn

mellett, Cavalcante Cavalcantit, a Farinatával egykorú guelfet, hogy édes atyja volt a Dante meghitt barátja és költő-társa Cavalcanti Guidonak. Valóban, az emberiség e szigorú, de igazságos bírása előtt nincs személyválogatás. Sem barátság, sem pártállás nem vakítja el őt, s nem vív ki tőle kedvezést.

Nem a császári korona s az egyházi bibor sem. E sír-útczák egyikében ég II. Frigyes császár, a legderekabb, legvitézebb, legtudósabb fejedelmek egyike. »Bizonyára nem az juttatta a hitetlenek közé, hogy« (mint tudva van) »a pápák ellenese volt — mert ezzel Dante magára mondta volna ki az ítéletet; hanem mert, alaposan vagy nem alaposan, vallás- és erkölcs-ellenes nézeteket tulajdonít neki a hagyomány; némelyek állítása szerint (mi azonban alig állhat meg a kritika előtt), egy könyvet is írt volna: »A három csalóról« a ki nem volna más, mint a zsidó, a keresztyén és a mahomedán vallás három alapítója« (Philaites). A Malespinai Emlékiratok szerint erkölcei lazasága minden határon túlment. »Számos ágyast és mamelukot tartott, mint a szaraczénok, és minden testi gyönyörben úgy elmerülve élt, mintha nem is volna jövő élet.

Mellette egy bibornok. Virgil (ki Danténak mutatja a sírt) nem nevezi meg. A régi magyarázók majd mind meg-egyeznek abban, hogy itt Ubaldini Ottaviano értendő, kit, az Imolai Benvenuto szerint, nagy tekintélyeért, egyszerűen »a bibornok«-nak neveztek. Állítólag ghibellin lett volna, sőt egy ízben azt is mondá vala: »ha lelkem lett volna, azt a ghibellinekért vesztettem volna el« — mi által egyszersmind a lélek létezésében való kételyét is elárulta volna. De ez az adoma aligha állhat meg; ellenkezőleg, élete legnagyobb részében legalább, igen tevékeny guelf volt, a pápák

szolgálatában, kik nem is késtek megjutalmazni szolgálatait. 1240-ben bolognai püspök lett, pedig még nem volt 30 éves, a miért a pápa (IX. Gergely) külön fölmentvényére volt szükség; s négy év múlva már bibornok; IV. Incze emelte azzá a lyoni conciliumon. Az imént említett II. Frigyes császár ellen segítő csapatot vitt az ostromolt Pisának, s Manfred ellen is ő vezette 1255-ben a pápai csapatokat Nápolyba. Ekkor gyanúsították ghibellin érzelmekkel, mert a guelfeknek hátrányos békét kötött s mondják, hogy montaperti vereségök hírét is örömmel fogadta. De bárminők voltak párt-érzelmei: a hitetlenség ragálya őt is magával sodorhatta — s ezért kell a Dis városában, nyílt sírban égnie.

Az égő sírok utolsói egyikén, tovább haladtában, e fölírást olvassa Dante:

» — Anasztáz pápát fogva tartom,
Photin a hittől kit tévutra hajta.«

Miként jut egy pápa a hitetlenek s eretnekek közé? Ezúttal úgy látszik csakugyan tévedésből, ámbár Dante kétségkívül egy akkoriban közkeletű s általános hitelre talált hagyományt követ e részben.

II. Anasztáz az V. század végén ült a pápai széken, mikor számos eretnekség keletkezett, melyek egymásnak ellenmondó excommunicatiókat vontak magok után, végre pedig a keleti egyháznak a nyugatitól teljes elszakadását eredményezték. Egy IX. századi följegyzés szerint (Anasztáz nevű könyvtárnoknál): »II. Anasztáz pápa, a püspökök megegyezése nélkül, Photinnal a thessalonikai egyház egyik diakonjával, az előbbi pápa által kiátkozott Ákos konstantinápolyi pátriarchával közösségbe lépett s Ákost vissza is

akarta helyezni állásába, a miben azonban az isten-ítélet megakadályozta.«

Ámde Ákos patriarcha, már az Anasztáz elődje Felix pápa alatt meghalt, s a dologban csak annyi igaz, hogy Anasztáz alatt a római szék szelidebben ítelt a keleti egyházban folyvást nyilatkozó szakadárságok fölött, s midőn a hasonló nevű (Anasztáz) keleti császárt fölhivtá, hogy a kitagadott Ákos patriarcha nevét töröltesse ki az istentiszteleten felolvasottak közül, a császár pedig nem engedelmeskedett, a pápa sem sürgette tovább. Mi része volt e tárgyalásokban Photin diakonnak, vagy szerémi püspöknek: nehéz meghatározni. Ő a Sabellius eretnekségéhez való csatlakozással vádoltatott, s e miatt a 351-diki szerémi conciliumon le is tétetett s már 376 körül meg is halt; tehát húsz évvel előbb, mint II. Anasztáz pápává lett. Lehet azonban, Photin, a thessalonikai diakon, más, mint az eretneknek nyilvánított Photin szerémi püspök.

Ez egyháztörténelmi kérdések vitatása azonban meddő — és Scartazzinivel én is szivesebben túlteszem magam rajtok. »Dante, mondja Philaletes, mint világosan látható, szivesen felhasználta ez alkalmat, annak megmutatására, hogy pápa is lehet eretnek s csalhatatlanság őt csak a conciliummal egyetértésben illeti meg.«

S utasaink ezzel a hatodik kör széléhez értek, mely utolsója volt a mértéktelenség bűnei miatt szenvedők köreinek, s így a pokol első fő-osztálya ezzel végződik; most az erőszaktevők (az Aristoteles baromiséga) köre következne, mely mélyebben fekszik s irtózatossá büntetéseket zár magába. A mélységből irtóztató bűz hatol föl — s utasaink lassan haladnak, hogy a Dante érzéke szokjék

ahhoz némileg. Ez időt használja föl Virgil, hogy — az első nagy osztályon már áthaladván — a bűnök és büntetések osztályozását s a pokol egész rendszerének ama magyarázatát adja, melyet mi előre bocsátottunk, s melyet annál fogva itt nem is ismételünk.

A helyett ismét átadjuk a szót a költőnek.

ÖTÖDIK ÉNEK.

— Második kör: a buják. Minosz. Francesca da Rimini. —

Az első körből így a másodikba

Szállánk ketten; hol kisebb helyre sokkal

Több kín s nagyobb jajongás van szorítva.

4. A szörnyű Minosz, viesorított foggal

Állt itt, ki minden bünt, mint lát, ítél meg

S lesújt, maga körül tekert farokkal.

7. Mondom, mikor a boldogtalan lélek

Előtte áll: bevallja minden vétkit;

S e bűn-vizsgáló, a maga bűnének

10. Kellő helyére útasít le kit-kit,

Mert annyi lépcsőt kell leszállni, hányszor

Maga körül keríti farka végít.

13. Mindig tömött a nép itt, sor után sor

Tolong; vallatva vall; s a mint kimondva

Ítélete: jelölt helyére vánszorg.

1. 2. Így, ketten. T. i. Virgil és Dante.

4. Minosz. Az ó-hitrege krétai királya s később alvilági bíró. Virgil is így szerepelteti poklában (Aen. VI.) Bővebben lásd a bev. értekezést.

16. »Te, ki leszálltál e kin-lakta honba,«
 Rivalla Minosz rám, mihelyt meglátott,
 Biráskodástól megszűnván azonba' —
19. »Nézd meg, kinek higgy! bár a nyílás tátong :
 Az meg ne csaljon, bármi vágyat érezz.«
 Mire vezérem : »Mit dühöngsz ? Ne gátold,
22. Hogy eljuthasson rendelt végzetéhez.
 Mert ott akarták, hol a mit akarnak,
 Meg is tehetik azt. Többet ne kérdezz !«
25. Most jajgatás, iszonytató siralmak
 Érték fülem', mert eljutánk a helybe,
 Hol vége-hossza nincsen már a jajnak ;
28. Hol minden fényt siket sötétség nyel be.
 S mint tengeren, ha vész zudúl viharra,
 S hullám hullámmal szembe csap bömbölve :
31. Pokoli forgó-szél, örvényt kavarva,
 Sodorja bé az elkárhoztakat,
 S rángatja őket föl s le, s erre-arra.

18. Biráskodástól megszűnván : míg Dantéval szól, abba hagyja kissé a bíraskodást.

19. 20. Virgiltől inti, vezetőjétől ; s a kíváncsiságtól, mely ember létere a nyílt s tág kapun becsalja. Jusson eszünkbe a Virgil szava is (Aen. VI. 126.) »Facilis descensus Averni.«

23. Mert ott akarták. T. i. az égben, az égi hatalmak.

25. Most jajgatás. Eddig nem volt igazi pokol s gyötrelmek ; itt kezdődnek a valódi büntetések. Azért ezek itteni erős leírása nem épen csak ezen kör-, hanem valamennyiek gyötrelmeire, jajjaira s kiáltozásaira is alkalmazandó.

28. Siket. . . . az eredetiben néma, de ez a szó nem illett a versbe.

34. S az örvény szélén, hol a part szakad,
Ordítanak, átkozódnak és üvöltnek,
Isten nevére szórva szitkokat.
37. Hallám, hogy ilyen mód' azok bűnhődnek,
Kik testiségben fetrengettek, élve,
A józan észt áldozva rút kéjöknek.
40. S mint seregék huzódnak, kora télbe',
Összeverődve sűrű nagy csoportba :
E forgó szélben úgy kóvályg föl és le
43. A bűnös lelkek serge, erre-arra,
Reménye sem lehetvén bár parányi
Kis enyhületre, nem hogy nyugalomra.
46. S mint a darúk, magas légútra szállni
Bús krúgatással sírva készülődnek :
Akép jajongtak mind e lelkek árnyai,
49. A mint a szélvész hajtogatta őket.
»Nem ismered, mester, minő csoport,
Mit szél úz s nyugalomra nem vergődhet' ?«
52. Kérdém. S Virgil : »Kit ajkad tudakolt :
Mely a csoportban első, ama lélek
Sok nemzet és nyelv császárnéja volt.

40. Mint seregék (serege, vagy seregély) ; csoportosan járó madarak. Ez s a következő hasonlat a darvakról, a roppant csoportokban zajgva gyülekező vándor madarakhoz találóan s festőileg hasonlítja a lelkeket.

49. Szélvész hajtogatta. . . . A bujákról mondja Péter apostol is, 2. levele II. 17. »Ezek víz nélküli kútfők, fellegek, melyek a szélről hanyattatnak, kiknek a sötétség homálya örökké tart.« És Judás apostol lev. 17. v. »Olyanok, mint a víz nélküli fellegek, melyek a szelektől ide s tova hanyattatnak.« Egyszer mindenkorra jegyezzük meg, hogy Dante számtalan szólamot, képet, hasonlatot vesz s alkalmaz a bibliából.

55. De rabja lön a kéj vad ösztönének,
 S paráznaságra törvényt szerze, hogy tán
 Ön-élte szenyjét vádtul védené meg,
58. Szemiramisz, ki férje Ninusz hunytán
 Trónjára lépe mint uralkodó,
 Ott, hol ma kormány-pálczát hord a szultán.
61. A szerelemből öngyilkos Didó,
 Kész Sichaeust hamvában is megesealni,
 S Kleopatra, a buja csábító,
64. Jönek nyomába ; s szép Heléna, anyyi
 Romlás szerzője ; hős Achill', a kit
 Legyőztek végre is Ámor hatalmi.

58. Szemiramiszt sok nyelvek császárnéjának nevezi, a különböző ajku népekről, melyeken uralkodott. Birodalmához tartozott Szíria s Egyiptom is, Dante korában a szultán birtokai. — Ninusz hatalmas neje s trón-utódja saját fiát szerette s hozzá akarván nőül menni, e fertelem törvényesítésére rendszabályt alkotott, de fia út megölte, hogy e paráznaságra ne kényszeríthesse.

59. Trónjára lépe, az eredetiben succedette (következett utána). Némely codexekben suggerette (szoptatta, t. i. férjét). De e csömörletes olvasásnak (a mint Scartazzini nevezi) semmi alapja nincs, sőt azon krónikában (Orosius Historiája I. k. 4. fejj.), mely után Dante indul, szórul szóra úgy van, mint Dante idézi. Még is akadnak, a kik ez olvasást pártolják, a többi közt Artaud de Montor és Ratisbonne franczia fordítók is, sőt az első szinte követeli, hogy így kell olvasni.

61. 62. Didó, férje Sichaeus halálakor, megesküdt, hogy nem megy többé férjhez ; de bele szeretvén Aeneásba, ennek nejévé akart lenni, férjének esküvel fogadott hűsége ellen, s mikor Aeneás elhagyta, megölte magát.

64. 65. Anyyi romlás szerzője : a tíz évig tartó háború s Trója pusztítása, mind a Heléna házasság-törésének tulajdonítható.

67. Páris, Trisztán — « s ezrek szállongtak itt,
Kiket emésztő szenvedély viharja
Ide sodort; újjal mutatta mind;
70. S rá ismerék sok hölgyre és lovagra
Az ős időkből, mesterem szavában,
S szivem' keserv és fájdalom csavarta.
73. »Dálnok! — kiáltám — szólni volna vágyam
Ama kettővel, a kik egymás mellett
A széltől látszanak vitetni lágyan.«
76. »Vigyázz, — felelt ő — ha e pár közelget,
Kérd őket csak a szerelem nevében,
Mely ide hajtja — és meglásd: felelnek.«
79. S a mint lebegve jöttek ím a szélben:
»Oh gyötrött lelkek, M á s ha szólni hágy;
Feleljetek!« hozzájok így beszéltem.
82. S mint két galamb, kiket szerelmi vágy
Hajt kifeszített szárnynyal, át a légen,
Míg édes fészken vár hű hely-ágy:

67. P á r i s lehet a Heléna elrablója, lehet a középkori regényekben annyit emlegetett csábító. — T r i s z t á n a breton és német hősmonda szerelmi hőse, az Izolde kedvese.
69. Ú j j a l m u t a t t a m i n d. Virgil egyenkint mutatta és nevezte meg őket. Feltűnő, hogy több a nő, mint a férfi — s érzéki bűneik részletesebben is vannak leírva, mint a férfiakéi, kik csak nevökről említetnek. A költő talán azt akarja jelzeni, hogy e neme a bűnnek könnyebben ejti meg s mélyebbre süllyeszti a nőket, mint a férfiakat.
74. A m a k e t t ő v e l. Francesca és Paoló. Itt kezdődik szerelmi történetök. Lásd rólok a bevez. értekezést.
77. A s z e r e l e m n e v é b e n — ennek a kérelemnek nem fognak ellenállni, a szerelemnek most is oly nagy hatalma van rajtok.
80. M á s, t. i. Isten, kinek nevét nem igen ejtik ki a pokolban. Tehát: ha isten nem tiltja. . .

85. Didó sergébül úgy váltak ki, épen

Felénk, a sűrű, súlyos légen által,
Úgy hata rájok esdeklő beszédem.

88. »Te jótét-lélek, résztvevő orczáddal,

Felénk ki jössz, gyászbíbor éjen át
Kik behintők a földet vér-virággal :

91. Mily örömost emelnénk hő imát

Jó voltodért, ha súlya voln' imánknak,
Ki szánalmad' kínunkra fordítád !

94. De szólj, mi az, mit hallanunk kívánhatd,

S mire felelnünk : szívesen meglesz, míg
Szünetje van, mint ép most, az orkánnak.

97. A város, mely szült, ama parton fekszik,

A hol a Pó, sok ágbogával egyben,
Nyugtot találni tengerré igyekszik.

100. Szerelem, mely lángot gyújt hő szívekben,

Varázs-erővel vonta E z t külsőmhöz,
— Melytől, iszony ! hogy fosztottak meg engem ! —

103. Szerelem, mely viszonszeretni ösztönz,

Szivem' is hozzá oly varázsszal vitte,
Hogy hűtlenség nem férhetett kettőnköz.

86. Úgy hata rájok... hogy nem állhattak neki ellen, önkénytelenül közeledtek felé.

92. Ha súly a voln' imánknak. Az eredetiben : Ha kegyében állnánk a mindenség urának.

97. A város, mely szült : Ravenna, a Po torkolatánál.

101. E z t, t. i. Paolót, kire rámutat.

102. Melytől, iszony!... Most is borzad, rágondolni, hogy, fosztatott meg testi bájától, vagyis életétől. Akár halála irtóztató módjára, akár arra gondol, hogy bűne közepett s megbánás nélkül kelle meghalnia. E miatt jutott pokolra, mint Trisztán is ; míg Lan-celot s Guinevra nincsenek itt, mert bűnüket megbánni volt idejük.

106. Szerelem egy halálban egyesíte. . . .

De ki megölt: azt már Kaina várja.«

Tőlök felénk így szólt a válasz-ige.

109. S a gyötrött lélek fájó panaszára

Szemem' lesütve, némán álltam ottan.

Míg vezetöm szólt: »Elméd, mondd, hol jára?«

112. »Mi szenvedély s hő vágy — feelve mondtam —

Sodorta őket, hajh, e kín helyére?

S mi földi üdv ért véget e jaj-honban!«

115. Aztán meg' visszafordulék feléje

S »Francesca! — szólék — részvét-könyitől

Lángol miattatok szemem fejére.

118. De szólj, a sóhajok rejtelmiből

Az első vallomást ki, vajj', mi vette,

Szerelmetek titkát mi fedte föl?«

121. Ő: »Nincs gyötrőbb, mint kínok közepette

Emlékezni meg eltűnt boldogságról,

Ezt mesteredtől is megértheted te!

107. Kaina: a pokol legsóbb, leggyötrelmesb körei egyike, hol Kain s a testvérgyilkosok vannak. A Kaina vár Gianciottóra is, mint testvérgyilkosra, de a ki 1300-ban még élt.

109—111. Francesca elbeszélése mély benyomást tesz Dantéra. Elnémúl s csak a Virgil kérdése rázza föl mélázásából. A hatás a kérdésben s Francesca újabb feleletében még növekszik, míg az eszméletlen elesésben (az ének végsorában) éri el tetőpontját.

123. Mesteredtől. Értethetik Virgil is, ki az »Infandum, regina . . .« ismeretes sorában hasonló érzelmet fejezett ki. Valóbb-szerű azonban, hogy itt inkább Boéthius (az V. század végén s a VI. elején élt bölcse) értendő, kinek Dante által kedvelt munkájában »A bölcsezet vigasztaló erejéről« e mondás csaknem szóról-szóra előfordul: »In omni adversitate fortunae, infelicissimum ge-

124. De mert szerelmünkről megtudni vágyol,
Mikép keletkezett s növelkedék :
Értsd meg könyüim s ajkaim szavából.
127. Mulatságból Lanc'lot történetét
Olvastuk egy nap', hogy' gyúlt szenvedélyre.
Magunk valánk, rosszat se sejtve még.
130. S míg olvasánk, nem egyszer hagyva félbe,
Arczunk sápadt, szemünk föllángola. . .
De csak egy pont volt, mely megejte végre.
133. Olvasva, hogy a hő vágy mosolya
Nyomán az ajkra hogy' tapadt a csók :
Társam felém hajolt s megcsókola,
136. Remegve, ajkán elhalván a szók.
Könyv s szerző nekünk így lön Galeottúl.
És az napon tovább nem olvasók.«

nus infortunii est : fuisse felicem.« — Boéthiusról — bár canonisatiója legújabbán is kéretett, — az sem valószínű, hogy keresztyén lett volna, annál kevesbbé, hogy — mint középkori írók tévesen írják — keresztyén vértanú lett volna ; bizonyos, hogy nem hitének esett áldozatul. Theodorik császár, kinél előbb nagy kegyben állott, vetette börtönbe, két udvari főtiszt panaszára ; s kihallgatás nélkül öletett meg. Börtönében írta híres munkáját. (Dr. Angyal.)

132. Egy p o n t . . . Az eredetiben is p u n t o ; érthető akár az olvasmány egy pontjára, vagy helyére (a csókról), akár az idő egy pontjára, mintha mondaná :

De csak egy percz volt, mely megejte végre.

137. Galeottúl. Galeottóról (Galahád) s e sor allegorikai értelméről lásd a bevez. értek.
138. Tovább nem olvasók, t. i. a könyvet. Mert szerelmi gondjok inkább elfoglalta, mint az olvasás.

139. Így szólt az egyik árny, kértemre. Ott túl
A másik úgy sírt, hogy rá lelkem testem
Rezgett s alélt, vonagló fájdalomtól.

142. S mint elesik a holt-test, úgy elestem.

140. A másik, Paolo, a ki — míg Francesca beszél — félen áll,
hallgat és sír.

HATODIK ÉNEK.

— Harmadik kör: a torkosok. Cerberus. Ciacco. Plutus. —

Hogy visszatért eszméletem, a melytől
Megfoszta volt a két rokon keserve,
Szivem mély gyászból alig ébredett föl:

4. Esék szemem meg újabb gyöttelemlre,
S új gyötörttekre, bárhová tekinték,
S néztem s fordultam arra avagy erre.

7. A harmadik körben valék im; itt vég
Nélkül esik, czudar, nehéz, hideg
Eső, egyforma s változatlan mindég.

10. Mocsok-viz, durva jég, hó-förgeteg,
Ködnyomta légen át, szakad szünetlen,
Büzhödtté téve a földréteget.

7. A harmadik körben valék im. Ismét nem mondja, hogy jutott oda. Valószínűleg ájulása alatt vitte le megint Virgil, mint az első körbe a Charon csónakjából. — Itt vég nélkül stb. A folytonos eső, mocsok, pocsék e helye méltó a benne szenvedő torkosok jelleméhez, kik a sárban fetrengő disznóhoz hasonlíthatók.

13. A Cerberus, vad, formátlan, kegyetlen,
Három torokból kutyamód' ugatja
A népeket, melyek vergődnek itt lenn.
16. Szeme vörös, sötét szakáll-bozontja,
A gyomra tág, lábán karmok, melyekkel
A lelkeket megfogja s szétszaggatja.
19. A nyomorúk, hogy ezt is tűrniök kell,
Ebként ugatnak, záportól csapatva,
Egyik felök' védvén a más felökkel.
22. S a szörny-féreg, hogy minket megpillanta,
Tátott szájából foga ránk vicsorgott,
Remegve minden tagja, indulatba'.
25. De földre nyúlt vezérem s fölmarkolt ott
Egy nagy csomó göröngyöt és azonból
Tele tömé a három éhes torkot.
28. Mint eb, ugatva, ételért dorombol,
De ha beléharaphatott, lekushad,
S már csak falásra és nyelésre gondol :
31. Igy tettek ép' az undok Cerberusnak
Rút állkapezái, bögve — hogy az árnyak :
»Inkább — kiálták — siketségre jussak !«
34. S mi, e nehéz esőtől elterheltek —
Ez embereknek látszó üres árnyak
Fölött taposva, lépdeltünk felették.

13. Cerberus. A Virgil pokol-örebe, de jobban kidolgozva. Lásd a bev. értek. is.

35. Ez embereknek látszó. . . Az eredetiben : »vanità che par persona,« személynek (embernek) látszó semmi.

37. Mindannyian hanyatt, földön valának.
Egyen kívül, a mely fölüle rögtön
Hogy észrevette, hogy körülök járnak.
40. »Oh te, ki jársz ez átok-nyomta földön,
Ismerj reám — így szólt — ha tudsz, mivel te
Előbb születél, mint volt ide jöttöm.«
43. És én viszont: »Talán a kín mivelte,
Melyet kiállsz, hogy mint kit sohse láttam,
Emlémem arczvonásid' föl nem lelte.
46. De mondd, ki vagy, ki ily kínos világban
Oly szörnyű büntetéssel gyötretel,
Melynél rutabb nincs, bár nagyobb talán van?»
49. És ő nekem: »Ten-városod, a mely
Irigységtől csordultig szinte telve,
Volt víg éltemnek lakja oda-fel.
52. Ciacconak hiva polgártársid nyelve,
S a torok átkos büne, a mint látod,
Sodort alá e zápor-mosta helybe.
55. Én árva lélek nem magam kiáltok,
De mindezek hasonló sorsba' nyögnek
Hason' bűnért —« S több hangot nem bocsátott.
42. Előbb születél. Dr. Angyal, talán tévedésből: »Előbb me-
nék a földből (?) mint születél.« Ellenkezőleg. Hiszen ha előbb
halt volna meg, mint Dante született, hogy' várhatná, hogy ez rá-
ismerjen?
51. Víg éltemnek. Az eszem-izom, mulató, dorbézoló, tányér-
nyaló, minden társaságba jártas, mindenütt szívesen látott, azért
mindenki dolgába beavatott víg czimbora példányképe e C i a c c o,
ki egyébiránt magaviseletéből Dantéval szemben sokkal tisztessége-
sebbnek látszik, mint gúnyneve után várható volna. Ebben is a
Dante mély emberismerete tűnik ki. Az efajta emberek a »legked-
vesebbek.« Lásd róla a bevez. értek. is.

58. És én feleltem : »Ciacco, gyötrelmednek
Nagy volta úgy hat rám, hogy sírni tudnék —
De a viszály-dúlt városnak, jelöld meg,
61. Ha bírod, polgár-harcza hova jut még ?
Van-e igaz közöttök ? És beszéld el :
Mért dül közöttök ily veszett irigység ?«
64. S felelt viszont : »Kitartó szenvedélylyel
Vérig jutandnak ; s az erdői jobb párt
A másikat elúzi s szórja széjjel.
67. De nem soká, hármat körül alig járt
A nap, bukik — s felül kerül a másik,
Egy lesben álló csalfa segítség ált'.
70. S fenn hordja homlokát sok évforgásig,
Amazt keményen porba fogja vetni,
Elnyomva jajszavát s agyarkodását.

64. Kitartó szenvedélylyel. Talán nem épen a helyes kifejezés ; azt akarja mondani, hogy hosszú viszálykodás után vérontásra kerül a dolog, t. i. a fehérek és a feketék közt, Florenczben. Az erdői párt (la parte selvaggia) a fehéreké ; miért nevezték erdei pártnak, nehéz megmondani ; talán az Acone melletti erdős Val di Nievole-tól, a hol e párt, melynek élén a Cerchi család állt, állítólag keletkezett. A fehérek itt megjósolt fölülkerekedése már 1300. május 1-én megtörtént.

67. Hármat körül. . . Nem három napot, hanem három évet kell érteni, a napnak az állatkörben való körüljárását. S csakugyan, mivel e beszélgetés 1300. márczius végén foly, a feketék ismét fölülkerekedése pedig 1302. április havában történt, mikor VIII. Bonifác oda küldte (békeszerző czimén) Valois Károlyt, s Dante és társai is száműzettek : ez (utólagos) jóslat teljesültnek mondható.

69. Egy lesben álló. Vagy VIII. Bonifác, vagy Valois Károly értendő. Az első valóbbszinű, mivel Károly, a franczia király fivére, csak eszköz volt a lesben álló pápa kezében.

73. Van két igaz, de nem hallgatja senki,
Mert gög, fukarság, irigység — szivekbe
Szikrát vetett s láng mindnyáját elönti.«
76. Gyász-jóslatának itt végét vetette.
De én: »Szeretném, mondanál többet még,
Hogy még szavadban több részem lehetne.
79. Tegghiajo, Farinata, jó leventék,
És Rusticucci Jákob, Mosca s Henrik,
S a többi, kik a jó utat szerették,
82. Szólj, merre vannak, — mert ismernem illik,
És hajt a vágy megtudnom: égi rendek
Közt élnek-é, vagy pokol kínját sínlik?»
85. És ő: »Setétebb lelkek közt epednek,
Másféle bűnök ált' mélyebbre nyomva;
Meglátod őket, ha fogsz menni lentebb.
88. S ha visszatérsz a nyájash földi honba,
Hívj vissza mások emlékébe, kérlek;
Nem szólok többet, h'jába kérdész« — monda.

73. Van két igaz. Lásd a bev. érték.

79—87. Tegghiajo, valamint Rusticucci is a sodomiták közt fordulnak elő (XVI. 41—44.); Farinata degli Uberti az eretnekek közt (X. 32.); Mosca mint békeháborító bűnhődik (XXVIII. 106.). Az itt említettek közül az egy Henrik (Arrigo), ki többé nem fordul elő, s vele Dante, a Ciaccio ígérete daczára, nem találkozik. Azért csak hozzátvetésnek mondható, hogy egy Tifanti értetik alatta.

88. S ha visszatérsz. A Pokol lakói (kivéve a legalsó körökben gyötrődő legelvetemültebbeket, sokat adnak földi jó hirnevökre s emléköknek ott fenmaradására. Itt az első eset (később gyakrabban is előfordúl), hogy egy alvilági árny erre kéri a költőt, vagy ez azzal biztatja. Ciaccio-hoz, a világfihoz s a társaság emberéhez méltó is, magát a fennlevők jó emlékébe ajánlani.

91. Rendes pillái kancsallá levének,
 Rám néze kissé, majd leejtve halkal
 Fejét, vakokként hallgatásba mélyedt.
94. Vezérem így szólt mostan: »Míg az angyal
 Nem trombitál, ez föl nem ébred addig,
 S nagy ellenségek nem jó diadallal.
97. Akkor gyászos sírjára rá akad mind,
 S felölti régi testét és alakját,
 Hallván: fülébe mi örökre hangzik.«
100. Mi az esők s árnyak kevert salakját
 Gázolva, lassan léptetünk a körben,
 S elménk a más-világ kérdéseit hajták.
103. Én szoltam: »Mester, vajj' e gyötrelmökben
 A lelkeket meghagyj' a végítélet?
 Vagy súlyosítva lesz? vagy szelídebben?»
106. És ő felelt: »Bölcsed szavát ismered:
 Minél tökélyesb valamely lény, benne
 Annál erősb a kín-, vagy gyönyör-érzet.
109. S ámbár, hogy még teljes tökélyre menne
 Ez átkozott nép, szó sines: nincs kizárva,
 Hogy kínja ennél még nagyobb ne lenne.«

91—93. A kifáradt, álomszerű állapotába visszaesett lélek remekül van festve e három sorban. A vakokhoz hasonlítás is egészen plasticus.

94. Míg az angyal. T. i. a végítéleten.

96. Nagy ellenségek, t. i. a bűnösöknek: Krisztus, az ítéletre eljövendő.

106. Bölcsed szavát: Aristoteles szerint, minél tökélyesb a testi szervezet, annál jobb a megismerés; tökélytelen szervezetek kevesebbet ismernek s értenek.

111. Kínja még nagyobb. . . Sz. Ágoston is azt mondja, hogy a végítélet után (föltámadáskor) mind a jók öröme, mind a gonoszok szenvedése nagyobb lesz.

112. Megfordulánk az úton s körbe járva,
Többet beszélve mintsem itt elmondtam,
S elérve a leszálló hely partjára :

115. Plutust, a nagy ellent, találtuk ottan.

112. Megfordulánk. Virgil és Dante mindig körben mennek, a szenvedő hely szélén, vagyis a kör peremén. De egyik kört sem kerülük egészen meg, hogy oda visszatérnének, a honnan indultak, mindig csak a következő körbe való leszálló helyig mennek. Mint később ki fog tűnni, a leszállónál örökké balra fordúlva szál-
lanak le, s annál fogva mindig jobbra haladnak a körben.

115. Plutust, a nagy ellent; a gazdagság földalatti istene nagy ellenségnek méltán nevezhető; ellensége a tiszta erkölcsnek s a lélek békességének. (Az eredetiben: Pluto, mert olaszul Plutus is így hangzik.)

HETEDIK ENEK.

— Negyedik kör: fősvények és tékozlók. Plutus. A szerencse. —

— Ötödik kör: Indúlatosok és szenvtelenek. —

»Pape Satan, Pape Satan, aleppe!«

Igy kezde szólni Plutus, durva hangon.

S a nyájas böles, ki mindent tud, szivembe

4. Hogy bátorságot öntsön, szóla: »Nagy gond

Ne bántson ám, hogy oly hatalmas volna

Imennek, hogy leszállanod e dombon

1. Ez érthetlen, vagy idegen hangzatú sor is azon rejtélyek egyike, melyek még Oedipusukat várják. A 2. sorban álló »durva (rekedt torok-) hang« kifejezésből indulva ki, némely magyarázók azt fogták rá, hogy héberül van, s — némi önkényes hangcserékkel — ily értelmet olvastak ki belőle: »Ragyogj, sátán homloka! ragyogj fő-sátán homloka!«; meg máskép: »Tüzet köpj, Sátán! Okádj tüzet Sátán szája!« Mások, abból, hogy Virgil — a 3. sor szerint — megértette, azt gondolták görögül van, s az aleppe helyett alette-t olvasva, így értelmezték: »Föl, Sátán! föl, győzhetetlen Sátán!« Scartazzini még furesábbat gondolt, ő francziául olvassa (mért ne tudhatna a Sátán, sőt Virgil is, a ki mindent tud, francziául) s szellemesebben, mint elfogadhatólag így ortografálja: »Pas paix, Satan! pas paix, Satan! Á l' épée!« (Ne hagyj békét, Sátán, ne hagyj békét! kard-ki-kard!). Részemről nekem ez olvasások egyike sem ízlik. Elfogadom a sort, a mint van, a Dante pokoli szeszélye jeleül. Találkozunk ilyenekkel, s még ilyenekkel, alább is! (XXXI. 67.)

3. S a n y á j a s b ö l e s. Az eredetiben: gentil, lehet nyájas is, lehet pogány is. Virgilre mind a kettő illik. Ki mindent tud. Az épen említett hely (XXXI. 67.) majd próbára teszi ezt a Virgil minden-tudását is. De én nem is úgy értem, hogy ő pl. minden

7. Meggátolhatna« — s megfordúlva, szólt a
Felfűt arcúhoz: »Csitt te, veszett farkas!
Dühöd emésztszen csak magadba fojtva.
10. Nem okne'kül szállunk alá; hatalmas
Akarat ez, felülről, hol Mihály
A nagy paráznán bosszut állt. Elhallgass!»
13. S mint a vitorla, szél ha beleáll,
Bomolva hull le, ha letört az árbocz,
Ugy földre dobbant itt e fene B a á l.
16. Leszállánk a negyedik körpárkányhoz,
Körös-körül e gyász barlangja mellett,
Hol a világ minden gyötrelme táborz.
19. Oh égi szent igazság! ily gyötrelmet
Ki halmoz, ennyi új kint egy rakásra
Megrontásunkra, mennyit látnom kellett!
22. Mint a Charybdis zúgó habtorlása
Megtörik abban, a melyikbe omlik:
Ugy dől, forogva, itt a nép egymásra.

nyelvet tudna, s az ilyen Pape- és aleppe-keket is értené. A Virgil minden-tudása különösen két irányban mutatkozik: egyik, hogy jártas a pokolban, ismeri az ottani állapotokat s Danténak minden kérdésére tud felelni; másik, hogy belát a Dante szívébe, s eltalálja minden gondolatát, mielőtt kimondaná, a mire ezentúl is sok példát látandunk. Itt is épen ezt akarja kifejezni Dante. Ő megijedt, hogy Plutus megakadályozza útjokat, félelmét ugyan nem mondta ki, de Virgil eltalálta s mindjárt megfelel rá.

7. M e g g á t o l h a t n a. Dr. Angyal, nem tudom mért, épen ellenkezőt mond. »Nem kényszerítend (a) szikláról leszállnod.« Hiszen nem kényszeríteni, sőt épen meggátolni akarná. (Az eredeti: Non ti torrà lo scender. . .)
12. A n a g y p a r á z n á n (az eredetiben: del superba strupo). Az Ó-testamentomban és a János Jelenéseiben széltiben használt kép, az Isten (és Krisztus egyháza) elleni lázadás kifejezésére.

25. Több nép mint bármi más helyütt omolt itt
 Mindkét felől, fenhangon jajt üvöltve,
 Mellén emelve, tolva, súlyos holmit.
28. Egymásba ütközének — s vissza körbe
 Egymásnak hátat fordítanak onnan.
 »Mért takarítani?« S »mért pazarl'ni?« — kérdeve.
31. S a rémes körben folyvást mind uton van,
 Két szembe tett irányba tartva mindig,
 Ott újra kezdve gúnyját, új- s ujonnan.
34. S ha félkörét megtette ama pontig,
 Máskézre vissza új csatára tér meg.
 De én, kit kín gyötört lélekzet-fogytig,
37. Szólék: »Jó mester, add tudtomra, kérlek,
 Mi nép ez itt? Vajon papok mindnyájan
 E nyírt fejűek, kik itt balra térnek?«
40. És ő felelt: »Mind lelki kancsalságban
 Szenvedtek ottfön élve, soh'se tartva
 Kellő mértéket ők az adományban.
43. Kiáltozásuk most is mind azt hajtja,
 A mint a körnek két pontjára jutnak,
 Ellenkező vétkök szétválva rajta.
27. Súlyos holmit. Dante, első tekintetre nem veheti ki, mi az
 a súlyos holmi, mit azok a mellőken czipelnek, vagy magok
 előtt tolnak.
30. A pazarlók gúnyolják a fősvényeket s viszont.
39. E nyírt fejűek. Dante a tonsuráról gondolja, hogy mind
 papok az egyik fél (t. i. a tékozlók — míg a fősvényeket zárt mar-
 kuk különbözteti meg). Virgil szerint van is köztök sok pap, sőt
 kardinálok s pápák is; de kopaszságuk nem ennek, hanem pazarlá-
 suknak a jelképe, elszőrván mindenöket.
40. Lelki kancsalságban — ferdén látván s ítélvén meg
 a pénz becsét.

46. Ezek papok, kik búbján homlokuknak
Hajatlanok, pápák, meg kardinálok,
Kik a fukarság fertőjébe buktak.«
49. De én: »Közöttök mért hogy nem találok
Olyakra, mester, kikre rá ismerjek,
Hogy ilyes büntől szennyesek valának?»
52. Ó meg viszont: »Megesálnak hiu érvek;
Mert aljas éltök piszkította így be,
Hogy válván ismerhetlenné levének.
55. Örökre futnak, két helytt csapva egybe,
Míg egykoron majd sírjokból kikeltek:
Csukott marékka, vagy hajok-vesztíve.
58. Hogy ottfön rosszul adtak s rosszul vettek:
Veszté el éltöket s sodrá ez útra,
A melyre több szót már nem is veszejtek.
61. De láthatod, fiam, a kéj mi kurta
A vak szerencse által birt javakban,
Mikért az emberek küzdnék gyakorta.
64. Hogy minden arany, mi a hold alatt van
S volt valaha: nem voln' elég, e fáradt
Lelkekből egyet tartani nyugodtan!«
67. »Mester, — viszonzám — szólj, ha még föltárhatsz:
Az a Szerencse, melyről szólsz, mi fajta?
Hogy ennyi kincset a markába zárhat!«

54. Ismerhetlenné levének. A pénzzel, két irányban is, rosszul bánás oly piszkos, hogy Virgil ebből magyarázza, a mi Danténak méltán feltűnik, hogy egyik csoportban sem bir egyre is ráismerni földi ismerősei közül.

67—96. E szép kitérés a Szerencséről itt épen helyén van, a földi kincsekkel visszaélők körében.

70. A mire ő: »Oh ember balgatagja!
Mily lelki vakság ront meg! — De kívánom,
Mondásomat, hogy elméd megragadja.

73. Kinek tudása túl van minden árnyon,
Egeket alkotott s vezért azokba,
Hogy minden részök, mindütt, fényben álljon,

76. A fényt egyenlőn mind felosztogatva;
A földi csillámoknak szint' aképen
E sáfárnét közös vezérül adta,

79. Hogy múltó kincseit kellő időben
Kioszsza népek s fajzatok közt sorba',
Emberi esel vagy szándék ellenében

82. Így egyik nép erős, a másik torha,
Annak határzatát követve, ki
Ott rejtezik, mint kígyó a bokorba'.

85. Eszélytek ellent nem állhat neki,
Határoz, ítél s tartja birodalmát,
Mint a világnak többi isteni.

88. Holnapra váltja szünet nélkül a' mát,
Szárnyát a szükség hajtja, mást eresztve
Elnyerni sorba' most az arany almát.

74. Egeket alkotott. Aristoteles tana szerint, minden éggör-
nek külön vezérszellemé van. Innen jött át a keresztyén naptárba
is az »uralkodó planéta« kifejezés.

79. Emberi esel vagy szándék — a szerencse határozatait
meg nem változtathatja.

88—90. E három sort, megvallom, szabadon fordítottam, de talán nem
estem ki bennök a Dante szelleméből s modorából. Az eredeti, szó-
ról szóra, ez: »Változásai soha szünetet nem tartanak; a szüksé-
gesség úzi, hogy mindig más jó, a kire a jó sors esik.«

91. Ő az, kit annyi sok feszít keresztre,
Kitől pedig dicséret illetné meg,
S átkozza, szidja őt türelme-vesztve.
94. Ő meg se hallja, mind a több ős-lények
Boldogságában osztozik, nyugodtan
Hajtván korongját végzet-kerekének.
97. De szálljunk gyötrőbb kínokhoz le mostan;
Minden csillag hanyatlik, mely kele
Hogy indulánk. Menjünk tovább legottan!
100. És átmenénk, a tulsó part fele,
Egy patakon, mely forrásból fakadva,
Buzogva ömlött a mélységbe le.
103. A bibornál sötétebb volt a habja,
S mi, zavaros hulláminak mentében
Szállánk meredek szikla-szakadatba.
106. Egy rút mocsár, Styxnek nevezve néven,
Vevé e szomorú vizet magába,
Hogy leomolt e szürke szikla-réven.
109. És én, e parton bámészan megállva,
Iszap-födött csupasz alakokat
Láték, haragos arczczal a mocsárba.
112. Egymást verék, ütleg csak úgy szakadt,
S nem kézzel ám csak, fejjel lábbal, mellel,
Míg egymást marczangolták a fogak.
98. Minden csillag.... Mikor az alvilági utat megkezdték,
akkor lett este. Ha tehát minden csillag, mely akkor kele, most
hanyatlik: e szerint most elmúlt éjfél, mert az akkor keleten állt
csillagok elérték zenitjüket s lefelé kezdenek szállani. Tehát már-
czius 26-ka (vagy ápril 9-dike, illetőleg 6-ka) kezdődik.
100. És átmenénk. Itt érnek az ötödik körbe, melyet az előbbi-
től csak a mocsáros Styx választ el.

115. »Itt lásd, fiam, kiket harag tüzelt fel,
S meggyőzte őket, — szólt jó mesterem —
S kívánom: elhidd s lásd saját szemeddel,
118. Hogy a fenéken, nyögve szüntelen,
Sokan hevernek, kiknek sóhajából
Buborék kél a víz színén; így
121. Szólván a sárban: »Hol a nap világol,
Mi szomorúk valánk a derűs égen,
A méla-bú-, e lelki nyavalyától;
124. S most itt busongunk, iszapos fenéken!«
Torkukból im e zagyva dal bugyog csak,
S egy tiszta hang se hallik semmiképen.«
127. Körben menénk, az iszapos locs-pocsnak
A süppedékin és szilárd partján fel,
Nézvén a kik rút iszapot faldosnak. . . .
130. Míg egy toronynak aljához jutánk el.

122. A m é l a b ú. Az eredeti itt accidioso szót használ, ez pedig bús-komor, szenvtelen, lelki-rest jelentésű. Nem fogadhatom el tehát azok értelmezését, kik itt az iszapban elmerülteket, ellentétben a kitörő haragúakkal, elfojtott haragúaknak mondják.

NYOLCZADIK ÉNEK.

— Ötödik kör: a haragosak (folytatás). — Flégiász. — Argenti
Fülöp. — A Dis városa. Virgil és az ördögök. —

Folytatva mondom, hogy jóval korábban,

Mint a magas torony lábához értünk,

Csúcsát szememmel már előre láttam

4. Két fáklya ált', mely ott szemünk elé tünt;

S egy harmadik oly távolról viszonzá

A jelt, hogy látható alig volt nekünk.

7. S a mélybelátás forrásához, hozzá

Fordulva, kérdém: »Mit mond ez, s viszontag

Az mit felel? S ki gyújtá fel kanócczezá?»

10. Ő így felelt: »E zavaros haboknak

Fátylán azért nem látod jól, mi ott van,

Mert a mocsár-gözök rá ködöt vontak.«

1. Folytatva mondom... Lásd a bevez. érték.

4. Két fáklya... A Styx innenső partján álló toronyban, a melyhez utasaink értek, jelt adnak a másik (messze levő) toronyba, hogy a révész jöhet a lelkekért; és pedig annyi fáklyát gyujtanak meg, a hány lélek vár átszállításra. Azért itt kettőt: Virgil és Dante bejelentésére. — A távoli toronyból aztán jelt adnak, hogy észrevették a jelzést. Ez a harmadik fáklya.

13. S húr nem röpíte nyilvesszöt gyorsabban,
Süvöltve szállni, könnyü légen által :
Mint én egy kis hajócskát a habokban
16. Felénk evezni láték, egy lapáttal,
Magános révésztől vezetve, ki
»Itt vagy-e már gonosz lélek !« kiálta.
19. »Flégiász, Flégiász, h'jában kiáltsz, — neki
Igy szóla mesterem — nem birsch te ezzel,
Hajód csak ép' hogy által viheti.«
22. Mint az, ki ármányos csalást fedez fel,
Mít véle üztek és haragra lobban :
Ugy jött Flégiász, boszú-tüzelte neszszel.
25. Csolnakba szálla mesterem azonban,
S hogy engem is beszállított legott :
Súlyom miatt egyszerre csak megcsobban.
28. S a mint vezérem s én a csolnakot
Mostan betöltők, a rozzant fa sokkal
Mélyebbre vágott, mint máskor szokott.
31. S a míg hajónk küzdött a holt habokkal,
Egy sár-födött alak emelkedék föl,
Mondván : »Ki vagy? s időtlen jösz mi joggal?«

13. S húr nem röpíte. Alig van megadva a jel, már jó a Styx révésze.

19. Flégiász. Lásd a bev. értek. E nevet én a versben mindenütt két szótagúnak vettem : Flégjász.

27. Súlyom miatt. A pokol csónakjai csak árnyak számára készültek. (Lásd IV. 93. jegyz.)

32. Egy sárfödött alak. Mint alább a 61. sorból kitünik : Argenti Fülöp, Boccacció szerint magas, természetes, büszke, de igen indulatos, dühös ember. Argenti nevét onnan kapta, mert lovát egyszer ezüstre patkoltatá.

34. S én : »Nem jövök, hogy maradjak, a végből.
De te ki vagy, te mocskos ?« — Ő viszontag :
»Lásd, itt vergődöm s sírok réges-régtől.«
37. Én erre : »Síralmidnak és jajodnak
Itt hagylak, átkozott lélek, magadba'.
De jól ismerlek, bár merő mocsok vagy.«
40. Hajónkat két kezével megragadta,
De visszatolta mesterem eszélylyel,
»Ebtársaidhoz vissza !« — ráriadva.
43. Azzal nyakam' átfogva két kezével,
Csókolta arczom' s monda : »Büszke lélek !
Boldog ki szült s táplála drága téjjel !
46. Ez, míg a földön éle, a kevélyek
Sorába' volt — s nem szerze fényt magának ;
Azért is tépik itt is szenvedélyek.
49. Hányat tisztelnek fön­n dicső királynak,
Kik itt, disznóként, sárba' henteregnek,
S magok után csak átkokat hagyának !«
52. »Mester — mondám — szeretném, s kérek, engedd
E habaré­kba őt lebukni látnom,
Míg túlpartját elérnök e vizeknek.«
55. S ő szólt : »Előbb, mint a tulsó garáton
Kiszállanánk, kedved telik, remélem,
S hogy vágyad ebben czélt érjen, kívánom.«
45. Boldog, ki szült. A költő, Virgil szájába (nem értem jól :
miért épen itt) adott eme fölkiáltással, saját anyja emlékének akart
áldozni. Ez az egyetlen eset az egész költeményben, hogy családja
valamely tagjáról megemlékszik.

58. Kevéssel aztán látám, mily keményen
 Bántalmazá amazt a mocskos népség :
 Miért az Istent áldom és dicsérem.
61. »Argenti, hajrá !« hallám üvöltését
 Mindnek ; s a balga és dühös florenczi
 Fogai magok' saját husába vették.
64. Nem vágyom erről többet emlékezni.
 Ott hagytuk. És jajszó hatott fülembe,
 S mi látszik ott : szemem, föltárva, pedzi.
67. Jó mesterem szólt : »Nézd, fiam, ott szembe,
 Melyet Dis-ének hívnak, ott a város !
 Ott vár komor lakói sűrű rende.«
70. S én : »Látom karcsu tornyait, világos
 Izzó színökben, ott alatt a völgyben
 Piroslani, úgy égve, mintha lángos
73. Tüzből jönének.« S ő szólt : »Belsejökben
 Égő örök tüztől pirosanak, mint
 Láthatd, e mély pokol alatti földben.«
76. S az árkokat elértük ez alatt, mik
 Ugy környezék e gyászhelyet, mint várat ;
 Vasból valók, úgy véltem a falak mind.

60. Áldom és dicsérem. Dante rendesen részvéttel, szánalommal viseltetik az elkárhozottak iránt, kárörömet legalább soha sem tanúsít szenvedéseiken. Ott mégis ki-kifakad ellenök, a hol Isten vagy ember elleni dacz, kevélység s önhitt gőg vezette őket. Így Capaneus (XIV. 63.), Vanni Fucci (XXV. 4.) ellen. Argenti Fülöp ellen, kevélységén kívül, az is indokolhatja a költő haragját, hogy a fehéreknek s magának Danténak is, nem volt bőszebb ellensége. (Scartazzini.)

68. A Dís városa. Lásd a bevez. értéket.

67. Karcsu tornyait. Az eredetiben mecsetek vannak ; s talán a költő ezzel pogány várost akar jelölni.

79. Hajónk előbb nagy kerülőbe fáradt
Míg oda értünk, hol hajósunk durván
Szólt: »Szálljatok ki, itt van a bejárat!«
82. S többet ezernél, égből kik lehullván
Itt voltak, láték a kapukban állni
S kiáltni dühvel: »Ki ez? Ki se múltán,
85. Hogy' mer a holtak országába' járni?«
De bölcs vezérem nyugtatólag inte:
Hogy titkos szava voln' velök, akármi.
88. Haragjok' erre kissé csöndesítve
Szóltak: »Magad jőj, az itt meg se álljon,
Ki vakmerőn tört ez országba itt be.
91. Vissza e rém-úton maga találjon,
Ő lássa, hogy' tud; de maradj e helytt te,
Ki áthozád őt e sötét homályon.«
94. Gondolhatd, olvasó, milyen reszketve
Állék ez átkozott szók hallatára,
Hivém, hogy vissza nem jutok életbe'!
97. »Oh édes jó vezérem, a ki már ma
Szívembe hétszer bátorságot öntél,
Kimentve vérszből, mely nyomomba jára:
100. Ne hagyj el — esdék — e bajban szívem fél!
S az úton, min jövénk, vígy vissza rajta,
Ha tilos a hely, a hová vezettél.«

82. Égből lehullván. Bukott angyalok vagyis ördögök, kik a város kapuibán nyüzsögnek.

98. Hétszer... Sőt az eredetiben: hétszernél többször. Valószínű, hogy nem akar határozott szám lenni, csak ezt akarja mondani: több ízben. De ha összeszámítjuk, csakugyan hétszer vagy nyolcszor is megmentette Virgil, ez egy nap: a fenevadaktól, saját kéte-

103. De ő, ki eddig útamutatót mutatott,
Szólt: »Mit se félj, felsőbb hatalmak adták
Utunkat, senki meg nem gátolhatja.
106. Várj itt reám; szivednek ellankadtát
Tápláljad, éltesd, jó reménységemben:
Hogy nem hagylak e pokol-bolt alatt hát.«
109. És azzal elment és ott hagyta engem
Édes atyám, kétségtől marcangolva,
Míg »igen« és »nem« küzködék fejemben.
112. Nem hallhatám: azoknak hogy mit szóla:
De nem sokáig alkudott velök,
Hogy vissza mind a vár felé vonúla.
115. Most a kaput, uram orra előtt
Becsappantották, őt kizárva szépen;
S ő vissza hozzám lassan lépve jött.
118. Reménytelenség lesütött szemében,
Homlokán redők, sóhaj szállt kebléből.
»E jaj-városba ki tilthat belépniem?«
121. Aztán felém fordulva: »Meg ne rémülj,
Hogy én haragszom; bár mit ellenkeznek
Ott benn: nekem kell még is győzni végül!
124. Nem új dolog, hogy ily merénybe kezdtek;
Kevésbbé titkos ajtón is próbálták,
Melyen azóta hire sincs retesznek:

lyeitől, Charontól, Minosztól, Cerberustól, Plutustól, Flegiasztól,
Argenti Fülöptől.

111. I g e n é s n e m. Visszatér-e Virgil, vagy nem?

124. N e m ú j d o l o g. Mikor Krisztus, a halála s feltámadása közötti
napon »szálla alá poklokra« — ez ördögök akkor is ellenszegültek,
és pedig a felső kapunál (melyen a fölírat áll) — azért nincs azon
azóta zár.

127. Hol a halálos fölírást ma látád.

Már jö is arról, lefelé, ez aljba,

Kalauz nélkül minden körön áthág :

130. Ki a város kapúit megnyitandja.«

128. M á r j ö . . . Egy angyal, égből segítség.

KILENCZEDIK ÉNEK.

— A Dis városa. Erikto. A három fúria. Az égi követ. —
— Hatodik kör: eretnekek. —

A szín, melyet rám félelem kene
— Midőn vezérem' visszatérni látám —
Titkoltatá a magáét vele.

4. Figyelt, hallgatva, mintegy lesben állván,
Kémelve távol s nem láthatva jól a
Nehéz sötétség és köd sűrű fátylán.

7. »E harcza' még is győznünk kell ma« — szóla.
»Ha csak — De hát az ő ajánlt segéde? —
Oh vajha az a másik már itt volna!«

1. A szín — Dante, Virgilt eredménytelenül látva visszatérni, félelmében elsápad. Virgil ezt észrevéve, saját sápadtságát elrejtteni igyekszik, hogy társát még jobban meg ne félemlítse.
7. »E harcza... Virgil aggodalmas tépelődése. Bátorítólag kezdi: »Győznünk kell« — de mindjárt megszólal kételye: »ha csak« — félbe szakítja magát. Vagy azt akarta mondani: »ha csak félre nem értém Beatrice parancsát, s az átmenet itt nem lehetetlen.« Vagy azt »ha csak más módot nem találunk az átmehetésre.« Eszébe jut az ő (Beatrice) felajánlt segítsége. De mégis várja a másikat, a közvetlen isteni segílyt, az ég küldöttét.

10. Jól láttam, hogy' takarta el beszéde
Kezdő szavát, a rá utóbb vetettel,
A mely nem ille annak értelmébe.
13. De szava nem kevésbbé rémített el,
Sőt tán rosszabb értelmet adtam annak,
Mit elharapott, mint ép' a milyet kell.
16. »Az első körből, e setét barlangnak
Mélyére száll-e már olyan, kinek
Gyötrelme a reményhiányba' van csak?»
19. E kérdést tettem én föl. Erre meg
»Ritkán — felelt ő — teszi meg körünkől
Az útát egy, melyen most én menek.
22. Igaz, hogy egyszer engem is felülről
Lekülde bős Erikto, mesterséggel
Tudván idézni elszállt lelkeink' föl.
25. Alig hagyám a földön testem még el,
Eme falon túl küldé, hogy legottan
A Júdás-körből egy lelket vinnék fel;

19. E kérdést tettem én föl. Dante e kérdést bizonyosan azért tette föl, mert tudni akarta, vajjon általában lehetséges-e a felső körökből, vagy a pokol pitvarából, az alsóbbakba leszállni olyannak, mint Virgil, a ki oda (hol nincs más büntetés, mint a remény hiánya) van rendelve.

23. Erikto. Hires thessáliai varázslónő, kiről Lukánusz beszéli (Pharsal. VI. 508), hogy egy halott lelkét idézte föl a végből, hogy Pompejusnak a farsali csata kimenetelét jósolja meg. Ez Virgil halála előtt harmincz évvel történvén, itt nem lehet célzás erre az esetre. De feltehető, hogy Erikto túlélte Virgilt s kevéssel ennek halála után az ő lelkét idézte föl, s általa hozatott fel egy lelket a pokol legalsó köréből a Judeccá-ból. Virgil, mint a 30. sorból kitetszik, ezt a Dante megnyugtatóására beszéli el.

28. Mely kör sötétebb és egész alatt van,
A mindet átfogó égtől legmesszibb.
Tudom az útát, légy tehát nyugodtan.
31. A büszhödő mocsár, mit érezhetsz itt,
Köríti ezt a jaj-várost egészen,
Hová az útast nem könnyen eresztik.«
34. Még monda többet, mire nem emlékszem,
Lekötve lévén szemem pillanatja,
Melylyel a torony izzó csúcsát néztem.
37. Három pokoli fúria áll a rajta
Egy ponton, egyenest, vérszenyezetten ;
Alakra, mozdulatra asszony-fajta.
40. Zöld tengeri hydráktól övezetten,
Rút viperák mérges kigyóit rázták
Vad homlokuk körül a fürteikben.
43. S ő, a ki az örök jaj asszonyának
E szolgálányit jól ismerte régen :
»Nézd — monda — itt e bős Erynniákat!
46. Balról Megérát láthatod sötéten,
Jobbról Alektót, a mint jajveszékel,
S Tysiphonét — így végezé — középen.«
49. Keblét marczanglá mindenik, körmével,
Kezével csattogott és úgy üvöltö,
Hogy félve bújtam én költöm mögé el.

37. Három pokoli furia. Az ó-kori mythológiából ismeretes rém-istennők.

43. Az örök jaj asszonya: Az alvilág istennője. Hekaté vagy Persephone (Proserpina).

44. Jól ismerte régen. Aeneisében is leírta.

52. Változtasd kővé. A Medúza-fej, a Gorgon, tekintete kővé változtatja (réműlettől) a ránézőt.

52. »Medúza, jer! Változtasd kövé őt te!

— Kiálta mind s szeme nyílat ránk önté.

»Kár, hogy Thezeüsz is szemed meg nem ölte!»

55. »Fordulj meg és a szemeidet főd b é,

Mert ha e Gorgon eljő s rá tekintesz:

Nincs visszatérés úgy számodra többé.»

58. Így szóla mesterem s enkezeimhez

Nem bízva, maga fordított meg engem

És tenyeréből biztosb födelem lesz.

61. Oh ti, a kik még józan értelemben

Vagytok: vegyétek észbe versembül e

Tanulságot, mely fátyla alól kilebben.

64. Már a mocsáros vizen át, zendülve

Hallszék ijesztő rémes dördület,

A melytől mind a két part megrendüle.

67. Mint hogyha hallasz viharos szelet,

Mely egybeütöző két hőtől hajtva,

Rohanva átesap az erdő felett,

54. K á r, h o g y T h e z e ü s z t. Thezeüsz és Pirithoüsz le mertek menni az alvilágba, hogy onnan Perzephonét a Déméter (Ceres) leányát, kit Pluto elragadott, kiszabadítsák. E merényért Pirithoüsz azzal lakolt, hogy a Cerberus felfalta. Thezeüsz szerencsésen kimenekült s visszatért a felvilágba. Most a furiák azt mondják: kár volt, hogy a Gorgon őt kövé nem változtatta, mert akkor nem térhetett volna vissza, s példája nem adhatott volna másnak is (mint most Danténak) bátorságot, élve szállni le az alvilágba.

63. F á t y l a a l ó l. Úgy látszik, itt Dante valamely allegoriára céloz, mely a következőkben előadása alatt rejlik. Talán ez lehet értelme: a Dís városában az eretnekek, a hit megrontói s ellenzői gyötretnek; a hit pedig természet fölötti levén, itt a Virgil

70. Ágakat tördel, fák gyökét szaggatja,
Maga előtt nagy porfelhőket üldve,
S pásztort a nyájjal együtt megfutamt'ja.
73. S szemem' feloldva mondá: »Most ne süsd le
Szemed', de nézz a régi gőzbe ottan
Arra felé, hol legmaróbb a füstje.
76. Mint békák a kígyó elől, riadtan
Ugrálnak be a vízbe, nyakra-főre,
A míg mind el nem bújnak az iszapban :
79. Ugy láttam ott, ijedségtől gyötörve
Ezernyi lelket futni egy előtt,
Ki száraz lábbal nyugton jött előre
82. A Styxen át. Arczából a ködöt
Szétverni, balját fölemelte gyakran,
Csupán e volt a mi bántotta őt.
85. Hogy égtől küldeték: érzém magamban
S fordultam mesteremhez ; inte ő meg' :
Hogy nyugton álljak és bókkal fogadjam.
88. Mily haragosnak látszék s megvetőnek !
A zárt kapúhoz egy vesszővel lépe
S kinyitta — nem gátolta senki őt meg.
91. »Égből lehajtott népség söpredéke,
— Kezdé, a szörnyű küszöbön megállva —
Honnan merít sz ily bátorságot még te ?
94. S mersz állni amaz akarat utába,
Mely célja változását meg nem tűri,
S sok bűnhődést már súlyosabbra válto.

(az ember-ész) vezetése magában nem elég ; azért kell különös
isteni küldöttnek jöni, hogy elhárítsa a bejuthatás akadályát.

88. Az égi követ föllépése haragos s egyszersmind méltóságos.

97. A végzetnek mit ér ellenszegülni?

Gondoljatok rá: Cerberusotoknak

Nyak- s álla szőre most is keserüli.«

100. És a mocsáron, melyen jött, viszontag

Előre ment, nekünk egy szót se mondva,

Oly emberként, kit nagyobb gond szorongat,

103. Mint az előtte állók baja, gondja.

Mi a városnak vettük lépteinket,

Szavától védve s neki bátorodva.

106. Beléptünk, senki sem gátolva minket.

S meglátni vágyat érezvén magamban,

E gyász-erődben hogy mi rejthetik bent:

109. Körültekinték a mint bejutottam.

Széles mező nyílt jobb s baloldalon,

Szörnyű kinok- s jajoktól megrakottan.

112. Mint Arlinál, hol veszteg áll a Rhón,

Vagy Pólának, a hol Itálja végét

Örök fodrú hab moss' a Quarnarón,

98. Cerberusotoknak. Midőn Herkules az alvilágban járt, Cerberus ellene szegült belépésének. A hős lánczot vetett az öreg nyakára s úgy hurczolta meg. A láncz annak nyakáról s álláról mind lehorzsolta a szőrt, azt sinli még ellenszegüléseért.

112. Mint Arlinál. Arles-nél, a Provence-ben, hol a Rhone tavat képez, számtalan sírdomb látható, melyeket a monda Nagy Károly itt vívott nagy csatájában (a szaraczenok ellen) elesett keresztyénekéinek tart, kiket a kegyes császár úgy tudott eltemetetni, hogy jelt kérvén Istentől, melyről a keresztyén halottakat a pogányoktól megkülönböztethesse (eltemethetősök végett), másnap reggelre minden keresztyén fejénél annak a nevét fölírva találta. Pólánál is (Istriában) a Quarnaro mellett oly számos sírdomb látszik, de azok eredetéről hallgat a monda.

115. A sok sir gödrössé teszi vidékét,
Úgy tette itt is jobb és bal felül,
Csak hogy keservesb s szörnyűségesbkép' még.
118. Mert láng lövellt ki a sírok közül,
Koporsaik' mely oly izzóvá tette,
Milyenné vas, kohóban, nem hevül.
121. Födeleik kinyitva s félrevetve,
S körül a lég oly jajoktól remeg,
Hogy gyötrellem nagyobb már nem lehetne.
124. S én: »Mester, kik e szerencsétlenek,
Kik e sírokban oly kinnal fekhethnek,
Hogy így sohajtnak és üvöltenek?»
127. És ő felelt: »Megannyi fő-eretnek,
És követőik hosszu, zagyva sorja.
Nem is hinnéd, e sírok milyen teltek!
130. Hasonló itt hasonlóval csoportba,
S többé kevésbbé izzók mind e vermek.«
És jobb felé indultunk — s balra, jobbra,
133. Magas falak s iszonytató gyötrelmek.

129. Nem is hinnéd. Sokkal több eretnek s hitetlen van, mint gondolnók!

132. Jobb felé indultunk. V. ö. a VI. ének 122. sorhoz tett jegyzettel.

133. Egyik oldalon a pokol-vár magas falai, másikon a sírok; vagyis szorosan a kör szélén mentek, közvetlenül a fal tövében.

TIZEDIK ÉNEK.

— Hatodik kör: eretnekek (folytatás). — Farinata degli Uberti.
Cavalcante Cavalcanti. II. Frigyes császár és a bibornok. —

Útunk azontúl szűk nyomásba' mén,
A gyötrelmek s falak között továbbat;
Bölcs mesterem elől s nyomában én.

4. »Oh bölcsesség, mely e bus alvilágnak
Körein áthozál, — kezdém — ha tetszik:
Szólj s teljesítsd mit vágyaim kívántak.

7. E népet, mely e koporsókba' fekszik,
Nem láthatnám-e jobban? Im födetlen
Minden koporsó — és tán őr se' lessz itt.«

10. És ő viszonzá: »Csukva lesznek menten,
Ha majd a Josafátot oda hagyják
Testökkel, melyet mind levetkeztek fenn.

1. Szűk nyomásba. Stretto calle; más olvasás szerint: secreto calle = titkos úton. Én, Philaletes, Scartazzini s más tekintélyek ellenében még is a stretto olvasáshoz tartottam magam, mert nem láthatom át, mért legyen a további út — a falak és sírok közt — titkosabb, mint az eddigi, ép úgy a falak és sírok közt. A secreto is csak annyit jelent itt: külön, magános vagy szűk.
4. Oh bölcsesség. Az eredetiben: O virtù somma; oh legmagasb erény. Azt hiszem a magyarban természetesebben hangzik így.
11. A Josafátot. Jeruzsálem keleti oldalán fekvő völgy; régi hagyomány szerint (mely Joel próféta egy mondásán alapszik) ott lesz a végítélet, támadnak fel a holtak s kapják vissza testöket, hogy aztán a végleges büntetésre (vagy jutalomra) menjenek.

13. Itt lelte Epikúr is síri lakját
 És véle együtt mind a tanítványi,
 Kik testtel a lelket is meghalatták.
16. A választ mindjárt meg fogod találni,
 Mihelyt belépsz, minden kérdő szavadra,
 Még arra is, a melyet nem mondál ki.«
19. S én: »Jó mester, nem valamit akarva
 Titkolni, csak hogy röviden szólhassak,
 Hisz magad intél, csak nem régen, arra.«
22. »Toskánai, ki ez égő városnak
 Kapuin élve jöttél át, s olyan jól
 Beszélsz: e helytt, kérlek, kissé mulass csak.
25. Ha jól veszem ki hangod- és szavadból:
 Te ama nemes honnak vagy szülötte,
 A melynek én nagy nyüge voltam egykor.«
28. Egy koporsóból váratlan eredt e
 Megszólítás, hogy szinte megriadtam,
 És mesteremhez húzódám ijedve.

13. Epikur s követői. A legfőbb eretnekségnek méltán a lélek lételének tagadását lehet tartani, ha lélek nincs: Isten sincs, vallás sincs.

18. A melyet nem mondál ki. Mintegy szemrehányás, Dante legalább úgy veszi s azért mentegeti is magát, hogy nem őszinteség-hiányból hallgatott el valamit, csak a szószaporítás kerüléseért.

21. Hisz magad intél. A III. 75. s köv.-ben mondta Virgil, röviden elutasítólag, a Dante kérdésére: majd megtudod, ha túl leszünk az Acheronon.

22. »Toskánai...« E megszólítás, mint mindjárt látandjuk, Farinatá-tól (degli Uberti) ered, ki után Dante Ciacco-tól is tudakozódott. Lásd, rá vonatkozólag a bevez. értek.

31. De ő így szólt: »Fordulj meg, mi bajod van?

Nézd Farinátát, mint kimagasúla,

Féjtől derékig megláthatd amottan.«

34. S szemébe néztem én, felé fordúlva;

Ő mellet és homlokkal ott úgy állt meg,

Mint h' a pokollal megvetőn daczoína.

37. S a sírok közzé — gyorsan ragadván meg

Erős kézzel — lökött be a vezér e

Szókat csak ejtve: »Szavaid' számláld meg!«

40. S hogy a sírok közt az övé szélére

Jutottam, komoran nézett arczomba

S »kik voltak őseid?« kevélyen kérde.

43. S én, szót fogadni lévén szívem gondja,

Nem titkolám, sőt mindent elbeszéltem,

Mire szemöldit ő magasra vonta.

46. És szólt: »Örökös ellenségim nékem

És őseimnek s kik velem tartottak;

De szét is szórtam kétszer, nem kiméltem.«

49. »Bár kétszer üzted el, kétszer viszontag

Ők visszatértek; e művészetet meg-

Tanulni ám nem sikerült pártodnak!«

39. Szavaid' számláld meg: keveset beszély.

46. Örökös ellenségim. A Dante ősei, családja, sőt eleinte maga is, mind guelf-pártiak lévén, Farinata a ghibellin-vezér, méltán nevezi őket örökös ellenségeinek.

49. E művészetet, t. i. a száműzetésből visszatérés, a leveretés után magát ismét összeszedés művészetét. Dante érezhetőleg éles gúnynyal mondja e szavakat, a régi ellenségnek. Majd alább felel rá Farinata — itt félbeszakítják.

52. Mondám. — S im a fedetlen árny mellett egy
 Új árny emelkedék föl, mintegy állig
 (Mert úgy hiszem térdén állt) ért emennek.
55. Kémlelve néze szét, remélve váltig,
 Hogy más valaki is van ott velem,
 De látva, hogy reménye füstté válik,
58. Jajgatva szólt: »E börtön éjjelen
 Ha jársz, magasb elmétől vezetetten:
 Hol hagyta a fiam? mért nincs jelen?«
61. »Nem jöttem én magamtól — így feleltem —
 Az a ki ott áll, volt léptim vezére,
 A kit Guidód nem tarta tiszteletben.«

54. T é r d é n á l l t. Farinata, úgy képzelendő, talpra állt sirjában s azért látszott ki belőle derékon felül (33. 1.). Ez új árny, Cavalcante Cavalcanti, a mint szintén fölegyenesezik a sírban, az előbbinek csak mintegy álláig ér, a miből Dante azt következteti, hogy valószínűleg nem talpra, csak térdre állt fel sirjában.
55. R e m é l v e v á l t i g. Fiát reméli Dantéval együtt láthatni, tudván, hogy jó barátok voltak az életben, s ha D. lejöhetett, miért ne amaz is vele?
59. M a g a s b e l m é t ő l. Érthető csak magára Dantéra, hogy »per l'altezza d'ingegno« jutott le ide; érthető az őt ide vezető felsőbb, égi értelmiségekre, a kiknek segélyével lejöhetett. Ha Cavalcanti az első értelemben vette, akkor ezt jelenti a kérdés: »ha te eszednél fogva ide jöhetnél, mért nem a fiam is?«
63. G u i d ó d n e m t a r t a t i s z t e l e t b e n. Bár igen forgatta a klaszszikusokat, Dino Compagni szerint »nemes, finom lovag, de kevély és magába vonuló, egészen a tanulmányoknak élő« — Villaniszerint pedig »bölcsészai hajlamu, másképp erényes, csakhogy hajlékony kedélyű s hirtelen haragu«: mindazáltal úgy látszik Virgilt nem sokra becsülte. Boccaccio is szerepelteti Decamerónja egyik novellájában (VI. 9.) és pedig mint az epikureusok tanaihoz hajló bölcsészt s azokat a gyakorlatba is átvívó világfit. Ugy látszik érzésben apja nyomdokain járt, a ki, mint látjuk, szintén itt van az Epikur követői közt.

64. Beszéde s büntetése módja, mérve
Tudatta vélem a kérdő nevét.
Hogy így feleljek arra a mit kérde.
67. Egyszerre rám rivallt dühöngve: »Mit?
Hogy' mondtad: t a r t a? hát meghalt? s a reggel,
Az édes nap nem süti már szemit?«
70. És észre vévén, hogy a felelettel
Még késsem egy kissé kérdésinek:
Csak visszahúllt s többé nem kelhetett fel.
73. De ama másik bátor, a kinek
Kértére ott maradtam, szint se váltá
S nem mozdítá vállát, nyakát se meg.
76. S előbbi szómat folytatván szavába':
»Hogy nem sikerült — monda — a kísérlet,
Jobban gyötör, hidd el, mint sírom ágya.
79. De fáklájával ötvenszer se' tér meg
A bús királynő, a ki itt országot,
Hogy mily nehéz művészet az, megérted!
82. S a mint a szép világra visszavágyol,
Ugy szólj: hazádnak szigorú törvénye
Enyéimet mért tartja egyre távol?«

68. Hogy' mondtad: tarta: Tehát már nem tart, vagyis,
már meghalt?
78. Jobban gyötör. Pedig sír-ágya, a lángokkal, szintén gyötörheti; még is inkább, hogy a városból kiűzött családja oda vissza nem mehetett.
79. Ötvenszer se. A pokolban országló bús királyné Prozerpina levén, ki a földön Diána, az égen pedig Lúna: értelme tehát a mondatnak, hogy ötven hónap, vagyis négy év s két hónap se telik, míg te is megpróbálsz, mily nehéz mesterség az, t. i. a száműzetésből visszatérni tudni. Hogy a jóslat betelt (vagyis Dante a bekövetkezett eseményt jósoltatja meg magának), tudjuk.

85. A mire én: »A vér-fürdő örvénye,
Melytől piros lön az Arbia habja,
Edzé tanácsunk szívét oly keményre.«
88. Aztán fejét megrázta és sohajtva
Szólt: »Ebbe nem magam valék — s bizonynyal
Volt rá ok, a mi engem arra hajta.
91. De ott magam valék — a mint azonnal
Csak eltörülni akarák Florenczet:
És egymagam védém bátor szavammal.«
94. »Ha vágysz magodnak nyugalmat szerezned,
Segíts — esengék — e csomót megoldni,
A mely ítéletembe' megtévesztett.
97. Ugy látszik, itt tudástok van arról, mi
Jövőbe lesz, ha jól értettelek,
De a jelenbe nem birtok hatolni.«

85. A vérfürdő... a montaperti-i csatában esett nagy vérengzést érti; ezt a tanács nem könnyen feledheti.

87. Tanácsunk szívét. Az eredetiben: hozatott oly kemény határozatot a templomban. A község-gyűléseket ugyanis a templomokban (Florenczben rendszeren a Ker. Sz. János templomában) tartották.

93. Egy magam védém. — L. a bevez. értek.

94. Ha vágysz magodnak. Ha akarod, hogy utódaid nyugalmat találjanak, azaz visszahivassanak száműzetésökből, s otthon hallhassanak meg.

98. Ha jól értettelek. Danténak méltán feltűnhetik, hogy az alvilágban levő lelkek, így Farinata (előbb Ciacco is) a jövőbe látnak, jóslatokat mondanak, a jelen dolgokról pedig mit sem tudnak, s azok felől tőle kérdezősködnék. Így Cavalcante a fiáról, ha él-e? Farinata a családját száműző végzésről stb. Kéri azért ez ellentmondás, előtte rejtély, megoldását. A megoldás nagyon érdekes s a maga módja szerint észszerű, Farinata (100—105. s.) az alvilágban levők szellemi látó erejét a rosszúllató szemekhez hasonlítja (t. i. az

100. Felelt : »Mikép rosszul látó szemek
Előtt, nekünk is ködlik csak a távol,
A Fővaló csak ezt engedte meg ;
103. Mikor közelg vagy itt van — sűrű fátyol
Borítja ; és ha hírt nem adnak róla,
Mit sem tudunk az emberek dolgáról.
106. Ebből megérthetd, mintha halva volna
Minden tudásunk abb' a perczenetben,
Melyben bezárul a jövő ajtója.«
109. Ekkor, mivel hibámat észrevettem,
Mondám : »Jelentsd meg amaz elesettnek :
Hogy még szülötte él a földi testben
112. S ha ajkaim felelni késlekedtek,
Mondd meg : hogy csak a tévedés miatt volt,
A melyből ime válaszod mentett meg.«
115. De visszatérni mesterem parancsolt.
Sürgetve kérdém hát a sír mögöttit :
Szóljon, kiket főd véle egyazon bolt.
118. S mondá : »Ezernél többen feküszünk itt :
Itt második Frigyes császár, rendében,
S a kardinál — elhallgatom a többit.«
121. Elrejtezők. S én fordítottam léptem'
Virgil felé, évődve még magamban
Az ellenségesnek látszó beszéden.

u. n. messzelátó, presbyops szemekhez), melyek a közeli dolgokat épen nem látják, a távoliakat, ha nem is tisztán, csak mintegy ködön át, mégis fölismerik.

119. Második Frigyes császár, l. a bevez. érték.

120. A kardinál. L. u. o.

123. Az ellenségesnek látszó beszéd. A Farinata jóslatát érti alatta, mely neki száműzetését mondta előre ; különben is barátságtalan érzelmeket árult el iránta.

124. Ő is megindult ; menet közt azonban
Azt kérdezé : »Miért vagy oly kedvetlen ?«
S hogy a kérdésre választ nyiltan adtam :
127. »Mi ellenségest hallál, tartsd eszedben
— Így inte bölcsem — s a mi abba' bántott.
De várj eladdig« — újja-fölemelten —
130. »Míg annak édes sugarát meglátod,
Ki mindeneket jól lát szép szemével,
Setét utadra ő hintend világot.«
133. És ezzel útját balra téríté el.
Elhagytuk a falat s közben haladtunk,
Egy ösvenyen a keskeny völgy felé, mely
136. Magasba szálló búzzal nyílt alattunk.

127—132. A Virgil válasza nem ad egyenes felvilágosítást. »Most csak tartsd eszedben, mondja, addig míg Beatricével találkozol, ő majd felvilágosít s megmagyaráz mindent.« Tulajdonkép' pedig nem Beatrice maga, hanem a kihez ez őt vezeti, a Paradicsomban, Cacciaguida, (Parad. XVII. 7. s köv.) mond neki saját sorsa iránt részletes jóslatot.

131. Mindeneket jól lát. Virgilről fentebb az volt mondva, hogy »mindent tud« (Pokol VII. 3.), tudniillik emberileg, emberészszel. Most Beatricéről, hogy mindent jól lát, t. i. isten-szemlélet által fölvilágosított szemeivel.

133. Balra, t. i. a következő körbe való leszállásra készülve (lásd a VI. 112. és IX. 132 sorokhoz a jegyzetet).

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

— Hatodik kör: az eretnekek (folytatás). Az Anasztáz pápa sírja
A pokol felosztása. —

Egy szikla-falnak a magas perémén,
Alkotva körben, sok kö-törmelékből,
Nagyobb borzalmak tömegéhez érvén,

4. Hol isszonyú rossz bűz emelkedék föl,
Mely a mélység örvényiből gomolyga:
Egy nagy sírt választánk ki menedékül

7. S mögé buvánk. Fölírást láttam rajta.
Igy szólt: A n a s z t á z p á p á t f o g v a t a r t o m ,
P h o t í n a h i t t ő l k i t t é v - ú t r a h a j t a .

10. »Leszállni késnünk kell kissé e parton,
Míg érzékünk e bűzt szagolni folyvást
Megszokja s aztán könnyen türi folyton.«

1. E g y s z i k l a f a l n a k . E sziklafal, -körös körül, a hatodik kör
peremét alkotja, melyen át az alsóbb körökbe van a leszállás. Hon-
nan ered e kötörmelék, megtudjuk a XII. 31. s köv. verseiből.

8. A n a s z t á z p á p a . Lásd a bevez. értek.

13. Szólt mesterem. S én : »Valamely kárpótlást
Találj, — mondám — hogy itt időnk hiába
Ne vesszen.« — Ő : »Azon gondolkodom lásd.
16. Fiam, — kezdé most — e sziklába vágva,
Lépesősen áll három kisebb köröcske,
Szintolyanak, minőket elhagyánk ma.
19. Bűnös lelkek zsufolva belsejökbe ;
De hogy megérthesd azután egy lát'ra :
Halld meg, hogyan s mért vannak így lekötve.
22. Minden gonosznak, mely az eget bántja,
Sértés a célja, a melyet elérhet
Erőszak- vagy csalással, másnak ártva.
25. De mert csalással csak is ember véthet :
Isten boszúsb rá ; a csalók leglentebb
Jutottak így s nagyobb kin sujtj' e vétet.
28. Felül az erőszak-tevők gyötretnek ;
De mert három személy ellen lehet
Erőszak : három köre van ez egynek.
25. Csalással csak is ember véthet. A csalás az ész és
beszéd adományát tételezi föl, ezekkel pedig csak ember bir. Mér-
téktelenséget s erőszakot az állat is követhet el ; de az ember öntu-
datos és kiszámított bűne nagyobb betudás alá esik, azért Isten is
boszúsb rá.
28. Felül t. i. a hátra levő körök közt a felsőben, mely különben
az egész pokolnak hetedik köre.
30. Három köre, tulajdonkép alköre. Az eredeti külön szóval kü-
lönbözteti meg ; *cerchi* a körök ; *girona* az alkör, egy kör-
nek alosztálya ; de ezek az alosztályok is mindenütt közös közép-
pontu körök, nem köröcskék tehát, a mi a körnek kicsinyítője
volna.

31. Az ember — Istenen s magán tehet
S embertársán, vagy mindezek sajátján,
Erőszakot ; mindjárt megértheted.
34. Nyiltan s orvúl, fegyvert vérébe mártván,
Árthatni embertársnak ; vagyonának
Rablás-, gyújtás-, vagy bitorlással ártván.
37. Azért a gyilkosok, rabló-zsiványok,
Gyujtogatók, külön mindannyi, renddel,
Ez első körben büntetést találnak,
40. Erőszakos kezét emelhet ember
Magára s mije van ; a másod' körbe'
Szenved tehát bűnbánó gyötrellemmel
43. Mind az, ki földön öntestét megölte,
Játékba' fetrengett, javát pazarlta,
S lelkét öröm helyett gonddal gyötörte.
46. Erőszak bánthat Istent is, akarva,
Őt káromolván avvagy megtagadván
S természetet, vagy jóságát tiporva.

43—45. Ön maga ellen erőszakot követ el a) az öngyilkos ; b) a játékos és pazarló ; c) a bús-komor, ki a mikor s hol örülnie lehetne s kellene is, magát csak gyöttri s kínozza.

48. Természetet s jóságát letiporva. Itt a Dante szórendje s kifejezése vagy hibás, vagy nem eléggé szabatos. Azért is esort, magyarázók és fordítók különbözőképp értelmezik. Kinek a jóságát ? természetes szórend szerint a természet jóságát. De Scartazzini s némileg Philaetes is, úgy értik, hogy Isten jóságát. Eredményben talán mindegy. Semmikép nem érthető azonban úgy, mint Dr. Angyal fordítja : Természetét (t. i. Isten természetét). Hiszen, mint alább is kitűnik, itt a természetet letiprók, vagy azt erőszakkal megsértők alatt első sorban a sodomikusok értetnek, azok pedig nem Isten természetét, hanem a magokét, vagy általában a termé-

49. Azért szenved a szűkebb alkör alján
Mebélyegezve Zsodoma s Cahors,
S kik Istent megvetették, káromolván.
52. Csalást — mi minden lelket ostromoz —
Tehet az ember : ki rá bizva nézett
S kinek bizalma benne nincs, ahhoz.
55. E második módon csak a természet-
Kötötte kapcsot tépi szét ; a másod'
Fő-körbe letek ennél fogva fészket
58. Képmutatók, hizelgők és varázssok,
Csalók, kerítők, szennyes bér-üzelmek
Kufári, tolvajok s ily többi mások.

szetet sértik s Isten ellen annyiban vétkeznek, mert a természet törvényeit Isten adta. Azok alatt pedig, kik Isten (vagy a természet) jóságát sértik, — mint alább a 95. sorból kitűnik — többi közt az uzsorások is értetnek (mikép ? ott lesz, bár nem minden erőltetés nélkül, megmagyarázva). Ezek a természet (inkább mint Isten) jóságát tiporják lábbal.

49. A szűkebb alkör... t. i. az egy (hetedik) kört alkotó három alkör közt a legalsó, legszűkebb, alkörben.
50. Zsodoma s Cahors. Zsodoma bűne ismeretes. Cahors az uzsorások ismeretes fészke a középkorban : Franciaországnak Languedoc tartományában. Az uzsoráskodás itt annyira elterjedt, hogy a közbeszédben e név : cahorsi (épen mint a lombardi, ma is fenn van a lombard-üzlet, a nyílt számlán forgó tőkékről) annyit jelentett, mint uzsorás. Miért mondja Virgil, hogy az uzsorások Istent megvetik s káromolják, a Dante kérdésére alább (95. s.) magyarázza meg.
52. Minden lelket ostromoz. A csalás bűne (többé kevesbbé) minden ember lelkiismeretét terheli.
- 53—66. A csalás mindig bűn ; kétszerte súlyosabb, ha bizalommal visszaélve követtetik el. Akkor árulás a neve. Ki benne nem bizót

61. Az első mód felejtí a szerelmet,
Mely a természeteshez járuló-
Forróbb ragaszkodása a kebelnek.
64. Azért legszűkebb körben, nem muló
Gyötrelmet szenved, a világ központján,
Lucifer székhelyén — az áruló.«
67. »Világosan megmagyarázta — mondám —
Beszéded, mester, s föltára előttem
E rém-odút s kik benn' fetrengnek rondán.
70. De mondd : azok ama mocsár-fertőkben,
S kiket eső mos s szél viharja forgat,
S kik egymást szidják jöttök- és mentőkben :
73. Mért nem az égő városban lakolnak
Ha isten őket is haragba vette ?
S ha nem : miért hogy mégis oly sújtoltak ?«

csal meg, vagy iránta közönyöst, idegent (első mód): az csak az általános emberszeretet ellen vét, s a természet által ember és ember közt kötött egyetemes viszonyt sérti meg. De a ki benne bizó vagy hozzátartozó ellen követ el csalást, a természet ezen általános kötelességén (az egyetemes emberszereteten) kívül még a szorosabb szeretetbeli kapcsolatot is megsérti. Azért az ilyeneknek (az árulóknak) a büntetése a legsúlyosabb, s azt a pokol legalsó körében, a pokol fenekén, mely a világ-egyetem közép-pontja, szenvedik.

70. De mondd. Danténak méltán feltűnik, hogy Virgil, bár azt bocsátotta előre (22. s köv.), hogy minden bűn ezélja a sértés, mégis csak az erőszaktevők és csalók bűneiről beszél s azoknak a pokol három alsó körében való büntető-helyeit írja le, — a hat felső körről (melyeken eddig átmentek) s az azokban bűnhődőkről pedig hallgat. Hát azok nem bűnösök, kérdi? Ha bűnösök : mért nem itt szenvednek ők is? S ha nem bűnösök : mért kell szenvedniök egyáltalán? E kérdésre felel meg Virgil a következőkben.

76. És ő viszont szolt: »Hol jár tévelyegve
Elméd, bár tévedezni nem szokása;
Vagy más felé ragad szeszélye s kedve?
79. Nem jut eszedbe már: a bölcs írása,
Az Ethika, mit mond, hogy arra hallgass:
Hogy három féle a bűnök forrása:
82. Mértéktelenség, gonoszság s az aljas
Baromiség; s a mértéktelenséget,
Kisebb levén, enyhébb vád sújtja. — Hát hass
85. Mélyére jobban e szavaknak és vedd
Jól fontolóra ismét: hogy a fönti
Körökbe kik szenvednek és mi végett?
88. Átláthatod: mért vannak ők e többi
Néptől külön — s az Isten ahhoz képest
Rájok boszúját mért enyhébben önti?«
91. »Oh Nap! mely szétüzöl minden sötétést
Szememről, válaszod úgy kielégít:
Hogy kételyimnél a tudás sem édesb.
94. De még egy percze térj csak vissza még itt,
Hol azt mondád, hogy az uzsora sérti
Az Istent: oldd föl e bog kötelékít «
79. Nem jut eszedbe már... Mikép osztályozta Aristoteles a
bűnöket Ethikájában, fentebb láttuk a bevez. értekezésben. Most
Virgil arra utal, hogy az eddig bejárt hat felső körben a mértékte-
lenek (szenvedélyeik rabjai) szenvedtek; bűnük kisebb levén, bün-
tetésök is enyhébb.
93. Kételyimnél a tudás sem édesb. Kételyim által ju-
tottam e gyönyörű felvilágosításokhoz. Veled szemben, — mintha
mondaná Virgilnek — kételkedni ép oly nyereség s öröm, mint va-
lamit tudni.
95. Hol azt mondád: t. i. az 50. sorban, hol Cahors-t említette,
s a 48-ban, hol a természet (vagy Isten) jóságával visszaélőkről

97. »A bölcsészet — felelt — ki jól megérti,
Nyilván s nem is csak egy helyen tanít,
Hogy a természet egyaránt meríti
100. Az isten-észből s kézből javait.
És physikád, ha jól szemügyre vészed,
Néhány lapot fordítva, mondja itt,
103. Hogy a mit ember művész-kézzel képzett,
A z t követi, mint mestert a tanítvány
S így : Isten unokája a művészet.
106. E kettőből, elmédbe' fölujtván
Mit mond a Genézis, venni szabad
Embernek élte javait. — A hitvány
109. Uzsora meg, követve más utat,
Megveti a természetet magában
S tanítványában s más jókhoz tapad.

szólt. A magyarázat, melyet itt e kérdésre : az uzsora mennyiben erőszak Isten ellen, Dante a Virgil szájába ad, nincs erőltettség nélkül. Röviden erre megy ki : A bölcsészet (t. i. az aristotelesi) azt tanítja, hogy a természet az istenészből s kézből meríti javait s az emberi művészet a természetnek másolata, utánzása, így a művészet, Isten leányának a természetnek leánya lévén, úgy szólván Isten unokája. Eddig jól van. Most gondoljunk rá, mit mond a Genézis (Mózes I. könyve II. 15. és III. 19.) ? Az ember jóllétének, vagyonosodásának, gyönyöreinek stb. két jogosult és szabados forrása van, ú. m. a természet kincsei és az emberi munka. Ámde az uzsorások más utat követnek, s e kettőn kívül, más jókhoz tapadva (t. i. a pénzhez s annak jogosulatlan hasznához) munka nélkül akarnak gazdagodni. Biz ez nagyon messziről keresett magyarázat ! — Tény azonban, hogy a középkor sokkal szigorúbb volt az uzsora iránt, mind erkölcsi s társadalmi, mind törvényhozási eszközökkel, mint az újkor.

112. De most kövess. Már kész indulni vágyam,
Már a Halak a látkörön remegnek,
Az ég szekere a Caurus hosszában —

115. S még messzi út visz lefelé a hegynek.

113. M á r a H a l a k. T. i. az ily nevű csillagzat. Márczius 26-kán, vagy ápril 9-kén, mikor a halak a láthatár (t. i. a keleti) szélén, vagyis feljövőben vannak, s mikor az ég szekere (a Gönczöl) rúdja a Caurus (északkeleti szél) tehát északkelet felé áll: akkor napfeljötté előtt két órával van az idő, vagyis hajnali 4 óra.

NEGYEDIK FEJEZET.

A z e r ő s z a k - t e v ő k.

(XII—XVII. ének.)

Ugy látszik, mintha Dante nem egészen helyesen gazdálkodott volna a térrel, mikor a pokol összesen kilencz köréből hatot, az egésznek két harmadrészét, a bűnök első főosztályával, a mértéktelenség bűneivel s a szenvedélyeik rabjaival foglalta el; s a másik két főosztálynak együtt véve csak három kört hagyott fenn; és pedig egyet, a hetediket, az Aristoteles által úgynevezett baromiságnak (theriótész) megfelelő erőszak-tevők, s kettőt az Aristotelesi rosszlelkűség (kakia) bűnében leledzők számára, mely utóbbiak úgy vannak beosztva, hogy az utolsó előtti körben a mindenféle csalók, a legutolsóban pedig az árulók szenvedjenek. A térszükén aztán a költő azzal segít, hogy a három alsó kört, a bűnök árnyalatai szerint, al-körökre osztja; és pedig az erőszak-tevőkét háromra, a csalókét tizre, az árulókét négyre; mely alkörök, mint már megjegyeztük, nem az illető körök negyed- vagy tized-letei, hanem egymáson belül, illetőleg kívül álló, közös középpontú, keskenyebb körök szintén.

De miért nem lehetett a mértékletlenség bűneivel is

így bánni el; egy körbe állítván azokat is, hat alkörben? Így az aránytalanság első tekintetre szembeszökő.

Dante azonban nem az a költő, a kinél véletlenül jőne valami, a ki meggondolás és kiszámítás nélkül tenne valamit. Bizonyára, a pokol terének s körei számának ez első tekintetre oly aránytalan beosztása sem eshetett ok nélkül. S ha okát, vagy a költő czélzatát keressük, a kiinduló pontot talán a Pokol egy föntebbi sorában találhatjuk meg.

Mikor két költőnk az első körből, hol a »függőben levők« vannak, a másodikba, a buják körébe, szállt alá, azt mondja (V. 2. és 3. sor)

»— kisebb helyre sokkal

Több kin s nagyobb jajongás van szorítva.«

S mindenütt azt látjuk, hogy Danténál a borzalom egyik eszköze: a bűnhődők csoportjainak tömeges összeszorítása, aránylag kis téerekre, a hol egymást érik s oly sűrűn vannak, hogy mozdulni alig birnak egymástól, s így mindenik, a maga kínjának érzetén kívül mind a többiekének is tanúja levén, úgyszólván mindegyik valamennyinek a gyötrelme súlyát viseli. E benyomás valamennyi körben ismétlődik; s minél alább, annál szűkebbek levén (a pokol tölcsér-alakjánál fogva is) a körök, s szorosabb bennök a hely, a benyomás nem csak ismétlődik, hanem szükségesképp még növekszik, minél alább jutunk.

Hátha már Dante, ama látszólag aránytalan gazdálkodás által a térrel, épen azt akarta elérni, hogy e benyomás nyomasztó érzete kétszeresen növekedjék, t. i. nem csak a körök (alábbfelé) alkatszerű kisebbedése által, hanem az által is, hogy míg fenn, az első bűnosztály öt árnyalata (buják, tobzódók, fősvények s tékozlók, haragosak, eretnekek s

hitetlenek) ugyanannyi külön kört vagy pokol-lépcsőzetet foglalt el, most a második bűnosztályt egy-, s a harmadikat két pokol-körbe szorítja, tömi, zsúfolja össze!

A gyötrelem és borzalom ennyi fokozásával sem elégedett még meg, a hatások fokozásának e nagy mestere. A pokol e hármassó alsó körét, a hol annyiféle bűn és bűnös van összezsúfolva, úgyszólván, egymás hátán: dögleletes bűz tölti el, mely mintegy ráadásul szolgál valamennyi — s mint látandjuk: iszonyu leleményességgel föltalált — büntetési-módnak, melyekből ez »isten-i« költőnek pokoli képzelődése soha sem fogy ki. E bűz tulajdonképen a pokol folyó harmadik megjelenéséből, a Phlegetónból származik, mely lánghoz és sutorogva gőzölgő vér inkább mint víz, s mely a hetedik körből a nyolczadikba zuhanván alá, e két kört gőzének iszonyu bűzével egészen eltölti, s juttat magából a baromságban fetregő erőszak-tevők, és a gonosz-indulatu csalók minden osztályának eleget. A pokolba belépő »vendég«-nek pedig oly kiállhatatlanul hat szagérzékére, hogy Virgil, mint láttuk, szükségesnek tartotta kissé szünetet tartani ez alvilági utazásban, hogy a Dante érzéke szokjék némileg a bűzhöz, hogy ha a fertőzött légkörben benne lesz, azt legalább tűrhesse.

Itt lesz talán helyén, épen a Phlegetónról szólván, s mielőtt az erőszak-tevők bűneinek és büntetéseinek elemzésébe bocsátkoznánk, a négy pokol-folyam eredetének s megjelenésének a kérdésén túlesnünk.

E négy, tulajdonképen egy, pokol-folyam eredetét Virgil egy sajátos allegóriában beszéli el Danté-nak, a Pokol XIV. énekében (94—120. v.). Ez allegoria Nebukadnezár látomásából (Dániel prófétánál) s a pogány mythologia elemeiből van csodálatosan összetéve. A mese

értelme az, hogy a pokol-folyó a korszakról korszakra romlottabb s erkölcsileg süllyedtebb emberiség könyeiből vagyis egész teste könyizzadmányából keletkezik s gyűl össze. Az emberiséget egy aggastyán-alakú bálványszörny személyesíti, mely Kréta szigetén, az arany-kor saturnusi uralkodásának a székhelyén áll, ércz- és agyag-lábon. Az aggastyán feje arany, karjai és melle ezüst, dereka csipejéig réz, lábszárai kovácsolt vasból vannak, csak a jobb lábfeje, melyre épen nehezkedik, van agyagból. S az arany fejen kívül a többi rész mind megrepedezve; belőlük köny csepeg, szivárog, — s a szikla-repedékbe hatolva, abból gyűl a pokol-folyója össze. Az emberiségnek csak arany-kora nem járul e siralomhoz.

Az alak háttal Damiettenek (Egyiptom), arczzal Rómának van fordúlva; jelentve vagy azt, hogy az emberiség a bálványozásnak (a Chám maradékai ez eredendő bűnének vagy ős-régi tévedésének) önkénytelenül hátat fordítva, a Krisztus egyháza felé fordul, — vagy átalában csak az emberiség áramlatának irányát, kelet és dél felől nyugatra és északra.

Nem akarok ez allegoria részletes birálatába bocsátkozni. De nem tarthatom azt szerencsésnek. Az allegoria által ugyanis s annak képlegességeivel valami ténylegest, valósággal létezőt kell magyarázni. A pokol-folyók pedig nem azok, magok is képlegességek. S így az allegoriát itt új allegoria magyarázza. Hatályosabb lett volna: a nagyszerű gondolatot, hogy a pokol-folyamok az emberiség bűnbánat-sajtolta könyeiből erednek, közvetlenül fejezni ki.

De hátat fordítva az allegorikus bálványnak, mint az Damiettenek, magok e folyamok, vagyis az egy folyam négy feltünése a pokolban szellemesen s eredeti módon is van

Danténál berendezve. Láttuk, hogy fönn, mindjárt a pokol bejáratán belül, az első és a második kör közt az Acheron hömpölyög, melyen a pokolba szállandó valamennyi léleknek, — mielőtt Minosz elé jutna s az meghatározná, melyik körbe kell leszállnia — át kell eveznie a Cháron csónakán. Itt a folyam eltűnik a föld alatt, hogy a jaj-városnál, az ötödik és hatodik kör között, mint Styx tűnjék fel újra, büzhödt s iszapos mocsaraival, melyeken ismét egy alvilági révész, ezúttal Flegiász szállítja át a Dis városába menendő bűnös lelkeket s kivételesen most a jaj-város jövevény látogatóit is.

A harmadik pokol-folyó, a Phlegetón (e görög igétől *phlego* in, égni), a hetedik körnek, hova épen indulunk, első s utolsó alkörében jelen meg ismételve. Mint fővő vérpatak hömpölyg először az első alkörben, — az embertársak elleni erőszak büntető helyén, hol a gyilkosok és zsarnokok főnek benne; majd ismét a harmadik alkörben mint kis patak buzog ki a kőszikla-oldalból, melynek mélyében rejtőzött odáig. E patak feneke, partja, egész medre kőszikla s e kőszikla-mederben nem víz, hanem vér hömpölyög, és pedig forró, sustorgó, gőzölgő vér. Dante iszonyodva látja s iszonyodva gondol rá. Mert a víz fölött fojtó, sárgás kén-gőz párái kavarnak, s színe minden lángot magába nyel s kiolt. — S aztán, mikor a hetedik körből a nyolczadikba akarnak leereszkedni, az izzó tűz- s vérfolyam nagy lármával, erős zuhatagban omlik a sziklagátról a nyolczadik körbe alá, a hol azonban nem látják többé.

Végre a legalsó körben — a pokol fenekén — jégge fagyva (s bele fagyva a bűnösök) jelenik meg a pokol-folyam negyedik s utolsó alakja: a Cocytus. Ezzel ott fogunk találkozni.

De térjünk át már a hetedik körben bűnhődők: az erőszak-tevők bűnei és büntetései vizsgálatára.

Láttuk fentebb, hogy Dante e felosztása az Aristotelesén alapul, de lényeges változtatással. Aristoteles az utolsó s legalsó helyre teszi a baromiségben fetrengőket. Emberileg szólván csakugyan ezek a legaljasabb s legundokabb népek. De igaza van Danténak, mikor a szándékos és számító gonoszságot vagy rosszlelkűséget, az Aristoteles kákiáját, erkölcsileg alábbvalónak, rútabbnak és annál fogva súlyosabb büntetésre méltónak tünteti föl. A mértéktelenség és a baromiség közt csak fokozati különbség van, mind a szenvedély rabjai, amazok kisebb, emezek nagyobb mértékben. Ha van mégis lényegbeli különbség is a kettő közt: az abban áll, hogy a mértéktelenség oly gyönyörök túlsága, melyek magokban jók s mértékkel élvezve, megrovás alá sem eshetnek, sőt erények is lehetnek: a szerelem, az étel és ital, valamint a vagyon élvezete, a nemes indulat, a hitbuzgóság; ellenben a baromiség oly dolgokban keres és talál élvezetet, melyeknek szellemi s erkölcsi értékek egyáltalában nincs, melyek az erényes léleknek nem is nyújtanak élvezetet s csak állati ösztönöket vagy rossz vágyakat elégítenek ki. Azonban a Dante felsőbb köreiben bűnhődő mértéktelenségek némelyike oly közel áll az Aristoteles baromiségéhez, hogy attól alig különböztethető meg: így a torkosság, mikor dobzódássá fajul; így a fös vénység, a maga piszkosságában.

Dante azonban jól különböztet s helyesen osztályoz. Ő, a baromiség czimét erőszaktevésre változtatván, ezeket a baromi mértéktelenségeket el is hagyja a hetedik körből, miután a fensőbb körökben végzett velök. Az erőszaktételek pedig, tárgyai szerint, új osztályzatot állít föl, megfele-

lőt annak, melyet a keresztyén erkölcsstan iskolai könyveiből ismerünk, melyek Isten-, magunk- és felebarátink iránti kötelességeinkről beszélnek. Így van erőszak: Isten, természet és törvényei ellen; így magunk személye és vagyona-, végre felebarátink személye és vagyona ellen; s ezekből az úgynevezett durva bűnök egész osztályozása kikerül.

A lejáratot a pokol hatodik köréből (a Dís városából) a hetedikbe, ismét egy mythologiai szörny: a Minotaurusz őrzi. E barom-ember, a Minosz leányának, a bikába szerelmes Pazifaénak korcs-szülöttje, jól van választva azon kör öreül, melyben az ember legdurvább, legbaromiasb bűnei szenvedik megérdemlett büntetéseiket. A leszállás is nehezebb, mert a mint a pokol fenekéhez s a föld közép-pontjához közeledünk, a földsugarak összébb irányulnak s lejtőjük meredekebb, mint a kör külkerületéhez közelebb eső részen. Ez a hely, hol (a XI. ének elején) azt a kötörmelékből halmozódott szikla-falat látták.

Virgil megmagyarázza, hogy az a hegyszakadás, melyen lemennek, nem öröktől fogva van így; akkor repedt ketté a föld, le a pokolig, mikor Krisztus megöletett. Virgil erről természetesen csak annyit tud, mit már előbb is elbeszél, hogy nem sokkal az ő alvilágra jötte után egy hatalmas jött, a ki a felső körből sok lelket kiszabadított. Kevés-sel az előtt (Krisztus pokolra szállását halála egy nappal előzte meg), történt az a földszakadás, melyről a négy evangéliom közül csak a Mátééban van emlékezet (XXVII. 51.), a többiek csak a nap elsötétedését (napfogyatkozást) említvén. Helyén van épen itt, a pokol e helyén, a hegyomlás: emléke azon nagy büntettnek, melyet gonosz csalás és képmutatás követtetett el a baromias tömeggel. Im így hasz-

nálja Dante, fölváltva, a görög és római mythologia alakjait s a bibliai hagyományokat.

Az első fogásból a pokol e körében még egész sereggel találkozunk: a Centaurokkal, kik épen oly jól illenek ide, mint vezérökül a Minotaurusz. Ők is emberek félig, félig barmok. Lótestű, ember-derekú és fejű szörnyek, kik — olykor tragikus — szerepeket játszanak a görög mondában. Itt van mindjárt Nessus, a Herakles- és Dejanira mondából ismeretes Centaur, kinek, több más Centaurral együtt, az a szerep jut az első alkörben, hogy a vérpatakban sülő-fővő zsarnokok-, gyilkosok- és rablóknak egy percznyi enyhüléstért fel-felbukkanó alakjait, nyilaikkal a forró fürdőbe visszabukni kényszerítsék. Mily eleven kép, mily jellemző allegória!

E Centaurok Dantét is föl akarják tartóztatni; de Virgil, a ki jól ért nyelvöken, s a mythologia szörnyeivel, mint már annyiszor láttuk, szépen vagy fenyegetéssel, mindig tudja éreztetni tekintélyét, most is elhárítja őket az útból, sőt ráveszi épen Nessust, hogy szállítsa őket a dulongó csapaton keresztül a túlsó partra.

Az alköröket ugyanis, melyek közös középpontu köreikkel árkok gyanánt futják körül a pokol-tölcsért, egymástól gát-falak választják el, s mindenütt le kell szállni az árok-fenekre, megmászni a gátat, s úgy lehet a következő alkörbe átmenni. Az átszállás mindig jobb kézre történik, az út pedig — az egyes körökben és alkörökben, balfelé megy, az egész pokolüregen át. Átszállás közben, Nessus, a ki őket hátán viszi, míg maga a vérpatakot gázolja, magyarázza annak természetét s megmutatja és nevezi a benne gyötrődők egy részét. A patak mélysége nem egyenlő; szélein sekélyes, közepén mély; s minél vérszopóbb volt a zsar-

nok, vagy gyilkos, annál mélyebb helyén ül s ég a folyónak. Itt egész fejtetőig elborítja a bűnhődőket; odább csak vállig, majd derékig, majd csak bokáig ér. Ők ott gázolják át, a hol legsekélyesebb.

Még az Isteni Szinjáték eleven képei közt is kiválik szemléletessége által az önmagok ellen erőszakot tevők, jelesen az öngyilkosok és a javaik elpazarlóinak büntetésére szánt második alkör leírása. Amazok (az öngyilkosok t. i.) görcsös, leveletlen, ágas-bogas fatuskókká változva, melyeken a harpyák (a görög mythológia e rém-madarai) fészkelnek — s ha valaki, mint Dante is teszi, egy ágat letör, abból vér csöpög s nyögések és sohajok hallszanak. A benne élő — s csak alakját vesztett — lélek (hiszen maga dobta el, erőszakkal, testi alakját magától) el is tudja beszélni gyásztörténetét s szánalomért esdő és szívet facsaró panaszait. Emezeket (a pazarlókat) mérges, dühös ebek hajszo-lják s lassanként szét is marcangolják, de csak hogy ismét éppé válva, hajszájuk és gyötrelmök újra kezdődjék. Alig van, ismételjük, még az Isteni Szinjátékban is részlet, mely a képzeletre hatóbb szemléletességgel volna írva, ennél.

Az erőszaktevők körének harmadik alkörében az Isten elleni erőszak bűnében leledzők bűnhődnek, ide értve a természet s művészet elleni vétkeket is. Mert Isten maga közvetlenül meg nem támadható, hanem a természetben, mely az ő nyilatkozata — s a művészetben, melyben az alakító ember az alkotó teremtmő-erőt mímeli.

Itt a mezőt izzó fővény borítja, melyre hópelyhek gyanánt, de sűrűen mint a zápor, lánglemezek hullanak. A tájkép itt is oly erőteljesen van rajzolva, mint Danténál mindig.

Az Isten ellen vétkezők közt első sorban Capaneust találják, Thebae hét ostromlói egyikét, a ki az összes isteneket vakmerően kihívta; s most azért, mert Zeüszszel daczolt, itt kell bűnhődnie az igaz Istennel daczolók közt. Helyesen. Nem az a kérdés, Jehovának vagy Zeüsznek hívják-e az Istent? Az ember hódolattal tartozik a legfőbb lény iránt. S azért is említjük itt Capaneust külön, mert Dante Poklának alapeszméje, hogy a bűnhődés a bűnben való megrögzöttségben van, tán sehol sincs oly világosan kifejezve — s Virgil által külön is kimondva — mint itt.

Ez izzó homok-mezőn találják vándoraink ismét, ezúttal a kősziklából kibuzogva, a Phlegetón égő, sustorgó vérpatakját. S itt vesz alkalmat Virgil, megmagyarázni a pokol-folyamok eredetét, a fentebb már ismertettük allegóriában. Vándoraink itt kikerülik annak folyását s tovább mennek az izzó homokmezőn, hol a talaj a Dante lábait is égeti, a természet ellen erőszakot tevők között. Itt szaladnak, kergetve egymást s meg sem foghatva, meg sem pihenhetve, a zsodomikusok, köztök Brunetto Latini, Dante egykori tanítója, kinek — megfelelkezve undok bűnéről — a hála és rokonszenv szavaival áldoz a költő. S méltán, mert e tudós férfi kétségkívül nagy és maradandó befolyást gyakorolt a költő szellemére. Jóval idősb levén Danténál (1220-ban született), ez egészen gyermek volt még, midőn keze alá került; s a Scarnianiak guelf nemes családjából származván (mely párthoz, mint tudjuk a Dante családja is tartozott), kétségkívül ily irányban indította meg a gyermek nevelését. Mert Brunetto, a tudományok barátja s művelője bár, épen nem volt idegen a politikától, sőt nagy szerepet tszójált a város politikai ügyeiben s a pártok küzdelmeiben.

Legtudományosabb embere levén Florencznek, s ilyennek kortársai által is elismerve, nagy tekintélye volt a városban, s ő azt nem is szűnt meg arra használni, hogy — Villani szerint — földieit gyalulgassa. Volt is rajtok gyalulni való elég. Ékesszólásra is kitűnő levén, több ízben bizatott meg követségek vezetésével s akkor is épen X. Alfonz spanyol királynál volt küldetésben, (1260) mikor — visszatérőben már, mint maga beszéli — hírét vette a Montaperti melletti csatának, melyben a ghibellinek győztek, a guelfek szétszóráttak, a városban maradtak is száműzettek, s ő rá, Latini-re is kimondatott a száműzetés. Vissza se tért hát hazájába, hanem Franciaországban telepedett le, s ott írta két könyvét, az *Il Tesoretto*-t (Kincses szekrény) és az *Il Tesoro*-t (A kincs). Amaz allegorikai tanköltemény, olasz versekben; ránk nézve azért különösen érdekes, mert bevezetése némileg hasonlít az Isteni Szinjátékáéhoz. A költő elmondja benne, hogy spanyol követségéből visszatérőben, épen a ronceval-i völgyben vette hírül az Arbia melletti vereséget s elkeseredve azon, búskomorságában eltévedt a sűrű erdőben. Ott először a Természettel találkozik, a ki neki physikai, kozmologiai, csillagászati s más hasonló tárgyakról ad becses oktatásokat. Utja azután az Erényhez vezet, a ki jó tanácsokat ad neki élete folytatására. Végre azonban Ámorhoz jut, annak rabságába esik, s abból csak Ovid, a költő szabadítja meg. Egyszerre meglepi a vallásosság ösztöne, meggyón — aztán ismét az erdőbe tér vissza, ott »Storlómiai és Philosophiai Ptoloméus mester«-rel, egy tudákos férfiúval találkozik, ki neki a bölcsezet minden ágából kezd leczkéket adni. Látnivaló, hogy e költeménynek nem csak külső kerete hasonlít a Dantéhez, a mennyiben erdőben eltévedésen, veszedelmeken és

szabadító költőn kezdődik, hanem az alapeszmében is van valami a Dante lelkiállapotaira emlékeztető: a politikai viszályok elől a bölcsészet és speculatio karjaiba menekülő pártember eszméje. Eszünkbe sem jut, ez emlékeztetésekkel a Dante eredetiségét vonni kétségbe. — Az *Il Tesoro* annyiban a *Tesoretto* folytatásául tekinthető, hogy benne az előbbiben félbemaradt tanítások foglaltatnak, csakhogy alaposan, rendszeresen, s prózában. A tartalom encyclopädikus, az akkori tudományos szokás szerint: ethika, természetesen az Aristoteles nyomdokain, aztán rhetorika és politika. Mindez merő compilatio; de hol volt eredetiség a középkor tudósainál? A *Tesoro* utolsó fejezete még is eredeti, s a mi több rendkívül érdekes, mint korfestő elem az akkori szokások s erkölcsök rajzához. Ebben ugyanis szabályokat ad, hogy a város igazgató-tanácsába (a Signoriába) megválasztott egyén hogy viselje magát a hivatal elfoglalásakor, folytatásában s lelépésekor. Erkölcsi, politikai és illemszabályok rendkívül jellemző vegyülete, melyből kitűnik, hogy Brunetto mester távol volt azon erkölcsi szigortól, mely tanítványát mindenek fölött jellemzi, s többet adott az illem külsőségeire, mint az erény valóságára. A *Tesoretto*ban, versekben valódi Illemtant ad egy helyen. Ethikája, a *Tesoro* erkölctani része, és nem egy helyen elárulja »világias« gondolkodását. Azt az undok bünt is, melyért őt Dante a pokolban szenvedteté, kárhóztatja bár, de csak úgy könnyedén »világias gyönyörűségnek« (*una delectazione secolare*) nevezi. Villani, az egykorú történetíró, vagy inkább krónika is, tudós, derék — de világias gondolkodásu embernek írja le.

Latini szerencsésebb volt, mint hirneves tanítványa visszatérhetett száműzetéséből s otthonában hallhatott meg.

Mert a guelfek a Manfred halála után ismét felülkereked-
vén, ő is haza mehetett s 1280-ban a két párt közt létre-
jött béke egyik kezese volt. 1284-ben a köztársaság titká-
rául választott, s e minőségben halt meg 1294-ben. Dante
tehát 1300-ban már a pokolban találhatta, a hova — jeles
elme tehetségei s egyéb érdemei mellett is, bizonyára méltán
jutott. Mert fel sem tehető, hogy Danténak bizonyos tudása
ne lett volna arról, hogy Latini a neki tulajdonított csúf
bünt csakugyan gyakorolta, különben nem bélyegezte volna
meg azt, a kinek annyi hálával tartozott, s a ki iránt (külte-
ményéből is kivilágló) oly meleg rokonszenvvel viseltetett.
Mert némelyek azon vádját, hogy Brunetto mestert Dante
csak guelf-pártisága miatt juttatta pokolra, czáfolgatni sem
szükséges. Megczáfolja eléggé maga a költemény, a hol
guelfek és ghibellinek vegyesen szenvednek a pokol ugyan-
azon köreiben. Farinata degli Ubertit, a ghibellin főnököt
csak az imént láttuk Cavalcante Cavalcantival, a guelffel
egy lángsírból emelkedni ki; s látandjuk a vérengző zsar-
nokok közt mindjárt Ezzelino-t a guelfet, az Estei Obizzo-
val, a ghibellinnel egymás mellett állni a vérmocsárban.
Ghibellin, guelf — az egyetemes császárság s az egységes
Olaszország eszményei mellett mint elenyészik az ítélet ma-
gas székében ülő költő szemei előtt! ilyen különbségek őt
nem zavarhatják. Sokkal érzékenyebb az erkölcsi romlott-
ság iránt, mely az akkori Olaszország s városai társadalmát
annyira megmételtyezte, hogy ime Florencz legelőkelőbb em-
bereit seregesleg kell a sodomiták közt találnia s környörte-
lenül megbélyegeznie! Azokat is, kikről fentebb kérdezős-
ködött Theggiajó-t, Rusticucci-t — sőt Guidó Guerrá-t is,
Florencz egyik legrégibb s legtekintélyesebb családjának
fiát, ki grófi családfáját a XII. század elejéig tudta felvinni s

őseit egyszerűen »a gróf«-oknak nevezték. De Dante még nem Macchiavelli, a ki — maga erényes bár — mégis elfogadja a romlottságot, mint természetest, s erkölcsben és politikában, mint tényezővel számol vele. Épen az, hogy ily nemü bűnök elnézésre találtak, tette oly könnyűvé elterjedésöket, s végre oly átalánossá, hogy alig essenek már megrovás alá. Macchiavelli, már könnyen ítél a ravaszság, csel, hitszegés s más ily politikai »fogások« felől; Dante még szigorú erkölcsbíró. S ha mások is azok lettek volna — Olaszország nem juthat vala az erkölcsök oly lazaságáig, melyben az »Il Principe« politikai tanain egy lélek sem ütökzik meg. *)

De nem válhatunk meg a sodomiták körétől s Brunetto Latinitól, hogy még rá ne mutassunk a költő s egykori tanára közötti beszélgetés felséges részleteire. A mint Latini a florenczi népet lefesti s vadságát jellemzi, a Dante szívéből beszél; de a mit Dante felel neki, az a bátor önértzet, a világ rossz ítélete iránti nemes megvetés legmagasabb ódája, mely valaha költő lantján hangzott. E részletnek, még az Isteni Szinjáték-ban is keresni kell a párját!

A nyolczadik körbe leszállás, az egyre meredekebbé váló pokolgátorban, embernek — mint Dante — lehetetlen levén már, Virgilnek más módról kell gondoskodnia, hogy védenczét oda levihesse. E végből onnan alulról egy csodaszörnyet idéz föl, a repülő sárkányhoz hasonló Geryont, kinek feje s arcza »becsületes emberé,« teste pikkelyekkel borított s hosszú farka, mint a skorpióé, szigonyban végződik. »A csalás undok alakja« — ismét méltó őr: a csalók

*) V. ö. Macaulay essay-ével, Macchiavelliről.

körének bejáratánál. E Geryon egy három testű s három fejű mythologiai király volt, ki a jövevényeket s vendégeit — kiket nyájas szavakkal hitt meg magához vendégségre — bikái elé dobta s úgy étette meg velök. Herakles ölte meg végre s szabadította meg tőle a világot, melyet rettegésben tartott. Az árulás és csalfaság jelképeül használja őt Dante, a három alsó pokolkör lejáratánál; de maga céljai szerint alakítja, mellőzve három testét, melylyel az ó-kor képzelődése alkotta volt meg.

Különös s a magyarázóknak sok gondot adott a mód, melylyel őt Virgil fölcsalja, hogy szállítójok legyen az alsóbb körbe. Előlegezzük az erre vonatkozó néhány sort, hogy hozzájuk köthessük magyarázatainkat.

Magam körül kötöttem hevenyében

Egy kötelet, még ott fön n, melylyel ép'

A pöttyes párducz megfoghatni véltem.

Magamról azt leoldva most, mikép

Parancsolá a mester: néki adtam,

Belőle miután csomót köték.

Ő, jobb felé mintegy félfordulatban

A part szélétől kissé hátra lépve,

A mélybe dobta a kötél legottan.

Bizonyosan nem azért, hogy Geryon azt hágcsónak használja, vagy kapaszkodják rajta; hanem csak jelül, vagy hívóul.

Valóban nehéz e jeladás okát elgondolni, s még nehezebb az összefüggést megtalálni épen e kötél mineműsége s itteni használata, az ok és mód között.

Egy régi monda, melyet a történelem okmányokkal nem igazol, de a mely a Dante századában még közkeletű

volt, s legrégibb magyarázóí, jelesen da Buti, mint közönségesen ismeretes tényre hivatkoznak rá, azt mondja, hogy Dante fiatal korában a szent Ferencz kisebb rendébe (a minoriták közé) állott volt be, de noviciusi éve után onnan kilépett; a derék-övül használt kötelet azonban megtartotta. E kötél, mint a szerzetesség s azzal járó szűzi fogadalom jelvénye, *) jó óvoszer lehet a tarka pöttyes párducz ellen, mely — mint tudjuk — a bujaság s érzéki gyönyörök jelképe. Azért mondja Dante, hogy e kötelet azért kötötte derekára, még ott fönn, mert vele a párduczot megfoghatni vélte; nem a sűrű erdőben, a hol váratlanul bukkant rá, a hova tehát ilyes. előkészület nélkül ment, hanem átalában, vagyis allegorikai értelemben.

Ez az öv eredetét s jelentését, ha ama mondát valónak fogadjuk el, eléggé megmagyarázza. De miért dobják ezt a Geryonnak le a nyolczadik körbe?

Ne keressünk oly erőltetett magyarázatot e kérdésre, minőt némely magyarázók adnak, hogy a Geryonnak csalétekül lett volna, elhíttetni vele, hogy ha feljő, egy franciskánus barátot kap zsákmányúl, vagyis egy szentség ruhájába bújt csalót, egy álszentet — mert hogy Dante, kiváló tisztelete mellett Sz. Ferencz iránt, akkori fiait ilyeneknek tartotta, az a Paradicsom XII. énekéből (112. s köv.) is kitűnik. Elégedjünk meg azzal, mit Scartazzini e helyhez adott terjedelmes jegyzetében meggyőző érveléssel bizonyít,

*) A miséző pap, mikor az övet magára köti, im e szavakkal teszi azt: »Praecinge me, Domine, cingulo puritatis, et exstingue in lumbis meis humorem libidinis, ut maneat in me virtus continentiae et castitatis.« (Övezz meg engem, Uram, a tisztaság övével, és oltsd el az én tagjaimban a kék vágyát, hogy maradjon meg bennem az önmegtartóztatás és szüzesség erénye.)

hogy Virgil csak épen jelt akart adni Geryonnak, hogy itt vannak s várnak reá. Miért nem adták szóval a jelt, miért nem kiáltottak neki, mint hasonló esetben máskor tették? Mert a pokol-folyamnak épen zuhatagánál állottak, mely oly robajjal omlott a sziklákon a mélybe alá, hogy Virgil s Dante egymás szavát is alig hallották s Dante majd megsiketült bele. A zaj tehát elnyelte volna kiáltásukat. Miért nem dobtak le valami követ, vagy fa-darabot jelül? Mert nem volt körülök egyéb, mint izzó homok s láng-eső pelyhei. Valami olyant kellett hát ledobni, a mi velök és rajtok volt s egyszersmind valami feleslegest, a mi nélkül továbbra ellehettek. Ilyen volt épen a Dante öve, allegorikai jelentésénél fogva. A bujaság s érzéki gyönyörök (a tarka párducz) ellen levén óvó szer, — most, mikor a buják és érzékiek, sőt még a baromiak utolsó körét is elhagyandók, Danténak nincs többé szüksége az öv-kötélre, s épen annak már feleslegessé váltát akarja kifejezni azzal, hogy eldobja magától.

Állapodjunk meg még egy perczig a hetedik kör szélén, a leszállásra készülő Dantéval, kinek Virgil, míg a leszállás iránt Geryonnal egyezkedik, időt adott, hogy az Isten s természet ellen vétők utolsó csoportját, az uzsorásokat is megtekintse, kik a harmadik alkör legmélyén, a tűzesőnek legjobban kitéve, gyötrődnek — s talpuk az izzó tüzes parázs-homoktól, fejük, arcuk a tűzpelyhektől égve, egy perczig sem állapodhatnak meg. Névszerint s alakra egyet sem ismer közülök Dante; de melleiken családi czimereket viselnek, s e czimerekben Dante Florencz s a szomszéd városok legelőkelőbb családainak czimereire ismer.

Mily erkölcsi romlottság! a legelőkelőbb családokban egész üzlet s már-már családi hagyomány az uzsoráskodás

Méltó társkép az előbbihez, a sodomitákéhoz. Valóban ez utóbbi két éneke (XVI. XVII.) az Isteni Szinjátéknak: a legkétségbeejtőbb képet tárja elénk a XIII. és XIV. századi Olaszország társadalmának erkölcsi süllyedéséről.

Ily időnek oly kérlelhetetlen bíró s oly tüzes ostor kellett, mint Dante és Pokla!

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

— A hetedik kör első alköre: zsarnokok és gyilkosok. —
A Minotaurusz. A Centaurok. Nessus. Chiron. — Ezzelin.
Estei Opizzo. Guido da Monforte. —

A hely, a hol a leszállóhoz értünk,
Oly kösziklás volt és oly rémletes benn,
Hogy minden szem szörnyedve visszarémült.

4. Mint a hegyomlás, mely Trentnél az Etsben
Összébb szorítá a vizet, vagy roppant
Földindulástól, vagy alapja-veszten,

7. A hegyoromtól, a hol az lerobbant,
A törmelék oly lejtős a hegyaljig,
Hogy némi ösvényt bajjal enged ottant:

4. Mint a hegyomlás. Veronai és trienti tudósok sokat vitatkoztak: hol s mikor történt e hegyomlás, melyről itt Dante emlékezik. A Girolamo Della Corte veronai krónikájából ma már világos, hogy 1309-ben történt, Trienten ugyan jóval alúl, inkább Roveredo közelében a Monte-Barco egy nagy hegyomlása, melynek oka, Dante szerint vagy nagy földrengés, vagy az lehetett, hogy a hegy (valamikép) elvesztette alapját. A krónika szerint azonban aznap (szombat napon) sem földrengést, sem zivatart, sőt szelet sem éreztek. Mondják, hogy Dante személyesen is elment megnézni a földomlást. Mindenesetre anachronismust követ el, mikor 1300-beli élményét 1309-ben történt dologhoz hasonlítja; de az bizonyos e helyből, hogy a Pokol ez énekét nem írhatta 1309. előtt.

10. Úgy volt emitt is, hol a hegy lehajlik.
És szörny- emléke Kréta szigetének,
A szakadásban, hol a bérez nyilamlík,
13. Feküdt az áltehén-foganta féreg.
Magát harapta, hogy minket megláta,
Mint a kit önmagában esz a méreg.
16. De böles vezérem egybe rá kiálta:
»Tán azt hiszed, Athén fejedelme jó itt,
Ki tégedet megölt a felvilágba' ?
19. El, szörny ! Nem járja ez a bérez lejtőit,
Írányt ravasz hugodtól nyerve lépte ;
Gyötrelmitek' szemlélni csak, van ő itt.«
22. Mint a bika, mely kötelét eltépte,
De már, taglótól érve, nem menekhet',
Csak toporzékol fel s alá szöktébe' :
25. A Minotaurusz is épen így tett.
S bölcsem kiálta : »Fuss a partra, mentől
Előbb, — a mig dühöng, jó lesz sietned.«
28. Megindulánk tehát, hol a kövekből
Kő-görgeteg lett, mely gyorsan mozdúla
Lábam alatt a szokatlan tehertől.

10. Szörny- emléke Kréta szigetének, a Minotaurusz.
Lásd a bevez. értekezést.
13. Áltehén foganta féreg. Pasiphaé, hogy a bikát —
melybe szerelmes volt — magához vonzza, fából tehén alakot ké-
szíttetett Dedalus által, belül üreset, s abba bújt bele, undok állati
ösztöne kielégítése végett.
17. Athén fejedelme: Thezeusz.
19. Nem járja. Helyesb szőrenddel: Ez (Dante) nem ravasz hu-
godtól (Ariadnétól) nyert fonállal jó (mint Thezeusz ottfönn, a
labirintba), hogy téged megöljön.

31. Merengve mentem. S ő szólt: »Tán arrúl a
Romról gondolkodol, a melynek öre
E bős barom, mely szómra meglapúla.
34. Tudd meg tehát, hogy mikor e lejtőre
Elsőbb jövék, leszállni mely pokolra,
E sziklafal még nem volt összetörve.
37. Kissé előbb — ha jól hallottam róla —
Mintsem hogy Az jött, ki a felső körből
Distól a nagy ragadmányt elrabolta:
40. Úgy megrendült a bérez minden felőlről,
Hogy azt hívém — a mindenség megint
Azt a vonzalmat érzi, melyre többször
43. Állt már a régi chaosz helyre, mint
Sokan hiszik; s az öreg bérez, im látod,
Mint több helyén, akkor repedt meg itt.
46. De nézz a völgybe most alá; mindjárt ott
A vérpatak, melyben sül-föl — a hol van! —
A ki erőszak által másnak ártott.«
49. Oh vak kívánság, oh bős düb valóban,
Mely úgy sarkantyúz fenn a kurta létben,
S így megpuhít az örökkévalóban!
52. Egy széles árkot láttam ott, setéten,
Köríveként az összes területnek,
Mint vezetóm előre mondta nékem.

34. Tudd meg tehát. Lásd a bev. értek.

43. 44. Mint sokan hiszik. Ez az Empedokles tana, mely szerint a világot alkotó parányok majd nyugalomban, majd mozgásban vannak. Nyugalomban rendesen; mozgásban, ha a gyűlölet vagy küzdelem az egységet megosztani —, vagy ha a szeretet és vonzalom a megosztott sokféleséget ismét egységbe olvasztani törekszik. — Dante e tant valószínűleg csak az Aristotelesnél olvasható czáfolatából ismerte.

55. S a közt s a szikla-fal közt tarta rendet
Sok Centaur, nyilakkal fegyverezve,
Mint szoktak ottfönn, ha vadászni mentek,
58. Megállá mind, hogy jöni vettek észre,
S a csapatból három kivált előleg,
Tegezzeikből egy nyílt kikeresve.
61. »Mi kínra jötök? — kiálta messziről egy —
Kik ott a béceztől szálltok im e helybe?
Onnan feleljetek, máskép lelőlek.«
64. »A választ majd csak — mesterem felelte —
Chironnak lenn, közlől adjuk át.
Most is mint régen úgy heveskedel te!«
67. S halkan nekem: »Az ott Nessus, halált
Ki szép Dejaniráért szenvedett
S magából készítette bosszuját.
70. Középen, ki szügyére nézeget,
A nagy Chiron, ki Achillest ápolta;
S amaz Pholus, ki dühtől részegedt.

56. Sok Centaur, lásd a bevez. értek.

65. Chironnak. A Centaurok feje. A mythologia úgy emliti, mint legszelidebbet a centaurok közt, ki akkor is, mikor Herakles a centaurokkal küzdött, békét akart a felek közt. Legjámborabb levén valamennyi közt: Virgil azért akar vele beszélni.

67. Nessus. E Centaur a szép Dejanirába, Herakles nejébe, szeretett. Kit, midőn egy folyón át vitt, erővel akart magának megejteni. Herakles mérgezett nyíllal lőtte le az álnok szörnyet; s ez, hogy boszút álljon, saját mérgezett vérével szerelmi varázs-szer gyanánt ajánlotta Dejanirának; és mikor később Herakles elidegenedett ettől, Dejanira Heraklesnek a Nessus vérével áztatott ruhát adott; mitől Herakles oly iszonyú fájdalmakat szenvedett, hogy kinjában tűzbe rohant s ott megégett.

72. Pholus a legvadabb Centaurok egyike, ki Pirithoüs lakodalmán, annak aráját Hippodámiát erőszakkal akarta elvenni vőlegényétől.

73. Körül czirkálnak ezrenként, csoportba,
Nyilazva mind, ki a vérből kibukkan
Főlebb, mint engedné bűnök mivolta.
76. S a portyázókhoz értünk már utunkban.
Chiron nyilat vön s annak a nyelével
Bajszát simítá félre ottan-ottan.
79. S hogy az nem földte nagy száját többé el,
Igy szóla társihoz: »Vettétek észre
A mihez ért e hátsó, hogy löké fel?
82. Halottak lába ilyet nemde tész-e?«
És jó vezérem, mellét érve már, hol
Egymásba forrva áll kétféle része,
85. Felelt: »Valóban él — s a felvilágról
Nekem kell őt e gyász-völgyön vezetnem,
Kényszer hozá ide, nem jó magától.
88. Hol Allehúják zengnek az egekben,
Onnan jött, ki ez új tisztet bizá rám.
Nem tolvaj ő s ne tarts gonosznak engem.
91. De az erőre, mely vezérli pályám'
E vad helyen, kérlek, ne hagyj magunkba.
Népedbül egy, szolgálatunkra állván,
94. Vezessen minket a gázlóig útba;
Emezt pedig a hátán vigye át.
Nem szellem ő, hogy légben szállni tudna.«
97. Bal melléhez fordúlt Chiron tehát
S Nessushoz így szólt: »Menj, vezesd el őket,
S a többitől véd, úgy bizom reád.«
83. Mellét érve már. A Centaurok, lólábbal s szügygyel, em-
bernél magasabbak voltak; úgy, hogy Virgil, Chiron mellé állva,
annak csak melléig ért, a hol t. i. az emberi s ló-alak összeforrt.
89. Kie z új tisztet bizá rám: Beatrice.

100. Mentünk, követve biztos vezetőnket,
A forró vér-fürdőnek part-hosszában,
Hol a fővöttek kintől fel-felbőgtek.
103. Némelyt szemöldig abba mártva láttam.
S a nagy Centaur szólt: »Ezek zsarnokok mind,
Kik vér- s rabláshoz szoktak a világban.
106. A vérszopó kegyetlenség jajong itt:
Itt Sándor, itt van Dyonis a gaz,
Hozván Siciliára tartós nagy kint.
109. A barna fürtű homlok ott: amaz
Ezzelino; s mellette ama szólke:
Az Estei Opizzo, kiről igaz

106. S á n d o r. Aligha Nagy Sándor, inkább a feréai zsarnok, kiről siciliai Diodor ír, őt Dyonisoszszal, a syrakúzai zsarnokkal együtt említve.

110. E z z e l i n o (az eredetiben: Azzolino), onarai gróf, a II. Frigyes császár veje, a leggonoszabb zsarnokok egyike; a XII. század legvégén született s a XIII. első felében uralkodott. A trevisoi őrgrofságon s Paduán uralkodott, Lombárdia nagyobb részét is birta. Zsarnokságát uralkodói s birói szigor álszínében gyakorolta, sok kegyetlenséggel. Homlokán nagy barna fürt tette ismerhetővé, s erre céloz Dante. Szemöldökig levén a vérfolyóban, e fürt még is kilátszott.

111. A z e s t e i O p i z z o, méltó társa az előbbinek; Ferrara s az anconai őrgrofság ura. Dühös guelf, kegyetlen és ragadozó. 28 évi zsarnoki uralkodás után 1293-ban halt meg. Általánosan elterjedt hír volt, hogy saját (mostoha) fia, VIII. Ázó fojtotta meg párnákkal. Úgy látszik: Dante is hitte ezt, mert a Centaurokkal nyomtétatosan megerősített, a netalán kétkedők ellenében. Ily családi tragédiák az estei házban nem tartoztak a ritkaságok közé, s elég tárgyat adtak a költőknek is rémtörténetekre. Hugo Victor Borgia Lukrécziáját, Byron Parisináját innen vette.

112. A hír, hogy mostoha fia megölte.
 Most a költőhöz fordulék, ki monda :
 »Itt hátul én, Nessussal menj elől te.«
115. S a Centaur, kissé tovább haladva,
 Megállt a lelkek új csoportja mellett,
 Mely állig mártva volt a vérpatakba ;
118. S mutatva, félen, egy magános lelket,
 Szólt : »Ez döfé a szívet át, imában,
 Melyet a Témz partján ma is tisztelnek.«
121. Majd a vértóban olyanokat láttam,
 Kik abból fejjel, félmellig kiértek,
 S köztök nem egyet ismeröst találtam.
124. S a fertő egyre mind sekélyb sekélyb lett,
 Hogy térdig ért csak, végre csak bokáig,
 A hol mi általgázolók a révet.

119. Ez döfé... Monforti Guido, angol lovag, s Anjou Károlynak toskánai helytartója, ki Viterbóban, 1270-ben, Henrik angol herceget, — ki éppen visszatérőben volt a szentföldről, a keresztesek azon hadjáratából, mely alatt szent Lajos francia király meghalt a templomban mise alatt, éppen Ur-felmutatáskor, kardjával átdöfte. Ezzel pedig atyjáért akart boszút állani, Monforti Simon, leicesteri grófért, kit III. Henrik angol király, Henrik herceg nagybátyja, lázadás miatt megöletett s emberei által lófarkon hurezoltatott meg. A gyilkos, a templomból kijövet, kérdeztetvén, miért követte el e rettenetes vétket, azt felelte : »Boszút álltam apámért.« »Hogyan, kérde a másik, hát nem úgy hurezolták meg apádat ?« Erre a gyilkos a templomba visszatért s áldozatát megfogva, hajánál fogva hurezolta ki a piacra. Anjoui Károly büntetetlen hagyta ez ocsmány tettet. Edvard angol király azonban, a megöltnek nagybátyja, szobrot állíttatott emlékére a Thames-híd végében, kezében áldozó pohárral, mely a megölt szívet tartalmazta e fölirattal : »Rokonomnak ajánlom e karddal átdöfött szívet.« — Montfort Guidónak, ez ocsmány bűnért társtalan, magában kell szénvednie a pokolban.

127. »Ha látod, itt a vérfertő hogy' válik,
Mindegyre fogyva, kisebbé e részen —«
Mondá a Centaur — »tulsó oldalán így
130. Növekszik egyre, tudd meg, mig egészen
Mély lesz megint s aval foly össze majd, hol
Zsarnokok égnek örök kín tüzeben.
133. Mert ott az ég igaz haragja paskol
Egy Attilát, ez ostorát a földnek,
És Pyrrhust, Sextust; — s a miket kisajtol
136. A forró vérlúg: itt égnek a könnyek
Rinier Pazzo s Corneto szemében,
Kik országútakon raboltak, öltek.«
139. Evel megfordúlt s visszatért a réven.
134. Pyrrhus, nem az Achilles fia, hanem az epirusi király. —
Sextus, a nagy Pompejus fia, ki mint tengeri rabló tette magát
nevezetessé.
137. Rinier Pazzo, a valdarnoi Pazzi-k előkelő családjából;
különös előszeretettel fosztogatta a gazdag főpapokat. — Rinier
da Corneto hires országúti haramja Róma környékén, a Dante
korában.
-

TIZENHARMADIK ÉNEK.

- A hetedik kör második alköre: önmagok ellen erőszak-tevők.
— A harpyák. — Della Vigne Péter. A sienai Lano. Rocco de' Mozzi. —

Ki sem jutott még Nessus túl a partra,
A mikor értünk oly sűrű berekbe,
Ösvény se vitt, még egy nyomás se rajta.

4. Nem zöld a lomb, de szürke, mint fa redve,
Nincs sima ág, mindnyája görbe, butykos,
S gyümölcs helyett mérges tövissel fedve.

7. Ily sűrű zord vadonba vad se bukdos,
A Cécina és Corneto közén, mely
Ember-művelte tájt kerülve futkos.

10. Itt csak a Harpyák undok fajja fészkel,
Mely Trója fiai a Strofadoktól
Elüzte gyászos baljósló igékkel.

8. A Cecina (folyó) és Corneto (város) közt terül el a toscanai Maremma, mocsáros lápvidék, tele vaddal s féreggel, mik az emberlakta földet kerülik.

10. A harpyák, a lelkiismeret-mardosás mythologiai jelképei, helyesen vannak itt az öngyilkosok (e helyrehozhatatlan vétek elkövetőinek) büntető helyén. Alakjuk: ragadozó madár-test, emberi fővel. A monda szerint, melyet Virgil az Aeneis I. könyvében hasz-

13. Nagy szárnyuk, ember-arczuk van nyakuktól,
A lábukon karom, hasukon tollak ;
S mind — e torz-ágakon jajgatva guggol.
16. S jó mesterem szól : »Míg belebb hatolnak
Léptid, de tudd meg, hogy a másod körhez
Jutottál, s ebben is maradsz, a hol vagy,
19. A míg a rémletes fővény-tengerhez
Nem érsz. Tekints hát jól körül, s magad lásd,
Mi, hogyha mondanám, h i h e t e t l e n lesz.«
22. Minden felől jajt hallék és visongást ;
De nem látszék, kitől jó, senki sem.
S megálltam ott zavartan, várva folyvást.
25. Azt hiszem, azt hivé, hogy azt hiszem :
Hogy mind e hangok olyaktól erednek,
Kik elrejtöztek, hogy ne lássa szem.

nál föl, midőn Aeneas, bujdosó társaival, a Strofadokon (jóniai szigetesoport) kikötött, a harpyák őket azzal a baljóslattal ijesztették, hogy meglátják ugyan Italiát, de birni csak akkor fogják, ha ebédülő asztalukat megették. E jóslat igen ártatlan módon teljesült. A bujdosók ugyanis kenyereikre tették egyéb ételöket, s aztán az ekkép asztalul használt kenyereket is megették.

19. A rémletes fővény-tenger; a harmadik alkör, hová ezután jutnak (a XIV. énekben).
21. Mi, hogyha mondanám, h i h e t e t l e n lesz. Az eredetiben : »che torrien fede al mio sermone« (kimondva, hitelét vennék beszédemnek). Némelyek a torrien helyett d a r a n - t olvastak; mikor az értelem ez volna, »mik igazat fognak adni beszédemnek.« Dr. Angyal így fordítja, s jegyzetében még is azt mondja, hogy a »torrien fede«-olvasást követte.
25. A z t h i s z e m : furfangos, szójáték-szerű összerakása a szóknak. Dante abból következtet, a mit Virgil mindjárt mond, eltalálva az ő gondolatát.

28. »Csak törd le — mesterem szolt — e bereknek
Akármely ágát, és rögtön belátod,
Hogy gondolatid balgán tévelyegnek.«
31. Kezem' kinyújtám kissé; és egy ágot
Egy nagy tövis-bokorról hogy letéptem,
A törzsöke: »Mért törsz le?« így kiáltott.
34. Aztán kibugygyanó vérrel sötéten,
Nyöszörgve ismét: »Mért szaggatsz le — monda —
Hát mit se szánsz te, hogy' vagy oly részvétlen?
37. Hajh, emberek valánk mi, fák ugyan ma;
Kezed hozzánk kiméletesb lehetne,
Habár kigyói lelkek lettünk volna!»
40. Mint fris galy egyik vége, tűzbe vetve,
Még könyeket sír, míg a másik lángol,
A göztől, mely utat tör, sisteregve:
43. Úgy bugyogott vér és szó e szilánkból.
Kezembül a galyat kihullatám,
S döbbenve álltam, mint kit lelke vádol.
46. »Ha ez valónak hitte volna tán,
— Így szóla bölcsem — oh te sértett lélek
A mit versemből olvasott csupán:
49. E bántalmat nem tette volna véled,
Mit, hihetlen voltaért a dolognak,
— Most bánom is — vele én téteték meg.

33. Mért törsz le. Mint számos más helyen, itt is Virgilt követi Dante. Az Aeneis III. énekében van a helye (melyre alább a 48. sorban maga Virgil czéloz) a hol Aeneás hasonló jajgató bokrokra talál, s egyiket megtépve, az így kiált föl: »Quid miserum, Aenea, laceras?« (Nyomorút, mért tépsz, Aeneas?). E gondolatot Tasso is használta (Gerus. Lib. XIII. 41). De Dante új eszmét tett az átvett gondolatba: az öngyilkos bűnhődését.

52. De mondd neki : ki voltál ; hogy viszontag
Megújithassa híred' a világban,
A melybe innen visszatér ujjonnat.«
55. S a törzs : »Édes szavadban annyi csáb van,
Hogy nem hallgathatok ; hallgatni rám
Ne únd, ha hosszas lennék mondókámban.
58. Én voltam, ki mind két kulcsát birám
Frigyes szívének s oly édes-gyöngéden
Tudtam bezárni és kinyitni ám,
61. Hogy senki mást nem türtem belsejében.
S nagy tisztet' oly hűséggel is viseltem,
Hogy elveszítém attól álмам'-étem'.

52. Viszontag, e szót itt abban az értelmében vettem, hogy viszonzásul, viszonzszolgálat fejében.

58. Én voltam Pier della Vigne (Petrus de Vineis), II. Frigyes császár híres cancellárja, kit a császár alacsony sorsból emelt fényes polczra. Capuában született s apja, némelyek szerint, szegény vin-czellér volt, a honnan neve is (de Vineis), s Bolognában, hogy tanulmányait végezhesse, koldulásból volt kénytelen magát föntartani ; de minthogy ékesszólása, költői tehetsége s jogismerete által egyaránt kitűnt, a császár kiemelve őt nyomorult helyzetéből, magához vette s gyorsan emelte magas méltóságra. Mi által veszté el a császár kegyét és határtalan bizalmát : nem tudni bizonyosan. Valószínű, mit egykorú krónikások is említenek, s maga is mond itt, hogy rendkívüli szerencséje hívta ki ellene az irigységet, mely addig rágalmazta, míg a császár is hitelt adott a rágalmaknak (többi közt, hogy a császár titkait pénzért eladta volna a pápának). Tény, hogy Frigyes őt börtönbe vettette (némelyek szerint meg is yakíttatta) s ő, kétségbe-esésében, fejét a börtön falához verve, ölte meg magát. Ha ártatlan volt csakugyan : Dante itt szép igazságot szolgáltat neki.

64. De a rima, buja szemét szünetlen,
Mely a Caesar lakára szegzve tartja,
Udvar mételyje, közragály, — hitetlen,
67. Mások szívét rám úgy fölbújtogatta,
S a fölbújtottak fölbújták a császárt,
Hogy tisztességem gyászra vált miatta.
70. S lelkem, megvetve a világ folyását,
Igazolását a haláltól kérve,
Ártatlan ellen igaztalanná vált.
73. Esküszöm e fa minden gyökerére:
Hogy drága uram ellen, a hűségtől,
Szívem egy perczig, soha el nem tére.
76. S ha egyitek még e világba megy föl:
Állítsa vissza jó emlékemet, mely
Még egyre szenved gonosz irigységtől.»
79. Elhallgatott egy kissé. — »Ne veszejd el
A perczet, úgymond mesterem, míg hallgat:
Sürgesd, mit tudni vágyol, kérdéssel.«

64. De a rima: az irigység.

72. Ártatlan ellen; magam ellen, bár ártatlan, igaztalan levék.
Dante itt megkapó tanúságot ad azoknak, kik ártatlanúl rágalmazva s elítélve, önitéletet gyakorolnak s igazolásukat a haláltól kéri: czéltalan s ostoba módon. Ártatlanok levén abban, a mivel vádoltatnak, más — még rosszabb, mert helyrehozhatatlan — bünt követnek el.

73. Hatályosan bizonyítja ártatlanságát.

74. Uráról, bár az vele méltatlanúl bánt, most is szeretettel emlékszik.

76. Állítsa vissza — jó hirneve most is becses előtte. Valóban, ez egész kép oly megható, minő még Danténál sem sok fordul elő. Mondhatni, hogy a Pokolnak, a Francesca (V. én.) és az Ugolino (XXXIII. én.) történetei után harmadik gyöngye.

82. Kérdezd magad — feleltem én, uramnak —
 A mit gondolsz, hogy vágyom tőle tudni;
 Én nem birom, szálnalmam rajta oly nagy.«
85. S ő újra kezdé: »Ha kívánod, hogy mi
 Vágyad van, önként teljesítve legyen,
 Fogoly szellem, ne sajnáld híriül adni:
88. Mikép kötődik itt e fák göcsében
 A lélek? — és ha tudsz, felelj meg erre:
 Valaki innen menekült-e épen?»
91. A törzs nyöszörgni kezdé; s megeredve,
 Hangos nyögése ily szavakra válik:
 »Rövid lesz válaszom kérdésekre.
94. Ha bűnös lélek testétől megválík,
 Melyből magát ki maga szakította:
 Minosz leküldi e heted' osztályig.
97. Ide bukik; de nem önválasztotta
 Helyen, hanem hová szerencse sodrá,
 Ott kicsirázik, mint tönköly-magocska;
100. Majd szárba hajt s lesz erdei bokorrá.
 A harpyák, ágát szaggatva, kint, jajt
 Okoznak — s ezzel adnak balzsamot rá.
103. Testünk' is vissza fogjuk kapni mink majd,
 Mint más, de egyikünk sem ölti föl, nem —
 Maga dobá el, többé joga nincs rajt!

94. Ha bűnös lélek... Tehát nem minden öngyilkos jut e sorsra, csak ha öngyilkossága bűnös. Hogy Dante így gondolkozik, mutatja, hogy Lukréciát fenn az első körben találtuk, Catót pedig mint a Purgatorium őrét fogjuk látni.

102. S ezzel adnak balzsamot rá, a fájdalom enyhül, ha rést talál, hol kiömlhessék.

106. Ide hurezoljuk — s e vadon erdőben,
 Azon a fán fog függni ép a testünk,
 A melybe' most lelkünk szorong, gyötörtén.«
109. Ott álltunk a bokornál s várva lestük,
 Nem akar-e mást szólni még, figyelvén —
 Mikor nagy láрма hallatszék megettünk.
112. Mint a vadász, ha lesbe állva helyjén,
 A vad kant, meg a hajtást jöni hallja,
 S a falka csaholását, át a cserjén :
115. Két árny akép futott, balról, szaladva,
 Mezetlen, megtépdesve, s oly erővel,
 Hogy a bokrok sűrűjét megszaggatta,
118. S az első : »Jőj halál ! — kiálta — jövel !«
 S a másik : »Lano, mért vagy oly futós ma ?«
 Lihegve mondá, nem érhetve őt el —

118. Az első : ez, mint a másiktól mindjárt megtudjuk, Lano, sienai nemes ifju, ki miután mindenét elfecsérelte, önként kereste a halált. A toppoi csatában ugyanis, hol az arezzóiak kezei közé esett, gyors futással menekülhetett volna, de, életét megunván, lassú volt menekülni s megölette magát. Notter azt mondja, ezt neki Dante öngyilkosságba számítja. Nézetem szerint téved. E körben nem csak az öngyilkosok bűnhődnek, hanem azok is, kik magoknak máskép ellenségei s megrontói, jelesen a vagyonuk eltékozlói. S Lano itt, nem az öngyilkosok büntetését szenved, kik fákká változtak, hanem a tékozlókét, kiket ebek kergetnek s marczangolnak.
119. A másik, mint a 130. sorból kitűnik, Giacomo da Sant' Andrea (a család a páduai Szent-András-kápolnáról nevezte magát), oly örült pazarló volt, hogy mikor barátaival csónakázott, aranyakat dobált a tengerbe ; egy ízben pedig, előkelő vendégei gyönyörűségére meggyújtotta saját palotáját, hogy azok a szép látványban gyönyörködhesse. Ez sem volt öngyilkos, mint az előbbi sem. A hagyomány szerint a zsarnok Ezzelino (l. XII. 110.) ölette meg.

121. »Lassúbbnak látott a toppoi torna!«
 És ott ledobbant, lélekzetét vesztve
 S hebüjt egészen egy tövisbokorba.
124. Éjszín-ebek, tűz-szemeik' meresztve,
 Jöttek nyomon, lihegve, sebbel-lobbal,
 Mint agarak, a lánczról megeresztve.
127. Amarra, a ki elbüjt, estek foggal,
 És marczangolva tépték darabokba,
 S vitték vonagló tagjait magokkal.
130. Vezérem ekkor engem kézen fogva
 Vitt a bokorhoz, mely ezernyi sebben
 Hiába önté vérkönyét, zokogva ;
133. S »Oh, Szent Andrási Jákob — szolt esennen —
 Alám buvásod, szólj, ugyan mit ért el?
 Mi részem nekem sivár életedben?«
136. És mesterem, a mint hozzája lépdel,
 Így szolt: »Ki vagy te, kiből ily gyász-hangok,
 Ezer seb-ajkon így buzognak vérrel?«
139. S ő szolt: »Jó lelkek, kik tanúi vagytok
 A bántalomnak, melylyel illetének,
 Hogy épen rajtam egy ágat se' hagytak:

131. Vitt a bokorhoz, melybe tudniillik Szent-Andrási Jakab elbüjt volt. A kutyák, a mint emezt tépték s marczangolták, vele együtt a bokrot is, melybe bújva volt, összetépték. Így, sebeket szaggatván rajta, s szét szórván letépett ágait és leveleit, neki is módot nyujtottak, hogy szólhasson. Történetét elmondja Dante, de nevét nem. A magyarázók azt tartják, hogy Rocco de Mozzi, mások, hogy Lotto degli Agli volt. Mind a kettő florenczi nemes, kik öngyilkosok lettek; amaz, mert nagy vagyonát elpazarlása a nyomort túrni nem tudta; emez, mert bíró volt s megvesztegetni hagyván magát, lelkiismeret-furdalásai vitték a kétségbeesett elhatározásra.

142. Szedjétek össze rongyait, kérlek !

A város szült, melyben Keresztelő
János kedvéért véd-urat cseréltek,

145. Miért a másik száz cselet vett elő

Boszúból ; és ha még az Arno hidján
Nem maradt voln' meg egy kis jelben ő :

148. Polgárai, a várost megújítván,

A mint azt Attila hamúba ontá :
Csak hiú munkát tettek volna nyilván.

151. A magam házát tettem én bitómmá.«

143. A város szült. Florencz az a város, mely először — a pogány korban, Mars-istent vallotta védőjének, kit a keresztyén-korban keresztelő Jánossal cserélt föl. Ezért, babonás hit szerint, Mars annyira boszús volt, hogy a maga hadi mesterségével s cseleivel (con l'arte sua) igyekezett Florenczet megsemmisíteni. Egy hagyomány azt tartja (s ezt használja Dante is), hogy Attila dúlta föl a várost ; másik, valóbbszínű, hogy Totilas, góth király. Nagy Károly újra fölépíttette ; de a babona szerint hiába fáradt volna vele, ha — szerencsére — Mars egy régi kőszobrát meg nem találják az Arno hidja sarkában s azt, határkő gyanánt, föl nem állítják. Dante helyesen teszi, hogy e babonás hitet egy elkárhozott lélekkel vallatja.

151. Saját háza ajtó-félfájára akasztotta föl magát.

TIZENNEGYEDIK ÉNEK.

— A hetedik kör harmadik alköre: Isten ellen erőszakoskodók.
Capaneus. — A krétai bálvány; a pokol-folyamok eredete.

Hazám szerelme által meghatottan,

A szétszórt lombokat mind összeszedtem,

S ama rekedt hangúnak visszaadtam.

4. A másod' s harmad' kör határa itten

Érintkezik, s az örök igazságról

Borzalmas új kép tünt szemünkbe menten.

7. És hogy lefessem ez új borzadályt jól,

Csak annyit mondok: értünk oly sivárra,

Minden növényt, mely távol tart magától.

10. Körül a gyötrelmek erdője zárja,

Mint ezt viszont az átkos árok, melynek

Szélén menénk, lassan, vigyázva járva.

1. **H a z á m s z e r e l m e.** Szülő városa Florencz, mely iránti szeretetből s az ugyanoda való szerencsétlen lélek iránti szánalomból szedte össze a szétszórt lombokat.

3. **R e k e d t h a n g ú n a k.** Az eredetiben *roco*; más olvasás szerint *fioco*, a mi fáradtat, kimerültet jelent. Akármelyik jó értelmet ad. Különben a *fioco* is jelenthet rekedtet; v. ö. I. 63-hoz a jegyzetet.

13. Sivár homok-talaj volt földe ennek ;
Testvére ép — a Cato lába hajdan,
Melyet tiport — az isten-verte helynek.
16. Oh ég boszúja ! mily iszony fog majdan
Ébredni minden szívbén, olvasgatva :
Mit én szememmel láttam e hegyaljban !
19. Meztlen lelkeket, roppant csapatba',
Láték, jajgatva mind s búsan nyöszörgve,
De más meg más törvénynek ám alatta :
22. Hanyatt az ég rész úgy feküdt a földre,
A másik mintegy gúzsba kötve guggolt,
A harmadik folyvást szaladva körbe'.
25. A legnagyobb szám : a ki így futott, volt ;
Kisebb a földön heverő csapat,
De kín miatt még jobban bőge, tombolt.
28. S a puszta térre folyvást úgy szakadt
Nagy láng-pelyhekben tüzeső, szünetlen,
Mint Alpokon a hó, szélesönd alatt.
31. Mint Sándor egykor, forró rekkenetben,
Hő Indiákon, sűrűn esni láta
Sergére széles lángokat, tömötten,
34. S parancsolá, hogy katonái lába
Tiporja földre gyorsan, így az oltást
Könnyebben tűri egy-egy láng magába' :

14. A Cato lába, midőn t. i. a Pompéjus serege maradványait
Juba királyhoz vezette Lybia sivatagán át. (Lucanus Pharsal. IX. k.)
31. M i n t S á n d o r, t. i. Nagy Sándor, indiai hadjáratában. Apokryph levelében Aristoteleshez maga írja le ez esetet ; csakhogy Dante itt két körülményt zavar (vagy egyesít) egybe. Előbb hó esett — és Sándor azt tipratta katonái lábaival ; aztán tűz s az ellen köpenyeikkel védték magokat a katonák.

37. Ugy hullt e lángpehely, omolva folyvást,
 Hogy a homok, mint tapló a kovátul,
 Izzó lett, kétszerezve a nyavalygást.
40. A nyomorúlt sok kéz meg, elül-hátul
 Tánczolva járt mind, azon volt szünetlen,
 Hogy' úz el egy-egy új lángot magátul.
43. »Mester — szólék — kinek nem állhat ellen
 Mi sem, a bős manókat csak kivéve,
 Kik ott utunk' állták a bemenetben :
46. Ki az a Nagy amott, ki föl se véve
 Oly megvetőn s illetlen fekszik ottan,
 Magát a lángnak daczosan kitéve ?«
49. S az maga, hogy felőle tudakoltam
 Vezéremet, meghallá s így rikácsolt :
 »Mi élve voltam, az vagyok im holtan !
52. Fáraszsza bár ki Zeüsz a kovácsot,
 Kitől dühvel vevé el a hegyzett nyilt,
 Vég órámon, melylyel halálra vágott ;

39. Kétszerezve a nyavalygást: t. i. hogy a felülről eső
 lángpelyhek is égettek, alulról az izzóvá lett homok is.
45. Kik útunk' állták. Lásd VIII. én. 82. s köv.
46. Ki az a Nagy. Capaneus, a hét thébe-ostromló egyike, az
 istenekkel daczoló. Lásd a Bevez. értekezést. Thébe ez ostromát
 Statius (Kr. u. az első században élt római költő, kivel majd
 a Purgatoriumban találkozunk) írta le Thebais cz. hősköltemé-
 nyében.
53. Kitől dühvel vevé el. Mikor Capaneus, Heraklest és
 Bacchust szidalmazta (lusta thebaieknek nevezve) s Zeüsz-t is
 daczosan kihívta, hogy csak félénk leányok rémítésére tartja
 villámain, »ide sujtson, ha mer« — akkor Zeüsz egyik cyklops
 kezéből kiragadta a mennykövet s halálra sujtá a vakmerő szidalmazót.

55. Fáraszsza bár ki sorba' valamennyit
A lángzó Mongyibél kormos kohában,
Kiáltva Vulkánt, Vulkán segedelmit,
58. A mint tevé a flegrai csatában ;
Nyilazzon bár rám teljes erejéből :
Öröme nem lesz bosszuján, hiában !«
61. Vezérem oly erővel emelé föl
Hangját, a hogy még nem hallottam, erre :
»Oh Capanéus ! hogy daczod, dühéből
64. Még most sem enged : ezzel vagy megverve ;
Mert semmi kín, csak tenned örültséged,
Nem volna méltó büntetés fejedre.«
67. Azzal, szelídebb ajkkal, a beszédet
Felém fordítva : »Egy a hét közüli,
Kik Thebe-t ostromlák s az istenséget
70. Ez megveté s látom most sem becsüli ;
De mint mondám is néki, e szidalmak :
Lelkén megérdemelt bélyeg betüi.
73. De most kövess, s vigyázz, hogy a homoknak
Izzó felületét lábad ne érje,
Maradj az erdő szélén szorosan csak.«
76. Hallgatva értünk — hol az erdő-szélre
Egy kis patak a sűrüből kiforra ;
Borzadva gondolok vörös színére

56. Mongyibél, ily alakban használja Zrinyi is Montegibellot, az Aetna népies nevét.

58. A flegrai csata. Flegra Thessalia azon völgye, a hol Zeüsz, a mythologia szerint, az eget ostromló gygásokat zúzta agyon villámaival.

61. Vezérem oly erővel. Virgil e feddő beszédéről s annak jelentőségéről, lásd a bevez. értek.

77. Egy kis patak: ez ismét a Phlegeton.

79. Most is. Mikép a kén-tóból kiesorg a
Patak, min a kéj-hölgyek osztakoztak :
Ugy omla ép ez is le a homokra.
82. Két martja úgy, mint ágya e pataknak
Kő volt, azonkép a két partja is ;
Az átkelést ebből látám szabadnak.
85. »Mind annyi közt, bármit mutattam is,
Mióta csak azon kapún bejöttünk,
Hol senkinek belépni tiltva nincs :
88. Szemedbe ily csodálat tárgya nem tűnt,
Mint e patak, mely minden rája omlott
Lángot magába nyel s kiolt előttiink.«
91. Vezérem volt, ki most ily szókat mondott ;
S azért esengtem : adjon még a tápból,
Melyért belém szavával vágyat oltott.
94. »Egy pusztá föld van, a tengerbe' távol,
— Folytatta hát — Kréta szigetje, melynek
Királya alatt ártatlan jó világ volt.
97. Egy hegy van ott, hajdan vigan zöldellett,
Fris viz öntözve, annak neve Ida ;
Elaggott ormi most pusztán merednek.
100. Fiának biztos bölcsőt itt állíta
Rhea ; s hogy azt ne lelje senki meg :
Ha sírt, azonnal nagy lármát indíta.

79. Mikép a kén-tóból: a Bulicame (forró lobogó) nevű gyógyforrás, mely különösen buja-kórnak hasznos ; azért látogatói leginkább feslett életű nők, kik veszekesznek, ki üljön előbb belé. Viterbo környékén.

82. 83. Mart : a part meredekje ; part : a felső, lapos része.

84. Az átkelést. Ebből, t. i. hogy a víz ágya és partjai kőből voltak, nem az izzó homokból, vette észre, hogy az átkelés szabad.

94—119. Az e sorokba foglalt allegoriáról lásd a bevez. értek.

103. Most a tetőn egy óriás öreg
Áll egyenest, hátával Damiettnnek,
Arecezal Rómának, mintegy tükrinek.
106. A feje szín-arany ; karok s a keblek
Öntött ezüst ; attól csipőjeig
Derék s a tomporok rézből verettek ;
109. Két czomb s a két lábszár vert vas pedig,
Kivéve jobbik lábfejét, agyagból
Levén, a melyre ép nehézkedik,
112. S mindén, kivéve azt, a mely aranyból,
Nagy repedés van, melyből köny szivárogo,
S meggyülve : barlangot váj s az alatt foly.
115. De itt e mélybe önti őt egy árok,
És Acheront, Styxet, Phlegetont képez ;
Míg újra egy szűk lefolyást talál ott,
118. Egészen ez üreg legfenekéhez,
S ott Cocytus lesz. Hogy minő mocsár :
Meglátod ott majd ; most erről elég lesz.«
121. És erre én : »Ha e folyócska már
A külvilágból szakad ez üregbe :
Mért jö csak itt ki, eddig merre jár ?«

110. A g y a g b ó l. Witte, a Dante-magyarázók egyik legtekintélyesebbike, e helyről így szól : »A két láb (a vas- és agyag-láb) igen sokféleképp magyaráztatik. A vasláb a római pogány császárságot jelentheti, mikor a római nép vaskemény volt s az uralom szilárd ; az agyag-láb a későbbi keresztyén római császárságot, Dantéig, midőn az erkölcsök lazúltak, s a császárság is könnyebben megdőnthető lett.« Mások (szintén tekintélyes magyarázók, mint Scartazzini, Notter, Bartsch) a vasláb alatt a római császárságot, az agyag-láb alatt az elfajult egyházat értik, melyen kellene pedig az emberiségnek leginkább nyugodnia. E felfogás is megegyez az Isteni Színjáték szellemével s a Dante tanaival De Monarchiá-jában.

124. És ő viszont: »Tudod, hogy körkerekbe
Van ez üreg, s habár sokat haladtunk,
Mind balra tartva s rézsút ereszkedve,
127. Még van sok itt előttünk és alattunk.
Azért ha újat látsz s szemed azon vesz:
Tudd meg, hogy azon nincs min fönnakadnunk.«
131. S én újra: »Mester, hát a Phlegetón ez?
S a Léthe hol? Erről hallgatsz, azonba'
Azt mondd arról, hogy e harmatból lesz?«
133. »Kedvem' lelem bár kérdésidbe' — monda
Vezérem — ám e vérfolyót itt látva:
Buzgása által egyik meg van oldva.
136. A Léthét is majd, nem e szűk világba',
Meglátod, hol a lelkek mosakodnak,
Mikor a megbánt bűnök megbocsátva.«
139. Majd szólt: »Ideje távoznunk viszontag
Ez erdőtől — vigyázva jőj utánam,
Ormóin e meg nem perzselt partoknak,
142. Miken gomolyg a füst-gőz haloványan.«
126. Mind balra tartva s rézsút ereszkedve, mindig
csavárosan, alább alább. Ez az egész pokoli út iránya, mint már
ismételve láttuk.
135. Egyik meg van oldva. T. i. a Phlegeton iránti kér-
dés, mert ez a buzogva fővő vér- s láng-folyam épen a Phlegetón.
136. Nem e szűk világba, hanem majd fent, a purgatorium-
hegy fősikján.
141. Meg nem perzselt partok, lásd a 84. sorhoz a jegy-
zetet.
142. Gomolyg — haloványan. Az eredetiben: hol minden
gőz (forrósága) elalszik.

TIZENÖTÖDIK ÉNEK.

— Hetedik kör harmadik alköre : erőszaktevők a természet ellen ;
zsodomikusok. Brunetto Latini. Francesco d' Accorso. Andrea de'

Mozzi. —

S egyik kemény parton haladtunk át ott,
Min a pataknak füstje úgy gomolyga,
Hogy lángtul a viz mentve volt s a gátok,

4. Mint Brügge s Guisand közt flamandok, aggva
Rájok toluló ártól, fölrakosznak
A tenger ellen, hogy békébe' hagyja ;

7. S mint Pádva népe is, a Brenta-hosszant
Gátokkal védi városit, kastélyit,
Míg Karantán havai nem olvadoznak :

4. Guisand, némelyek Guzzant-ot olvasnak s Brügge közelében keresnek ily nevű helyet. Ilyen azonban nincs, hanem van Brüggével szemben Cadsand vagy Cassand sziget. Ellenben Calais mellett van Wissant, melyet még Villani határozottan Guizzante-nek ír ; s mivel az Flandriának épen ellenkező végén esik, mint Brügge, a sor azt jelenti — a mi igaz is — hogy a flamandok az egész tengerpartjok mostát, Brüggétől Wissant-ig védik gátakkal.

7. A Brenta, Tirolban, Trentina mellett eredő folyó, melynek gyakori áradásai ellen védik magokat a páduaiak, kiknek a folyam mellett ma is vannak birtokaik s kastélyaik.

9. Karantán. Karinthia havasai, ámbár a Brenta nem azokból,

10. Oly módra voltak rakva ezek ép itt,
Csak hogy nem oly magasra, sem szélesre,
Bárki a mester, ki itt gátat épít.
13. S az erdőtől már ez alatt oly messze
Jártunk, hogy hátra hasztalan forogtam,
Hogy — merre van — szemem még kivehesse ;
16. Midőn felénk im lelkek nagy csoportban
Jöttek a gát hosszába, s úgy megnéztek,
Mint szokta újholdkor, nap-alkonyodtan,
19. Az ember egymást nézni ; ránk meresztett
Szemök felénk oly élesen tekintve,
Mint tü fokára szeme vén czipésznek.
22. Így ránk meredvén e csoportnak minde,
Rám ismer egyik — s érintvén ruhámat,
Csak fölkiálta : »Ily csodát ki hinne !«
25. S én, a mint karjai felém nyulának,
Elsült arczára úgy rá pillantottam,
Hogy bár a képét láng és füst s a bánat

hanem a tyroliakból ered. E kis geografiai tévedést meg lehet bocsátani Danténak, s nem kell miatta azt olvasni ki Philaletesből, hogy ő *K a r a n t á n* alatt általában havasokat ért, mint Dr. Angyal tette. Philaletes csak azt mondja, hogy általában az Alpokon való olvadást akarja jelezni Dante.

11. Csakhogy nem oly magasra és szélesre, szóról szóra ezt mondja az eredeti, nem pedig a mit Dr. Angyal : hogy »se nem magasbra sem nem vastagabbra« — a mi magyar embernek azt jelenti, hogy »épen akkorára.«
13. S az erdőtől. Az öngyilkosok erdejétől.
16. Midőn felénk. A lelkek szembe jönnek velök ; vagy is, mivel ők balra, azok jobbra tartanak.

28. Eltorzítá: rá ismerék legottan.

S kezemmel én arczához közeledve

Szólék: »Mit! Ser Brunetto, ön is itt van?«

31. És ő: »Fiam, ne essék nehezedre,

Ha Brunetto Latini egy kicsinyég

Veled megy — míg tovább halad a sergő.«

34. Feleltem: »Szívesen leszálok innét,

S veled leülök én, kedved ha úgy van,

S ha bele-egyez ím ez, a kivel mék.«

37. »Édes fiam — szólt — a ki itt az útban

Egy percze is megáll: száz évig érte

Fekünnie kell, bár sülve, mozdulatlan.

29. S kezemmel. La mano. Némely codexben la mia, t. i. »arczommal az ő arczához.« S mivel a Corvin-codexben is így áll, Dr. Angyal, e felette gyarló Codex iránti kegyeletből (csak mert Corvina!) most is, mint mindig őt követi. Pedig helyesen magyarázza Scartazzini, hogy mivel Dante oly magasan áll Brunetto fölött, hogy ez neki csak ruhája szegélyét érheti kezével, tehát Dante sem hajolhatott annak arczához arczával, csak kezével közeledhetett ahhoz. Még világosabban bizonyítja ezt a 40. 44. sor, a hol Dante azt mondja; nem szállhatván le a magas partról egy szint vele, fejem' lehajtám. Hogy' hajolhatott volna tehát arczával annak arczához?

30. Ser Brunetto. Dante, egykori mesterét, tiszteletből, tegezés helyett Önnek szólítja. Az első megszólításnál ezt én is megtartottam. Latini Brunettóról bővebben szoltam a Bevez. értekezésben.

33. Velel megy, t. i. menni hagyja sergét (társait) a magok utján, jobbra s ő visszafordul, Dantét követve, bal-irányban.

39. Fekünni kell, mint fentebb láttuk az isten-káromlóknak. A XIV. 27. szerint a fekvők kínja nagyobb, mint a járó-kelőké.

40. Csak menj azért; ruhád aljáig érve
Kisérlek én, — majd utolérem aztán
Csapatom', melyre örök kín van mérve.«
43. Nem mertem a gátnak leszállni partján
Egy szint vele; de mint ki tisztességet
S alázatot mutat, fejem' lehajtám.
46. S ő szóla: »Mily szerencse, vagy mi végzet
Hoz ide téged, végnapod előtt?
S ki ez, ki útat mutatja néked?«
49. »Ott fönn — feleltem — a napfény-sütött
Világban, elvesztém egy völgyben útam',
Előbb mint napjaimnak telje jött.
52. Csak tegnap reggel, a mint megfordultam
És újra vissza, — jött ez vélem szembe,
Ki haza visz most, e völgynek hajúltan.«
55. És ő viszonzá: »Csillagod' követve,
Az üdv révét el nem tévesztheted,
Ha jól beláttam ama szebb életbe.
58. S ha kora véget nékem nem vetett
Voln' a halál, látván jó csillagod', tán
Sarkaltalak voln' tette' tégedet.

53. Jött ez. Brunetto előbb (48. s.) kérdezte: ki ez, a ki téged vezet? Dante kikerüli az egyenes feleletet s nem nevezi meg Virgilt. Valószínűleg azért, mert Brunetto nem nagy kedvelője volt Virgilnek. Tesoro-jában minden nevezetes író számtalanszor idéz, Virgilt alig egy párszor; s Tesoretto-jában is Ovidot választja vezetőjeül (lásd a Bevez. érték.), kit — talán buja verseiért — sokkal inkább kedvelt.

55. Csillagod' követve. Dante az Ikrek jegyében született; s régi hit szerint az e jegyben születettek, tudomány által nagy hírnévre tehetnek szert. A jóslat, melyet itt s alább (70—72 s.) mond Danténak Brunetto, természetesen a Dante önérzetét s a maga nagysága és hírneve iránti reményét fejezi ki.

1000000

61. De e gonosz, hálátlan nép, — hajdontán
Mely Fiesoléból szállt alá, s azolta
Sem adhatott még túl sziklás mivoltán —
64. Téged gyűlöl, erényednek miatta.
S méltán! hisz együtt a fanyar kökénynyel
Édes gyümölcsét füge nem hozhatja.
67. Már régi hír vak és zsugori névvel
Bélyegzi őket; irigyek s kevélyek;
Vigyázz, nehogy rád ragadjon e métely!
70. Oly nagy szerencse várja s dics személyed',
Hogy mind a két párt foga fájni fog rád,
De szájok ily derék fűhöz nem érhet.

62. Fiesoléból szállt alá. Florenczi hagyományok szerint Fiesole az első épített városa volt a világnak, vagy legalább Európának. Julius Caesar lerombolta; helyette s lakói számára a rómaiak új várost építettek, t. i. Florenczet, melyben fiesoléiak s rómaiak vegyest telepedtek le. Így a florenczi alj-nép vadságát (szikla-mivoltát) Fiesole őslakóitól, nemesi jellemét pedig a rómaiaktól örökölte. Attila ismét lerombolta Florenczet s helyre állította Fiesolet; amazt Nagy Károly építtette újra föl. De a hagyományos összetartozandóság emléke megmaradt, s Fiesoléból 1000 körül Kr. u. új telep jött Florenczbe, s az ottani lakossággal megint összekeveredett. Így Fiesole kétszer népesítette meg Florenczet, de a kétféle lakosság közt a viszály s elkülönzés még is fennmaradt. Azért különbözteti meg Brunetto oly élesen a fiesole-i barmok alomjától s trágýadombjától a tiszta római magvat.

71. Mind a két párt. A jóslat, közelre, betelt. Fehérek és feketék egyaránt kívánták Dantét magokénak. Hát még messzire! A nagy száműzött hamvait hányszor akarta visszanyerni magának a »hálátlan« Florencz! Hiába. Brunettó megmondá: »De szájok ily nemes fűhöz nem érhet.« (Dr. Angyal a szájok-at csőrűk-nek fordítja. Igaz, hogy becco első jelentése: csőr, madár orr. Csak-hogy a fű-evő baromnak, melyhez a fiesole-florenczieket Brunetto hasonlítja, nincs csőrük!).

73. E fiesoléi barmok hadd tiporják
Magok' alommá; a növényt, ha még
E trágya-dombon hajthatna is sarjat,
76. Ne érintsek, melyből sarjadzanék
A római, ki irmagül maradt ott,
Hol e gonoszság fészke rakaték!«
79. »Ha ég megadta voln', mit szűm ohajtott,
— Feleltem én — még földi testbe' volnál,
Téged halál még el nem ragadandott.
82. Mert még szivemben él, fájdalmason bár,
Atyai édes drága képed, melylyel
Az útra napról napra tanítottál,
85. A melyen ember örök-életet nyer;
S mily hála tölt ezért el, míg csak élek,
Illő most érthetővé tenni nyelvvel.
88. Mit ajkad élet-útamról beszélett,
Följegyzem azt, a másokéval, addig,
Míg, ki megérti, ama nőhöz érek.
91. De kijelentek most itt már egy annyit:
Hogy, csak ne bántson lelkisméretem,
Készen talál, hozzon a sors akarmit!
94. Ily foglalo nem is ujság nekem!
Forgassa hát csak kerekét Fortúna,
Akár paraszt kapáját, megvetem.«

89. A másokéval. Mások is jósoltak már neki, Brunettóhoz hasonlókát, mint Ciacco (VI. én. 73.) és Farinata (X. 81).

90. A ma nőhöz, t. i. Beatricéhez.

99. »Jól olvas —« Virgil irta: »Superanda omnis fortuna ferendo est« (Békétüréssel kell meggyőzni Szerencsét). Virgil azért dicséri Dantét, hogy a mit olvasott, meg is tartja.

97. Jó mesterem jobb kéz felé fordúla

Ránk vissza s így szólt, jól szemembe nézván:

»Jól olvas, ki mit olvas megtanúlja.«

100. De csak menék s beszélgeték azért én

Ser Brunettóval, és hogy a seregből

Kik leghiresb- s nagyobbak — tőle kérdelem.

103. A mire ő: »Jó tudni némelyekről,

A többiről jobb lesz, ha hallgatok;

Idő se voln' sorolni ennyiet föl,

106. De tudd meg azt, hogy mind ezek papok,

Hires tudósok, a világban mind egy

Rút bűn mocskával szennyezek magok'.

109. A gyász-csapatban Priscian emitt megy,

Meg Francesco d' Accorso, — s ott találja

(Ha van ily undokságra nézni kedved)

112. Azt is szemed, kit a szolgák szolgája

Az Arnotól a Bacchiglion'-ho' küldte,

Hol tagjait, miket rosszul használta,

106. Papok, tudósok... A középkorban ezek zárkózván el leginkább a társaságtól, különösen a nők társaságától, leghajlandóbbak lehettek a természet-ellenes vétekre.

109. Priscian a caesaréai (Cappadocia) hirneves grammatikus a VI. században Kr. u. Mivel semmi adat rá, hogy a szóban levő bűnt gyakorolta volna (Dantenak pedig nem lehettek róla különös értesülései, mint kortársairól), el kell fogadnunk Dante Péter s utána a többi magyarázók nézeteit, hogy Dante e nevet csak képviselőül választotta az ifjúság tanítói közül, mely osztályból válik a legtöbb zsodomikus.

110. Francesco d' Accorso. Szintén hires tanár, Bolognában a XIII. század végén (apja hires jogász). Erről már lehettek Danténak közelebbi értesülései; s az Imolai Benvenuto szerint, a bolognai főiskolán e bűn még a XIV. század közepén is mutatkozott.

112. Kit a szolgák szolgája (t. i. a pápa. A pápák e címet

115. Letette. Szólanék még többekről; de
 Időm siettet, többre már nem érek;
 A homokon új füst kél, tömörülve,
 118. S új nép jő, — együtt lennem tiltva vélek.
 Csak K i n c s-emet ajánlom utoljára,
 A melyben él nevem még, mást se kérek.«
 121. S megfordult és szaladt, azok módjára,
 Kik Veronában a mezőn futamnak
 A zöld posztóért; s látszék, tova járva,
 124. Mint a ki győz, nem a ki vesz, olyannak.

Nagy Gergely óta viselik). Az pedig, kit a pápa (VIII. Bonifác) az Arnótól a Bacchiglionéhoz küldé, Andrea de' Mozzi, előbb florenczi (az Arno partján) — utóbb vicenzai (a Bacchiglione partján) püspök, ez utóbbi helyre VIII. Bonifác által helyezve át. Az áthelyezés okáról különbözők a nézetek. De annál inkább érdekelhet az, hogy Boccaccio szerint a szöveg azon helyét (rosszúl használt tagjai, az eredetiben »mal protesi nervi«) köszvénytől összehúzott tagoknak kellene érteni; mit azonban, Philaetes-szel, sem tárgyi, sem nyelvi tekintetből nem fogadhatunk el.

119. K i n c s e m e t, Il Tesoro, Brunetto nagy munkája. Lásd a Bev. értéket.
 122. V e r o n á b a n — z ö l d p o s z t ó é r t. Veronában akkoriban szokásos verseny-játék, melynek díja zöld posztó volt. A kép annál találób, mert a zöld posztó díjáért versenyzők is meztelenül futottak.

TIZENHATODIK ÉNEK.

— Hetedik kör, harmadik alkör: erőszaktevők a természet ellen;
Zsodomikusok (folytatás). — Guido Guerra; Tegghiajo Aldobrandi;
Rusticucci Jakab. Borsiere Vilmos. — A folyam zuhataga. —
Geryon. —

Már ott valánk, a hol a vizomlás a
 Más körbe esve, úgy hallszék dőreje
 Mint méhkaptárban méhek zummogása.

4. S im három árny futvást kivált egyszerre
 Egyik csapatból, mely kinlódva járt ott
 Az izzó tüzesőtől csapva-verve.

7. Felénk szaladtak s mindenik kiáltott:
 »Megállj, te, ki ruhád után itélve
 Romlott hazánkban láttál napvilágot!«

10. Jaj, mennyi régi s új seb szörnyű sérve
 Látszék a láng-esőtől sütvé rájuk,
 Szivem megsajdul most is ez emlékre!

2. Más körbe. A nyolczadikba, melynek szélén állanak.

8. Ruhád után itélve. A florencziek választékosabban öltöz-
ködtek, mint a többi olasz városok lakói. Felső ruhájok a római
tógához hasonlított. Azon az arczképen, melyet Danteről Giotto
hagyott hátra (s mely a költő valamennyi arczképének a forrása)
megláthatjuk e talárszerű öltözéket.

13. Vezéremet megállítá sirámjok
S felém fordúlva monda : »Várj, míg jönek.
Mert úgy illik, hogy légy szives hozzájuk.
16. S ha nyilai a szörnyü tűz-esőnek
Nem égetnének úgy : azt mondanám,
Sietned is kén' megelőzni őket.«
19. A mint megálltunk, újra hallhatám
A régi dalt — s a mint hozzánk elérték,
Kézfogva úgy forogtak, karikán.
22. Mint meztelen s kent testü sühedérek
Előnyük' és gyöngéik' kémlelik
Még mielőtt csapást egymásra mérnek,
25. Úgy fordítá forogva mindenik
Arczát felém, ellenkező irányba
Sietve lábok és nyakok nekik.
28. »Hajh, bár e helynek nyomorúlt siványa
Kérlelmeinkkel megvetettek ké tesz,
— Kezdé egyik — s bus arczunk undoksága :
31. Hirünk rábirni téged tán elég lesz
Megmondanod : ki vagy, ki élve s épen
Jutál ez alvilági bús vidékhez.

15. Ugy illik. Virgil tudja, hogy előkelő férfiak, s azért inti Dantét udvariasságra irántok.
20. A régi dalt: Folytonos jajveszéklésöket, mely a pokol előbbi köreiben hallottak ismétlése gyanánt tűnt föl Danténak.
21. Kézfogva — karikán. Hárman összefogózva, kis kört képeztek magokból s úgy forogtak, folyvást előre haladva. A 25—28. s. szerint aztán, arczukat mindig Dante felé fordítva s forgásukban meg nem állva, nyakuk ellenkező irányban haladt lábaikkal.
30. Kezdé egyik. A 44. versben megnevezi magát, miután két társát már előbb bemutatta.

34. Ez itt, a kinek sarkát tiprom épen

Bár meztelen s lenyúzva most — nagyobb volt

Rangjára, mintse hinnéd, életében.

37. A jó Gualdrada unokája, gondold!

Nevére Guido Guerra, a ki karddal,

Mig élt, sokat tön s szava jól megfontolt.

35. Lenyúzva most; az övét, sőt bőrét is, a tűzeső leperzselte.

37—39. E Guido Guerra (mint a Bevez. értekezésben is említve volt) régi s igen előkelő családból származott. A »jó Gualdrada«, kit a költő itt e főúr nagyanyjául említ, a női erény egy vonása által tette magát nevezetessé — legalább a mondában, mivel a tény történelmileg nem igazolható. Valdrada, mondja a rege — Bellincione Berti előkelő florencezi polgár leánya volt, s szépsége által föl-
tűnt IV. Otto császárnak is, midőn az Florenczet meglátogatva, a város hölgyei nála tisztelegtek. A császár kifejezván tetszését a lány feltűnő szépsége fölött, annak apja egy csókot ajánlt lánya részéről a császárnak. Mit Valdrada meghallván, azt mondta volna: »Férfi engem meg nem csókol, ha csak nem férjem«. E szüzsies vonakodás annyira megtetszett a császár kíséretében levő Guido Guerra grófnak, hogy a lányt a császár tanácsára azonnal megkérte s nőül is vette. — E szép mondára Philaetes azt jegyzi meg: »Kár hogy nem lehet igaz, mivel Valdradát egy 1207-beli okmány már a Guido gróf nejeül említi, holott IV. Otto császár csak 1209-ben járt Olaszországban«. — A szövegben említett Guido Guerra gróf, az előbbinek unokája, heves guelf volt, holott apja s nagyapja úgy látszik a császári párthoz tartoztak. Ő üzte ki, a guelfek élén, 1255-ben, Arezzóból a ghibellíneket. Az arbiai csata után — melyet maga részéről ellenzett a tanácsban — kénytelen volt ő is menekülni Florenczből s Romagnában a kiűzött guelfek élére állt. A beneventi csatában is ő vezette ezeket, Anjoui Károly alatt, és nagyon kitüntette magát. Ezért mondj aróla barátja, hogy éltében sokat tett karddal s jól megfontolt tanácscsal. Arról a bünről, mely miatt Dante őt épen e körbe helyezi, semmi más irott adat nem szól.

40. Emez pedig ki itt mellettem nyargal,
Tegghiajo Aldobrandi, ki a földön
Meghallgatást érdemlett voln' bizonynal ;
43. S én, ki velök egy kereszten vergődöm :
Rusticucci Jakab valék ; kinomba'
Nem vádlok mást, egyenkivül : rossz nőmön. «
46. Ha védve lettem voln' a tüztől : nyomba'
Siettem voln' közéjük én azonnal,
S hiszem hogy védöm sem tiltotta volna.
49. De mert megégtem s sülttem voln' bizonynal :
Készségemet, mindhármok' átölelnem,
A félelem legyőzte az iszonyyal.
52. Mondám tehát : »Nem megvetés fog el, nem,
Sőt oly meleg részvét irányotokba',
Hogy el se múlik egyhamarra bennem,
55. Mihelyt vezérem oly igéket monda,
Mikből megértém, hogy ilyféle népek
Minők ti vagytok, jönnek im nyomomba.

41. Tegghiajo Aldobrandi, kiről Dante már fentebb (VI. 7-9.) kérdezősködött volt Ciacco-tól, az Adimariak családjából származott előkelő főúr ; szintén guelf, s ő is, mint az előbbi, ellenezte a florencziek ama hadjáratát Siena ellen, melynek az Arbia melletti (montaperti-i) szerencsétlen ütközet lón a következése ; mely, ha Farinata degli Uberti közbe nem lép, Florencz végromlását idézte volna elő. Ezért mondja róla barátja : bár meghallgatták volna tanácsát a földön ! — Bünéről ennek sincs emlékezet az irott emlékekben.

44. Rusticucci Jakab, a szőlő, alsóbb rendű, plebejusi családból származott, de gazdag s befolyásos florenczi, kinek igen rossz, indulatos neje volt ; kénytelen lévén elválni tőle, a miatt esett a bünbe, mely őt a pokol e körébe hozta.

58. Hazátokból való vagyok s tiétek.

Nagy nevetek' s tetteitek' hallva otthon
Mindig örültem s hűn őrzém emléktek'.

61. Öröm helyett édes gyümölcs, ez úton

Mit megtalálnom ígért hű vezérem,
De a központba kell előbb lejutnom.«

64. »Ha akarod, hogy még sokáig éljen

E testbe' lelked, — amaz így beszéle —
S hogy hirneved túl sirodon is fényljen :

67. Szólj: hősiség s erény, mint hajdan, él-e

Még városunkban, vagy örökre eltűnt
S hazánk jó híre végkép oda véle ?

70. Mert Borsiere Vilmos, a ki köztünk

Nem rég gyötrődik s ott megy — nézd csak azt ott! —
Annyit beszélt, hogy sirni alig győztünk !«

73. — »Új jövevény nép, hozva könnyű hasznot,

Oly gögöt és oly megzabálást szüle
Benned, Florencz, hogy magad is panaszlod !«

63. Lejutnom. Az eredetiben használt szót: tomi (tomare) tekintve, tulajdonkép le buk nom szóval kellett volna fordítanom. De mivel a költő csak azt akarja kifejezni, hogy »át kell mennem a pokol legalsó körén is« — s oda valóban nem is bu k i k le, jobbnak láttam, a rim mindegy levén, az enyhébb szót használni.

64. »Ha akarod« — Így az eredetiben. Dr. Angyal nem feltételül, hanem óhajtsásképp adja e szókat a Rusticucci szájába.

70. Borsiere Vilmos. Előkelő, mivel, világlátott lovag volt. Elmésségéről s egyszersmind nemes gondolkozásáról érdekes adomát beszél Boccaccio a Decamerone-ban (I. 8.)

73. Dante itt a gyorsan gazdagodó s önhitt és szerencséjökben »megzabált« kalmár-népnek tulajdonítja Florencz romlását, melyet (a 75. s. szerint) maga a város is belátott és sirat már. — Beszélgető társai

76. Ekép kiálték, haragra hevülve. —
 S ők hárman, eddig válaszmra várva,
 Bámulva álltak, elképedve tüle.
79. »Ha máskor is, — kiálta mind a hárma —
 Ily olcsón menekülsz a kérdezőktől:
 Boldog lehetsz, belsődöt így kítárva.
82. Azért, ha majd kiérsz e gyászmezőkből
 S rád sütnék a szép csillagoknak fényi,
 S dicsekszel: ott valék, onnan jövök föl:
85. Oh ne mulaszd el ott rólunk beszélni!
 S kört bontva, futni kezdtek oly sebessen,
 Gyors lábaik' szárnynak lehetne vélni.«
88. Én nem hiszem, hogy egy Amen-t lehessen
 Kimondani — mikor mindhármá eltűnt
 S indulni nem késett jó mesterem sem.
91. Követtem én; néhány lépésre mentünk
 S olyan közel hangzott a viz-moraj már,
 Hogy alig hallók a mit beszélgettünk.
94. Mint a folyó, — mely a Veso hegy alján
 Keletre első futását irányba',
 Mert ott eredt az Appeninek alján

szerint fején kellett találania a szöget. (79—81. s.) Valóban Florencz romlása: a régi főrangnak, s a gazdagodás által fölkapott »új emberek« párt-torzszalkodására vihető vissza a Dante idejében.

86. S kört bontva. Elbocsátva egymás kezét, egyenként futottak el.
94. Mint a folyó. Dante itt a Phlegeton zuhatagát a Montone folyóéval hasonlítja össze, a Badia di San Benedetto zárda mellett. E folyó, mely az Appeninekben eredők közt az első, melynek s a j á t i r á n y a van, azaz nema Po mellékfolyója, hanem egyenesen a tengerbe szakad. Először, míg a romagnai síkságra le nem ér, Aquacheta nevet visel (most ugyan már csak egyik mellékfolyóját hívják így), de e nevét aztán elhagyja s Montone nevet vesz föl. A vizesés (mely

97. S először Aquacheta, miglen ágya
 Nem ért le még a mély fenékü völgybe,
 De Forlinál már e nevét lehányja —
100. S szent Benedeknek házánál, üvöltve
 Zuhan a mélybe a meredek Alpról,
 — Hol menedék még ezreknek lehetne — :
103. Ép ugy, alá zuhogva sziklapartról,
 Harsogni hallók a vad árt, hogy nékem
 Fájt már fülem a szörnyü hangzavartól.
106. — Magam körül kötöttem hevenyében
 Egy kötelet, még ott fönn, melylyel ép
 A tarka párduczot megfoghatni véltem.
109. Leoldva most magamról azt, mikép
 Parancsolá a mester, néki adtam,
 Belőle miután csomót köték.
112. Ő, jobb felé mintegy félfordulatban,
 A part szélétől kissé hátra-lépve,
 A mélybe dobta a kötél legottan.
115. »Valami újnak kell itt menni végbe,
 — Mondám magamban — mikor mesterem, ni,
 Mily furesa kaecshintással vezeté be !«

ma szintén sokkal kisebb mérvű, mint a Dante korában lehetett) még az Aquachetán van, a Sz. Bencze kolostora mellett, mely ropant épület, alkalmas lenne több ezer ember befogadására, de a Dante idejében alig néhány szerzetes volt benne. E zárda az előbb (37—39. s. jegyzetében) említett Guidi grófok védurasága alatt állt, s mondják, Dante időzött is benne, mint a Guido Dovadola gróf vendége. Vendégszeretetét e szép leirással hálálja meg.

106. M a g a m k ö r ü l. Az övről s allegorikai jelentéséről lásd a Bev. Érték.
112. M i n t e g y f é l f o r d u l a t b a n, mint a ki dobni akar.

118. Oh milyen óvatosnak kéne lenni
 Olyakkal, kik nem látják csak a tettet,
 De titeket is szív s agy gerjedelmi!
121. Így szóla hozzám: »Mindjárt ide-fentebb
 Lesz, a mit várok és mindjárt meglátod
 S megismered, elméd a min töprengett.«
124. Hazugsághoz hasonló igazságot,
 Ha csak lehet, hallgasson el az ember,
 Máskép ártatlan von magára gáncsot.
127. De én itt nem hallgathatok, s hitemmel
 Pecsétlem, olvasó, komédiámra,
 S máskép ne nézzék soha kegyes szemmel —
130. Hogy ott a vastag, zavaros légárba'
 Oly szörnyet láték úszni, emelkedve,
 Hogy megrendülne a szívek legbátra —

118. Oh milyen óvatosnak. Dante ismét azon kapja magát rajta, hogy valami helytelent gondolt, s Virgil (ki nem csak a tettekbe, hanem a szívbe és gondolatba is belát) a ki sem mondott gondolatot kitalálta s most feddést várhat tőle.

124. Hazugsághoz hasonló... Rendkívülit s hihetlent akarván mondani, kétkedik, ha mondja-e, nem vonja-e (bár igazat mond) a hazugság vádját magára. Jegyezzük meg, hogy Dante, elbeszélése igazságát hittel pecsételi. De mire esküszik: komédiájára! — mely maga is csak költemény. Esküjét azért nem kell oly komolyan vennünk, mint egy későbbit (XXVIII. 112. s köv.) melyről a maga helyén szólunk.

131. Oly szörnyet (az eredetiben: alakot). Ez a mindjárt megjelenendő Geryon (l. a Bevez. Értek.)

133. Mint ha ki olykor tenger-mélyre ment le,
Ha horgonya sziklán — min fönnakadt,
Nyújtózik fölfelé, ha azt fölszedte,

136. S nehezen húzz' a zsibbadt lábakat . . .

133. M i n t h a k i. Szemléletes kép. A nehézkes Geryon úgy emelkedett, úszva, föl a zavaros légben, mint az oly hajós, ki sziklán vagy min fönnakadt horgonyát kiszabadítani a tenger mélyére szállt le, s dolga végeztén most, lábait fáradtan húzva, bukkan föl ismét.

TIZENHETEDIK ÉNEK.

— Hetedik kör, harmadik alkör: erőszaktevők a művészet ellen: uzsorások. — Geryon. — Scrovigno. Buianonte. Leszállás a nyolczadik körbe. —

- »A hegyes farkú fenevadat ládd ott,
Bércznél magasb, s gyöz falon, fegyveren,
És büzzel tölti az egész világot.«
4. Így kezdé hozzám szólni mesterem.
S intett neki, jöjön kijebb a partra,
Hol lábaink álltak márvány-teren.
7. S a csalfaság e képe, rút alakra,
Mintegy derékig, fej- s mellel, kilépe,
De lenn maradva húzódott a farka.
10. Mint igaz ember arcza volt a képe,
Olyan szelid volt külső látszatára,
De sárkány-kigyó alsó termetébe’.
13. Válláig szőrös volt két karja szára;
Hátát s a mellét s oldalát pikelykék
Födék be tarkán, karikák módjára.

1. A hegyes farkú fenevadat. Lásd a Bev. értéket. Geryonról.

16. Színét török s tatár posztón se festék
Tarkábbra, fölvető s verő fonálnak,
Hálót Arachne sem szőtt különbet még —
19. S mint esolnakok a partnál gyakran állnak
A vízbe félig, félig szárazon már,
Vagy mint iszákos németek honának
22. Partján a hód, prédára lesve hogy' vár:
Úgy állt ez undok fenevad, a szikla-
Párkányra támaszkodva, a porondnál.
25. Az ürben farka szabadon kavilyga;
De mint fulánkja mérges skorpiónak,
Hegyezve végén a két águ villa.
28. Most szólt vezérem: »Itt fordítani jónak
Látnám utunkat kissé arra, hol
Terpeszkedik e rút ágaskodó vad.«

17. Fölvető s verő fonál: az eredetiben is sommette e soprapolte. A takácsok a szövőszéken hosszába tett fonalat fölvetőnek, a rá keresztbe helyezettet, melyet rávernek a nyüsttel, leverőnek nevezik. Dr. Angyalnál »alapszint festenek a szövetre«. (?)

18. Arachne: a lydiai híres szövőné, a kit Minerva pókká változtatott.

21. Iszákos németek: már Tacitus, Germaniájában, torkosoknak írja le a németeket »kik csak alunni s enni szeretnek«; a közép korban a német zsoldosok még nagyobb ivók voltak; s ma is közmondás a francziáknál: boire comme un allemand.

22. A hód: állitják, teste felső részével a patakból kikapaszkodik a partra, farkát pedig a vízbe lógatja; a halak rákapaszkodnak s akkor hirtelen megfordul s elkapja. Mi igaz e természetrajzi meséből, nem tudom; de hogy a Geryon állására a kép remekül talál, bizonyos.

24. Párkányra — porondnál a sokszor említett izzó fővényt a kőpárkány köríti, erre könyökölt ki Geryon.

31. S kilépve jobbr' a bérezpárkány alól,
Egész a szélen tiz lépést haladtunk,
Lángot s porondot kikerülve jól.
34. S a mint a szörnyeteghez eljutottunk :
Még több bűnöst láték ott egy csapatban,
A fővenyen lenn ülni, ép alattunk.
37. Most mesterem : »Hogy annál biztosabban
Megtudd e kör s lakóinak mivoltát,
— Szólt — lépj közelb s tekintsd meg pontosabban.
40. Csak ne soká nyújtsd ott beszéded folytát.
Mig visszatérsz, én itt evvel beszélek,
Hogy kölesönözze izmos válla boltját.«
43. Igy én, e hetedik kör legszélének
Párkánya mentén egyedül haladtam,
Nézvén a gyásznépet, kik lenn ülének.
46. Düledt szemük a kintől majd kipattan,
S testök' kezökkel majd itt majd ott védve,
Forró homok- s lángoktól eltikkadtan.
49. Igy tesznek a kutyák is, nyár idétte,
Kapkodva szájjal, lábbal, mit tehetnek,
Ha csípi bolha, bögöly, légy egyvégbbe.
33. K i k e r ü l v e j ó l. A kőpárkány keskeny s vigyázva kell haladni rajta, hogy a közvetlen mellette levő izzó porondot s ráhulló lángesőt kikerüljék.
37. H o g y a n n á l b i z t o s a b b a n. Virgil már előbb (XIV. 23.) említette, hogy ez alkörben némelyek fekszenek, némelyek ülnek, némelyek futnak. A fekvők voltak isten-káromlók ; a futók a zsoldomikusok ; most itt vannak az ülők : az uzsorások.

52. S a mint e kinzó lángtól elepedtek
 Hol egyikét, hol másikat vizsgáltam:
 Egyet sem ismerék; csak az lepett meg:
55. Hogy táská lógott mindenik nyakában,
 Külön-külön szín- s czimmerrel jelölve,
 S rajt' szemöket mintegy legelni láttam.
58. Hogy oda léptem, még jobban közelbe:
 Egy sárga táskán kék színű oroszlány
 Alakját láttam, a fejét emelve.
61. S szemem' soraikon tovább hordozván:
 Egy másik vérpiros zacskón, fehér
 Vajnál fehérebb lúd fordúla hozzám.
64. S egy harmadik, fehér táskán kövér
 Nagy kék emsével, hozzám mogorván szól:
 »Hogy' van, hogy útag e gödörbe tér?
54. Egyet sem ismerék. Talán azt akarja kifejezni ezzel, hogy soha sem volt dolga uzsorásokkal, annál inkább maga tisztán tartotta magát az uzsorától s a pénzvágý minden bűnétől.
55. A táská: a pénz és kapzsiság jelvénye. Hogy szemeiket folyvást rajta legeltetik, ennek (a kapzsiságnak) még erősb kifejezése.
56. Külön-külön szín- s czimmerrel. Főrangú családok, majdnem hagyományosan üzték az uzsoráskodást. Azért Dante nem is egyéneket, hanem egész családokat akar megbélyegezni színeik s czimereik fölemlítése által.
59. Sárga alapon kék oroszlán: a Gianfigliuzzi (floren-
 czi) tekintélyes guelf család czimere.
61. Piros alapon fehér lúd: az Obbriacchi, szintén floren-
 czi, nemes ghibellin család czimere. Dante a bűnösök megbélyegzésé-
 ben nem ismer pártkülönbséget.
64. Fehér alapon nagy kék disznó: a páduai Scrovigni
 család czimere. Mint a megszólaló maga mondja, egyedül van
 itt Paduából, a sok florenczi közt. De szomszédja Vitaliano del
 Dente, paduai gazdag nemes is ide fog kerülni (1300-ban még
 életben volt.)

67. Eredj tovább — de mert még élni látszol,
Tudd meg, hogy szomszédom' Vitaliánt itt
Lelnéd ha útađ erre hozna másszor.
70. Magam vagyok csak Páduából ám, mind
Florencei közt, kik : »Jó a fő-lovag!
— Ezt orditozták a fülembé váltig —
73. S táskáján három bakot mutogat!«
Itt félrehúzta száját, nyelvet öltvén,
Mint barmok, hogyha nyalják orrokat.
76. De félve már, nehogy bosszantsam őt én,
Késtemmel, a ki csak sietni készte,
Ott hagytam e bús népet, kinja gödrén.
79. S vezéremet, ki már nyakát tetézte
A szörnnyetegnek, ott lelém fenn ülve;
S így szólt nekem : »Most légy erős s merész te!
82. Ezentúl ily lépcsőn ereszkedünk le!
Előmbé ülj, hadd üljek közepett én,
Nehogy farkával valahogy megütne.«

71—73. A főlova g, kinek három bak a czimere: Ser Giovanni Buiamonte, szintén florencei nemes, a pénz-lovagok feje. Az eredetiben *tre becchi*; *becco* bakkecskét is, madár-csört is jelent. A legjobb magyarázók azonban három bakot mondanak a Buiamonte-k czimereül, így a florencei névtelen, Dante Péter s mások.

76. Nehogy bosszantsam őt, t. i. Virgilt, ki megmondta (40. s.) hogy csak röviden végezzem.

82. Ezentúl ily lépcsőn. A pokol, feneke felé már oly meredek, hogy lábon nem lehet lemenni. Virgil itt a későbbire is czéloz, mikor a XXXI. énekben Antéus az óriás szállítja át; a XXXIV-ben pedig a föld középpontjába beszorult Luczifer testén, szőrébe kapaszkodva, kell mászniok.

85. S mint a kinek, váltó láz közeledtén,
Már körme kékül s minden teste reszket,
Hüs árnyak már láttára is remegvén :
88. Ugy érzém magam én is, hallva eztet ;
De hős ur bátorrá tesz gyáva szolgát,
Fenyegetése úgy reám ijesztett,
91. Befészkelődtem a nyeregbe jól hát ;
Akarva szólni — szó nem jött azonban
Mint akarám — »Csak kérlek, jól karolj át!«
94. De ő, ki máskor is, ily nagy bajomban
Segíte már, — most is körülölelve
Fentarta jól, mihelyt mellette voltam,
97. És monda : »Geryon, mozdulj egyszerre,
S széles körökben, lassan szállj az aljba,
Gondolj, melyet viszesz, az új teherre.«
100. Mint csolnak egyre hátrál s távolabbra
Mozdúl a révtől — úgy mozdult ez épen ;
S mikor magát érzé egész szabadba' :
103. Fordítja farkát mellének helyében,
És csavarogva véle mint ángolna,
Úszony-kezével eviczkelt a légben.
106. Nagyobb ijedtség nem hiszem lett volna
Mikor Phaéton a gyeplőt elejté
S meggyúlt az ég, a mint még látható ma, —

87. Hüs árnyak : a fázónak a hüs árnyak pusztá meglátása is növeli reszketését.

89. De hős úr. Az úr hősisége elragad a gyáva szolgára is. A Virgil fenyegetése úgy ráijesztett Dantéra, hogy szégyellettében neki bátorodott.

98. Széles körökben, lassan... Nehogy elszédüljenek, ha egyenesen s gyorsan csapna le.

109. Vagy nyomorúlt Ikár, hogy szárny-szegetté
— Érzé — viassza olvadtán mint válik,
S kiált az apja: jaj, rossz útra mentél!:
112. Mint az enyém volt, mikor szemhatárig
Mindenfelé csak pusztá léget láttam
S semmit se mást, csak azt a szörnyet váltig.
115. Az lassan lassan szállldogált, szálltában
Kerengve, lejebb, lejebb — s csak szelet
Érzék alúlról s szembe fúvalltában.
118. S jobbról a szörnyű örvény, mely felett
Lebegve szálltunk, rémesen morajlék —
S lenézni: arra hajtám fejemet.
121. De most csak annál jobban borzadtam még —
S remegve bújtam s félve kapaszkodtam,
Mert lángokat láték s jajszókat hallék.
124. Most észrevettem, mit előbb nem, ottan:
Hogy szállva szállunk új kinok közé le,
Mik ott vigyorgnak ránk minden sarokban.
107. Phaeton mondája ismeretes. Az ég meggyűlván a nap szeke-
rétől, perzselődése ma is meglátszik a tej-úton: tartja a mytholo-
giai kozmogónia.
109. Ikár. Ikarus mondája ismeretes. Dante azt hiszi, ezek (Phaeton
s Ikár) sem ijedhettek meg jobban, mikor az történt velök,
mint ő itt.
117. Alulról s szembe; a lég nyomását, szélként, érzé alulról,
a mint lefelé — s szembe, a mint kerengve, kovályogva szállottak.
125. Új kinok közé, a melyek t. i. a pokol alsóbb, nyolczadik
körében vannak.

127. Sólýom gyanánt, mely jó soká reptébe'
Csali-madárt sem, igazit se' látva,
Solymárja rákiált: »jaj, hűllsz a mélybe« —
130. Kedvetlenül, hol oly vig volt kiszállva,
Kerengve száll, urától félre távol,
Magát bosszúsan s csalfán földre vágva :
133. Ugy szállt, s tett minket Geryon le, lábtól,
Egy durva szikla mellett — s mihelyest
Eltávolíthatott minket magától :
136. Eltünt, mint a kilőtt nyíl, egyenest.

127. Sólýom gyanánt. Geryont hasonlítja a sólyomhoz. E hely (127—132.) megértésére a sólyommal vadászás középkori módját kell ismernünk. Először csali-madárral (mely toll-lapda módjára, két összekötött madárszárnyból készült) tanították be, s kapatták rá a sólymot. A csali-madarat fölhajították előtte, s ha elkapta és a solymárnak vitte, ez jutalmul jó falatot adott neki. Később mikor már igazi madárra vadásztak vele, ha a solymár, vissza akarta hívni a sólymot, a csali-madárral hította vissza. Dante a fentebbi helyen egy képzeleti vadász-jelenetet rajzol. A sólyom már jó soká fenn röpköd a légben, de sem igazi madarat nem lát melyet elkapjon; sem a vadász csali-madarát, melylyel az őt visszahívna. És kedvetlenedik, annál inkább minél vigabban szállt volt fel előbb. De bosszuságában nem csap le egyenesen (mivel prédája nincs), csak kóvályog, kereng lefelé, míg a solymár rákiált: »jaj, hisz esel!« — de nem a solymárhoz tér vissza, hanem tőle félre távol, bosszusan s csalfán vágja magát a földre. (Dr. Angyal úgy látszik, nem értette meg a képet, mert azt mondta, hogy a sólyom előbb lassan leszáll, aztán rögtön újra felszáll, s »bosszús epés urától« messze ül le. A bosszús és epés jelzőket, nyelvtanilag lehet ugyan, az eredetiben használt szórend szerint, a solymárra is érteni; de lehet a sólyomra is; és minden jobb magyarázó s fordító így érti. A Geryonhoz való hasonlatnak is csak így van értelme.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

A c s a l ó k.

(XVIII—XXX. ének.)

A tizenhetedik ének végével épen közepére jutottunk a harmincznégy énekre terjedő P o k o l-nak.

Az eddig tárgyalt első felében a költeménynek, a bűnök két főcsoportjával, a mértékletlenségből eredő és az erőszak jellegével bíró bűnökkel találkoztunk, a melyek a pokol két első körét töltötték be; a hátralevő fele-részre csak a harmadik főcsoport s a pokolnak csak két legalsó köre maradt. De, mint már az előbbi fejezet bevezetésében is mondtuk, ez aránytalanság csak látszólagos. Az első kör, mely még nem tulajdonképi pokol, két alkörre oszlott; a második, harmadik, negyedik, ötödik és hatodik kör, alkörökre oszlás nélkül a szenvedélyeik rabjait s azok büntetéseit foglalta magában; a hetedik kör, három alkörrel az erőszakoskodókat; s így tulajdonkép tíz osztályával a gyötrötteknek találkoztunk. Ámde a nyolczadik kör, melybe most lépünk, maga tíz alkört foglal magában, a csalók tíz neme szerint; s az utolsó kilenczedik kör, a pokol feneke, még négy rekeszre oszlik, az árulók négy fajtája szerint: a

költemény hátralevő fele tehát tizennégy különböző okát és nemét zárja magában a büntetéseknek. Így ez a második fél még tartalmasabb az elsőnél; az egyensúlyt az állítja helyre, hogy ott az egész költemény nyitánya két s a pokol pitvara szintén két éneket foglalt el.

A nyolczadik kör, melybe most lépünk: a csalóké; és pedig a csalás azon egyszerűbb s aránylag kevesebb súlyos neméé, mely általában bárki irányában követtetik el, — megkülönböztetve tőle a csalás azon legsúlyosb nemét, mikor az ember azt csalja meg, a ki benne bízott, s a ki annál fogva résen sem állt, hogy a csalótól óvakodjék.

Most még a csalók amaz egyszerűbb s általánosabb fajával van dolgunk; s ezek mind a pokol nyolczadik körébe vannak szorítva; de ez egy kör tíz alkörre oszlik, a csalás tíz faja szerint.

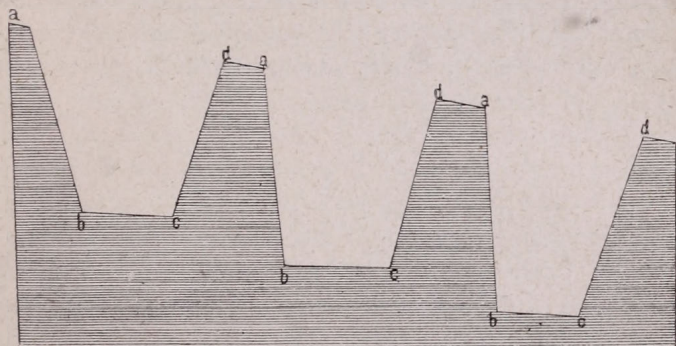
Az első alkörben vannak a csábitók;
a másodikban a hizelgők;
a harmadikban a szentség-kufárok (simonikusok);
a negyedikben a jóslók és kuruzslók;
az ötödikben a vesztegetők s hivatalokkal kereskedők;
a hatodikban a képmutatók, álszenteskedők;
a hetedikben az alattomos tolvajok, s első sorban a szent helyek kirablói;
a nyolczadikban a rossz tanácsadók;
a kilenczedikben a konkolyhintők és botrány-szerzők; végre
a tizedikben a hamisítók.

Dante e nyolczadik kört saját névvel nevezi: Malebolge, s az egyes alköröket bolgiá-knak. Bolgia zacskót,

tömlőt, utazó iszákot jelent. Az elnevezés értelme tehát gonosz tömlők, vagy bűn-tömlők. Én e szóval fordítottam. Dr. Angyal, miután egyideig töprengett, ne nevezze-e Vészgaratnak? — végre bolygá-knak nevezi az egyes alköröket, hangutánzással inkább mint a szó értelmére figyelve, ámbár van valami bolygás-szerű is a fogalomban, de az nem lényeges benne. Az egészet ehhez képest Vész-bolygás-nak fordítja, a szövegben levő s képzővel a magyar helynév-képzést akarva utánozni (pl. Almás, Bodzás stb.) A név fordításával az idegen fordítók is megvannak akadva. A francziák tulajdonnévnek veszik s megtartják az eredetiből a Malebolge kifejezést, csak magyarázatul teszik hozzá, mint Ratisbonne, Artaud de Montor: »fausses maudites« (átkozott árkok.) E példát követi a német fordítók egy része is; Philaetes Uebelbulgen szót használ; némelyek Uebelsäcke, Teufelssäcke kifejezésekkel élnek. Nem akarom hosszabban indokolni, miért neveztem Bűn-tömlők-nek; az eredeti szó értelméhez így véltem legközelebb járhatni.

A pokol tölcésére itt e nyolczadik körben természetesen sokkal szűkebbre szorúl a felsőbbekhez mérve; s látni fogjuk, hogy a költő itt már szabatos méreteket kezd adni. E nyolczadik kör tíz alköre nagyjában egy színvonalon áll; de csak nagyjában; fenekeik — egymáshoz képest — hovatovább, ha keveset is, de lejtének s mindenik következőé valamivel alább van, mint a megelőzőé. Ez pedig az által van érzékitve, hogy a mint egyik alkörből, vagy tömlőből a másikba átmásznak, a tömlőket egymástól elválasztó árokfalak vagy gátak fölhágó oldala rövidebb, mint túl a leereszkedő oldal, tehát mélyebbre mennek, mint a honnan jöttek. A gátak ormói is mind alacsonyabb-alacsonyabb

színvonalúak, épen ezen constructio által. Kénytelenek vagyunk egy igen egyszerű vonalrajzhoz folyamodni, hogy ezt egészen szemlélhetővé tegyük. Ime három egymással szomszédos bűn-tömlő átmetszete.

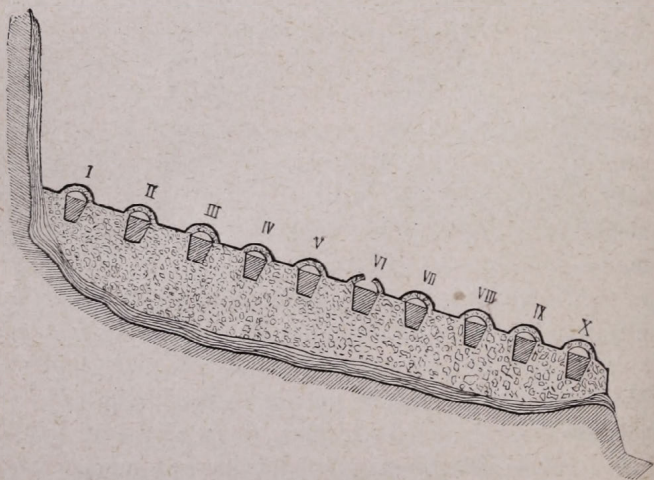

Az árnyalt helyek a pokol-fal kőszikláját, a tiszták az egyes tömlők, vagy árkok belüregét jelölik; ab mindenik tömlő leereszkedő, cd annak felhágó fala, a tömlőket elválasztó gátak oldalain; ab mindig hosszabb mint cd ; bc az árok fenéke, ad annak a nyílása, da az elválasztó gát éle vagy ormója; ez ormó maga is lejtős kissé; s minden következő ormó alantabb színvonalon áll a megelőzőnél.

Magok e tömlők, tulajdonképen árkok, körben futnak, a pokoltölcsér falán köröskörül. Közös középpontjuk van, minél fogva az első tömlő a legnagyobb, a tizedik a legkisebb kört alkotja, szélességök azonban (körülbőlül) egyenlő.

Végre az árkok, helyen-helyen át vannak hidalva, gátról gátra, hogy az átmenetet, az árok mélyébe leszállás nélkül, lehetővé tegyék. E hidak szikla-ivei a -tól d -ig boltozódznak; de a hatodik e hidak közül, a mely t. i. az ötödik

bolgiából a hatodikba vezetne át, szét van rombolva s beomolva. Az egész Malebolge alatt a pokolfolyam zuhog el; mert a Phlegeton, a mint láttuk, a hetedik körből a nyolczadikba zúgott le; itt azonban sehöl se bukkan föl, csak majd a legalsó körben jelenik meg ismét, mint jéggé fagyott Cocytus. E szerint a tíz büntömlő átmetszete (Philaletes rajza szerint) a következő képet mutatja.

Tíz ilyen árokban, melyeket a költő büntömlőknek nevez, gyötrődik a csalók tíz különböző faja, természetesen mind különne mü s vétkek természetének képlegesen megfelelő büntetésekkel.

Az első alkörben a kerítőket és csábítókat démonok korbácsolják; a másodikban a hízelnökök, kik magokat az életben megalacsonyították, nyakig sárban és ganajban állanak, s ott dühöngenek, önmagokat marczangolva. A har-

madik bolgia a simoniakusoké, kik fejfel előre és lefelé, az árok fenekén s oldalain levő külön-külön lyukakba vannak bujtatva, melyekből csak lábaik térdig látszanak ki, gyorsan lóbálva folyvást, mert talpaik égnek. Dante kértére Virgil leereszti őt ez árokba, hogy szólhasson a bűnhődők egyikevel, a ki a többenél jobban lóbálja lábait. Közelérve hozzá, megérti tőle, hogy nem más, mint III. Miklós pápa (az Orsini-házból), a ki nyugtalanul várja már, hogy utódja fölváltsa őt a gyötrelemben. A mint Dante megszólítja, azt véli, már ez (Bonifác pápa) érkezett meg*), s csodálja, hogy hamarabb jött, mint remélte. Csalódásából megtérve, elmondja, hogy alatta elődei (a mint ő: simoniakus pápák) vannak a sziklától laposra nyomva, az utolsónak mindig így kell vergődni fejfel a gödörbe, lába künn sülvé; de ha utóda megérkezik, ő is amazok közé fekhetik majd. Dante itt alkalmat vesz magának, élesen kikelni a pápák pénzsovárgása és simoniái ellen s nagy méltatlankodással szól botrányaikról.

A negyedik bolgiában a varázslók és jóslók bűnhődése abból áll, hogy mivel erővel a jövőndőbe akartak nézni, fejük most meg van fordítva vállukon, arczczal hátra tekintenek s mivel így előre nem látnak, menni is hátra felé kénytelenek. Dante maga is sír, úgy megszanja őket. Az ötödik bolgiában a hivatalokkal, a fejedelem kegyeivel kereskedők, a világi simoniakusok forró szurokban főnek s körülök ördögök állnak őrt vasvillákkal, visszaűzni, ha valamelyik ki akar bújni az égő szurokból. A hatodikban a szenteskedők,

* A *Divina Commedia* cselekvénye, mint tudjuk, 1300 márczius-ápriljébe van téve. VIII. Bonifác, Dante nagy ellensége, kiről a költő annyi gyűlölettel szól, 1303-ban halván meg, még élőnek van föltéve.

képmutatók vannak izzó és súlyos ólomköpenyekbe burkolva; köztök K a i f á s, a Krisztust elítélő zsidó főpap, keresztre feszítve fekszik a földön, hogy társai, jártokban, lábaikkal tapossák. A hetedik bolgiában irtózatos kígyók mardossák az alattomos tolvajokat, első sorban a szent helyek kirablóit, kik a kígyók marásától meggyúladnak, összeégnek s hamvaikból mindig újra föltámadnak a gyötirelemre. Itt van az ó-mythologia nagy tolvaja Cacus is, mint centaur, egész teste kígyókkal borítva. Dante néhány florenczire ismer itt, kik közvagyon elrablói voltak, s most csodásan változnak kígyókká, kígyókból ismét emberekké.

A nyolczadik bolgiából számtalan láng lövell ki, melyek közt a gonosz és cselszövő tanácsosok bűnhődnek; minden egyes lángban egy-egy bűnös lélek van, kivéve egyet, a melybe kettő van zárva: Diomedesz és Odüsszeusz. A kilenczedikben a viszályok és botrányok szerzői, a konkolyhintetők, bűnhődésének vezetésére egy ördög van rendelve; büntetésök abban áll, hogy kardjával minden fordulón átszegi őket, sebök menetközben, mire oda visszaérnek, begyógyul. Itt van Mahomet, vejével Alival: s mások, kik részint egyházi, részint polgári szakadások okozói voltak. Kétségkívül itt találónók Luthert és Kálvint is, ha előbb élnek vala, mint Dante!

Ahhoz a hidhoz érve, mely a nyolczadik kör utolsó (tizedik) bolgiájába vezet: előre hallatszik már az itt gyötört hamisítók siralma, kik undok sebekkel s utálatos testi bajokkal büntetvék. Itt vannak az arany-csinálók; azok is, a kik magokat másnak adták ki (személyöket hamisítva meg); dühösen szaladgálnak az árokban, s harapdálják, a kivel találkoznak. A pénzhamisítók itt vízkórosokká lettek, örült szomszjától gyötörve; a szóhamisítók (hazugok) forró láz-

ban égne; köztök Putifárné s az a Sinon, a görög, a ki Trójába a falovat becsempészte.

Ah! kiről feledkeznék meg ez a Minosznál rettenetesebb s kérlelhetetlenebb bíró! Az ó- és újkor bűnösei mind itt vannak, csoportosítva vagy egyenként megnevezve; s elveszik kezeiből büntetésöket, melyeket képzeletének kifogyhatatlan leleményessége teremtett és szab ki reájok!

E rövid és csak átnézetül szolgálni akaró bemutatása után a csalók tíz büntömlőjének, meg kell állapodnunk néhány ponton még, hogy egyes, fölmerülő kérdéseket érintsünk.

Mindjárt az első alkörnél (XVIII. 22.) meglep az út iránya, melyet a költők követnek, s mely ellentétes az előbbiekkal.

Láttuk, hogy a költők az egyes pokolkörökön soha sem mennek végig köröskörül, hogy arra a pontra érkeznének vissza, a melyről kiindultak; hanem miután a megelőző felsőbb körből bal kézre a következőbe szállottak, itt jobbra haladnak egy darabig, látják az illető körben szenvedő bűnösök egy részét, a mi azt teszi föl, hogy ugyanabban a körben még tömérdek sokan vannak, a kiket Dante nem lát, nem nevez meg, nem vesz számon. Aztán, miután így egy darabon mentek, ismét bal kézre szállnak a következő körbe s abban megint jobbra haladnak tovább előre. A nyolczadik körbe érve azonban nem jobbra indulnak mint addig, hanem balra, (a mi abból tűnik ki, hogy magoktól jobbra látják az árok fenekén szenvedőket). E változtatott iránynak lehet allegorikai jelentősége is; mert Danténál semmi sincs ok és jelentőség nélkül. Talán azt akarja jelenteni, hogy az eddigi bűnök, a szenvedély és erőszak

bűnei, legalább egyenes úton s nyílt homlokkal jártak; a most következők: a csalás és az árulás visszafelé forduló, álcázott utakon járnak csavarékos ösvényeiket. Amazokat a jobb-, ezeket a balkéz jelölje. Vagy a Philaetes kissé talán erőltetett magyarázata szerint (a XVIII. ének 22. sorához), ha a költők balra haladnak, az árok csigavonala jobb felé látszik tekerőzni, jelölje annak, hogy a csalók tekervényes útja, a csalás bűnének természeténél fogva látszik jobbra menni, de annál biztosabban vezet a pokol mélyére.

A harmadik büntömlőben a Szentlélek ajándékait pénzért elárusítókkal, kik e bűn első elkövetőjéről Simon mágusról »simoniakusok«-nak neveztetnek, s első sorban természetesen a simoniakus pápákkal találkozunk.

Az egyháziaknak s a római székek ez a legelterjedtebb, legsajátabb s legnagyobb bűne, s természetes, hogy ezt legnagyobb mértékben magok a pápák gyakorolják, a kiknek kezében a legnagyobb egyházi hatalom, a legtöbb jövedelmes egyházi javadalom eladományozásának vagy elárusításának a módja összpontosul.

A pápa, kit Dante itt a nyolczadik kör második árkában, égő kemenczébe fejjel bedugva s lábait kifelé lóbálva talál s a kivel beszédbe ereszkedik: III. Miklós (degli Orsini) pápa, a ki 1277-től 1280-ig ült a szent széken, a hol — egy pár nem simoniakus pápa után, kiket tehát nem várhat helyre, VIII. Bonifácznak, a Dante idejébeli pápának s a költő halálos ellenségének adott helyet, a ki 1303-ig uralkodott, viselve a tiarát s kezeiben tartva a kulcsokat, miután azokról V. Coelestin, a jámbor, önként lemondott. VIII. Bonifác tehát 23 évig váratta magára III. Miklóst, hogy őt a tűzben fölváltsa.

III. Miklósról így ír az egykoru történetíró Villani : »Míg fiatal pap és azután bibornok volt, jó erkölcsű s a mint mondják szűztestű nemes férfiú volt; mint pápa mindenek fölött hozzátartozói érdekeit viselte szíven, s mindent elkövetett, hogy azokat nagyra vigye; és ő volt az első pápa, kinek udvarában rokonai részére nyilvánosan üzetett a simonia, hogy őket fekvő birtokokkal, kastélyokkal s arannyal gazdagítsa.« — Minthogy ő a ghibellineket pártolta s azok egyik főemberét Colonna Jakabot is bibornoki méltóságra emelte, mondja Philaletes, talán a Villani jellemzése gyanúsnak tetszhetik; annyi azonban bizonyos, hogy ő rokonaiból több bibornokot nevezett ki, hogy unokaöccsét Orsini Bertalant, romagnai gróffá tette; míg ellenben utóda IV. Márton, épen ellenkező, önzetlen s részrehajlatlan eljárást követett, midőn őt Franciaországból meglátogató testvéröccsének csekély úti költséget adott, azt mondván, hogy javai nem magáéi, hanem az egyházéi. Egyebekben a III. Miklós uralkodása nem volt rossz, sőt politikai magatartása épen dicséretesnek mondható.

A III. Miklós által említett »simoniakus elődei« alatt nem közvetlen elődei a pápai széken értendők. Ezek: V. Incze, V. Adorján és XXI. János voltak, kiknek együttvéve alig egy évre (1276) terjedő uralkodása sem dicséretre sem kárhoztatásra nem igen nyújtott bő anyagot; s a kiket Dante, jellemöknek megfelelőleg, más helyeken talál, és pedig Adorjánt s Mártont a purgatoriumban, Jánost pedig épen a paradicsomban. Úgyszintén a derék X. Gergely sem. Értendők valószínűleg a sváb császári ház heves ellenségei: a kapzsi és rideg IV. Incze, a gyöngébb de szintoly lelkiismeretlen IV. Sándor és IV. Orbán, ki anjoui Károlyt Olaszországba behívta, és végre VI. Kelemen. Inczéről a

többi közt azt beszélük, hogy halálos ágyán maga körül gyűjtött rokonainak azt mondta volna: »Mit jajgattok, nyomorultak? hát nem tettelek elég gazdagokká mindnyájaitokat?«

De bármennyire gyűlölte is Dante VIII. Bonifáczt, ki III. Miklóst a simoniakusok égő kemencéjében felváltandó, még nála is rosszabbat mond utódjáról, ki meg őt váltandja föl a büntetés e helyén.

»Mert ő utána, ég és föld törvényit
Lábbal tipró pástor jő napnyugtáról
Gyalázata engem s őt elfödven itt.«

Sokkal világosabb szavak, mintsem ki ne olvashatnók belőlök: ki ez a gyalázatos, a kinek gyalázata még a VIII. Bonifáczt is elfödi s felülmulja.

A VIII. Bonifác halála s XI. Benedek rövid uralkodása után — mondja Philaletes — nagy meghasonlás volt a Conclavéban a választandó pápa iránt. A francia párt, élén Prato bibornokkal, Orsini Napoleont akarta pápának; a francia-ellenes párt, élén Kajetán bibornokkal (a VIII. Bonifác unokaöccsével), Orsini Mátét. Hosszas versenyzés után abban egyeztek meg, hogy a kettő közül egyiket sem, de mindenesetre ultramontán*) pápát választanak, s e végből a franciaellenes párt jelöljön ki hármat, kik közül a francia párt negyven nap alatt tartozik egyet választani. Mint várható volt, a három jelölt mindenike a francia királyi ház ellensége volt, köztök a gottei Bertrand bordeaux-i érsek.

*) Nem a mai értelemben, hanem csak »nem olasz« származásu, hanem a hegyeken túli eredetű pápát.

Prato bibornok azonban gyorspostát küldött Szép Fülöp francia királyhoz; s ez, titkos beszélgetésben nyilvánította a bordeaux-i érsek előtt, hogy módjában van őt pápává választatni s kész is arra, de hat föltétel alatt: bűnbocsánat magának, hozzátartozóinak, a Colonna-bibornokoknak, a papi dézsma átengedése öt évre, a VIII. Bonifác pápa emlékének kárhoztatása, s még egy titkos föltétel, melyet csak a pápai trónra lépte után fog neki megmondani. Az érsek a föltételeket (az utolsót láthatlanban) elfogadta, s reájok a szent ostyára megesküdt. Ekkor Szép Fülöp parancsolta Prato bibornoknak, hogy a bordeaux-i érseket válaszszaak a másik párt által kijelöltek közül pápának, a mi ellenmondás nélkül meg is történt s a gottei Bertrand V. Kelemen név alatt elfoglalta a pápai széket. Az eddigi szokás ellenére nem is Rómában, hanem Lyonban koronáztatta meg magát; aztán Avignonban székelte s mindenben alázatos szolgája volt Szép Fülöpnek, kinek előbb engesztelhetetlen ellenségeül viselte magát. Teljesítette Fülöpnek hatodik (titkos) kívánságát is, elítéltetvén a templomos-vitézeket (templáriusokat), valószínűleg ártatlanul; a föltételek közül azonban egy (a VIII. Bonifác kárhoztatása) alól kivonta magát, s a helyett kárpótlásul, a Szép Fülöp kívánságára, birodalmában valamennyi zsidót egy napon elfogott, javaikat elkoboztatta; s minden egyházi hatalmával azon volt, hogy Valois Károlynak, a Fülöp öcsésének a byzáncki trónt megszerezze.

Ez volt tehát az a »gyalázatos«, a ki a legnagyobb simoniát követte el, midőn a pápai trónt magának alávaló vásár útján szerezte meg, különben sem volt jobb; Villani azt írja róla: »Erősen pénz-sovár ember volt; simoniakus, a ki minden egyházi hivalt és méltóságot pénzért adott

udvarában; a mellett buja is, mert a szép Pelagorga grófnét, a Fusci grófok leányát, tartotta szeretőjeül.« — Még rettenetesebb a mit Dino Compagni, még életében ír e pápáról: »Az ily rossz pásztorokat az Isten ostorúl adja a népeknek bűneikért.«

A Dante részlehatlansága az V. Kelemenről mondott ítéletében az által tűnik ki, hogy e pápa a fehérek pártját (melyekhez a költő is tartozott), a feketék elnyomása ellen oltalmába vette, s a VII. Henrik olaszországi járatát nemcsak támogatta, hanem őt saját követé által meg is koronáztatta. De simoniakus volt: s Dante őt érdeme szerint ide juttatja a nyolczadik kör harmadik bolgiájába.

Jegyezzük meg, hogy Philaletes tévedésből teszi V. Kelemen halálát 1307-re, holott ő 1314. ápril 20-án halt meg. Így is csak 11 évig váratta magára VIII. Bonifácot; tehát sokkal kevesebb ideig, mint emez III. Miklóst.

Nem lesz érdektelen a legjelesebb s legelfogulatlanabb Dante-magyarázók nyomain, világosabb áttekintés végett, felsorolni itt mindazokat a pápákat, kikre Dante e helyén czélzás s kikről a fentebbiekben szó van. Mind a XIII. század második feléből s a XIV. század elejéről valók.

IV. Incze (1243—1254);	} Valószínűleg ezek vannak a kemen- czében III. Miklós alatt.
IV. Sándor (1254—1261);	
IV. Orbán (1261—1265);	
IV. Kelemen (1265—1268);	

(Három évi szék-üresség).

X. Gergely (1272—1276);
V. Incze (1276);

V. Adorján (1276), a Purgatoriumban, a fösvények körében;

XXI. János (1276—1277), a Paradicsom negyedik körében;

III. Miklós (1277—1280), lábait lóbálva, fejjel a tűz-kemenczében;

IV. Márton (1281—1285), a Purgatoriumban, a torokosok körében;

IV. Honorius (1285—1287);

IV. Miklós (1288—1292);

(Két évi szék-üresség).

V. Coelestin (1294), a Pokol első körében;

VIII. Bonifác (1294—1303), III. Miklós fölibe jövő a harmadik bolgia kemenczéjébe;

XI. Benedek (1303—1304);

V. Kelemen (1305—1314), VIII. Bonifác fölibe jövő a kemenczébe.

Hátra van még VIII. Bonifácról, a Dante halálos ellenségéről s az Isteni Szinjáték történetekori (1300) pápáról szólanunk valamit, miután a Pokol (a Dante költeménye) annyira tele van vele, hogy mulasztást követnénk el, ha vele kissé részletesebben nem foglalkoznánk. Itt akarjuk egyúttal kiegészíteni azokat is, a miket elődéről V. Coelestinről, ki a pokol pitvarában szenved gyávaságáért (III. 60), s a florenzi pártviszonyokról (VI. én.), a Ciacco jóslata alkalmából, rövidség okáért elhallgattunk, hogy itt összefoglalhassuk. E következő rajzolatban is Philaletest követjük.

A IV. Miklós pápa halálát (1292) követő két évi szék-üresség után a bibornokok a jámbor remetét, moronei

Pétert választották pápául, ki V. Coelestin név alatt tette fejére a tiarát (1294.). E jó, de gyöngé ember rövid időn annyira az anjoui II. Károly befolyása alá került, hogy ennek ösztönzésére tizenkét idegen bibornokot nevezett ki. A nagyravágó Anagni Kajetán bibornok (később VIII. Bonifác), mindenkép igyekezett kiaknázni a pápa tehetetlenségét, hogy tőle a tiarát magának ragadhassa el. Egyfelől a bibornokokat bujtogatta ellene, másfelől lelkiismereti aggályokat költött a gyöngé ember kedélyében, sőt azt is beszélték, hogy szó-csövel, mintha isteni szózat volna, azon utasítást adta neki, hogy mondjon le a pápai méltóságról s vonuljon ismét zárdába. A mellett, ghibellin családból származván s így ellenséges viszonyban levén anjoui Károlylyal, ennek titkos ígéreteket tett, hogy őt fogja támogatni, ha őt, a bibornokok szavazatainak megszerzésével a pápai székre segitendi. Coelestin, miután egy bullában kimondotta, hogy szabad a pápának, saját lelki-üdve érdekében, méltóságáról lemondani, valóban lemondott — s utána VIII. Bonifác egyhangulag megválasztatott.

Minthogy azonban sokan, az említett bulla ellenére is, V. Coelestint tartották egyedül jogszerű pápának holtáig, s így a Bonifác megválasztatását törvénytelennek tekintették, ez — a szerencsétlen öreget, ki remeteségébe menekült, oly szoros őrizet alatt tartatta, Fumone-ban, Campaniában, hogy éjjel azon oltár zsámolyára kellett fejét lehajtania, a melyen nappal misézett vala.

Most, az előbb ghibellin-párti Bonifác egészen a guelfek karjaiba vetette magát. Anjoui Károly részére mindent elkövetett, hogy neki a szicziai trónt megszerezhesse; Valois Károlyt Olaszországba hívta, s őt a ghibellinek, különösen a fiórenczi fehérek ellen fegyverül használta,

s a városban a ghibellin signoria megbuktatásának, a pártfők üldözésének s a Dante száműzetésének is eszközölője lett.

Nem sokára nyilvánult nagyravágyó s erőszakos természetű s kitört szenvedélyes uralomvágya. Mikor az osztrák Albert német királylyá választatott, Bonifác a saját maga fejére tette föl a császári koronát s ily felkiáltásra fakadt: »Én Caesar vagyok, én vagyok a császár, engem illet a birodalom jogait őrizni!« — Egy izben, hamvazó szerdán, a ghibellin párthoz tartozó genuai érseknek, Spinola Porchetónak, szemébe vágta a szentelt hamut s így kiáltott rá: »Gondold meg ghibellin, hogy hamu vagy, s ghibellin-társaidal együtt hamuvá léssz!«

De leginkább kimutatta szenvedélyes indulatát, az iránta ellenséges és hatalmas Colonna-ház tagjaival szemben, kik az előtt nem egyszer éreztették vele ellenséges érzelmeiket. A két Colonna bibornok ellenezte pápává választatását, bár később ők is ráadták szavazatukat; Colonna Sciarra pedig, a pápai udvarnak Anagniból Rómába átköltözésekor a pápa kincsei egyrészét elrabolta. Bonifác nem maradt adósuk. 1297-ben bullát adott ki, melyben a két Colonna-bibornokot, Jakabot és Pétert, leteszi méltóságaikból, megfosztja birtokaiktól s a Colonna-családot negyediziglen minden egyházi méltóságra alkalmatlannak nyilvánítja. Az ellenszegülők ellen keresztes háborút hirdet s campagnai kastélyukat csellel és erőszakkal elfoglalja. E dologról mindjárt alább, egy másik hely alkalmából lesz még szó.

A Colonna-ház több tagja Franciaországba, szép Fülöphöz menekült, ki — bár Bonifác barátja előbb, most neheztelt rá, a francia főpapság jogainak megsértése s jövedelmeinek megrövidítése miatt. A francia főpapság

is a Colonnákat védelmébe fogadó király mellé állván, Bonifác Rómába concilium elé idézte a főpapokat s a meg nem jelenőket átok alá vetette. A közben Colonna Sciarra, néhány francia főnemessel a pápát Anagni-ban megtámadta s kastélyát feldúlta és kirabolta; személyét is fenyegették, de ő — nagy lélekjelenléttel — pápai ornatu-sában a templom oltárán várta be a támadókat, kik a 86 éves aggot nem merték bántani. Az ijedtebből felocsúdott nép által megmentetvén az ostrom alól, ismét székhelyére Rómába sietett vissza; de itt az Orsiniak vették ostrom alá s menekvés kísérlete megghiúsulván, szobájába zárkózott, hol másnap halva találták (1303.)

Villani, guelf történetíró létére, így jellemzi VIII. Bonifácot: »Igen jártas volt a szentírásban; természeti észszel, eszélylyel és sok tapasztalással birt, ritka emlékező tehetségű és sok ismeretű; de kevély, kegyetlen, s ellenségei ellen erőszakos ember volt. Nagy bátorságu, mindenki előtt félelmes s oly pápa volt, ki a szent szék hatalmát és jövedelmeit nagy mértékben növelte.« — »Nagylelkű és adakozó a vitéz és neki tetsző emberek iránt, de földi pompán nagyon kapó, pénz-sovár s oly ember volt, a ki nem csinált lelkiismeretet a nyereségből, ha azzal az egyházat, vagy magát és pártfogoltjait gazdagíthatta. Uralkodása alatt több előtte kegyben álló embert nevezett ki bibornokká, a többi közt két unokaöcscsét, kik még nagyon fiatalok voltak e méltóságra, valamint anyai nagybátyját s húsz püspököt és érseket a maga rokonaiból és barátaiból, a kis Anagniból; másik unokaöcscsére s annak a fiára pedig, kik grófok voltak, temérdek kincset hagyott.«

Ime ilyen volt a Dante gyűlöletének legfőbb tárgya. Gyűlöletét a fentebbiek is eléggé igazolják, de kétségtelen,

hogy személyes oka is volt arra Danténak. 1300-ban mikor Florenczben a fehérek és feketék*) pártviszálya tetőpontra hágott, a város-tanács, melynek akkor Dante is tagja s épen prior volt, mind a két párt főnökeit száműzte. A fehéreket ugyan, azon ürügy alatt, hogy száműzetésök helyén (Sarzánában) a levegő egészségtelen, csakhamar visszahívta; de a feketék sem maradtak tétlenek a száműzetésben. Fejök, Corso Donati, megszököve száműzetése helyéről, Rómába ment s Bonifác pápát felingerelte a városban túlsulyra jutott ghibellinek ellen. A pápa Valois Károlyt küldte, »békeszerző« czimen, de oly utasítással, hogy a feketéknek kedvezzen s a fehéreket a tanácsból szorítsa ki. Tudjuk, hogy a Valois Károly békeszerző közbenjárása a signoria megbuktatására s Dante száműzetésére vezetett. Dante méltán tulajdonította ez eredményt Bonifácznak, ki ellen gyűlöletét csak növelhette az, hogy szülővárosát sohasem látta viszont s két évre szóló száműzetése — bár önelhatarozásából — örökké tartó lett.

A Florenczet s általában Olaszországot dúló párt- és családi viszályokra, e kezünk alatti énekeiben a Pokolnak, ismételve s még számos helyen találunk vonatkozásokat, melyek megértésére szükséges még egyet-mást elmondanunk e véres viszálykodások történetéből; némi aprólékot természetesen az énekek szövegéhez adandó jegyzéknek tartván fenn.

*) E nevek tulajdonképen Pistoja-ból származnak. Egy előkelő család, a Cancilieri-k két ága véres viszályba keveredett egymással, melyben boszút viszont boszúval torolt meg. Egyik ág, Bianca keresztnévű anyjáról, a f e h é r e k -nek nevezte magát, a másik merő daczból s ellentétül a f e k e t é k n e k. E pártnevek átmentek Florenczbe is, melynek czimere ugyis fehér s fekete volt. A ghibellinek vették föl a fehér nevet, a guelfek a feketét.

A hetedik bolgiában (XXIV. ének), hol a tolvajok s különösen a szent helyek rablói bűnhődnek, találja Dante Vanni Fuccit, egy rossz hírű, veszekedő s vérengző pistojai feketét, kinek véres tetteit ismerte, de oly bűnéről, mely őt ide (a templom-rablók közé) hozta, nem volt tudomása. Vanni Fucci egy izben, néhány korhely czimborájával, egy előkelő és tisztos pistojai polgár Vanni della Mona (vagy Nova) házában dőzsölvén éjjélig, hazamenőben kirabolták a Sz. Jakab templomát s a rablott drágaságokat az arról mit sem tudó becsületes polgár Vanni della Mona házába rejtették el, hol azok megtalálztatván, della Mona felakasztatott. Vanni Fucci itt, a pokolban, bevallja, hogy a bűnt ő követte el, s amaz ártatlanul szenvedte a halált.

E Vanni Fucci, igazi fekete létére, a fehérek elleni gyűlöletét a pokolban sem vetkőzte le s nagy öröme telik benne, hogy Danténak a fehéreket nem sokára érendő nagy vereséget megjósolhatja. Rejtélyes jóslata (XXIV. 142—151) így hangzik :

»Szavamra nyiss fület — és halld meg ezt is :

Előbb Pistója fogy ki feketékből,

De új népet s szokást lát majd Florencz is.

A Magra-völgyből Mars oly gözt szi még föl,

Mely sűrű vész-felhőket hordva hátán,

És bösz viharral küzdve véges-végtől

Átzúduland Piceno rónaságán :

Gyorsan zilálja ott a ködöket meg ;

Hogy egy fehér sem áll meg ott a lábán.

— Azért mondom el, hogy fájjon szívednek !«

Ime az események, röviden, melyekre e jóslat vonatkozik.

Mikor Pistojában az imént érintett viszályok már tetőpontra hágtak, egy középpárt, mely magát *gli Posati* — a mérsékelteknek — nevezte, — ámbár tényleg a fehérek felé hajolt, — odavitte a dolgot, hogy a város a florencziekől (kik közt akkor a fehérek voltak túlsúlyban) kérjen magának podestát és capitánót. A Florenczből oda küldött két előljáró, eleinte pártatlanságot színlelve, lassankint minden állást fehérekkel töltött be, s 1301-ben Florencz azzal a világos utasítással nevezte ki Gherardini Andrást pistojai podestává, hogy a városból a feketéket űzze el. Ez a feketéket törvényes és törvényen kívüli üldözésekkel, pénz-bírsággal, számüzéssel, házaik elkobzása- vagy felgyújtásával lassanként majdnem egészen kiirtotta, úgy, hogy a jóslat első fele

»Pistoja kifogy a feketékből«

szó szerint teljesült. Nemsokára azonban Florenczben következett be a Valois Károly által a fehérek megbuktatására szított forradalom, melynek következtében, a következő sor szerint

»Uj népet és szokást lát majd Florencz is.«

Pistoja azonban tovább is a fehérek uralma alatt maradt; s mivel a fekete színezetű Florencz és Lucca által ismételten ostromoltatott, egyik erődét a másik után vesztette el. Legmakacsabbul védte magát a Seravalle erőd, az egyesült florencziek és luccaiak ellen, kik Meroello Malaspina vezérlete alatt ostromolták. Végre is meg kellett magát adnia. 1305-ben a két egyesült város magát Pistoját is ostrom alá fogta. A luccaiaikat ismét Malaspina vezette. Hosszas ellentállás után végre az éhség magok megadására kényszerítette a pistojaiakat, oly kikötéssel mindazáltal, hogy két erődjök a fehérek kezén maradjon, az úgynevezett

Montagnában. Ekkor a városból valamennyi fehérpártit mind elűzték, házaikat lerombolták, s a feketéket ismét visszahelyezték a városba. A két győző város (Florenz és Lucca) pedig két részre osztotta a várost, s egyikbe Florenz, a másikba Lucca nevezett ki podestát.

A vers homályos kifejezéseinek megértésére jegyezzük meg, hogy Malaspina marchese, a kinek vezérlete alatt mindez végbe ment, Val di Magra birtokosa volt; Dante az ő erőszakos és rohamos föllépését viharfelhővel hasonlítja össze. Nevezetes, hogy Villani a történetíró, 1301-re azt jegyzi föl, hogy nyugat felől nagy üstökös jelent meg, melyet fekete füst kísért, s annál inkább baljóslatu volt annak megjelenése, mert éppen abban a hónapban a Mars és Saturn az oroszlán-csillagzatban találkoztak. Ugy látszik, Dante itt Mars-ot említve, nem csak a hadistenre, hanem a nevét viselő csillagzatra is gondolt, valamint a vészfelhőt kísérő gőzökben az üstökös füst-kiséretére.

Még szélesebb történeti látkört nyit Dantének a nyolczadik bolgiában (a gonosz tanácsosok körében) Guido da Montefeltróval való beszélgetése, ki őt hazája (a Romagna) viszonyai felől kérdezi, s a költő neki ily feleletet ad:

»A te Romagnád ninesen, sohsem is volt
Viszály ne'kül, kényurai szivében;
De nyiltan, mikor elhagyám, nem lángolt.
Ravenna áll ma is, mint álla régen;
A Polentáknak sassa fészkel ottan,
És szárnya Cerviát megvédi szépen.
A város, mely megállt nehéz napokban,
S halmot rakott leölt frank harezosokból:
Zöld karmok oltalmában ül nyugodtan.

Verucchioi agg s ifjú komondor,
Kik Montagnán oly nagy csúfot tevének,
Szokás szerint még marakodnak olykor.
Kik Santerno s Lamone völgyin élnek,
Arszlán uralg rajtok fehér mezőben,
Ki mától holnapig párt-szint cserélget.
Mig az, melyet a Savio öntöz bőven,
Mint hegy s a sik közt fekszik : úgy lebeg
A zsarnokság s szabadság közt középén.«

(XXVII. 37—54).

Valóban, e 18 sorból mindenik kihívja és követeli a történelmi magyarázatot.

Szóljunk először a romagnai hazafiról, a kinek Dante a fentebbiekben adja meg a kért tudósítást a hazájabeli állapotokról. Guido da Montefeltro, Urbino ura, mint ősei, maga is buzgó ghibellin, nemes jellem volt, kinek nevét egész Olaszország tisztelte. Villani azt mondja róla : »a legeszesebb és legügyesebb ember ez időben egész Itáliában.« Dante maga, Convitójában, »a legnemesebb latinnak« nevezi. Miután férfikorát harczokban és politikai küzdelmekben töltötte, öregségére szerzetes lett, a szent Ferencz rendében (mely tudvalóleg, fehér zsinórt visel derekán, az önmegtagadás jelvényeül). A miért őt Dante mégis e helyre juttatja, az a VIII. Bonifác pápának adott gonosz tanácsa : »Igérvj sokat, teljesits keveset !«

A helyett, hogy Philaletesnek e helyhez adott terjedelmes »történelmi vázlatát« átírnók, megelégszünk azzal, hogy a szöveg vonatkozásait megvilágítsuk.

A Romagna nevet egy sereg kisebb-nagyobb város vidéke viseli. Bologna, Imola, Forli, Faenza, Cesena, Ra-

venna, Rimini, a nagyobbak, — Bertinolo, Cervia, Forlimpopoli a kisebbek, melyek hozzá tartoznak. Nemességében elsőrangú nevek gyanánt fénylettek a Castracaro, Conio, Bagnacavallo, a medicinai Cattano, a Calbolesse, Traversara, Pagano stb. családok czimeres nevei. A ghibellinek és guelfek pártküzdelsei e szép és emlékekben gazdag vidéket sem hagyták érintetlenül; küzdelseik főfészke a tartomány legnagyobb városa Bologna volt, hol a Geremei-ek és Lambertazzi-ak versengtek egymással s versengéseik kihattak az egész vidékre; amazok a feketék (guelfek), emezek a fehérek (ghibellinek) pártját képviselték. 1274-ben a lambertazziakat, bár 12 vagy 15 ezeren voltak, a geremei-ek kiűzték a városból. A kiűzöttek a szomszéd városokban, Imolában és Bagnacavalloban kerestek és találtak menedéket, míg Forli és Faenza ellenök a győzőkkel szöveteztek és Ravennából s Riminiből is számos száműzött csatlakozott hozzájuk. Ravennában a Polenta-k, Riminiben a Malatesta-k uralkodtak (kiket a rimini-i Francesca történetéből ismerünk) s kik ugyan a ghibellin-fehérek pártjához hajoltak, de ha érdekek kívánta, nem voltak idegenek attól sem, hogy máról holnapra szint cseréljenek.

A ravennai Polenták czimere sas, mely a kisebb Cervia fölött is kiterjesztette hatalmas szárnyait. A zöld oroszlán (zöld karmok) pedig az Ordelaiffiak czimere, kik Forliban uralkodtak. Ez az a város, mely »megállt nehéz napokban.« Appiai János már 1281-ben ismételten ostrom alá fogta, s éppen a Montefeltroi Guido (kinek ezeket Dante beszéli) volt, a ki megoltalmazta s a város bátor népének élére állván, az ellenségnek többnyire francia katonákból álló seregét megverte s utczáin halmokat rakott holttesteikből.

Ellenben a Malatesták, kik közül Dante az apát vén-, fiát Malatestinot pedig ifju komordornak nevezi, Verucchio urai voltak, Rimini szomszédságában; s e város guelf érzelmű népe, vezérre levén szüksége, őket hívta meg. Ők el is foglalták a várost s keményen szembenéztek a montefeltroi Guidóval, ki a megbántott fehérék élén ellenök jött. A városban ugyanis ghibellinek is voltak, jelesen a Parcitati-ak, kik Guidót hívták segítségül a két Malatesta ellen. Közülök egy, Montagna dei Parcitati, az idősb Malatestának veje volt, de ezek őt sem kimélték s csak úgy bántak vele, mint a többivel: foglyul ejtvén, lánczra verették s aztán megölették. Ezért mondja Dante: hogy csúfot tettek Montagnán.

A következőkben a Romagna három városa azon folyókkal van megnevezve, melyeknek partjain fekszenek: a Santerno mellett Imola; a Lamone mellett Faenza; a Savio mellett Cesena. E városokban is hol egyik, hol másik párt került felül. Imola és Faenza 1300-ban, mikor Dante beszél, a Sosenanai Paganiak uralma alatt állottak, kiknek czimere: oroszlán fehér mezőben, kik ugyan eredetileg ghibellin pártiak, s a Romagnában is e párt zászlói alatt állottak, és annak jó szolgálatokat tettek, de Florencz iránti hálából (ahol apjok, Péter, menedéket talált s kiskorú fiait a város oltalmára bizta), mikor Florencz feketévé vált, ők is színt cseréltek. Cesenában pedig majd a Malatesták, majd Montefeltro került felül, s viselték felváltva, vagy is inkább egymást kiszorítva s elűzve, a podestai méltóságot. E kis város mindazáltal aránylag több szabadságot élvezett társainál; a küzdő s vetélkedő családok kedvezményekben részesíték a polgárságot, hogy kedvét megnyerjék s szavazataikat biztosítsák magoknak.

Mind'e városokban csaknem megszűnés nélkül dúltak a pártharczok a XIII. század egész utolsó negyedében ; e harc-
czok nem a nép harczaik voltak, csak zsarnokaiké, kik az uralom
felett veszekedtek, s ha kardjok pihent is, szívök új harczot
forralt mindig. Azért mondhatja a költő :

A te Romagnád nincsen, sosem is volt
Viszály nélkül, zsarnokai szívében.

A XIV. század felviradtakor, úgy látszik némi szünet
állott be, azért mondhatja Dante, hogy »mikor elhagyta,
nyíltan legalább, nem lángolt a viszály.«

Dante ekkép számot adván a kérdező léleknek Ro-
magnája állapotáról, most ő fordul hozzá azzal a kérdéssel :
De hát te ki vagy s miért vagy itt. A történet, melyet erre
a Montefeltroi Guido elbeszél, ismét csak a VIII. Bonifác
pápa bünlajstromát szaporítja. Ez erőszakos pápának a
Colonnák elleni eljárásáról szól, melyet főlebb már vázol-
tunk. Guidónak abban az utolsó megoldásnál jut szerep.
Mikor Bonifác a Colonnák ellen keresztes hadat hirdetett
s valamennyi birtokait és kastélyaikat elfoglalta már, csak
az utolsó : Penestrino (Palestrina) állt még ellent. Bonifác
sehogy sem birt e jól erődített várkastélylyal, mely minden
ostromlással daczolt. Ekkor, tanácsért : mit tegyen, oly
emberhez fordult, a ki a hadi dolgokban legjártasabb s ta-
nácsa legeszesebb volt : a Montefeltroi Guidóhoz. Ez, a
tevékeny életbe belefáradva, öregségére a szent Ferencz
szerzetébe állt — mint már említettük — s a fehér kötelet
viselte derekán. Bonifác maga elé idézte a barátot s el-
mondta mit kíván tőle. Guido esztelennek s mintegy »részeg-
ség szavának« tartván a pápa szándékát, vonakodott tanácsot
adni neki. A pápa a szerzetes engedelmességi fogadalmára

hivatkozott. Majd előre feloldást ígért — s adott neki — a gonosz tanács által elkövetendő bűnért. Guido nem állhatva ellent tovább a pápa sürgetéseinek, körüljárta Penestrino erődeit s hadi ítéllethez szokott szemével meggyőződven azoknak nyílt ostrom által bevehetetlen voltáról, azt a gyalázatos tanácsot adta a pápának: igyekezzék ígéretekkel rábírní a Colonnákat, hogy adják meg magokat; ígérvén nekik sokat, mindent — az ígéretekét nem kell megtartani. Bonifác megfogadta a tanácsot; kegyelmet ígért a Colonnáknak s azok, gondolva, hogy úgy sem tarthatják magokat soká, feladták a kastélyt. Vezeklő ruhában, nyakukban kötéllal, vonultak ki utolsó erődjökből s borúltak a pápa lábaihoz, a ki természetesen egy szót sem tartott meg nekik tett ígéreteiből. Penestrinot — mint az általa kiadott bullában maga elbeszéli — földig lerontatta, mint Sulla Karthagót, helyét ekével fölszántatta és sót hintetett reá.

Történetírók kétségbe vonják a Montefeltroi Guido szereplését e történetben. Valóban, kérdjük, volt-e szüksége Bonifácznak arra, hogy más adjon neki olyan tanácsot, a milyen itt Guidónak tulajdonittatik? Elég csalárd s elég erőszakos volt arra, hogy maga adjon ily tanácsot magának. S mért épen a Montefeltroi, kiről, mint láttuk, kortársai s maga Dante is, oly magasztalólag nyilatkoznak; a ki egész életében a ghibellinek ügyét segítette elő, karddal úgy, mint tanácsos? — Dante e helye fölött — előttem legalább átláthatatlan — homály borong. Guido azt mondja magáról önvádolólag:

»Minden fogást, cselt, álutat setétben,
Jól ismerék s folytattam egyre jobban,
Hogy hírnevem világgá ment ki nékem«,

holott láttuk, hogy hírneve sokkal jobb volt, mint itt maga vallja. Azt mondja tovább, hogy öregségére megunta eddigi cselekvésmódját s megundorodva tőle azért lett baráttá, hogy vezekeljen büneiért, s Bonifác ellen épen az a panasza, hogy ez őt ismét előbbi csalárd életére kényszerítette vissza. Részemről a történeti forrásokban nem találok semmit, a mi ezt az előadást, így a mint van, megerősítené.

A kezünk alatti énekekben az olasz pártviszályokra vonatkozó helyek közül még csak egyet akarunk itt előlegesen kiemelni — és pedig azért, mert e pártviszályok első keletkezésére czéloz.

Emlékezünk még, hogy midőn Dante a torkosok körében (VI. én.) Ciaccóval találkozott, ettől a többi közt Mosca holléte iránt is kérdezősködött, s csak annyi feleletet nyert tőle, hogy ezt is majd később, más, alantibb körben fogja találni. Most e Moszával a konkolyhintők és viszályszerzők büntömlőjében (a nyolczadik kör kilencedikében) találkozik s az magára vall, mint az Olaszországot dúló családi viszályok első szerzőjére. A történet, melyre már többször volt czélzás, im ez:

»Kr. u. 1215-ben egy Buondelmonte dei Buondelmonti, florenczi nemes polgár, egy nemes leányt jegyzett el nőül az Amidei-családból, kik szintén tisztességes és nemes városiak voltak. Azután lovagolván a városban a nevezett Buondelmonte, a ki igen kellemes és szép lovag volt, egy a Donati-házból való hölgy megszólította, becsmérelvén a leányt a kit eljegyzett, hogy nem elég szép és nem is hozzá illő, s mondván neki: »én a magam leányát tartottam az ön számára« — a kire rá is mutatott, s a ki nagyon szép volt; és azonnal, az ördög sugallatára, eljegyezte magának feleségül azt a leányt, a minek következtében az előbb

eljegyzett leány rokonai összegyültek és panaszkodva, hogy a Buondelmonti ily gyalázatot tett rajtok, oly átkozott haragra gyúladtak, melyből az egész Florencz városának szakadása és romlása származék, mert a legelőbbkelő nemesek összeesküdtek magok közt, hogy gyalázatot tesznek a nevezett Buondelmonte úron, bosszúból a rajtok tett sértésért. És tanácsot ülven magok közt, mily módon kellene őt megsérteniök, megverjék-e vagy megvagdaldják, egyikök Mosca dei Lamberti ezt a gonosz szót ejtette ki: *cosa fatta, capo ha**), azaz hogy meg kell ölni: s úgy is tettek. Mert a feltámadás húsvéti reggelén összegyültek az Amideiek Szent-Istváni házában s megpillantván Buondelmontit, fehér lovon, tiszta fehér, szép selyem ruhába öltözve jőni az úton, elébe rohantak s őt az ó-hidon, melynek oldalán a Mars régi szobra áll, szembe találván: a nevezett Buondelmontét a lováról lerántották, úgymint Schiatta degli Uberti, Mosca Lamberti és Lambertuccio degli Amidei, és elkezdték szabdalni, Oderigo Fifanti pedig felmet-szette az ereit és kivégezte; egy Gangalandi gróf is volt velök. A mire az egész város felzajdult és fegyvert fogott. és ezzel megkezdődött a guelfek és ghibellinek átkozott harcza Firenzében. . . . A nevezett Buondelmonte úr halála következtében valamennyi előkelő nemes család a városban meghasonlott; egy rész a Buondelmontiakkal tartott, a kik a guelf-párton voltak s annak élére állottak; a másrész az Ubertiekkal, a kik a ghibellinek fejei lettek, a miből egész városunkra sok rossz és romlás következett» (Villani V. k. 38. fejj.) Nemcsak a városra, hanem magára a Lamberti

*) Szó szerint: A végrehajtott tettnek feje van. Értelme: csak meg kell tenni, teljesen s határozottan; a tettnek magában lesz mentsége.

családra is, melynek egyik tagja Mosca mondta ki azt a végzetes szót; mert a sok viszályban a Lamberti-család annyira elgyöngült és megfogyatkozott, hogy 1266-ban végkép eltűnik Florencz krónikájának a lapjairól; miután már 1258-ban száműzettek a városból, s 1265-ben kísérelték, ott ismét állást foglalni, meghiúsult.

De elég a florenczi pártviszályokról, melyeknek egyes részleteivel a szöveg alatti jegyzetekben még többször fogunk találkozni. Mivel azonban egyszerre tizenhárom énekét öleltük föl a Dante költeményének, e már is hosszúra nyúlt bevezető értekezést kénytelenek vagyunk még többre terjeszteni, az ezen énekekben előforduló tárgyak sokaságánál s a fölmerülő kérdések nagy tömegénél és fontosságánál fogva.

A negyedik bolgiában (XX. ének) a varázslók és kuruzslók gyötretnek. Itt találja Dante az ó-világ némely nevezetes jósain s varázslóin kívül Mantót is, a Virgil anyavárosának Mantuának alapítóját, vagy a mint Virgil elbeszéli: a fia alapította a várost anyja magános sírja fölött s azt anyja nevééről nevezte. Virgil nagy nyomatékkal mondja Danténak: ezt hidd, így hidd, s ha mások másképp mondják is, tudd a valót megkülönböztetni a hamistól. De kik azok a mások? első sorban maga Virgil, a ki Mantua alapítását az Aeneis X. énekében (198—201. s.) másképp adta elő, mint itt elbeszéli. Ezen a Manto boszorkányon valami ellentmondás fatuma lebeg; miatta egyhelytt Dante is ellent mond magának; a Purg. XXII. 113. sorában azt állítja, hogy Manto-t a pokol pitvarában látta, holott itt, a Pokol nyolczadik körének negyedik árkában találkozott vele.

Ugyanez árokban látja, a bűbájosok közt, a középkor egy hirneves bűbájosát Scotus Mihályt is, kiről ugyan-

csak annyit mond, hogy — a bűvészet csinját-binját értette valójában.

Danténak kortársa volt, mert 1290-ben halt meg, II. Frigyes császár udvarában, kinek udvari orvosa és csillagjósja volt. A mi vonást összeszedhettem róla, feltűnően emlékeztet a mi Hatvani Mihályunkra, a debreczeni professorra, a kit Arany is megénekelte, s a kinek viselt dolgairól Jókai egy jóízű humoros elbeszélésben értesít. A mesék, melyeket róla Villani közöl, mintha csak Hatvaniról szólanának. Ő is fényes vendégségeket adott szegényes konyhája s egyszerű háztartása mellett, mert a szolgálatában álló szellemek a marhahúst a francia király-, a pecsenyét az angol király asztaláról hozták meg neki, a csemegét pedig a sizcilai király kamarájából lopkodták oda; kenyeret egy, bort más helyről, gyümölcsöt a honnan akarta. Skócziában még ma is emlegetik e hirneves hazájok fiát. (Bőven ír róla Philaletes, a XX. ének végére tett hosszú, külön jegyzetében.)

A vizsály-szerzőkközt (a kilenczedik tömlőben, XXVIII. ének) találja Dante Bertran de Born-t, a XII. század végén élt hirneves troubadourt, ki fegyvertényei vakmerősége által épen oly hirnevet vivott ki, mint szerelmi dalai (Serventes) bája és minden szívet ellenállhatatlanúl foglyúl vivő varázsa által. Vakmerő és erőszakos lovag volt. Először saját testvérbátyját fosztotta meg örökétől s e miatt Oroszlán-szívű Rikhárddal, akkor még királyi herczeggel, később a szent föld lovagjával s angol királylyal, is összeütközésbe jött. Később Henrik herczeggel, a Rikhard testvérbátyjával kötött barátságot, s őt atyja II. Henrik király ellen lázadásra ingerelte. Ez az a bűn, melyért ide kellene jutnia. Csakhogy Dante azt mondja, hogy Bertran »János királyt« ingerelte rossz tanácsaival az apja ellen; pedig nem János

(későbbi) királyt, a három testvér legfiatalabbikát (a ki földetlen Jánosnak neveztetett s a kiról a Shakspere drámája szól), hanem Henriket, a három királyfi legidősbikét, a kit »ifjú királynak« neveztek (mint trónörökös) apja életében. Ezért némely Dante-codexben e helyen (XXXVIII. 135.) »Re Giovanni« (János király) helyett »Re giovane« ifjú király áll. De mivel a tévedés nem a Dante-é, mert Villaniban, a történetíróban is így áll, tévesen, János király, — azért a legjobb szövegek (Witte, Scartazzini) s a legjobb fordítók (Philalètes), megtartják a Dante tévedését. Megtartottam én is, csak utalok rá.

De nem azért hoztam már itt elő Danténak Bertran de Born-nal való találkozását; hanem mert egy vitás értelmű hely nevezetes kérdése fűződik hozzá. Dante e vakmerő lovagköltőt s gonosz lázítót és viszályszítót, levágott és kezében (lámpás módjára) tartott fejjel találja a pokolban. A költő e látást különösen nyomatékkal készíti elő. Így szól nevezetesen:

Oly dolgot láttam ott, a mit rettegtem

Kén' elbeszélni is, bizonyítatlan',

Ha öntudat meg nem nyugtatna engem,

Ez a hű társ, mely ember mellén s hátán

Erős vért, tiszta lelkiismeretben.

Láttam valóba, »most is mintha látnám.«

Dante itt másodizben erősíti majdnem esküvel annak az igazságát, a mit a pokolban látott. Először a XVI. ének végén, mikor Geryonnak a mélységből fölemelkedését látta volta:

— s hitemmel

Pecsétlem, olvasó, k o m é d i á m r a,

S másképp ne nézzék soha kegyes szemmel,

Hogy ott stb.

Hogy ez az eskü nem volt komoly, mutatja a mire esküszik. Komédiájára esküszik, a mit bizonyára maga sem akar, külső tényeiben, igaznak vétetni. De itt, a Bertran de Born fejetlen alakjánál, öntudatára s tiszta lelkiismeretére hivatkozik, látománya igazságát (melyet különben bizonyítatlan el sem merne mondani!) azzal erősíti. Kommentátorai legnagyobb része megbotránkozik s frivolságnak nevezzi, hogy ilyesmit Dante esküvel merjen erősíteni s még lelkiismeretét hívja fel biznyságnak mellette. Valóban, ha így volna, ha szavait máskép nem érthetnők, ily bizonyítás alig volna összeegyeztethető a Dante erkölcsi komolyságával s lelkiismereti szigorával.

Scartazzini azonban egészen más magyarázatot ad e szavaknak. A mit eddig látott Dante, az mind oly bűnök büntetése volt, a melyektől ő maga sem érezhette egészen tisztának magát. Ő is volt a szenvedélyek rabja; ő is lehetett az erőszakosság vétkeinek martaléka; most oly bűnt, a család azon fáját, a gonosz tanácsadás bűnét szemléli, melytől tisztának érzi lelkiismeretét — s a büntetés oly iszonyú és oly hihetetlen, hogy el se merné mondani, ha nem érezné magát tisztának a bűntől, mely ekkép sújtatik. A lelkiismeretére való hivatkozás tehát nem az elbeszélt dolog igazságának, hanem saját ártatlanságának a megerősítése akar lenni — s így Dantét frivolsággal vádolni, mintha az eskü szentségével játszanék, nem lehet.

Igy Scartazzini. Magyarázata legalább is nagyon szellemes. Oly komolyan elfogadható-e, annak eldöntését egyelőre olvasóimra bízom.

A XXI. és XXII. énekben, az ötödik tömlőben, vándorlásuk leírásában, egy sajátos jelenet ragadja meg

figyelmünket, mely még a Dante pokoli humorának is szokatlan erős színezetű. Ha az egész költeményt méltán nevezték Isteni színjátéknak, ezt bizonynyal megilleti az »ördögi bohózat« elnevezés.

A mint az ötödik tömlőnek (melyben a vesztegetők s hivatalokkal és fejedelmek kegyeivel kereskedők, a világi simoniakusok szurokban főnek) a gát-ormójára érnek, egy ördögöt látnak szaladni, ki martalékát, egy ide-itélt bűnöst hoz a hátán s beledobja a fővő szurokba, ördög-társai hahotája közt. Ez ördögök, kik tulajdonnéven »Gaz-köröm« (Malebranche) czimet viselnek, e hely s az ötödik gát és hidja őrei, nem akarják átereszteni az élő Dantét országukon, és oly vadak s makacsok, hogy még a Virgil szavára sem hallgatnak először. De mikor felvilágosítja őket, hogy felsőbb parancsra kell itt valakit átvezetnie, meghúnyáskodnak. Főnökük azonban maga sem bizik bennök s kíséretül tiz darabot szemel ki ördög-csapatából, a kik vigyázzanak, nehogy a többiektől bántódásuk legyen az átmenőknek. A kísérelő ördögök őket meg is védték, nem is bántották; de azt nem állhaták meg, hogy menőben is a szurokban levőkkel ne kegyetlenkedjenek. S egy ilyent egyik elszalasztván, a másik ráugrott s az ördögök magok közt vesztek össze, míg mind a két veszekedő maga is a forró szurokba hullott.

Igy végződött ez »ördögi komédia« s Dante valóban magát múlja felül annak leírásában. De kétségbe ejti egyzersmind a vakmerőt, a ki Isteni Színjátéka fordítására mert vállalkozni. Bizonyos, hogy a költemény e legerősebben színezett része lesz a fordításban a leghalványabb. Csak az ördögök nevei — tolvaj gúnynyelv e sajátságos specimenjei! — mennyi gondot adtak s mily gyöngén sikerülhettek! . . .

Ugyanabban a bolgiában, a hol előbb Vanni Fuccival találkoztunk — az alattomos tolvajok és szentség-rablók közt, három florenczi árnyát látja még Dante (folytatólag a XXV. énekben), kiken aztán csodálatos átváltozások mennek végig szemei előtt. Az egyiket egy hat lábu kígyó karolja át s nyugözi le, és kígyó s ember úgy egymásba olvad s keveredik, hogy aztán sem egyik sem másik többé. A másakra egy kis kurta kígyó szalad, a kiben — mint később megtudjuk — egy hasonló bűnös társa rejlik. A kis kígyó köldökön marja az embert; aztán egymásra bámulnak, míg füst jő ki a kígyónak szájából, az embernek köldök sebéből; s a marás, bámulás és füst hatása alatt megkezdődik s végbe megy a legcsodálatosb átalakulás, vagy inkább alakcsere: a kígyó az ember alakját veszi fel, az ember a kígyóét — vagy is, a kígyó alakban szenvedett egyik bűnösnek megengedettett, hogy kígyó alakját a másakra ruházza fel, ő azonban nem amannak, hanem saját ember alakjában lép elő a kígyó-bőrből, mert Dante, ki előbb ama három közül egyiket sem ismerte, most erre az ismét emberré váltra ráismer.

A Dante-fordítók s a magyarázók ez átváltozások szellemességétől egészen el vannak ragadtatva; el, kivált a francziák; Rivarol s Artaud de Montor szebbnek találják Danté ez énekét a Virgil Laokoónjánál, s a leírást oly plastikusnak hogy Michel Angelo szoborműveivel versenyez. S úgy látszik maga Dante még többet tartott költeménye e részéről; mert elbeszélése kezdetén és végén, annak csodás és hihetetlen voltát kiemelve:

S most olvasóm, ha nem mersz hinni bátran

Annak, mit elmondandok, meg se lepne,

Mert alig hittem én is, a ki láttam —

így kezdi, s végül a nála szokatlanúl hosszú s részletes leírást így fejezi be:

Igy láttam én e hetedik lugzóba'

E változást s átváltozást; mentségem

Az ujdonság: hogy bő valék a szóba;

ily kezdet és vég közt még, a legcsodásabb hely előkészítésénél, a kurta kígyó és az ember alakcseréjéhez készülve, büszkén így kiált föl:

Lucanus aztán hallgasson! ne merjen

Beszélni Nassid' és Sabell' bajáru!

Inkább mi itt jő, arra most figyeljen;

Ne szóljon Kadmus és Arethuzárul

Ovid se! — Nem irigylem őt, amazt ha

Kígyóul költi, ezt pedig forrásul.

Mert nála két természet álváltozta

Nem oly tökélyes, hogy anyag cserére

A két alak oly késznek mutatkozna . . .

Lucan tehát hallgasson, s Ovidot — az átváltozások mesterét — nem irigyli. Lucanusról nem szólva, a ki a Cato lybiai hadjáratában két katonának mérges kígyótól való veszedelmét, túlozva kétségkívül, de nem mese-mód' beszéli el, — Ovidnál bizony találhatunk ép oly mesterségesen gondolt s művészileg kivitt átváltozásokat; s hogy nála a fáva vagy forrássá változó nympa, vagy a kígyóvá változó hős anyagcseréje ne ép oly tökéletesen menne végbe, mint ime Danténál: azt sem mondhatjuk. Ily anyag- és alakkicszeréseik igaz, hogy nem fordulnak elő, mint Danténál; ez az ő saját gondolata. S ha czélja volt, hogy az átváltozások meséin s azok költőin túltegyen, ezt kétségkívül elérte. Kit ne tudna túlszárnyalni ő, képzeletével? s kit ne, plastikájá-

val? S mind a mellett, nekem úgy látszik, talán épen tiltakozása hiteti el velem, hogy Dante megírigyelte az Ovid dicsőségét s őt akarta, nem mondom utánozni, hanem felülmulni mesterséges alkotásaiban. Azért lehetetlen a mesterkéltséget nem érezni e pokolbeli metamorphosison, s részemről engem bizonyára kevesbbé ragad el, mert kevesebb igazságot látok benne, mint száz és száz más, kevesbbé feltűnő s kevesbbé magasztalt részlete a költeménynek!

Két nevezetes pontra akarjuk még fordítani az olvasó figyelmét, a tárgyalás alatti énekekben; egyik az idő-, másik a tér-meghatározás; mind a kettőre a költeménynek épen e részében találjuk a legnevezetesebb újmutatásokat.

Az Isteni Szinjáték időszámítására nézve láttuk már, hogy annak cselekvénye 1300-ban, tavasz kezdetén, világteremtése s Krisztus halála napjának évfordulóján kezdődik. Ha a nagy-pénteket, — Krisztus halála napját — a hagyomány szerint (t. i. mikor történt valóban) vesszük: az márczius 25-kére esett; s e nap mellett szólna az, hogy tavasz kezdetét s a világ teremtését is e napra teszi a hagyomány. Azonban 1300-ban a nagypéntek ápril 8-kára, a zsidók húsvétja ápril 5-kére esett; s így e napok bármelyike is felvehető a pokoli út kezdő napjául. És épen e kérdésre találunk döntő útmutatásokat a kezünk alatti énekekben.

A XX. ének végén (124—129 s.), a bűvészek s varázslók köréből tovább haladásra így inti Virgil:

»De most jerünk, mert lefelé sietnek
A két félkör közt Kain és tuskéi
S Szevilla fölött tengerig lementek.

A tele-hold is immár tegnap éji;
Jól tudhatod, mert a sötét erdőben
Fényét nem egyszer jól esett szemlélni.«

Előre bocsátva, hogy Kain és tuskéi alatt a hold értendő; egy régi monda szerint a holdban látható s emberarcz formáját mutató foltok Kainnak bűneért oda számüzött s túske-koronázott fejét tüntetik föl: — látni való hogy a Virgil intésének két része van s mindkettő a holdra vonatkozik; egyik annak helyzetére az égen, az adott órában; a másik annak phasisára, nevezetesen, hogy egynapos hold-tölte van. Mi az elsőt illeti, hogy a hold, a két félkör közt lefelé siet s Szevilla fölött épen lement: tudni való, hogy a nap nyugaton menvén le, a föld keleti s nyugati félgömbjének határvonalához látszik sietni s Florenczből nézve, Szevilla felé éri a tengert. April 9-kére véve az időt: 1300-ban reggeli $1\frac{1}{2}$ 8-kor ment le a hold, mely egész éjjel világított; s így két és fél óra telt el, a hetedik körbe (az erőszakosokéba) leszálltuk óta, mikor Virgil a halak és a Gönczöl állásával határozta volt meg az időt. Ha ápril 6-kát veszszük, akkor reggeli hat órákor megy le a hold s csak egy óra telt el a hetedik körbe leszállás óta. Ha pedig márczius 26-kát veszszük: akkor épen semmi eredményre nem jutunk, mert azon éjjel nem is volt hold, hanem már előbb, márcz. 25-kén este 10 óra után lement. — A Virgil szavainak második része szerint, ha szószerint kell venni azokat, hogy t. i. »a tele hold már tegnap-éji« — ez az ápril 6-ki föltevésre vall, mert a hold csakugyan ápril 4-kéről 5-kére viradó éjjel 3 órákor telt meg, épen az alatt míg Dante a vadon-erdőben bolyongott. Már ápril 9-kével három napi tévedés forog fön; míg márcz. 26-kával ismét nem megyünk semmire,

mivel akkor a hold még első negyedében sem volt, nem hogy tölte is egy napos lett volna.

E hely tehát egyenesen ápril 5-kére készít a pokoli utazás kezdetét tennünk. E nap azonban nem nagypéntek, sem a valódi sem az 1300-diki, hanem ez utóbbi év zsidó-husvétja; nem is tavaszi kezdet s világteremtése napja, mely utóbbi két meghatározás csak is márcz. 25-ére illenék, ha Krisztus valódi halála napjával (a tulajdonképi nagypéntekkel) össze nem esett, s erről minden esetleges nagypéntekre — így az 1300-ik évre, ápril 8-ra — átvihető nem volna.

Hasonló eredményre jutunk a XXIX. ének (az utolsó bolgiába szállás) 10. sorából is, hol Virgil ismét a holddal siettetni útítársát, mondván — »a hold már a lábunk alatt van.« Ápril 9-én ez déli $1\frac{1}{2}$ -kor, ápril 6-án épen délben volt mondható; márcz. 26-án ismét sehogy, mert a hold nadir-állása reggeli 4—5 óra közt következett be, a mi — az előbbi adatokkal s az útban az idő haladásával szintén nem fér össze.

Az egész Pokolnak az idő-meghatározást illetőleg a legfontosabb helye azonban a XXI. ének 112—114 sorai-ban van.

Költőink az ötödik bolgiából a hatodikba készülnek átmenni. Ott volt, hogy a főlebb már említett ördögi komédia ördögeivel találkoztak; az ördögök vezére azt mondja nekik, itt nem mehettek át, mert a sziklagát hidja be van szakadva. Mikor s mért szakadt be: tudjuk; a Krisztus halála perczében megrepedt a föld s repedése a pokolig behatolt; akkor szakadt be az a híd is. Ez időpontot pedig az ördög, az idézett sorokban im így határozza meg:

Tegnap, a napnak öttel több óráján

Mint most van, ép ezerkétszázhatvanhat

Esztenedeje, omolt be ama párkány.

Krisztus halála, a születésétől való időszámítás 34-ik évében történvén, hozzáadva az 1266-ot, kijő az 1300. év, mint az Isteni Szinjáték cselekvényének most már nem hozzávetőleges, hanem határozott számban megjelölt éve.

Mivel továbbá Krisztus, az evangeliumok szerint 9 órákor, vagy is (mivel a zsidók reggeli 6-tól számították az órákat) délután 3 órákor halt meg, ettől öt órát visszafelé számítva, most délelőtti 10 óra van, a Krisztus halálát követő napon. Vajjon Krisztus valódi halálát, vagy az 1300-ik évi nagypénteket kelljen-e érteni? ez a kérdés; amaz, az egyházi atyák hagyománya szerint márcz. 25; emez mint tudjuk ápril 8. Az első mellett szól a szöveg betűszerinti magyarázata, mert az ördög nem gondol a nagypéntekkel s annak változó ünnepével, hanem csak a híd beomlása időpontjáról beszél; valamint az I. ének 37—40 verseiben a világteremtés napjára s az akkori csillagállásra való hivatkozás. Ellenben ellene mond ennek az előbb idézett s a hold állására vonatkozó két hely — melyek a márcz. 25-kére teljességgel nem találhatnak.

Az ápril 8-kára sem illenek pontosan a holdadatok, mint láttuk; de legalább megközelítőleg. Pontosán illenek azonban, ha Danténak az erdőben eltévelyedését ápril 4-kére, pokoli útja kezdetét ápril 5-kére s az ördögökkel való beszélgetést ápril 6-kára tesszük, vagy is ha azt tesszük föl, hogy Dante a zsidó husvét szerint számít, a mint már előbb is megjegyeztük. És e számítás nem is indokolatlan. A páskha bárányt ugyanis a zsidóknak husvét előestéjén (nizánhó 14-én) kellett megenniök, ekkor ette tehát

Jézus is a végvacsorát tanítványaival s halála a zsidó husvét napjának délutáni 3 órájakor következett be. Dante ily föltevésére mutat az is, hogy a fentebb idézett helyeken (jelesen a XX. 124—129) kétszeresen is a holdtöltével magyarázza az időt, a holdtölte pedig éppen az elhatározó a zsidó husvétra.

S így e helyek komoly megfontolásából kimondhatjuk, hogy Dante 1300. ápril hó 4-én tévedt el a vadon-erdőben; ápril 5-én este indult el pokoli útjára; ápril 6-án délben volt a pokol-üreg közepén — s mint látni fogjuk, azon nap este ért a pokol fenekére, vagy is egy teljes napot, 24 órát vett igénybe az egész pokoli út.

Lássuk még a pokoli térméreteket.

Nagyjában, mint tudjuk, azzal határozta meg Dante a pokoltölcsér terjedelmét, hogy annak felső köre vagy nyílása középpontjába Jeruzsálemet, szélére Florenczet helyezte, a tölcser alsó hegyét pedig a föld középpontjába tette. Ezzel a tölcser 45° nyílásu szöget alkot átmetszetében s egész ürege a föld testének, vagy ürméretének $\frac{1}{512}$ részét foglalja el.

Természetes, hogy fenn, a széles nyílásban, mely a föld egész területének $\frac{1}{8}$ részét teszi, csak ily nagyban való meghatározás volt lehetséges s mérföldekről vagy éppen ölekről nem lehetett még beszélni. Most a nyolczadik pokolkörnél az üreg átfogata sokkal szűkebb, s itt is a belső alkörök (bolgiák, árkok, tömlők) a legkisebb köröket alkotván, a méretek szorosabb meghatározása lehetségessé válik.

A kilenczedik bolgiában, a vizályt-szerzőkében kezd Dante először ily határozott méreteket adni a pokol s annak alsó körei terjedelméről és térfogatáról. A XXIX. ének 9. sorában (épen a megelőző sor az előbb idézett ama

mondásához, hogy »a hold lábunk alatt van«) mondja Virgil:
»Hidd meg, ha megszámolni szándokod van« (t. i. az e
bolgiában levő lelkeket, kiket Dante szokatlan figyelemmel
szemlélget) —.

»Hogy huszonkét mérföldre*) nyúl ki messze
E völgy —«.

Még részleteseb adatokat találunk a tizedik bolgiában
(a hamisítókéban); az itt kinlódó lelkek egyike, a ki magát
Ádám mesternek nevezi, s irtózatot vizkórtól van felpuf-
fadva, hogy miatta nem is mozdulhat helyéből, így panaszkodik:

»Volnék csak én egy annyival ha könnyebb,
Száz év alatt mehetnék egy hüvelyt:
Már rég az utat lesném, merre jönnek —«

(t. i. némely általa megnevezett bűn- és bűnhődő-
társai);

»E ronda nép közt bejárnám e helyt,
Bár tizenegy mérföldre nyúl garatja
S keresztbe is majd félmérföldre lejt.«

Az előbbi bolgia árkanak körvonala tehát 22 mérföld-
nek, emezé 11 mérföldnek van mondva s ennek szélessége
majd fél mérföldnek. S mivel a ludolfi szám közelítő értéke
szerint a kör kerülete úgy áll az átmérőhöz, mint 22 : 7,
látni való, hogy Dante a kilenczedik bolgia területét 22
mérföldre tevén, annak átmérője 7 mérföld; a tizedik bolgia
kerülete 11 mérföld levén, átmérője $3\frac{1}{2}$ mf; az egyik bolgia
árok-szélességének közepe a másiktól sugaraik hosszának
különbsége vagy is $1\frac{3}{4}$ mérföld; s mivel az árok fenekén a

*) Mérföld alatt mindenütt az olasz miglia értendő.

szélesség fél mérföld, tehát a két árok közötti gát vastagsága, tövében, $1\frac{1}{4}$ mérföldet tesz.

Föltéve, hogy a bolgiák s a közöttök levő elválasztó gátak mind egyenlő szélességűek, — Philaletesznek úgy látszik, hogy az első s az utolsó csak fél oly széles, mint a közbeeső nyolcz — kitűnik

1. hogy az egész nyolczadik pokolkör (Büntömlők) együttesen széles karikát alkot, melynek külső és belső köre közötti szélessége tizszer $3\frac{1}{2}$ vagyis 35 mérföld, külső kerülete pedig $115\frac{1}{2}$ mérföld; 2. hogy belső (legkisebb) körétől átölelve fekszik, még mélyebben, a pokol legalsó köre; s mivel e belső legkisebb kör kerülete $5\frac{1}{2}$ mérföld s tehát átmérője, mely egyszersmind a pokol-fenek átmérője is: $1\frac{3}{4}$ mérföldre teendő.

E kilenczedik körben, a pokol fenekén ismét találkoznak adatokkal, melyek alkalmából a pokol összes méreteire még egyszer visszatérendünk.

Most átadjuk a szót a költőnek, kinek szövegéhez, az egyes soroknál adandó jegyzetekben, még a fentebbiek után is sok mondanivalónk lesz.

TIZENNYOLCZADIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör (a csalók) első alköre: kerítők és csábítók. Venedico Caccianimico, Jázon. — Második alkör: hízeltők. Alessio Interminei. —

Van a pokolban egy hely, Bűntömlőknek

Hivom, merő kő s vas-színű egészen,

Mint a bércz-gyűrű, mely köríti őket.

4. S épen középett e kín-verte részen,

Mély kút-gödörnek tágas torka ásít,

Melyről beszédem még alább is leszen.

7. A szikla-parttól a tág kútnyílásig

Fenmaradó kör mélyiben, kerékre

Tíz völgy, gyűrűként, körben futni látszik.

1. Bűntömlőknek. Az eredetiben is többesben: Malebolge. Lásd a bevezető értekezést (259. lap.)

5. Mély kút-gödörnek. . . A nyolczadik kör, mint tudjuk, maga is lejtős, tíz bolgiája mind alább-alább száll. E tizediknél ereszkedik le, meredeken, egy mély, kerek, kútszerű gödör; az a pokol utolsó, kilenczedik köre, az árulók vezeklő helye: a pokol feneke. Erről, jelenti Dante már előre, alább (XXXII—XXXIV. énekben.) leszen szó.

9. Tíz völgy gyűrűként. . . a közös középpontu tíz bolgia, vagy tömlő; a csalók tíz különböző fajának a vezeklő helyei. Lásd a Bev. értek.

10. Mint ahol a falaknak védletére
Több és több árok környez valamely
Várat, — a milyen képet, szemre véve
13. Az ád : olyant adott ép' ez a hely.
S mint az ilyen vár belső küszöbétül
A külpartokra hidak visznek el :
16. Ugy vittek itt a bércz-fal eresztétül
Az árkok- s gátakon át kötornácizok
A kút nyílásig, összefutva végül.
19. Hogy Geryon a hátáról lerázott :
E helytt lelők magunkat ; s mesterem
Ment balra tartva s én utána. — Látszott
22. Jobb kéz felül megint új gyötrelem,
Új bűnhödők és új hóhérlegények,
Kikkel az első tömlő telve lenn.
25. Csupa mezitlen bűnösök, szegények,
Középig szembe vélünk, túl középen :
Velünk, de gyorsabb lépésben, jövőnek.

17. Az árkok s gátakon át kötornácizok. A tíz tömlő árkai, gátról-gátra, át vannak hidalva. A költők nem szállnak le az árkok mélyére, melyeknek oldalai nagyon meredekesek is ; hanem minden gát ormóján haladnak előre (bal irányban) egy darabig, onnan nézve a lenn gyötrődőket, s mikor a következő gátra átvivő hidat, vagy kötornácizot eléri, azon mennek át, mindig jobbra, s a következő gáton ismét balra mennek. Így az árkok mélye s a bennök gyötrődők mindig jobb kézre látszanak nekik. (Lásd a 19. és 20. sort.)

26. Középig. Ez első tömlőben két féle, bár egymással rokon bűnyeri büntetését : a kerítőké s a csábitóké. Azért van, hogy egyik felekezet (a kerítők) szembe jönnek a költőkkel, tehát jobbra (nekik) az árokban ; ezeket szembe látják ; a másik (a csábitók) abban az irányban haladnak, a merre ők (tehát balra), de gyors-

28. Rómában is, a bűn-bocsánat-évben,
 A nagy tömeg, a sűrűség miatt,
 Minap a hidon így oszlott meg épen :
 31. Hogy egyik rész egyik felén haladt
 A vár felé, Szent Péter templomának,
 S a másik rész a hegynek az alatt.
 34. De innen s túl nagy ostorokkal állnak
 Rút szarvas ördögök a bércz-torokban,
 S rájok kegyetlen' sűrűn csapkodának.
 37. Bezzeg emelték sarkukat kínjokban,
 Első csapásra — és egyik se várt ám
 Más- s harmadikra, csak futott legottan.

sabb lépéssel, mint ők fenn a gáton; ezeket tehát csak akkor látják, mikor azok mellettök elcsapva őket megelőzik s így arcban nem is láthatván (a míg ők is előre mennek) azokat föl sem ismerhetik. A költő, mint látni fogjuk, mind a két csoportból csak egy-egy egyént nevez meg, mintegy mutatóul.

28. 30. Bűnbocsánat évben; minap. Az általános bűnbocsánat (búcsu) éve, minden századik év, épen 1300 volt. Ez évben a keresztyén világ százezerei látogattak el Rómába, ott búcsut járni s bűnbocsánatot nyerni. Valószínű hogy Dante is, már az év elején, pokol-útja előtt, megfordult ott, mint hívő és buzgó keresztyén. S mily szemléletes képet rajzol az ottani tolongásról !
 33. A hegy, Gregorovius szerint csak a Monte Giordano lehet, Philaletes szerint pedig csak a Janiculus hegy, hol a San Pietro in Montorio (hegyi szent Péter) temploma áll. — A híd: az Angyal-híd; a vár: az Angyalvár.
 35. Szarvas ördögök. Ezek a fentebb (23. s.) említett »új hóhér legények.« Itt kezdődik rendszeresen az ördögök általi kinzás, bár őrül már láttunk ilyeneket a Dis városa kapujában is s hasonló minőségben a nyilazó centaurokat, a zsarnokok és gyilkosok körében.

40. Míg így haladtam, egy a tobbi hátán,
Figyelmem' megragadta s fölkiálték
Láttára : »Ezt én valahol már látám !«
43. S hogy fölismerjem, lassabb lépést válték.
Kegyes vezérem is megállta egyben,
S megengedé, hogy kissé meghátrálnék.
46. Az ostor-üzött, vélvén : ismeretlen
Maradhat, lesüté szemét ; hiába !
Mert rá kiálték : »Tartsd bár elfedetten
49. Arczod', szemem ha termeted' jól látta :
Te Venedico Caccianimico vagy !
De mi hoz e maró lúg szapujába ?
40. Egy a többi hátán, mert a mint az ördögök ostorokkal
üzték, egyik a másik hátán volt, előre tolongtában. (E vonás azonban nincs az eredetiben.)
45. Hogy kissé meghátrálnék. Amaz szembe jött nekik, s
elhaladván mellettök, meg kelle állapodniok, hogy szemügyre
vehessék s visszamenniök, hogy vele szóba állhassanak.
50. Venedico (vagy Venetico) Caccianimico bolognai
előkelő guelf nemes volt. Ritka szépségű nővére, kit egyszerűen
»a szép Gizellá«-nak neveztek, Dante egy rokonának, Alighieri
Miklósnak volt a neje. VIII. Azzo, Ferrarai örgróf, hírét hallván e
ritka szépségnek, érette Bolognába ment, s a nő bátyját Venedicot,
a ki pénz- és dics-vágyó volt, vagy pénzzel, vagy dicsvágyának
hizelgő ígéretekkal rábirta, hogy saját nővérenek kerítője legyen.
Dante, a férjjel való rokonságánál fogva, tudhatta e történetet,
melyről a közönség közt különböző hírek keringhettek. Azért
mondja a bűnös (57 s.), így volt, ezt hidd, akármit regélnek egyebet.
Mert voltak, a kik Gizelát magát tartották bűnösnek. Az igazi
bűnös itt magára vall, s hűgát ártatlannak mondja. — Dante nem
neveztetí meg a buja grófot ; némelyek szerint az nem Azzo,
hanem apja Apizzo lett volna.
51. Maró lúg s az eredetiben : salsa. Egyszersmind tulajdonnév
is, Bologna mellett egy vadon sziklás szoros neve, hova a kivégzettek

52. — »Ajkam — felelt — szót nem jó szántából ad,
De kényszerít rá éles tiszta hangod,
Mely rám, mint hang a régi világból hat.
55. A szép Gizellát én voltam ki hajdont'
A buja gróf kényének által adtam,
Hitvány regékben bármint olvasandó ;
58. S itt Bolognából nem sirok magamban,
Sőt úgy tele van itt ez a hely vélek :
Hogy ki s i p a-t mond s ejt — e pillanatban
61. Savena s Reno közt, nincs annyi lélek.
S ha erre még bizonyság kell neked :
Jusson eszedbe kapzsiságunk, kérlek.«
64. Mig szólt, egy ördög rá jó ütleget
Mért ostorával s rá kiálta : »Félre
Czudar ! itt eladó nők nincsenek !«
67. Én ezalatt vezérem' utól érve,
Nehány lépéssel ott valánk mindketten,
Hol a sziklából egy szirtfok kiére.

testeit szokták bedobni. Maró lúgnak nevezi e bolgiát Dante, mert a korbácsütések úgy marják a bőrt mint a lúg.

53. Éles, tiszta hangod, mely az élet a rekedt hangu elkárhozottaktól megkülönbözteti.
60. S i p a : a si (igen) táj-ejtése Bologna vidékén (összevonva si pui-ból : úgy lehet.)
61. Savena s Reno folyók közt fekszik Bologna ; tehát Bolognában. A költő itt azt mondja (mondatja Caccianimicóval) hogy Bolognában nincs annyi élő lélek, most, egyszerre, a mennyi kerítő már onnan, rendre-rendre, ide került. Elég bizonyság erre a Bolognaiak kapzsisága, kik pénzért mindenre képesek. A kerítők, tudva-levőleg csakis a pénzért űzik rút mesterségöket.

70. Megmászva könnyen azt egy perczenethen,
Czik-ezakja közt a mint jobb kézre tértünk,
Amaz örök köröktől búcsút vettem.
73. Hogy ott valánk, szemünkbe lenn egy rés tünt,
Helyt adni a gyötröttek vert hadának.
S szólt mesterem: »Figyelj, most oda értünk,
76. Hol ama többi bünöst is megláthatd,
A kiknek eddig nem láthattad arczát,
Mert velünk egy irányban haladának.«
79. Ama vén hidról néztük kinos harczeit
A most felénk jövő másik seregnek;
Korbácsal ezt is úgy üzték, zavarták.
82. Jó mesterem, — hogy én majd kérdezendek,
Nem várva, szólt: »Nézd e nagyot közelgni,
Fájdalma kit, látd, könnyezni sem enged.

72. A m a z ö r ö k k ö r ö k t ő l. E hely nem világos. Mely örök köröktől vesz itt búcsút Dante? Némelyek azzal akarnak a nehézségen segíteni, hogy e t e r n e helyett e s t e r n e-t olvasnak, »ama külső köröktől« s érteni akarják alatta az első bolgiát, a nyolczadik kör tiz alköre körül a legkülsőt. De egy az, hogy így nincs helye a többesnek, csak e g y körről levén szó; más az, hogy itt a költő még ettől az egytől sem vesz búcsút, mert mindjárt visszatekint bele, a csábítók csoportjába. Én (bár e magyarázatot nem találok másnál), úgy érzem, hogy itt vesz Dante tulajdonkép végbúcsút az előbbi (amaz) örök köröktől, t. i. a hét elsőtől, melyeknek itt végkép hátat fordított. A többes (quelle cerchie eterne) c s a k i g y van igazolva.

80. M á s i k s e r e g n e k, t. i. a csábítókénak, kik szembe jönnek a kerítőkkal s egy irányban haladván a költőkkal, ezek eddig nem láthatták arczaikat, de most, az átjáró hidon állva, megláthatják.

85. Tekintete most is mi fejedelmi!
 Ez Jázon, Colchisból az arany gyapjat
 Észszel s erővel ki el tudta venni.
88. Útjában ő a zöld Lemnosra hajtát,
 Mikor a bösz s kegyetlen asszonyok
 Ott minden férfit már halálnak adtak.
91. S addig hizelg s ad szép szót s mosolyog,
 A míg a szüz Hypsipylét megesalta,
 Ki mind a többi nőt kijátszta volt.
94. Aztán teherben ott magára hagyta;
 E vétkeért van most ily kinra vetve
 S így Médea is megboszúlva rajta.
97. Mind véle megy, ki ugyanazt mivelte.
 Legyen elég ez első völgyről ennyit
 Tudnod, s a népről mind ki itt vezekle.«
100. Már ott valánk, hol egy szűk bérczösvény nyílt,
 A második gáttal átmetszve egymást
 S hidkép azon egy újabb ivet lendít.
103. Ott új népet találtunk s nagy sikoltást,
 A második tömlőből — a kik kézzel
 Verték magok' s szájok tátonga folyvást.

86. J á z o n. Mikor a lemoszi nők, Venus biztatására valamennyi férfit leöltek a szigeten; Hypsipyle, a Thoas király leánya, apját elrejtette s így (a többieket megesalva) ez egyet megmenté a nők kegyetlenségétől. Jázon, az argonautákkal, kikötve Lemnoszon, elcsábította a királylányt s teherben hagyta. Jázon utóbb így csábította el Médeát is, a colchisi király leányát, de Kreüzáért azt is cserben hagyta. E két csábításért s hűtlenségért vezeklik itt. Kinja — s büszkesége — oly nagy, hogy nem is sírhat miatta.

103. Ú j n é p e t. Itt mennek át, a gátakat összekötő hidak elsején, a második tömlőre, hol a hizelgők gyötretnek. Bűnhődésök méltó

106. Az árok-part, mint egy szürkés penészszel
 Bevonva, mit a mélység ködpárája
 Táplál szemet s orrt bosszantó dögvészszel.
109. Feneke oly mély, hogy nem látni rája
 Máskép, csak hogyha a tetőre hágunk,
 Hol a bércz-lépcső legmagasban áll.
112. Fölhágva mi, lenn, hol a mélység tátong,
 Sok nép fetreng, oly ocsmány moesokban,
 Minőt árnyékszékből ürülni látunk.
115. S a mint szememmel vizsgálnám, im ottan
 Nyakig a sárban ült egy, olyan ronda
 Fejjel, pap-e, világi? meg nem mondtam.
118. »Mit látsz te rajtam — szólt rám vigyorogva —
 Hogy engem nézsz csak hol oly sok moeskos van?«
 S én: »Mert ha jól emlékszem, jobb koromba'
121. Már láttalak, tisztábban is mint mostan.
 'Sz Alex' Interminei da Lucca vagy te,
 Azért nézlek a többinél szorosbban.«

magokhoz. Rondaságban hevernek, szájok tátog s magokat ütik-verik: a kik az életben, a hízlegéssel, magokat megalázták volt.

117. Pap-e, világi? Feje teteje úgy be volt csúnyitva, hogy az se látszott van-e tonzurája vagy nincs?

122. Alessio Interminei (tulajdonkép Interminetti, Dante csak a vers-mérték kedvéért írta Intermineinek; a Corvina codex, helytelenül, visszaállítja a helyes írást), a luccai ghibellinek feje. Az Imolai azt írja róla, hogy csupa rossz szokásból, szólani sem tudott úgy, hogy ne hizelegjen: »még a napszámosoknak s egyéb aljnépnek is hízelt.« Köztársaságokban — mondja Philaetes — gyakran előforduló jellem. — Új jele a Dante pártatlanságának, hogy a fekete Caccianimico után mindjárt a fehér Intermineit bélyegzi meg.

124. És erre ő, kobakján nagyot ütve :
 »Im a hizelgés ide juttata,
 A melylyel nyelvem soha sem telett be !«
127. Vezérem ekkor : »Nézz csak amoda,
 S figyelmes arczod' told kissé előrébb,
 A honnan majd tisztábban látod a
130. Czudar rimát, a szennyeket, a pörét,
 Ki majd fölállva, majd lekuporodva,
 Sárlepte körmivel vakarja bőrét.
133. A rima Thaisz ez, a ki mosolyogva,
 Azt kérdő kedvesének : köszönettel
 Vagy, úgy-e bár, adósom ? — Hogy ne !, monda.
136. De érzük itt be most e tekintettel !«

133. *Thaisz* : nem történeti személy, hanem a Terencz vigjátékában (az *Ennuchok*-ban) a *Thraso* kedvese. Dante azonban nem pontosan idéz a vigjátékból, mert az a kis párbeszéd, melyet itt *Thaisznak* és kedvesének tulajdonít, nem kettejök, hanem *Thrasó* és a kufár *Guatho* közt fordul elő Terencznél. *Thraso* egy szép rabnőt küld *Guatho* által *Thaisznak*, s mikor a küldöncz vissza jő, e t t ő l kérdi *Thraso* : »*Thaisz* nemde nagyon köszöni ajándékomat ?« — »Oh, végetlenül !« feleli *Guatho* erre. A vonatkozás megvallom, keresettnak tetszik előttem, a *hizelgők* körében. Egyszerű udvariasságot, minő az ajándékért való köszönet, *hizelgésnek* minősíteni s így büntetni : *kissé* sok. *Philaetes* szerint *Thaisz* nem is mint *hizelgő*, hanem mint rima van itt. Az első körben kerítők és csábítók, — a másodikban *hizelgők* és rimák : valóban jól összeválogatott rokon-mesterségek !

TIZENKILENCZEDIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör harmadik árka: simoniacusok. Harmadik
Miklós pápa. —

Oh Simon mágus s nyomorúlt utódi!

Kik Isten ajándékít, — miknek ám csak

A szent erénnyel kéne párosodni —

4. Arany- s ezüstért áruba bocsáttak:

Most rólatok van a sor trombitálnunk,

Lakóiról a harmadik bolgiának.

7. Már a következő sir-dombra hágtunk,

Annak gerinceze csúcs-pontjára épen,

Honnan az árok belsejébe láttunk.

1. Simon mágus, az első, a ki a szent dolgokat, a Szentlélek ajándékít pénzen vehető árucikknek tekintette s ezért az apostoloktól megfeddetett. (Ap. cselek. VIII. 9—24.) Az egyház maga minden időben nyíltan kárhoztatta a simoniát s erős tiltó rendszabályokat hozott ellene, de azért annak gyakorlatát s terjedését nem akadályozhatta meg, különösen a középkorban, a hatalmas pápák s a velők hatalomban versengő oligarchák korában.
3. A szent erénnyel. Egyházi hivatalokat csak érdemes és erényes embereknek kellene adni.
7. Sir dombra: a két bolgiát egymástól elválasztó, alul szélesebb, felül keskenyebb gátat nevezi sirdombnak, a mihez átmetszetben

10. Oh fő-Bölcsesség! mely földön s az égen,
S ez alvilágban, ennyi igazságot
Tudsz tanusítani hatalmad teljében!
13. Oldalt s fenéken, a zord köbe vágott,
Egyforma széles és kerek lyukak
Voltak, miket szemem most sorba' látott.
16. Nagyobbnak én nem láttam szájukat,
Mint a minők Szent-Jánosom beljében
A keresztvizhez jelzik az utat.
19. Egyiket én törém fel, nem is régen,
S egy benszorúztat kiszabadítottam.
— Legyen e szóm mindenkinél pecsétem! —
22. Egy-egy bűnösnek e lyukakból ottan
Látszott ki lába, lábikrája, térdig,
Mig teste lenn volt, fejfel bedugottan.

valóban hasonlít is; alatta pedig az erkölcsi halottak mint egy sirban hevernek.

17. Szent Jánosom. Dantét is a ker. szent János templomában (Florenczben) keresztelték. Mivel a keresztelés évenként csak kétszer, husvétkor és pünkösdkor történt, a tolongás elkerülése végett a keresztelő-kút medenczét több részre — kerek üregekre — osztották, hogy ugyanannyi pap keresztelhessen egyszerre. Ekkora formáknak látja Dante az itt levő kerek sirüregeket, melyekben a simoniakusok vergődnek.

20. S egy benszorúztat... Dante priorsága alatt (azért mondja: nem is régen) történt, hogy a szent János templomában gyermekek játszadozván, egyikök a keresztelő kútak egyikébe beleesett s beleszorúlt. A nép odatolulván a szerencsétlenség hírére — Dante is odament, s látva hogy a gyermeket másképp kimenteni nem lehet, fejszét fogott s az üreget erőszakkal felbontotta. Előadásával magát igazolja, hogy nem a szent hely iránti tiszteletlen-

25. A talpa-mindnek úgy égett mindétig,
Lábszárukat lóbálták szüntelen
Mint a kinek inát mind elmetélik.
28. Mint láng az olajos felületen
Végig szalad, sarkuktól úgy vonaglott
Lábújjokig ezeknek végtelen.
31. »Mester, ki az — kérdém — ki úgy abajg ott,
S jobban vergődik, mint a többi lélek,
A többinél kit pirosabb láng csapkod ?«
34. És erre ő: »Ha oda levinnélek,
Hol a meder legmélyebb: a maga
S övéi kinjáról többet beszélhet.«
37. S én: »Jól tudod, elméd akarata
Törvény nekem ; szólj s nem maradok hátra :
Ki jól látod mit szám elhallgata.«
40. Ezzel felértünk a negyedik gátra ;
És balfelé leszálltunk csöndesen,
Az át- meg átlukasztott szűk garátra.
43. És csipejéről mesterem le sem
Bocsát, leszállnom csak a lyuk mellé' hagy,
Hol lábát rázta az keservesen.

ségből, hanem egy ember-élet megmentése céljából tette a mit tett, s erre szavát köti le pecsétül mindenki előtt.

25. A talpa mindeniknek... Mivel életökben a szent dolgokat lábbal tiporták, most először is lábukkal bűnhődnek.
40. A negyedik gátra. A negyedik gát az, mely a harmadik tömlőből vezet át a negyedikhez. Tehát még a harmadik fölött állanak. (Gát helyett itt tulajdonképp hidnak kellene állani. Lásd a Bevez. Ért.-ben a második rajzot 262. lap.)

46. »Ki vagy te, a ki fejfel lefelé vagy,
Szomoru lélek, mint czövek beverve?
Ha szólni birsz, választ — így szóltam én — adj.«
49. Ugy álltam ott, mint pap, a már gödörbe
Dobott gyilkos ha nem ereszti még el,
Csak hogy halálát tolja még előbbre.
52. S kiálta ő: »Hogyan! te váltasz-é fel,
Te, Bonifác, hát itt vagy már valóba?
Megcsalt az irás, két vagy három évvel!
55. Hát ily hamar belé unál a jóba,
Melyért nem féltél csellel megkeríteni
A szép arát, hogy oszt' hurczold sártóba!«

49—51. A régi florenczi törvény szerint a gyilkost fejfel gödörbe dobták s elevenen temették el. A gyóntató pap utolsó perczéig fölötte állt s vigasztalta. Megtörténhetett hát, hogy valamely gyilkos, már a gödörbe dobva, a papot visszatartani igyekszik, csak hogy az ítélet végrehajtását, ha csak perczekre is, késleltesse.

53. Te, Bonifác. Az itt beszélőről, ki magát nem nevezi meg, t. i. III. Miklósról, továbbá Bonifácról s ennek utódjáról V. Kelemenről, bővebben lásd a Bevez. Értek.

54. Megcsalt az irás. A holtak, bár korlátoltan, előre látják a jövőndöt, akár a nekik adott clair-voyance, akár valamely kabbalistikus kiszámítások által. Így számithatta ki, vagy tudhatta, Miklós, hogy utódja Bonifác 1303-ban fog meghalni. S most egy felülről jött, őt megszólítván, azt Bonifácznak véli; tudván pedig hogy még csak 1300-ban irnak, azt mondja, hogy az irás őt két vagy három évvel (az eredetiben: »nehány évvel«) megcsalta, szava panaszos; mert utódja felváltja ugyan őt mostani helyén, de csak hogy még mélyebbre s még rettenetesebb kinokra lökje le. Dante itt, hallgatagon, rettenetes perspectivát nyit, azokról a kinokról, a melyeket lát, azokra a még nagyobbakra, a melyeket nem is láthat!

58. Ugy álltam ott, szégyentől sújtva, mint ki
Nem érti meg a választ, mit kapott,
S felelni nem tud, csak szemét lesütni.
61. Azt sugta Virgil: »Mondd neki legott:
Nem az vagyok, kinek vélsz« — és parancsát
Fogadva, ismétlém mit ő sugott.
64. Még dühösebben járva lába tánczát
És nyögve a csalódás keservében,
Igy szóla most amaz: »Szólj, mit kívánsz hát?
67. Ha tudni oly nagyon vágyol ki-létem'
Hogy érte lejövél e szörnyü ólba:
Tudd, nagy palást a vállam' fődte nékem;
70. S oly kapzsi voltam, medve-sarj valóba',
Hogy bocsokat előre tolva: ott fenn
A pénzt, itt magam' juttatám zacsκόba!
73. Fejem alatt azok szükölnek itt benn,
A kik, elődim a simoniában,
Szoronganak most sziklarepedékben.
76. Oda bukom le én is akkorában,
Ha eljön az, kit benned jöni hittem
Mikor megszólítalak hamarjában.
79. De már én régebb rázom lábam' itten
S vagyok fejjel le, lábbal föl felé, mint
Sül lába annak majd ki lesz felettem.

69. Nagy palást: a pápai palást.

79. 80. 81. Én régebb — mint — sül majd. Miklós 23 évig
van e helyzetben; Bonifác csak 11 évig lesz. Lásd a Bevez.
Értekezést.

82. Mert ő utána ég és föld törvényit
 Lábbal tipró pásztor jó nap-nyugtárul,
 Gyalázata őt s engem elfödvn itt,
85. Uj Jázon lesz, a Makkabi-csatákrúl
 Irt könyvekbéli, mint saját királya
 Amazt, emezt a frank úgy fogja pártúl. «
88. S e szóra, nem t'om, megfelelni rája
 Nem vakmerő volt-e, hogy így kiáltsak :
 »Mondd csak nekem, ugyan mi árt kívána
91. Szent Pétertől urunk, midőn a kulcsnak
 Hatalmát legelőször adta néki ?
 Bizony : »Engem kövess !« ennyit kívánt csak.
94. Péter se kért s a hit egyéb cselédi
 Ezüst-aranyt Mátyástól, hogy a végzet
 A lelkevesztett helytt őt jelölé ki.
97. Maradj tehát itt, hova dönté vétked
 S tartsd meg a rosszul szerzett aranyat
 Mely Károly ellen olyan merészsze tett.

85. U j J á z o n. Nem az aranygyapjas, a görög hitmondából, hanem a Makkabeusok könyvebeli (2. Makkab. IV. 7—24.), ki Antiochus Epifánes királytól úgy vásárolta meg a főpapi méltóságot (azt saját fivéréből Oniastól rabolva el,) mint V. Kelemen Szép Fülöptől Lásd a Bevez. Értek.

90—117. Dante ritkán jő oly tűzbe, mint itt a simoniakusok ellen tartott hatalmas támadó és feddő beszédében. S még azt mondja, hogy a pápai méltóság (a kulcsok) iránti hódolat nem tartaná, még keményebben is beszélne. Majd beszél a paradicsomban a szentek ajkai által !

99. K á r o l y e l l e n. Anjoui Károly, szicíliai király ellen Procida János az arragoniai Péter érdekében lázadást akarván támasztani országában, III. Miklós pápától pénzen vette meg erre az enge-

100. De ha nem tiltaná a hódolat
Mely bennem a legfőbb kulcsok iránt ég,
Miket viseltél fenn a nap alatt:
103. Ennél keményebb szókat is használnék
Rút kapzsiságod ellen; mert a hitvány
Virúlt alattad, görnyedt a jó szándék.
106. Ily pásztorokat látott a tanítvány,
A nagy-paráznát, vizeknek felette,
Királyokkal bujálkodót, alítván.
109. Azt a ki hét fejjel levén teremtvé,
Tíz szarva által birta e világot
A mig erényben telt a férje kedve.
112. Arany- s ezüstből ti istent csináltok,
Pogányoktól különbözők csak abba:
Mig ők egy bálványt, ti százat imádtok!

délyt. Miklós maga is személyes ellensége volt Károlynak, mivel ez nem akarta megengedni, hogy a pápa unokaöcscse a király unokahugát nőül vegye.

106. A tanítvány, János apostol és evangelista, az Apokalypsis írója. A látomány, melyre itt Dante céloz, az Apokalypsis XVII. részében fordul elő; azzal a különbséggel, hogy ott nem a »vizeken ülő paráznának« hanem a fenevadnak, melyre amaz ül, van hét feje (a hét szentség) s tíz szarva (a tíz parancsolat), melyekkel a világon uralkodott addig, mig férje (a pápa, — mert a nő az egyházat jelenti) az erényben lelte kedvét.

114. Mig ők egy bálványt. Nem azt akarja mondani, hogy a pogányok csak egy bálványt imádnak, hanem azt, hogy azoknak minden egy bálványára száz esik emezeknél, mert ezeknek minden egy aranypénz egy bálvány a melyet imádnak. Ha a pénzt, mint collectiv fogalmat, egy bálványnak vennők, akkor a mondatot meg lehetne fordítani: »Csak abban különböztök a pogányoktól, hogy mig azok száz, ti egy bálványt imádtok« — t. i. a pénzt.

115. Oh Konstantin, mi sok rossznak lön anyja —
Nem megtérése — de az az ajándék,
Mely az atyát gazdagga lenni hagyja!«
118. S mig én reá ily durva szókat vágék :
Bosszankodás- vagy lelkifurdalástól
A két lábát dühösbben rugdalá még.
121. De mesteremnek — mit nem is palástol —
Tetszettek az igaz szók, és figyelme
Látszék az ajkin játszó mosolygásból.
124. Mind két karával magához ölelve
S egészen ölbe fogva engemet,
Honnan leszállánk, visszavitt a' helybe.
127. Ki sem fáradva, mig a gát felett,
A magas ormón, mely a negyedikből
Az ötödik tömlőhöz átvezet,
130. Oly gyöngéden letett, mint oda vitt föl,
Oly zord, hegyes sziklákon, hogy a zerge
Megújedt volna meredékeiktől.
133. S beláttam onnan egy új völgy-üregre.

115. O h K o n s t a n t i n . . . Dante idejében még tartotta magát a traditio, hogy Nagy Konstantin, megtérésekor, tartományt ajándékozott a pápának, mely alapját vetette meg a szent szék világi uralmának.

128. A n e g y e d i k b ő l, lásd a 40. sorhoz való jegyzetet. Tehát most érnek a negyedik tömlő fölibe.

HUSZADIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör negyedik tömlője: jósok és kuruzslók. Amphiarus. Tireziasz. Aruns. Manto. Eurypylus. Scottus. Bonatto Guido. Asdente.

Új gyötrelemről kell most énekelnem,
És tárgyat adnom húszadik dalomnak
A poklot festő első énekemben.

4. Készen valék már, a hol álltam, onnan
Alá tekintni a kinyílt gödörbe,
Melyet keserves könnyek áztatgatnak ;
7. Midőn a völgy mélyén, kintől gyötörve
Némán siró népet lépdelni láttam, —
Búcsú-járókként ez alanti körbe'.

2. 3. H ú s z a d i k. . . Az eredeti az egész Pokol-t canzone-nak, annak egyes énekeit canto-knak nevezi. Magyarban, bár mi is ezeket nevezzük ének-eknek, az ének nagyobb levén mint a dal, itt a nagy költemény ez első részét éneknek, az egyes (itt húszadik) éneket csak dálnak neveztem. Megjegyzem, hogy az eredetiben ez »a poklot festő« — így áll: »mely az elmerültekről szól«, t. i. az első rész, a pokol. Dr. Angyal, rossz szórenddel, úgy adja, mintha az egész Isteni Szinjáték a kárhoztakról szólna, s annak első része volna a pokol.

9. B ú c s ú j á r ó k k é n t. Mint a földön a búcsujárók, sorban sűrűn.

10. S a mint szememmel közelebb vizsgáltam :
Csodálatoskép megfordítva tünt föl
Mindegyikök, mell s álla közt, a vállban ;
13. Hogy elfordultak arczaik elülről
S felénk így háttal látszottak közelgni,
Megfosztva egyenes tekintetüktől.
16. Történhetett tán valakin ilyesmi,
Hüdés miatt, hogy megfordult egészen,
De én nem láttam s el se' t'om képzelni.
19. Ha, olvasóm, égtől javadra léssen
Olvasnod ezt, gondold csak el magadban :
Ha lehetett-e könnyek nélkül néznem
22. Ilyen közélről, így kifordítottan
Hasonmásunkat, a far hasadékan
Omolva végig könnyeik, patakban — ?
25. Sirtam valóban én is, a bérez-párkány
Szélére dölve, míg vezérem int ;
»A bolondokhoz hasonló levél tán ?
28. Erény a szeretet kihalta itt ;
Mert ki bűnös, mint a kit szájalom tölt,
— Ha látja Isten szent ítéletit ?

23. A f a r h a s a d é k á n . . . Arczczal hátra levén fordulva, könyeik ott folynak le. Biz ez nem szép kifejezés ; de Dantét nem szabad szépíteni, kifejezései s plastikus (bár erős) vonásai enyhítésével. Dr. Angyal, bár szint e nézetet vallja elméletileg, még is a »hát hasadtán«-t fordít ; pedig Dante nem a hát hasadtáról, hanem más hasadékról szól.

28. Erény a szeretet kihalta . . . Az eredetiben piéta : egyik értelemben könyör, szájalom, szeretet (charitas), másik értelemben kegyesség vagy erény ; szószerint így van : »a piéta itt akkor él, ha meghalt.« Én csak a szó két értelmének megkülön-

31. Föl hát fejed', föl! S nézd azt, kinék a föld
 Megnyilt thebéiek szeme-láttára,
 Hogy mind kiálta: Hejh, hová rohan főd,
34. Miért hagyod a csatatért így hátra,
 Amfiarász! — de az meg sem állott,
 S bukott Minószig, ki őt is bezárta.
37. Nézd és csodáld: háttal kebelt hogy' váltott,
 Mert igen is előre nézni véle,
 Most hátra néz s jár mint visszára rántott.
40. Tiréziászt nézd, alakot cserélve.
 Hogy férfiból átváltozott némberré
 S tagjaival nemét együtt tevé le;

böztetésével adhattam vissza az értelmet, mert úgy a mint Dr. Angyal adta: »Könyör csak akkor él itt ha kihalt már« nines értelme.

35. A m f i a r á o s z. A Thebét — Polinikesnek visszaszerezni — ostromló hét király egyike. Jós levén, előre látta hogy ha az ostromhoz megy, ott meg fog halni. Azért elrejtőzött, hogy meg ne találják társai. De neje Eriphyle, az argosi király Adrastos húga, Polinikes által megvesztegetve, nem csak fölfedte férje rejtek-helyét, de midőn az neje véleményétől tette függővé a harczba el- vagy nem menetelét, a menetel mellett nyilatkozott. A harcz alatt aztán Amfiarászt a föld nyelte el.

40. Tiréziász thebái jós. Mondáját Ovid (Metam. III. 320. s köv.) így beszéli: két összefonódott kigyó megütése miatt — mitől a nösténye megdöglött — egyszerre nővé változott s nem csak alakra, hanem természetre is. Hét évig viselte nő-voltát; akkor két kigyót ismét ugyanazon helyzetben találván, most a himét sujtotta agyon, mire ismét visszanyerte férfi voltát. — Egy ízben Zeüsz és Hére a férfi és a nő elsőségéről versengvén, a kérdés eldöntésére Tiréziászt hívták föl, mint ki saját tapasztalásából ismeri mind a két természetet. Tiréziász a férfiak elsőbsége mel-

43. De szükség volt, hogy újlag megverné
 Az összefont kigyó-párt, vesszejével,
 Mielőtt férfi-tollát visszanyerné.
46. Aruns amaz, ki ép' nyomába' lépdel,
 A ki a luni-i sziklákba', hol
 Gyomot a lent lakó karrári tépdel,
49. Fehér márványba vájt barlang alól
 (Melyben lakott), a csillagokat rendbe'
 S a kék tengert is megláthatta jól.
52. S amaz, ki keble halmait, miket te
 Nem láthatsz, omló fűrtivel takarja,
 S túlról van rajta mind mi szőr-fedette :
55. Manto az, a ki sok felé abajga,
 Mig születésem helyén települt meg,
 Miért is kérlek, állapodj' meg rajta.

lett döntött; miért Zeüsz, jutalmúl, jós tehetséget adott neki; ellenben Hére, büntetésül vakságot bocsátott rá. (Milton, a vak költő, a fényhez intézett felkiáltásában, Homérrel együtt Tiréziászt is említi a »vak proféták« közt.)

46. A r u n s z etruriai jós, a kit Lucanus említ (Pharsal. I. 586. stb.) mint a ki előre megjósolta a polgár-háborút s Caesar győzelmét. Lucan előadása szerint »deserta moenia Lunae« (más olvasás szerint »Lucae«) levén lakása, Dante ezt Luni-ra érti, a Magra torkolatánál, a carrarai márványt termő hegyek aljában. A hegyoldalban levő márvány-barlangokból jól ki lehet látni a tengerre.
53. O m l ó f ü r t i v e l. Feje meglevén fordulva, hosszú haja hátra omolva nem hátát, hanem keblét takarja s azon felén van szőrös része is.
55. M a n t o az imént említett Tiréziász leánya, jósnő maga is. Virgil szerint Mantonak a Tiberinus folyamistentől Ocnus fia születt, ez alapította a várost s nevezte el anyjáról Mantuának. Dante a szövegben másképp adhatja elő Virgillel a város eredetét s így Virgilt önmagával hazudtoltatja meg. Mi czélból? föl nem foghatom.

58. Hogy apja csontjai már sirba dültek,
S rabszolga lön Bacchus várossa Thébe :
Ő még sok földet s országot került meg.

61. Kék tó mosolyg Itália szép egébe,
Fenn a Tyrolt s német határt körítő
Alpok lábánál : Benaco. Ölébe

64. Ezernyinél több forrás hajt üdítő
Hullámokat a Penninekből, Garda
S Camonico közt s összegyűjti mind ő.

67. Ez a középpont, hova áldozatra
Jöhetne Trent-, Verona- s Bresciának
Főpásztora, ha útja erre tartá.

70. Itt ül Peschiera s mint erős vért támad
Itt Bergamoval s Bresciával szembe,
Hol a part színi legalantabb állnak.

73. Ide ömöl a csorduló viz egybe,
A Benacóban a mi nem maradhat,
Zöld réteken folyammá növekedve,

61—81. sorban Dante gyönyörű leírását adja Mantua vidékének, kétségkívül Virgil iránti tiszteletből.

63. Benaco. A Garda-tó ókori neve : Benacus.

65. Penninekből, Ptolemaeus szerint a rheticum és noricum közti alpok ; tehát épen a melyekből a Gardató (Benacus) nyeri vizeit. Garda s Val Camonica közt, más olvasás szerint »Val di Monica« közti vagyis a tó mindkét oldalán s egész medrében.

67. Ez a középpont. A trenti, veronai s bresciai püspökségek határ- s találkozó pontja nehezen határozható meg pontosan. Némelyek szerint Prato della Fame, mások szerint Campione volna az a pont, melyen a három püspök mindenike jogosítva volna áldást osztani (mint megyéjéhez tartozón.)

76. S mihelyt alakját vészi fel folyamnak,
Nem Benaco már; Mincio a neve,
Mig Governonál a Póba szakad csak.
79. Nem messze megy, hol mély lapályt lele,
Melyen mocsárrá elterülve, nyáron
Gyakorta vál ártalmassá lehe.
82. A bős szűz itt, e mocsaras határon
Bolyongva választá e helyt lakául,
Mely addig állt lakatlanul, kopáron.
85. Itt minden ember-társaságtól távul,
Szolgáival csak, üzve mesterségit,
Élt, mig lerázta rossz testét magáru.
88. Az eladdig e tájon elszórt nép itt
Mind összegyűlt, mint védhelyén egy várnak,
Melynek mocsárok alkotják erődít.
91. S a porló csont fölött várost rakának,
Melyet az első megszálló nevéru,
Sors nélkül, elneveztek Mantovának.

78. G o v e r n o ; ma Governoló, a Garda-tóból (Benaco) kifolyó Mincionak a Póba ömlésénél.

79. N e m m e s s z e m e g y , t . i . a Mincio, mielőtt még a Póba szakadna, alkotja a mantuai mocsárt.

86. S z o l g á i v a l c s a k . Mivel alább is azt mondja a költő, hogy az előbb szétszórva élő emberek csak a Manto halála után gyűltek össze, s előbb is hogy ő minden emberi társaságtól távol élt: kérdésbe tették a magyarázók: kik voltak hát szolgái, kikkel varázsmesterségét üzte, vajjon nem a szolgálatában levő s z e l l e m e k értendők-e?

93. S o r s n é l k ü l . Néha sorsot vetettek két vagy több névvel, melyiket adják valamely városnak vagy más helynek. Itt sorsvetés nélkül egyenesen határozták el, hogy a várost Mantoról Mantuának nevezik.

94. Sok népe volt előbb (utóbb meggyérül)

A mig a Casalodik hülyesége

Csufot nem vall a Pinamont' cselétül.

97. Azért beszéltem ezt, ha szó-beszédbe :

Mint támadt városom, mást hallasz róla,

Igazt hamissal nehogy összevéts te!»

100. És én: »Oh mester, a mit ajkad szóla,

Oly szent előttem s hitem oly szilárd, hogy

Minden egyéb csak mintha holt-szén volna.

103. De szólj, azok közt, kiket jöni látok

Nincs-e vagy egy még, méltó figyelemre,

Nem érdeklődöm most, csupán irántok.«

96. A Pinamonte cselétül. A régibb kommentátorok, da Buti, della Lana stb. úgy beszélnek, hogy négy egyaránt hatalmas család volt Mantuában: az Arinci-ak, Marcani-ak, Casalodi-ak és Bonacosi-k. Ez utóbbiak közül Bonacosi Pinamonte szövetkezett előbb a Marcari-akkal és Casalodi-akkal az Arinci-ak és a velök tartó kisebb nemes családok kiűzésére; azután a Casalodiakkal egyetértve kiűzte a Marcari-akat; s végre elbánt a Casalodiakkal. Az Imolai Benvenuto, egyszerűbben csak két családot említ. A Bresciából eredő Casalodi-ak uralkodtak Mantuában; de a velök tartó nemesek ellen a köznép s polgárság nagy gyűlölettel viseltetett. Ezek érdekeit Pinamonte gróf képviselte; s rábeszélte a hülye Casalodi Albertet, hogy a nép kívánatának eleget teendő, a legelőkelőbb nemesekből néhányat üzzön ki a városból, akkor meglesz a békeség. Albert gróf engedett s hagyta magát legerősebb támaszaitól megfosztatni. Akkor Pinamonte a néppárttal kiűzte a Casalodiakat s a még hozzájuk ragaszkodó vagy ötven nemes családot. (Dr. Angyal, a szövegben helyesen fordítván, a jegyzetben felcseréli a szerepeket s Casalodi-t teszi a cselszövővé Pinamonte megbuktatására.) Megjegyzendő, hogy a Casalodi-ak guelfek, Pinamonte pedig ghibellin volt, s Dante ismét bebizonyítja részrehajlatlanságát, e ghibellin-jellemtelenség megbélyegzésével.

105. N e m é r d e k l ő d ő m. Mintha Dante itt szelid szemrehányást

106. A mire ő: »Az, kinek hátát verve
Lóg nagy szakálla, egykor — mialatt
Ugy megfogyott Göröghon férfi-serge,
109. Hogy a bölcsőben is alig maradt —
Jós volt s Calchasszal együtt jelölé ki
Aulisban ő, hogy itt a pillanat,
112. A kötelet elvágni. Neve néki
Eurypylus; egyhelytt, tragédiámban
Említem, hisz tudod kezdettől végig.
115. Az ott, ki oly sovány a vékonyában,
Scotus Mihály volt, a ki a bűvészet
Csinját-binját értette valójában.

tenne Virgilnek (tehát önmagának) a hosszadalmas kitérésért, melyet Mantua vidéke leírására s alapítása történetére fordított.

108. Ugy megfogyott... t. i. a trójai háborúkor, mikor minden férfinak el kellett menni.

113. Eurypylus. Róla Virgil csak azt mondja, hogy baljóslatot mondott a Trója ellen induló görögöknek, hogy »mint indulásuk véráldozattal járt — Aulisban Iphigenia megáldozásával, — úgy visszatérésök is vérben lesz« (Aen. II. 113. s köv.) Azt, hogy Calchas-szal, az aulisi főpappal együtt jelölte volna ki az indulás (a kötelek elvágása) idejét, Virgil ott nem említi. — Tragédiában. Virgil az Aeneist ismételve nevezi tragédiának. Ez összefügg a Dante meghatározásával a tragédiáról és comoediáról. »Tragédia alatt értjük a magasabb stylt, Comoedia alatt az alsóbbat, elegia alatt a kesergőt« (De vulg. eloqu. II. 4.) A Cangrandéhez írt ajánló levelében is körülbelül ezt ismétli, hozzátéve, hogy az *o commedia*ja a nép nyelvén szól, melyet a nők és gyermekek is beszélnek.

116. Scotus Mihály. Lásd a Bevez. Ért. 287. lap.

118. Nézd Bonatti Guidót ! Asdentit nézzed,
 Ki bánja hogy bőr- s czérnánál egyébbel
 Foglalkozott, — hajh, késő bánat-érzet !
121. S a nyomorúk, kik gondtalan veték el
 Tű s rokka gondját s boszorkányok lettek,
 Üzvéen varázst, füvekkel, viaszképpel . . .
124. De most jerünk ; mert lefelé sietnek
 A két félkör közt Kain és tuskéi
 S Szevilla fölött tengerig lementek ;
127. A tele-hold is immár tegnap-éji ;
 Jól tudhatod, mert a sötét erdőben
 Fényét nem egyszer jól esett szemlélni.«
130. Így szóla hozzám, már tovább menőben.

118. Guido Bonatti. Forli-i jós a XIII. században; irt az astrologiáról; a föntebb említett Monte-feltrói Guidó grófnak is csillag-jósa volt, a ki csatába sem ment, ha az neki jó időt s jó szerencsét nem jósolt. Egy tréfás adoma szerint egy paraszt egyszer megtréfálta, esőt jósolván a hősnek, mikor Bonatti szép időt. »Honnan tudod ?« Kérdé a hős. »Mert a számaram, mikor reggel a mezőre mentem vele, nagyon mozgatta a fülét.« — S a számárnak lett igaza, nem a jósnak. Asdenti páрмаi csizmadia (kit Dante a Convito-ban is említ) ki bőr s czérna mellett időjóslással is foglalkozott s ez által hirre tett szert. Most itt a vezeklő helyen bánja, mért nem maradt a kaptafánál.

121. S a nyomorúk. . . A kuruzslással a nők előszeretettel foglalkoznak; belölök teltek ki mindig a boszorkányok. A Dante idejében, füveken kívül, melyekből főzeteket kotyvaltak, divatban volt viaszalakokat önteni, azt a megbüvölendő nevérol névezni s azon vinni végbe mind azt, a min akarták hogy az illető átmenjen.

124. De most jerünk. Az itt következő idő-meghatározásról lásd a bevez. értek. 293. lap.

HUSZONEGYEDIK ÉNEK.

- A nyolczadik kör ötödik alköre: vesztegetők s hivatal-kufárok.
— Egy luccai tanács-úr. — A gazkörmök. Ördögi komédia. —

Igy hidról hidra, folytonos beszéd közt,
— Miket dalom most ismételni átall —
Menénk; s fölérvé a tetőre, szemközt

4. Valánk a Büntömlő új nyilatával,
Hol új siralmak törtek föl hiába,
S melyet csodás sötét homály fog által.

7. Mint Velenczében, a nagy arzenálba'
Telente szívós kátrány fő, hajókat
Szurkolni, mik már rozogára válva;

2. Dalom. Az eredetiben: commediám. V. ö. XX. 118. sor egyzetét.
6. Csodás sötét homály: a fővő szurok-pép fekete füstös gőze.
7. Mint Velenczében. A hajógyár itt következő leírása ismét egyike Dante legszemléletesebb képeinek. A hajó-ácsok sürgölődése, más-más munkában, elevenen van leírva. De azért nem látok elég okot, hogy Arany J. ama mondása Dantéről: »Állottam vizének mélységei fölött«, épen itt jusson az ember eszébe s épen azért, mert a Nagyidai cigányok is így iszkábálják a teknőiket! Ily összehasonlítás méltatlan Dantéhoz s igazságtalan Arany János iránt.

10. Hajós- idő nem lévén, ki mit foldhat :
Ez ácsol új bordát, az, annyi vészben
Megrongált régi oldalt tatarozgat ;
13. Ez az elő-, az fúr a hátsó-részen,
Ez evezőt farag, az kötelet ver,
Újit vitorlát, árboczfát egészen :
16. Úgy fölt emitt, — de nem tűztől, mit ember
Rakott, ha' isten-kéztől, — sürü kátrány,
Befogva partját ragacsos kevereczel.
19. Én láttam (ámbar benne mit se' látván,
Csak a fővéstől fölhányt buborékot)
Most földagadtán, majd lohadtra váltán.
22. S a mint alátekintve bámulék ott,
Vezérem így kiálta : »Nézzed, nézzed !«
S hol állottam, magához közelébb vont.
25. Megfordulék, mint kit mohó vágy készítet
Meglátni, mit kerülni kéne inkább,
De félelem inát szegi szegénynek,
28. Néz s fut is egyszersmind attól a mit lát ;
S fekete ördögöt láték, futtába'
Felénk közelgni s mászni meg a sziklát.
31. Mily iszonyú volt, nézni is, vadsága,
Fenyegető képpel, a mint repülne,
Kiterjesztett két szárnya és gyors lába !
34. Magas s hegyes vállán, lóháton ülve
Gubbaszkodék egy bűnös, míg az ördög
Vas karma sark-inába volt merülve.

28. Néz s fut egyszersmind, ismét mily szemléletes kép !

34. Lóháton ülve, azaz kétfelé vetett lábakkal.

37. »Hé — vijjogott — hidunk' őrző Gazkörmök!
 Szent-Zita egyik vénjét hozom ismét;
 Dugjátok őt le; én meg' elröpülök
40. A városba, jut ott még, marad is még!
 Mind alkuszok, — csak Bonturót veszem ki!
 Igen-t csinál Nem-ből, csak megfizessék!»
43. Azt ott lecsapta; s gyorsan átteremti
 Magát a sziklán, hogy lánczról leoldott
 Véreb se' gyorsabb a tolvajt követni.
46. Az lemerült, meg újra fölcsapódott;
 A hid alá bújt ördög had azonban:
 »Itt nem használ a szent kép! — csúfolódott —

37. »G a z k ö r m ö k« (Malebranche) a csapat tulajdon-neve, mint a katonaregimenteknek.

38. Szent Zita egyik vénjét. Szent Zita, Lucca közelében, a XIII. század elején született leány, ki mint szolgáló élt Luccában, de oly szentül, hogy — a monda szerint — míg imádkozott, angyalok végezték helyette a szolgáló-munkát. Meghalt 1272-ben s teste, állítólag ma is rothadatlan, Luccában a San-Frediano templomában fekszik. Már III. Miklós pápa a szentek közé sorozta. — Lucca tanácsurái, — aniziani: előljárók — kik itt a szent Zita vénjei alatt értetnek, a Dante idejében híresek voltak megvesztegethetőségükről; s épen ez évben (1300.) közülök egy, Bottaio Márton nevű hirtelen halván meg, Dante valószínűleg ezt érti, az ördög által hozotton.

41. Bonturót veszem ki, persze csak gúnyosan, mert épen ez a Bonturo Dati, volt a legfőbb hivatal-kufár, pénzért mindenre kész, elfacsarója az igazságnak, fehéret feketére, igen-t nemre csavaró ember.

48. A szent kép... (il santo volto) alatt egy művészi Krisztus-arcz (valószínűleg byzanci mű) értetik, melyet a luccai székes-egyházban őriztek s melyhez a luccaiak, nagy bizalommal szoktak bűnbocsánatért imádkozni.

49. Itt nem úgy úsznak, mint a Serchióban!
S ha horgaink kampóit nem kívánod:
Csak húzódjál meg a szurokba' jobban!«
52. És száz horognál többel mind nyomán volt,
Kiáltva: »Jobb, fejed' bujkálva süsd le,
Valamit titkon kaparíthatsz tán ott!«
55. Szakács szavára a kukták az üstbe
A húsokat villával így nyomkodják,
Egy-egy darab magát hogy föl ne üsse.
58. Jó mesterem: »Itt léted' hogy ne tudják,
Guggolj egy szirt mögé — szólt — hirtelen,
Hol védve légy s ne álld ezeknek utját.
61. Hogy bármi baj történhessék velem:
Attól ne tarts, állok bizvást elébe,
Hisz nem először forgok ily helyen.«
64. Ezzel a hid túlsó végére lépe.
S hogy a hatodik gátra ért egy nyommal,
A bátorságra bezzeg volt szüksége!
67. Mert a milyen vad dühhel és vérszomjjal
Kutyák rohannak a szegény emberre,
Ki hol megáll koldulni kezd azonnal:
70. Ugy rohantak a hid alól egyszerre
Ezek ki, nyársuk' rászegezve mind.
De ő: »kezét emelni egy se' merje!

49. Mint a Serchióban, a Lucca melletti folyó. Az ördög itt azt akarja, — a maga csufondárosságával mondani, hogy a pokolban már nem használ szent kép előtt való imádkozás s a főtt szurokban nem lehet oly könnyen úszkálni mint a Serchio vizében.

73. Mig rám egyiktek fegyvert emelint:
Jöjön közelb egy, hadd beszéljek vele;
S ha tetszik oszt', nyársaljatok fel itt!«
76. Mind ordítá: »Rutfark, te menj eléje!«
Ment az, s mig állt a többi mozdulatlan,
Kérdé: »No szólj hát, hadd hallom, mi kéne?«
79. — »Hiszed-e, Rutfark, — mesterem legottan
Felelt — hogy engem itt látnál e helyben,
Fegyvertek ámbár nekem ártalmatlan,
82. Ha ég tetszése s sors nem hajtna engem?
Ereszszetek hát, mert az ég kívánta,
E gyász-uton valakit átvezetnem.«
85. Alább hagyott a göggel s lebocsátva
Lábához az a fegyverét, neki
Fordult a többinek: »Egyik se bántsa!«
88. Hozzám pedig vezérem: »Most te, ki
A hid sziklái közt ülsz meglapúlva,
Nincs tartanod mit, bátran jöszte ki!«
91. Kimozdulék hát — oltalmába futva;
De a manók is mind oda tolongtak,
Hogy félve hittem már adott szavukba'.

76. R u t f a r k. Az eredetiben Malecoda, elég szó szerinti fordítás. Az alábbi ördögnevek fordításában is erre igyekeztem, a mennyire lehetett. Nehéz föladat, a Dante — többnyire különleges, vagy tájbeszédre alapuló ördögneveit a magyarban hasonló értékűekkel helyettesíteni.

82. H a é g t e t s z é s e. Virgil már harmad vagy negyedikben utasítja rendre s szelidíti meg az égi felsőbb akaratra való hivatkozással az alvilág őrét s szolgálait.

94. Remegni így látám a zsoldosoknak
 Hadát, kötés szerint kik Capronából
 A sűrű ellen közt kioldalogtak.
97. S magam' vezérem mellé meghuzván jól,
 Azoknak arczát s minden mozdulatját
 Szemmel kísértem, félve — bár jó távol.
100. Mind lebocsátá horgát. — »Isten-adtát,
 — Kérdé egyik a mástól — átbocsássam ?«
 Amaz : »A tarkójára egyet adj hát !«
103. De az közülök, melylyel úti társam
 Beszélgetett, egyszerre megfordúlva
 Szólt : »Csitt, te Tépász ! mondtam s meg ne lássam !«
106. Aztán mihozzánk ; »Innen oda-túlra,
 E szikla-hídon által nem mehettek,
 Mert hatod' íve régen elpusztúla.

94. Remegni így látám. 1289-ben, mikor Dante 24 éves volt, s így maga is személyesen tanúja lehetett az eseménynek, Caprona erődét, mely a pizaiaké volt, a száműzött pizaiakkal egyesült toscanai guelfek ostrom alá fogván, az erőd kapitulált. Az őrseget egyávaságért Montefeltro Guido, ki akkor Pisában signore (első előljáró volt), száműzéssel bélyegezte. A Dante-magyarázók beszélik, hogy mikor a zsoldos őrseget a táboron átvezették, a katonák mind azt kiáltották a gyávákra : appicca, appicca ! — akaszszátok fel — s a zsoldosok halványan, remegve léptettek át a győzők sorai közt.

100. Isten-adtát. Az ördögök pokoli, gúnyos humora vonul át az egész jeleneten, melynek érdekes folytatása még a XXII. énekben lesz.

105. Tépász. Az eredetiben Scarmiglione. Scarmigliare = tépászni, veszekedni, marakodni.

109. De ha éreztek arra menni kedvet,
Csak menjetek e boltozat járdáján,
A míg egy másik sziklaútra letek.
112. Tegnap, a napnak öttel több óráján
Mint most van, ép ezerkétszázhatvanhat
Esztenedeje omolt be ama párkány.
115. Nehány legényem', tán ha fölbukkanhat
Egyik vagy másik, adom nektek örre,
Bátran mehettek, nyugodtan maradnak.
118. Menj, Seprűszárny, s te Jégtipró, előre!«
Rivalla rájok — »Czenk, te nem különben!
Mocsokszakáll, légy a tized vezére.
121. Te is Korombél, Sárkányorr, velök menj
Kanagyar, Böregér, Kutyakarom;
Vérkelevény, te is nyomukba zökkenj.
124. El a szurokpép környül, akarom,
Vigyétek őket át a szikla vállán,
Mig bizton lesznek a tuloldalon.«
127. — »Jaj, mesterem! kik ezek itt? — kiáltám —
Inkább ne is kísérjen senki sem,
Minek, ha te ez úton már valál tán?
130. S oly óvatos ha vagy mint rendesen:
Hát fogvicsorgatásuk meg se látod?
S mily gúnyt vigyorg ránk mind e sanda szem?«

112. T e g n a p. Lásd az idő-meghatározásról a Bev. Értek. 296. lap.

118. S e p r ű s z á r n y, Jégtipró s a többi ördögnevekkel, mint már
fölebb is megjegyeztem, az eredetinek, néhol nagyon is nehéz
etymológiáját igyekeztem követni.

133. Viszontag ő: »Remegned nincsen ám ok ;
Hadd vicsorítsanak, kedvök ha hajtja,
Csak e szegény főttekre hull villámjok «
136. S megindulának azzal, balra tartva ;
De még előbb mindegyik, gúny jeléül,
Nyelvét a hadnagyára nyújtogatja —
139. S ez — trombitát csinált az alfelébül . . .

133. Csak e szegény . . . Nekünk nem árthatnak, mondja Virgil,
csak é szurokba főtteken van hatalmuk.
136. S megindulának, t. i. a kíséretül adott ördögök. Induló-
jok is igazán ördögi. Hadnagyukra (Mocsokszakállra) nyelvöket
öltik, ez pedig még csúfabbul felel nekik. Dante az ilyen dolgok-
ban, mint már egyszer megjegyeztem, nem tűr símitást.

HUSZONKETTEDIK ÉNEK.

— Folytatás: a vesztegetők s hivatal-kufárok. Navarrai Ciampolo.
Fra Gomita. Zanche Mihály. — Az ördögök czivakodása.

- Indúlni láttam már lovas-csoportot,
Szép csatasorban, vagy rohamra készen,
Vagy hátra olykor, irhát hogyha hordott,
4. Láttam megint, az arezzoi részen,
Kengyelfutókat futni nagy körökbe,
Tornázni, láncsát dobni nagy merészen;
7. Majd trombitával, majd dobbal zörögve,
Vagy harang-jelre, mely toronyba' szól fenn,
Majd honi majd külföldi ütemekre;

1. Indulni láttam. Dante nem egyszer volt csatában s itt saját szemléletéből beszélhet. Többi közt 1288-ban is, még mint guelf, vett részt az arezzóiak ellen a Campaldino melletti ütközetben.
5. Kengyelfutókat. Kétséges, csak mulatságból való versenyfutásokat s tornajátékokat ért-e itt a költő, vagy komoly harczt a kengyelfutás, tornázás, láncsa-vetés jelképe alatt? Az Arezzo megnevezése (v. ö. az előbbi jegyzetet) a komoly harcra látszik utalni. Ugy látszik Scartazzini is így értelmezi.
7. Majd trombitákkal, majd dobbal. Mint a florenczi martinella, melynek hangjára a fegyveres czéhek gyülekezni szoktak. A toronyból adott jel is komoly harcra mutat.
9. Majd honi... Olaszok, németek, francziák, mind különböző ütemű zenével (indulókkal) mentek a harczba.

10. De ily különöz sip-hangra még sehol sem
Mozdult lovasság, sem pedig gyalog had,
De csillagot s partot leső hajó sem.
13. Mi csak menénk, nyomán a démonoknak.
Mily undok társaság! — de szentegyházba'
Szentek, kocsnába' korhelyek forognak.
16. Szemem csak a fővő szurkot vigyázta,
Hogy megismerjem e zord ür mivoltát
S a népet is, mely itt sül-fől e páczba'.
19. Mint delfinek, gerincezőket feltolják
A vizből, a hajóst megintve nyilván,
Hogy idején menthesse még hajóját:
22. Ugy olykor itt, enyhíteni szörnyű kinján,
Egy-egy bűnös, hátával ki-kibukkan,
S meg' eltűnik, gyorsabban mint a villám;
25. S mint békák, árokszéli mocsarukban
Sort állanak, csak szájokat kidugva,
Mig viz alatt a lábuk s potrohuk van:
28. Ugy álltak itt a bűnösök, sorokba'.
De hogy Mocsokszakáll gyorsan közelgett,
Azonnal elbújt mind a főtt szurokba.

19. Mint delfinek. Az olasz tengerekben honos *delphinus delphis*, a cetek seregéhez tartozik. Egy lélekzetvétellel soká bir viz alatt maradni, de azért sokszor fel kell tolnia háta gerinczét (hogy új lélekzetet vegyen) s a hajósok a viz színén gyakran feltűnő delfineket vihar jelzőiül veszik. Már Plinius mondta: »Az állatok is idő-jóslók. A delfinek, a merről jönnek, arról felől közelgő vihart jelentenek, ellenben ha szélvész dühöng a tengeren, szép időt jósolnak azzal, hogy magasra lövellik a vizet.«

31. Láttam, hogy — s most is borzadály kerülget —
Egy ott maradt, mint egy-egy béka olykor
Késik, ha társi bár mind lemerültek.
34. S Kutyakarom, ki közel érte jókor,
Olyat rántott a szurkos hajzatán,
Hogy mint egy vidra jött ki a szurokból.
37. (Mindannyinak nevét már jól tudám,
Mert megfigyeltem, hogy' hívá az ördög,
S hogy' szólíták egymást, kihallgatám.)
40. »Vérkelevény, te! vágd hátába körmöd'
És rajta légy, hogy rántsd le háta bőrét!«
Egymást a gaznép így biztatva dörmög.
43. S én — »Mesterem; hajolj, ha birsz, előrébb,
S tudd meg, ha lehet, ki e szerencsétlen,
Gonosz kezekre jutva, hogy gyötörjék.«
46. És közelebb melléje lépve védem:
Honnan való? — kérdé; s az ezt felelte:
»Szülötte-földem szép Nàvarra nékem.

36. Mint egy vidra. A szurok, a szerencsétlen testéhez tapadva,
s róla lecsapzva, fényes fekete szőrü vidrához tette hasonlónvá.

48. »Szülötte-földem. A régi magyarázók szerint ez árny
valamint Ciampolo (helyesebben Gianpolo = János = Pál) kiről
azonban egyikök sem tud többet, mint a mennyit ő mond magáról a
szövegben. »A jó Tybald király«, a kiről (alább 52. s.) szól, szent
Lajos veje, II. Tybald, navarrai király, kire a jó melléknév jótékony-
sága s kegyessége miatt ragadt. Longfellow nyilván tévedésben van,
mikor IV. Tybaldot ír, ki 1201-ben született s 1253-ban halt volna
meg. 1253-ban I. Tybald halt meg s fia az itt szóban levő II. T. kö-
vette. Ipát Szt. Lajost 1270-ben kísérte ennek második keresztes
hadjáratára s mivel az a király halála miatt feloszlott, onnan
visszatérőben Trapaniban ő is meghalt.

49. Egy úr szolgálatába helyezett be
Anyám, ki egy korhelytől szüle engem,
Ki mindenét s magát elfecsérelte.
52. Majd jó Tybáld király szolgálja lettem ;
Csalásból éltem ott, csere-berélve,
S azért lakolnom kell most e degettben.«
55. Most Kanagyar, a kinek szája-széle
Két nagy agyarral díszle, mint kanoknál,
Egyiknek élet éreztette véle.
58. Egerke, rossz cziczák közé jutottál !
De most Mocsokszakáll őt átkarolva ;
»Maradjatok — szólt — karmom érte jót áll.«
61. Majd mesterem felé fordúlva szóla :
»Kérdezd ki most, mig meg nem nyúzz' a másik,
Ha valamit kívánsz még tudni róla.«
64. Vezérem ekkor : »Nem ismersz-e társid
Között vagy egy latint is a szurokban ?
Amaz viszonzza : »Igy a mint most látsz itt,
67. Bucsúztam ép egy szomszédostól ottan.
Bár véle együtt bújtam voln' alá !
Nem kén' köröm- s horogtól félni mostan.«
70. Szólt most Korombél : »Már is nagy soká
Vártunk !« s horoggal olyat ránta rajta,
Hogy fél karát mindjárt kiszaggatá.

65. Vagy egy latint is... Azaz: olaszt.

67. Egy szomszédostól, mint mindjárt kiderül, szárdtól,
tehát nem épen tulajdonképi olasztól.

70. »Már is nagy soká vártunk !« Igazán ördögi türelem,
mondja Scartazzini gúnyosan.

73. A lába szárán Sárkányorr ohajta
Még csipni egyet, — de körül tekinté
Káplárjok és szemén villant haragja.
76. S mikor le voltak kissé csöndesítve,
Ahoz, ki még sebét bámulva állott,
Vezérem így szólt, perczet sem veszítve :
79. »Mondd csak, ki volt kit vesztedre hagyál ott,
Hogy partra szálltál ?« Az viszont neki :
»Az Gallurából Gomita barát volt,
82. Minden családság telt edénye, ki
Kezébe' tartá ura ellenségét,
S mindnek magasztalását nyerte ki,
85. Mert jó pénzért szabadon engedé mind,
Mint mondta — s máskép is üzérkedett még,
Nem is kicsinybe', nagyban örökkéig.
88. Zanche Mihály úr még a másik vendég
Logodoróból, s nyelvök el nem únja
Sardiniát bár váltig emlegetnék.

81. Gallurából Gomita barát. Gallura, szárd város, székhelye azon négy kerület egyikének, melyekre Szárdiniát a pizaiak (1117-ben a szaraczénoktól elfoglalván s a sziget uraivá válván) felosztották. Gomita barát (de nem tudni melyik szerzetbeli), a magyarázók szerint bizalmas embere volt a pizai Nino Viscontinak, a ki bíró (helytartó) volt Gallurában. De ura bizalmával visszaélve, ennek ellenségeitől — kiket Nino fogva tartott, — meghagyta magát vesztegetni s mindnyáját szabadon bocsátotta. Nino ezért felkötötte a gazembert, kinek, mint bevallja, egyéb csinyje is volt elég.
88. Zanche Mihály úr, a másik szárd kerület Logodoro bírája, vagy helytartója II. Frigyes császár fiának Enzoi-nak, ki e kerület kormányzója volt királyi czimmel. E Zanche úr is oly hű embere volt urának, hogy mikor Enzoi fogságba esett, nejét Adelasia-t rábirta, hogy legyen az ő nejévé. Ennél többet a magyarázók nem

91. De jaj nekem! az rám vigyorgat újra —
Még szólanék tovább is, ámde félek:
Bőröm lenyúzni készül körmös újja.«
94. Most hadnagyuk, fordúlva Bőregérnek,
Ki már szemét forgatta hogy lecsapjon:
»Hess, rossz madár te, a míg szépen kérlek!«
97. — »Ha kedvetek van — szóla rémült hangon
Mindjárt amaz — még hallani vagy látni
Toskánt avagy lombárdit: elhivandom.
100. Csak e rossz-körmüket közel bocsátni
Ne tessetek, hogy rettenem ne kelljen,
S ülő helyemből itt, úgy kívánván ti,
103. Hetet hívok mindjárt, egy-magam helyen,
Id' egy füttyömmel, mint szoktunk, ha olykor
Esik, hogy egyikünk kimászni merjen.«
106. Czenk e szavakra szimatolva horkol
S fejét csóválva monda: »Nézd, a mokra!
Hogy visszabújhassék csak: mire gondol!«
109. S amaz, cselekkal teljes-teli rakva,
Szólt: »Gaz vagyok valóba', hogy cselemmel
Csalom ki társimat, nagyobb kinokra.«

tudnak róla. De a Pokol XXXIII. énekéből megtudjuk, hogy őt saját veje Branca D'Oria ölte meg, ebéd fölött, hogy a logodorói helytartóságot elnyerhesse utána. (E tényhez, mint maga helyén látandjuk, egy különös észrevétel fűződik.)

89. Nyelvökkel nem únja. »Egy előkelő szárd, — mondja Philaletes — említette előttem, mint honfitársai jellemző vonását, hogy idegenek előtt, kivált külföldön, folyvást hazájokról szeretnek beszélni.« — Danténál a legkisebb vonás is jellemző s éles megfigyelésen alapszik, és sohasem henye vagy útszéli észrevétel.

112. De Seprűszárny, nem győzve türelemmel,
A többi ellenében rá kiálta :
»Ugorj! de mielőtt a szurok elnyel :
115. Szárnyam csapása utolér, hiába !
Le a tetőről és a part mögé hát :
Lássuk ha nálunk többet érsz-e, kába ?«
118. Most, olvasó, hallasz megint új tréfát ! .
— Tulpartra néze mind, de legkivált az,
Ki legboszús b volt erre. Most elé-állt,
121. S talpát a ponknak szegve, — mig kiválaszt
Egy kellő perczet — ugrik a navarr'i,
S mit amazok terveztek, kijátszá azt.
124. Most kezdte mindet bűnbánat zavarni,
Azt a ki leghibásabb volt, legjobban.
»Megcsiplek !« szolt s kész már után' ugorni.
127. Hiába már, — még szárnya fél-uton van,
Félelme annak gyorsabb, már a pépben
— Elbújt az, ő mikorra szárnyra robban.
130. Le így bukik a kácsa hevenyében,
Ha kánya közelíti, — s megcsalatva
Boszúsan így száll vissza-föl ez épen :
133. Így Jégtörő, boszús a csiny' miatta,
Hátul maradt, osontát nézve kedvvel,
Hogy czivakodni alkalom van adva.
116. A part mögé hát. Ugy kell fölvenni, hogy a gát gerincze,
középen magasabb volt, mint két szélén, s így az ördögök úgy szól-
ván bujósdit játszhattak, ha a hatodik gát tulsó oldalára mentek, a
hol őket Ciampolo, az ötödik gát partjáról nem láthatta.
120. Ki legboszús b volt. Mint látni fogjuk, ez Jégtörő volt,
ki csupa bosszúból legelőször fogadta el a Seprűszárny javaslatát.

136. Mert a csaló alig tünt s rejtezett el,
Karmát azonnal ő társára csapja,
S birokra kél az árokszélen Czenkkel.
139. De az se' rest; mint sólyomnak a vadja,
Karmolta, tépte vissza — s mind a ketten
Zuhanva buktak a forró szurokba.
142. A forróság kibékítette menten.
Fölszállni még se' birtak, mert a szárnyok
Ugy összeszurkolódott a degettben,
145. Mocsokszakál is szánva néze rájok,
S övéiből gyorsan lekülde négyet,
Horgokkal a túlpartra ő-utánok.
148. Azok szaladva, innen s túl menének,
Horgászva villáikkal a szurokban,
Azokra, kik lenn kéregbe sülének.
151. Mi e munkában hagytuk őket ottan.

139. S ólyomnak a vadja. Olyan vadász-sólyom, melyet már anyányi korában fognak el s tanítanak be; vadabb a fiók-korban tanítottnál s rendszeren összetépi martalékát.
145. M o c s o k s z a k á l: a tizedes; azért sajnálja legényeit s küld megmentésökre négyet a többi közül.
150. K é r e g b e s ü l é n e k. A forró szurok, rájok sülvé, mint egy kérget vont a testökre.

HUSZONHARMADIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör hatodik bolgiája: képmutatók. — A vig barátok. Kajafás. Annás. Katalán barát. —

Némán, magunk, kíséretlen viszontag,
Menénk, elől egy és a más utána,
Mint a minor-barátok menni szoktak.

4. A most látott czivódást forgatván a
Fejemben, amaz ézopi mesére
Gondoltam: »Béka és egér s a kánya.«

3. **Minor barátok.** A szent Ferencz kisebb szerzetének tagja (a minoriták), a Dante idejében legalább, úgy szoktak járni az úton: egy a másik után, hogy séta közben, a szent férfiakhoz nem illő csevegés alkalmát magoktól s egymástól eltávolítsák.
6. **Béka . . .** A mese, — melynek czíme tulajdonkép s Danténál is, csak a béka és egér — így szól: »Egy egér, egy békával összebarátkozván, a békát vacsorára hitta, s egy gazdag úr kamarájába vezette, hol sok volt az ennivaló. Egyél, béka pajtás! — szólt az egér. Azután a béka is meghívta viszont az egeret, s nehogy a vízben úszva, mint szokatlan, elfáradjon, a béka tanácsára czérnaszállal összekötődztek. Ezzel a béka a vízbe ugrott, s a mélybe lebecsátkozván, az egér természetesen a vízbe fúlt; de haldokolva még azt mondá: én ugyan miattad veszek el, de majd meglakolsz ezért. A mint a döglött egér a tó felszínén úszott, egy

7. Mivel tojás tojásnak nem testvére
 Jobban, mint ez a kettő volt egymásnak,
 Eleje vége jól fölfogva s értve.
10. S mint rendesen, hogy egyik eszme mást ad,
 Ugy ebből is másik szülemle bennem,
 S előbbi félelmem kettőzve támadt.
13. Elgondolám : Értünk lön ezek ellen
 E csíny, — s a kárnak s csúfságnak miatta
 Mily bosszusak most, könnyű elképzelnem.
16. S harag vegyülvén a rossz indulatba,
 Üldözni fognak most kegyetlenebbül
 Mint eb valaha nyúlfiút szimatba'.
19. Már égnek állni érzém félelemtől
 Minden hajam' — s kémlelve visszanéztem,
 Szólván : »Vezér ! ha el nem rejtesz, mentül
22. Előbb — nyomunkba' lévén már egészen
 E karmosok — nem féltem soha így még,
 Ugy képelem — már szinte hallom, érzem.«

arra szálló kánya fölkapta ; de a béka össze levén kötve az egérrel, a kánya a békát is elragadta s mind a kettőt felkapta.« — Látnivaló, hogy a rosszakaró ördögök épen úgy jártak, mint a mesebeli béka az egérrel s Danténak nem hiába jutott eszébe a mese, ha annak elejét és végét meggondolta.

7. T o j á s t o j á s n a k. Az eredetiben m o és i s s a, synonym szavak, mindkettő annyi mint most. Magyarúl lehetne mondani : most és épen ; de azt hiszem, helyesebb így : ördögök története s a béka és egér meséje, úgy hasonlítanak, mint egyik tojás a másikhoz.
12. E l ő b b i f é l e l m e m. Előbb is félt a manóktól ; most hogy azokon miattok ily csúf esett s e miatt bosszúsak, kétszeresen félhetett tőlök.

25. Ő erre: »Ólmozott üveg ha lennék,
Gyorsabban képtelen voln' fölvehetnem
Külalkatod', mint így: mit gondol elméd.
28. Mert ép' egyet gondoltunk mind a ketten,
S eszméd enyémmel épen egy uton járt
Igy egyesülnek im egy ítéletben.
31. Ha jobbra itt a part úgy lejt le mindjárt,
Hogy átmehecssünk rajt' ez új tömlőbe:
E sejtett hajsznak elkerüljük kinját.«
34. E mondományát nem is végezé be,
Már jöni láttam, tárt szárnyakkal őket,
Közelbe, minket megragadni égve.
37. Vezérem erre rögtön ölbe fölvelt,
Mint oly anya, ki zajra, hirtelen
Ébredve, lángba látj' a háztetőket,
40. S fiát ragadja s, fut s meg sem pihen,
Magánál is jobban törődve véle,
S időt se' véve hogy szoknyát vegyen.
43. S a szikla-gát kemény meredekén le
Háton csuszott a parton, mely a más — a
Következő — tömlőnek egyik éle.

25. Ó l m o z o t t ü v e g, azaz tükör. Beauvais-i Vincze szerint ólommal már a XIII. század közepén készítettek tükröket.

38. M i n t o l y a n y a. A hasonlat gyöngéd, igaz, életből vett. Artaud de Montor szerint egészen Virgilre emlékeztet. Szerintem még inkább Homér-ra, ki egyhelytt (Iliász XVI. 7--11.) Achilleszről és Patrokloszról mond ilyesmit, ez utóbbit az anyja szoknyájába fogózva síró gyermekhez hasonlítván.

46. Ily gyors sosem volt még a viz-omlása
 Felülcsapó malomnak zsilipén
 Ha a lapátot éri már folyása :
49. Mint mesterem, engem ölben vivén,
 Siklott a parton, mint kis gyermekét — nem
 Mint úti társát — tartva kebelén.
52. S alig hogy lába immár a fenéken
 Szilárdat ért — azok is megjelentek
 Fölül, de többé nem valánk veszélyben.
55. Mert úgy tetszék az égi végzeteknek :
 Hogy őrizzék az ötödik tömlőt ök,
 S annál tovább sehogys is mehetnek.
58. Ott lenn : bemázolt nép velünk szemközt jött,
 Mely sírva járt-kelt, lassu körmenetbe',
 S meglátni rajta mily fáradt s törődött.
61. Csuhat viseltek és bő kámzsa fedte
 Szemöket is ; s mint Clugnynak baráti
 Úgy jártak oly szabásu öltözetbe !
64. Kivül arany, hogy azt káprázat látni,
 De benn oly súlyos ólom, mereven,
 Hogy szalma hozzá a Frigyes csuhái !

46. Ily gyors. A hasonlat találó. A víznek is, sebesedő mozgásánál fogva akkor leggyorsabb az esése, mikor már a malomkerék lapátját éri.

62. Clugny. Némely kodexben Cologni van (így a sokszor megbizhatatlan Corvinában is.) Valóbbszinű a Clugny olvasás. E zárda nevezetesebb s inkább alkalmas képül szolgálni. Itt lakott szerzeteskorában Hildebrand is, mielőtt VII. Gergely néven a pápaszékhelybe ült.

66. A Frigyes csuhái. II. Frigyes cászárról mondják (Philaletes szerint csak a császár ellenségei) hogy az ellene fellázadókat s árulókat ólom-csuhákba bújtatta s úgy gyötrette.

67. Oh mindörökre nyommasztó köpeny!
Mi balra mentünk, vélők egy irányba,
Siralmukat hallgatva szüntelen.
70. De oly tunyán ment, a nagy súly mián, a
Kifáradt nép, hogy minden egy lépésre
Magunk' találtuk új s új társaságba'.
73. Kérdém tehát vezérem': »Nem ismersz-e
Neve- vagy természetéről valamellyet?
Nézz jól körül ha vennél olyat észre.«
76. S egy, a ki érté a toskáni nyelvet,
Reánk kiálta: »Menjete lassabban,
Kik ugy szaladtok e bús árnyak mellett.
79. Tőlem nyered tán, a mi óhajod van!«
Mire vezérem: »Várd be, — szóla nékem —
S lépj vele aztán egy-arányba', halkan.«
82. Megálltam — és két árny tekintetében,
Elérni engem, láttam a hő vágyat,
De késleté az ön-súly, szűk ösvényen.
85. S hogy utol-értek, láttam: bandzsa, bágyadt
Szemekkel rám bámulni, szót se mondva.
Majd egymáshoz fordulva, suttogának:
88. »Ez élni látszik, még mozog a torka.
S ha holtak még is: milyen kiváltsággal
Járhatnak itt, a nagy súlytól feloldva?«

88. Még mozog a torka. Az árnyak bámulva látják, torka mozgásáról, hogy Dante lélekzetet vesz, tehát él. Dante ily szemléletes s egy szóval jellemző észrevételeiről s hasonlatairól mondja Goethe is (Dantét dicsőítő kis essay-ében): »Az ilyen helyek tárják föl előttünk valójában a Dante képzeletét s költés-módját« (Auswärt. Liter. und Volkspoesie.)

91. S aztán felém : »Toskán, ki csoda által
 Ide jövé! a bús szineskedőkhöz :
 Ki légy, nekünk elmondani ne átalld !«
94. — »A nagy városban, mit szép Arno öntöz,
 — Mondám nekik — születtem s növekedtem,
 S a régi test föld még, az élőkkel köz.
97. De mondjátok meg, kik vagytok ti ketten,
 Kiknek kinos verejték csorg az arczin,
 S mi büntetés ég s csillog fényetekben ?
100. Felelt az egyik : »Bár csuhánk aranyszín,
 Merőben ólom s oly nehéz, sulyától
 Lenyomva van, hogy mérlegünk csikorg im.
103. Mi v i g b a r á t o k voltunk, Bolognából,
 Én Catalano, ez meg Loderingo,
 Együtt választva egykoron hazádtól.
106. Így hívják olykor pártok közt nem ingó
 Egy férfit kormányra ; mit tevének mi :
 Ma is mutatja utczáin Gardingo.«

103. V i g b a r á t o k (frati godenti) lovagrend volt Bolognában, melyet IV. Orbán pápa alapított a szent szűz tiszteletére, s az özvegyek és árvák védelmére és a viszálykodók kibékítésére, de mely e gúny-nevét tagjainak henye és könnyelmű életmódjától nyerte. Az itt említett két lovag, Loderingo (degli Andalo) ghibellin-, és Catalano (dei Malavolti) guelf-pártiak, kik Bologna kormányzatában kitűnván, Florenz egy izben mindkettőt podestáivá választotta, holott, mint egyikök mondja, rendesen e g y pártatlan embert szokás választani, de őket (a guelfet és ghibellint) kettőjüket választották, hogy a kormányzat így legyen pártatlan. Ők aztán abban értettek egyet, hogy a nép zsarolásával a magok hasznát keresték.

107. G a r d i n g o. Florenz azon város-része, hol az Ubertiek (ghibellin főnemes család) házai voltak, melyeket a két podesta állítólag

109. S kezdém: »Barátok, hajh, kettőtök vétki —«
 S nem folytatám, látván egyet a földön
 Három karóra kifésztve égni.
112. Hogy észre vön: görcs vontá össze rögtön
 S mély sóhajokkal lengeté szakállát;
 Kit Catalan' barát hogy észre ott vön; —
115. Szólt: »Ez, kinek most látod kin-tusáját,
 Adá Irástudóknak a tanácsot,
 Hogy: jobb ha egy a népért kinhalált lát.'
118. Most így vergődik, meztelen haránt ott,
 Az úton — s terhét, mind ki átmegy erre,
 Rányomja, súlyát hadd érezze, látod.
121. Az ipja is szint' így van elgyötörve,
 Sőt az egész tanács is, a zsidóság
 Romlása magva, szint' ezen gödörbe.«

felgyújtatott s kirabolt. Villani a történetíró erről nem tesz említést; de tény, hogy a két podesta gazdálkodásával az egész város s mind a két párt elégedetlen volt.

109. Kettőtök vétki... Dante a mondatot nem fejezi be, s az így félbe hagyva nem érthető. Azért nem is tudjuk: jól fordítjuk-e? Lehet úgy érteni az eredeti félmondatát, hogy Dante szálmát akarta kifejezni a két »víg barát« gyötrelme fölött; lehet úgy is, hogy megrovást akart nekik mondani. Az eredeti így szól: »I vostri mali —« teszi azt is: a ti szenvedestek, azt is: a ti vétetek. Én az utóbbi föltevést fogadtam el.
115. Ez... Kajafás, a zsidó főpap, ki az a fölött tusakodó zsidóknak; megöljék-e Jézust, azt mondá, jobb hogy egy szenvedjen halált, mint hogy az egész nép. Kétszinű tanács, a közjóllét színébe öltöztetni a gonoszsgot.
121. Az ipja. János év. XVIII. 13 szerint Annas, szintén főpap, volt a Kajafás ipa s Jézus egyik elvesztője. Az »egész tanács«: a

124. Most vettem észre Virgil bámulását,
Látván emezt itten keresztre vonva
S örök gyalázatának hordva sorsát.
127. De a baráthoz így szólott azonba':
»Kérlek ne sajnáld, tiltva hogyha nincsen,
Mondd meg, van-e kijáró erre jobbra,
130. A melyen át kijuthatnánk mi ketten
S ne kellenék a gonoszok segélyét
Igénylenünk, hogy vigyenek ki innen.«
133. Amaz viszonya: »Közelebb mint vélnéd,
Van itt a gát, mely az egész nagy körbül
Kiáll s átmetszi e gyászvölgy szegélyét;
136. Csakhogy bedült a bolt, mely rajta görbül.
De fölmehettek törmeléki partján,
Mely, nagy halomban, kivisz e gödörbül.«
139. Fejét vezérem egy kicsit lehajtván,
Vártatva szólt: »Ki ottan horgászatja
A bűnhődőket, nem igazat szólt, lám !«

synedrium, mely Jézust halálra ítélte. Az »a zsidóság romlásának a magva« — mert Jézus megöletéséért kellett a zsidóságnak szét-szóratni s évezredekben át szenvedni.

124. Virgil bámulását. Azon bámul, hogy itt látja ezeket, kik akkor, mikor (Eryktotól idézve s leküldve) először itt járt, még nem voltak itt.
140. Ki ottan horgászatja. Az egyik ördög (Rútfark, kivel Virgil először szóba állt) hazudta nekik, hogy itt még áll a híd s átmehetnek. Virgil most veszi észre a hazugságot.

142. És a barát: »Az ördög olyan fajta,
— Már Bolognába' hallám — több bűnén kül,
Hogy nagy hazug s a hazugságnak atyja.«
145. Vezérem erre indult, vártat nélkül,
Haragtól égő arczezal, nagy léptekben.
Kiléptem én is a csuklyák körébül
148. S a drága léptek nyomdokit követtem.

144. Hazugságnak atyja. Dante itt az ördög e tulajdonságát a bibliából idézi (Ján. VIII. 44.) A víg barát ezt hallhatta Bolognában, mert ott is olvasták az evangéliomot.

HUSZONNEGYEDIK ÉNEK.

— A nyoleczadik kör hetedik bolgiája: a latrok. Vanni Fucci. —

Az ifju év azon szakán, hogy a nap
Fürtét a Vizöntőben ásztogatja,
S az éj maholnap fele lesz a napnak,

4. S a dér a földön váltig mutogatja

Fehér nővére képét, ámde nem
Sokáig él szeszélye rajzolatja ;

7. A pór, hogy a takarmány szükiben,

Fölkél, kinéz s köröskörül a földet
Fehérbe látván, csüggedten megyen

10. Házába vissza, panaszol, zsörtölget,

Mint éhenkórász örökös gondokban,
Majd csüggedése uj reménynek enged,

1. A z ifju év . . . A január közepétől február közepéig terjedő időszak költői leírása, midőn a nap a Vizöntő jegyében van s a nap-éjegyen közeledőben ; a havat derek kezdik felváltani, de gyorsabban olvadoznak ; a paraszt ki-kinéz, takarmánya fogyatékán levén, alig győzi várni a tavaszodást, majd egyszerre meglepi az s nyáját a zöldülő legelőre hajthatja . . . A kép ez utolsó része szolgál hasonlatul a következő (16—18) sorokban rajzolt hangulat-változására a költőnek : a mint a Virgil ijedt arcza először elrémitette s aztán csakhamar megvigasztalódott.

13. Látván a föld arcát megváltozottan
Pár óra alatt s botját veszi s kihajtja
A legelőre kis nyáját legottan :
16. Igy rémitett el védőm arculatja,
Hogy homlokán a felhőt megalajtam,
De szintoly gyorsan jött az ir a bajra.
19. Mert a beomlott hidhoz érve, gazdám
Mindjárt oly édesen pillanta rám
A mint először láttam a hegy alján.
22. Karját, kevés gondolkodás után
— S a romot elsőbb jól szemügyre véve —
Kitárva, megragadott szaporán.
25. És mint a ki fontolgat, dolgát téve,
S meglátni rajt', hogy a jövőre gondol,
Úgy, fölemelvén egyik rom fölébe
28. Engem, a másikat mutatta ott, hol
Az út visz s monda : »Ebbe csipeszkedj meg,
De megkisértsd előbb, ha megbirand jól.«
31. Nem is való út asszonyszemélyeknek,
Mert ő, ki könnyű, s én, kit ő segíté,
Alig mehettünk körül-köre fentebb.

19. A mint először... T. i. még a vadon erdőben, ama hegy alján, hol a három fenevad jött volt elébe (I. én.)

23. S a romot... t. i. a beomlott hid törmelékét, a mint a part rézsútos meredéken leomolva, összehalmozódott.

31. Nem is való... Omlós törmeléken, mely a rá lépő láb alatt mindig le-legurul, nem asszonynak való út. Azért megy Virgil oly vigyázatosan s figyelmezteti Dantét is hogy őrizzükve lépjen.

34. S ha nem lett volna rövidebb emitt e
Part meredekje mint amaz, nem mondom
Hogy ő, de én le lettem voln' terítve !
37. De mert e Büntömlő, a lenti ponton,
Hol a fenékre száll, lejtősb lesz egyre,
És mindenik völgy úgy alkotva folyton,
40. Hogy mig egyik part föl-, a másik megy le :
Mig végre így fölértünk ama partra,
Honnan a végső kő volt lerepedve.
43. Tüdőmből a lég úgy ki volt apadva,
Fölerve, hogy tovább már nem mehettem,
Sőt ott lerogytam, mint egy sziklapadra.
46. »Most összeszedni magad' illik itten,
— Szólt mesterem — mert pelyhes ágyon fekve
Hirt nem szerezhetsz, lágy párnák felett nem.
49. Pedig a nélkül élve életed' le :
— Oly nyom marad a földön csak utánad,
Mint füst a légbe', búborék vizekbe'.
52. Föl, talpra hát ! és félre gond s bubánat !
Mert minden akadályon győz a szellem
A mely nem rabja a test ön-súlyának.

34. Rövidebb emitt. Minden következő part, az egész Büntömlő (nyolczadik kör) lejtős voltánál fogva, rövidebb (vagy kisebb emelkedésű) mint a megelőző. Lásd a Bevez. Ért. a második rajzot (262. lap).

46—51. Dante másutt, több helytt is (pl. Purg. XI. 10—12) a hirnév hiábavaló voltáról beszél ; itt a hirnév s dicsőség becses voltát magasztaltatja Virgillel, mint olyasmit, a miért küzdeni kell is, méltó is.

55. Még hágnod ennél magasabbra kellend,
Még nem elég, hogy túl vagy e lépésen;
Ha értesz: fordítsd hasznodúl intelmem'.«
58. Fölkeltem; és magam' mutatni készen
Jobban pihentnek, mint valóba' voltam:
»Menj, én követlek, bátran és merészen!«
61. Szólék. — Utunk a sziklatorlatokban
Szűkebb, rögsb volt, fárasztóbb is nékem,
S meredekebb mint eddig áthatoltam.
64. Beszélgeték — leplezni gyöngeségem' —
Midőn a másik sánczból egy hang hallék,
De zagyva, melyből szó nem vál, beszéd nem.
67. Mit monda: nem t'om, bár tetőjén állék
Az ivnek épen, mely ott átvezérle,
De a ki szólt, haragra gyúlnak látszék.
70. Alátekinték; de szemem a mélyre
Fáradtan ér mig a sötéten áthat.
Azért: »Vezérem, menj át — szóltam kérve —
73. A másik partra, hadd szálljunk alábbat,
Mert itt csupán hallok, de mitsem értek,
A szemem is csak néz, de mitse láthat.«

58. Mutatni készen. Nem akarja elárulni mennyire ki van fáradva; szintűgy a következő:
64. Beszélgeték, leplezni gyöngeségem': hegyre, társaságban mászók rendes fogása, beszélgetni, hogy leplezzék lélekzet-fogyottságukat. Dante az ily apró megfigyelésekben nagy mester.
65. A másik sánczból, a következőből, t. i. a hetedik bolgiából, hol a szent helyek alattomos tolvajai s megrablói gyötrődnek.
- 66—71. A mélységből zagyván, érthetetlenül jó fel a beszéd; a sötétség is oly sűrű, hogy a magas partról, a melyen állanak, semmit sem lehet tisztán kivenni.

76. »Nem is adok más választ — monda — néked,
Mint tettelegest; az illő kérelemre
Hallgatva kell megadni csak a kértet.«
79. S menénk a hídon át, alá, a merre
A nyolezadik parttal van összefolyva.
S kinyílt előttem a tömlő egyszerre.
82. Láték kigyókat, isszonyú gomolyba',
És nemre, fajra legkülönbözőbbet,
Hogy vérem elfagy, csak reá gondolva.
85. Ne dicsekedjék Lybia se többet :
Hogy száz fajú csörgő s gyűrűs kigyókkal
És viperákkal tölt be vizet s földet ;
88. Pusztája mert az összes Aethióppal
Nem oly dús undok mérges szörnyetegbe',
Sem a Vörös-tengermelléki tókkal !
91. S ez isszonyú nyüzsgő raj közepette
Lót-fut mezítelen, szörnyűködött nép,
Menhelyt se', még búbájt se' remélhetve.

77. Illő kérelemre. Illedelmes vagy tisztességes kérelemre legjobb válasz, ha mit sem felelünk szóval, hanem mindjárt tettel teljesítjük a kérést.

85. Lybia a kigyók minden fájában leggazdagabb tartomány, Aethiópiával s a Vörös-tenger mellékének mocsáros részével együtt. Dante itt egy csomó kigyófaj nevet sorol elő : chelidri, jaculi, farée, cancri, amfesibena . . . de én fordításomat természetrajzi műszók magyar csinálmányaival nem akartam megterhelni.

93. Búbájt : az eredetiben heliotrop áll ; e mérges növény nedvéről azt tartották, hogy bizonyos főzetben láthatatlanná tesz. A sor értelme tehát : a bűnösök sem menekvést a kigyóktól rájok váró gyötrelmek elől, sem azt nem remélhették, hogy ha el nem bújhatnak is, valami módon láthatatlanokká tehessék magokat.

94. A kezeik kigyókkal hátra-kötvék,
 Mik farkuk' és fejük' előre dugják,
 Hogy ott megint csomóvá kevelyedjék.
97. S im egyre, a ki épen alattunk járt,
 Ráugrék egy kigyó s ketté szelé ott
 Hol a nyak épen éri feje búbját.
100. S gyorsabban még nem irtak I-t le, még O-t,
 Mint ez kigyúlt, elégett, és egy hamvba
 Omolva, széthullt s tett csak egy' marék port.
103. S a mint fekvék a földön — kis vártatva
 Szedődik a hamv össze hevenyébe',
 S előbbi formáját ép' vissza kapta.
106. Így, — tartja régi bölcseink beszéde —
 Hal meg a phönix s szüli újra lángja
 Ha elközelget ötszázadik éve ;
109. Fűvet, magot nem vesz fel ő magába,
 Élelme gyömbér s könyje a tömjénnek ;
 És myrrha s nárdus a halálos ágya.

94. A kezeik. Kigyókkal, mint kötéllel, vannak kezeik hátra kötve ; de a kigyók oly hosszúk, hogy — testök közepe szolgálván kötélül — fejükét s farkukat a gyötröttnek csipeje mellett még előre dughatják oly hosszan, hogy a fej s fark még elől is csomóba fonódik.

100. Gyorsabban... az egész nem tartott több ideig, mint a mennyi idő alatt egy betűt (i-t vagy ó-t) le lehet írni.

106. Régi bölcseink... Dante itt Ovidet érti, kinek Átváltozásaiában (XV. 392—400) szépen van leírva a phönix madár ön-elégetéséről s újjászületéséről az ismeretes (s annyi költői képre anyagot szolgáltatott) monda.

110. Könyje a tömjénnek : a tömjén, tudvalevőleg, mézgája vagy izzadmánya egy keleti növénynek.

112. S mint ki ledobban — s nem tudja mi végett?

Ördög hatalma huzta-é a földre,

Vagy ájulás, hűdés környékezé meg? —

115. Ocsúdva, bámészan hordozza körbe

Tekintetét, zavartan a kiállott

Nagy félelemtől s váltig elgyötörve:

118. E bűnös is most talpra ép ugy állott.

Oh mily igaz vagy, Isten nagy hatalma!

Boszúddal a bűnöst hogy' eltalálod!

121. Vezérem akkor kérdezé: ki volna?

S viszontag az: »Toskánából zuhantam

Nem rég alá e rémletes akolba.

124. Kedvem' lelém barom-, nem ember-módban,

Mint ille öszvér-voltomhoz; nevem

Vanni Fucci s Pistoja méltó ólam.«

127. S védőmhez én: »Tartóztasd e helyen

S kérdd meg, mi bűn mely őt ide veté le?

Holott én vérszopónak ismerem.«

126. Vanni Fucci. Jelleméről, bűnéről s az általa mondott jóslatról (143—150) lásd bővebben a Bev. Értek. 276. l. Itt csak még némely szükséges szóbeli magyarázatra kell kiterjeszkednünk. — »Pistoja méltó ólam« — mondja; előbb már mondta magáról, hogy nem ember- hanem barom-életmódban lelte kedvét (124. s.) és magát »öszvér«-nek nevezte (125). Ez utóbbi szó magyarázatára szolgáljon, hogy a szóló, a régi magyarázók szerint Fuccio Lazzeri pistojai nemesnek törvénytelen fia volt. Pistóját is akarja megbélyegezni Dante, méltó ólamnak nevezve azt, ily barom lakhelyeül.

129. Holott én. Dante csodálkozik, hogy Vanni Fuccit itt, a szentségrablók közt találja, holott őt vérengző vad embernek ismervén, inkább főlebb a gyilkosok között vélte volna helyén. Arról a bűnről, mely őt ide hozta, Danténak előbb (állítólag) nem volt tudomása.

130. Hallá a bűnös s színléssel sem éle,
Sőt arcczal egyenest rám fordulván áll,
És szégyenében még szint is cseréle.
133. És szóla: »Jobban fáj, hogy itt találtál,
A melybe' látsz, e szörnyű helyzetben,
A más világból száműző halálnál!
136. Nem is tagadhatom meg kértedet, nem.
Azért jövék ily mélyre: mert én voltam,
Ki szent edényt a templomból kiesentem,
139. Bár hamisan mást vádoltak miattam.
És örömed e látványon, ha veszt is,
Ha visszatérsz e rémes helyről majdan,
142. Szavamra nyiss fület és halld meg ezt is:
Előbb Pistója fogy ki feketékből,
De új népet s szokást lát majd Florenz is.
145. A Magra-völgyből Mars oly gözt szi még föl,
Mely sürü vész-felhőket hordva hátán,
És bőszi viharral küzdve véges-végtől,
148. Átzúduland Piceno rónaságán,
Gyorsan zilálja ott a ködöket meg,
Hogy egy fehér sem áll meg ott a lábán.
151. — Azért mondtam el, hadd fájjon szivednek!«

132. Szégyenében, a fölött, hogy Dante őt itt a tolvajok közt találja; azért mondja, hogy ez jobban fáj neki, mint fáj maga a halál.
151. Azért mondtam el... A káröröm mondatta vele e jóslatot, hadd fájjon Danténak, a fehérek bukásáról mondott jóslat. Erre czéloznak fentebb (140. s.) mondott, ott még alig érthető szavai: »örömed e látványon, ha veszt is« — ha az által a mit mondandó vagyok, kisebbedik is a fölötti örömed, hogy engemet, ellenségedet, itt látsz.
-

HUSZONÖTÖDIK ÉNEK.

— Folytatás. — Cacus. Brunelleschi Agnello ; Buoso degli Abati
Puccio Sciancato ; Cianfa Donati ; Guercio Cavalcanti. —

Beszéde végeztén mindkét ököllel

A tolvaj ég felé fűgét dobált,

Ordítva : »Ne ! Isten, neked lököm fel !«

4. Azóta kedvelem kigyó-komát,

Mert egyikök, torkát úgy fojtogatta,

Mínthogyha mondaná : szót sem tovább !

7. A más meg a két karját összefogta,

Farkát előre nyújtva s összekötve

Hogy meg sem is mozdúlhatott miatta.

2. Fűgét dobált. Fűgét hányni, mutatni (a mutató és közép
újj közé dobott hüvelykkel) a gúny, megvetés, dacz jele. E szokás
eredete, Scartazzini szerint, igen frivol s itt nem is részletezhető
fogalmakkal s képletekkel van összekötve.
5. Egyikök, t. i. a két kigyó közül egyik. Dante, rendesen rész-
véttel a gyötröttek iránt, itt a kigyót (a különben utálatost) azért
kedveli meg, hogy ezzel a baromias gazzal így bánik.
7. A más meg... A másik kigyó úgy köti meg Vanni Fuccit, mint
az előbbi énekben le van írva : testével, mint kötéllel, először
hátra köti a két karját, aztán farkát előre nyújtva, arra ott csomót
köt. Így megkötve, a bűnös nem is mozdúlhat.

10. Mért, Pistója, Pistója, nem döntöd te
Magad' hamúba, hogy tovább ne élnél,
S magod a rosszba' még ne növekedne !
13. Nem láttam e pokol minden körénél
Az Isten ellen daczoló ily lelket,
Még azt sem, a ki ott veszett Thébénél.
16. De most az elfutott s több szót nem ejtett.
S egy Centaurt láték jöni, nagy dühödten
Kiáltva : »Hol a beste, hejh, hová lett ?«
19. Maremma nem hiszem, hogy oly tömegben
Táplálna kigyót, mint ennek gerincezén
Volt, föl egész az ember-képeiglen ;
22. A vállain és hátul a nyak-szirtjén
Sárkány feküdt, kitárt szárnyakkal, ott a
Kit csak talált, lángot mindenre hintvén.

15. A ki ott veszett Thebénél, t. i. Capaneus, az istenkáromló, kiról a XIV. énekben volt szó.

17. Egy centaurt... Ez, mint látni fogjuk, Cacus, a görög mondabeli lator, a Vulkán fia. Virgil (Aeneis VIII. én. 205. stb.) leírja ennek esetét. A Hercules falkájából néhány szép darabot kiszakítva, elvitte s hogy nyoma vesszen, farkuknál fogva vonszolta be egy barlangba, hogy lábnyomaik azt mutassák, mintha onnan ki-, nem pedig oda be-mentek volna. Hercules azonban megtalálta a marhákat s velök a rablót is, és ezt agyon verte. — Centaurt belőle csak Dante csinált; valószínűleg félreértvén a Virgil szavát, ki Cacust semi-homonak (félemler) nevezi, Vulcan isten fia levén.

18. Hol a beste...? T. i. Vanni Fucci.

19. Maremma : a többször említett mocsáros lapály, kigyó-fészek. E tömlőben a bűnhődés kigyók által történik. Cacus, a nagy lator, tele van rá csipeszkedett kigyókkal.

25. »Ez Cacus — « én hozzám vezérem monda —

»Ki az Aventin-hegyi bérce alatt

Gyakort' egész nagy vértócsákat onta.

28. Testvérivel nem egy uton halad,

A kéz-ügyébe jött nagy gulya-falkán

Elkövetett ravasz lopás miatt.

31. Gaztettinek míg véget vete aztán

A Herkules bunkója, százat mérve

Rá, abból ő tizet ha érezett tán.«

34. Mig így beszélt, amaz meg tova tere :

Lábunk alatt ép' három árny tűnék föl,

Kiket vezérem — s én se' vettem észre,

27. Vértócsákat, mint útonálló rabló, kinek nem egyedüli
gasztette lehetett a marhalopás, melyért meglakolt.

32. Százat mérve rá. Hercules még akkor is ütötte, mikor már
rég halva volt.

35. Három árny. Kettőt magok közül magok neveznek meg :
egyik Agnello Brunelleschi, ki a hatlábu kigyóval (kiben Cianfa
Donati rejlik) egybe olvad ; a másik Buoso Donati, a ki a kurta
kigyóval, kiben Guercio Cavalcanti rejlik, alakot cserél ; a harma-
dikát, a kin nem történik átváltozás, Dante nevezi meg az ének
végén : ez Puccio Sciancato. Mind az öten előkelő florenczi csalá-
dokból származott ifjak. A kommentár-írók szerint nem épen úton-
állók, hanem inkább zsarolók, közpénzek elcsempészői lettek volna.
Ez azonban alig állhat meg, mert akkor Dante az ötödik bolgiába
tette volna őket. Florenczben is csak úgy voltak, előkelő házakból,
rablók s tolvajok, mint Pistojában Vanni Fucci. Nevezetes, hogy a
Donati és Brunelleschi családok a feketék-, az Abatiak és Caval-
cantiak pedig a fehérek pártjához tartoztak ; s így Dante, mint
annyiszor, itt is jelét adja, hogy egyenlő mértékkel mér mind a két
pártnak. Puccio Sciancato a Galigai-ak családjából való ; párt-
állása ismeretlen.

37. Mig ők: »Kik vagytok?« — szólva föl a mélyből,
Beszélgetésünk fonalát nem szegték
S figyelmem' elvonák minden egyébtől.
40. Nem ismerém; — de itt is úgy esett ép'
Mint máskor is szokott történni gyakrabban,
Hogy magok egymást rendre megnevezték.
43. Mondván egyik most: »Cianfa hol maradhat?«
S én, hogy vezérem is figyeljen, állam-
S orromra helyzém ujjam' át magamnak.
46. S most, olvasóm, ha nem mersz hinni bátran
Annak mit elmondandok, meg se' lepne,
Mert alig hiszem én is, a ki láttam.
49. Mert a hogy őket néztem: íme szembe
Hatlábu kígyó jött, dühös haragba',
S egész' belé csipeszkelek az egybe.
52. A két közép-lábát hasára rakta,
A két karára nyomta elseit rá,
S mérges fogaival két arcát harapta.
55. A két utóval czombjait szorítja,
S farkát a lába közt keresztbe vetvén,
Hátul föl a vesék közt kunkorítja.

43. Cianfa hol maradhat? Mindjárt előjő, hat lábu kígyó
képében. Itt a bűnhődés abból áll, hogy a bűnösök majd magok
vannak kígyóvá változva, majd ez alakot, mérgökkel, egy másik
— ember alakú — bűnösre ruházzák át s magok azzal visszanyerik
emberi alakjokat, valószínűleg hogy ismét kígyóéval cseréljék fel,
hasonló módon.

44. 45. Mutató ujját, a nélkül hogy szólna, akarva figyelmeztetni
Virgilt, szokott mozdulattal helyezi állán s orrán át. A kép igen
szemléletes.

51. A z e g y b e, vagy is egyikbe t. i. Agnello Brunelleschibe.

55. A két utóval, t. i. utó-lábaival.

58. Így nem csipeszkedett még soha repkény
A fába, mint ez isszonyú szörny-állat
Átfonta tagjait prédája testén.

61. És mintha olvadt viaszból volnának:
Egygyé ragadtak s színök elvegyüle,
S egyik se látszék többé önmagának.

64. Mint a papirnak, tűz előtt, a színe
Mutatkozik sárgás-barnára válva,
Fekete még nem, már fehér sem íme!

67. A más kettő csak nézte félen állva,
És — »Jaj, Agnello, mi történik veled?
Már nem vagy egy, kettő se még!« kiálta.

70. És már a két fej azon mód' egygyé lett,
Hogy két egymásba font alakot láték
Egy arczban ott, hol ketten eltűnének.

73. Négy ágból ott két kar egyszerre válék,
S láb, czomb, has és törzs mind egygyé olvadtak,
Tagokba úgy, mint szem sөsem látá még.

76. Eltűne ott mind az előbbi alkat,
Egyik se' s mindkettő a ferde képben,
A mint lassú léptekkel elhaladtak.

64. Mint a papirnak, tűz előtt... mielőtt a tűz elfogná, ha egyik vége égvén, a tűz tovább harapózik rajta s a még nem égő részt is a füst sárgás barnára festi, mielőtt fehérből (a milyen volt) feketévé lenne (ha t. i. megég.) Dante korában egyébiránt a mai (rongyból készült) papir még ismeretlen volt; ellenben a papyrus növény-rostjait mécsbélnek használták s így a kép még közvetlenebb.

79. Most, — mint a gyík a nyári nap hevében
Az úton átszalad, sövényt cserélve,
Hogy sebes villanásnak látszik épen —
82. Ép' ugy, a más kettőnek ellenébe'
Egy kis kigyócska im szaladva jön, jön,
Mint barna bors-szem, feketés színébe':
85. S testén egyiknek által szúrta rögtön,
Hol első tápunk' szíjjuk, ép a pontot —
Aztán előtte elterült a földön.
88. Az átdöfött bámult, de szót se' mondott,
Csak mozdulatlan ásít, mint kit itt lep
Az álom, vagy ki láz miatt borzongott.
91. Ő a kigyóra, ez reá tekintget,
Száján emez, az füstöl a sebhelyen
S találkozik a füstje mindeniknek.
94. Lucanus eztán hallgasson s ne merjen
Beszélni Nassid' és Sabell' bajárul,
Inkább, mi itt jó, arra most figyeljen.

79. Mint a gyík: szemléletes kép, az egyik sövényről az úton át a másikhoz villámgyorsan átszaladó gyíkról.

86. Hol első tápunk' szíjjuk: t. i. a köldököt.

93. Találkozik a füstje. Itt az átváltozás, vagyis alakcsere, a füst hatása alatt látszik végbe menni, mely a kigyónak a szájából, a megszúrtnak pedig a köldökéből (a seb helyéből) jó ki.

95. Nassid és Sabell. Lucanus (Pharsal. IX. 763. s köv.) beszéli, hogy midőn Cato, hadával, Lybia sivatagain járt, egy kigyó egy Sabellus nevű katonát megmarván, ez hamuvá omlott össze: egy másik kigyó marásától pedig Nassidius úgy felpuffadt, hogy vaspánczéla is megrepedt. Ezek azonban, ha költői nagyítások is, nem csodás átváltozások, minők a Danténál levők.

97. Ne szóljon Cadmus- és Arethuzárul
Ovid se' — nem irigylem őt, amazt ha
Kigyóúl költi, ezt pedig forrásúl.
100. Mert nála két természet átváltozta
Nem oly tökélyes, hogy anyag-cserére
A két alak oly késznek mutatkozna.
103. Egymással e kettő úgy egyet érte:
A kigyófark két villa-ágra bomlott,
S a megszártnak két sarka egybeére.
106. Egyszerre a lábszárak és a czombok
Ugy egyesültek, hogy a forradásnak
Egy percz lefolytán még nyoma se volt ott.
109. A két felé hasadt fark ott a társnak
Vesztett alakját vette föl s meglágyult
A bőre, mig keménynyé vált a másnak.
112. A két kar a hónaly-üreg alá nyúlt,
Mig a kigyó két lába, most rövidke,
A mint fogyott a z, oly mértékbe tágult.
115. A két utó-láb, összepödörítve,
Lön oly tag, mit a férfi rejtve tart,
Mig amazéből két kar lön serítve.
118. Most rájok az a füst új szint fuvallt,
S egyiknek szőrrel fedve lön a bőre,
A másikról minden szőrt levakart.

97. Cadmus, Ovid (Átváltoz. IV. 563. stb.) szerint kigyóvá, — Arethusa (V. 571.) forrássá változott. Mit tartunk a Dante átváltozási rege-képeiről, megmondtuk a Bev. értekezésben. A csodás átváltozás részletezését nem is szükség magyarázó jegyzetekkel kísérnünk.

121. Az talpra állt, ez meg bukék előre,
Egyémásra szegzve a dühös két lámpást
Mialatt arczuk alakot cseréle.
124. Az álló : vakszeméhez vonta folyvást,
S feleslegéből az elvont anyagnak
A sima arczon két fül nőtt oldalvást.
127. Abból, mi nem ment, a helyén maradtnak
Feleslegéből orr támadt a képen
S az ajkak is aránylag kiduzzadtak.
130. Az meg, ki fekvék, arczát azonképen
Nyújtá előre és fülét bevonta,
Mint földi csiga szarvait a réten.
133. S a nyelv, előbb egész s beszédre szokva,
Ketté hasadt, mig amazé — villából
Egygyé ragadt, — s a füst megszűnt azonba'.
136. Most a szörnynyé vált lélek el-eblából,
S sziszegve fut a völgyen át legottan;
Mig amaz áll s köpköd utána távol.
139. Aztán ujon nyert hátat fordít ottan
S a másikhöz szól: »Hadd fusson Buoso ma,
Mint én ez úton négykézláb futottam.«
142. — Így láttam én, e hetedik lugzóba'
E változást s átváltozást; mentségem
Az újdonság, hogy bő valék a szóba'.

135. A füst megszűnt. Mikor t. i. az átváltozás, rendre, előbb az egyes tagokon, aztán az arczon, végre az egész testalkaton, egészen végbe ment, (mesteri különösen az arcz átalakulása.)

142. E hetedik lugzóba'. Az eredetiben z a v o r r a, Philaetes kloakának fordítja. Tulajdonkép zagyvalékot, kavics és fővenyhabarcot jelent.

145. S ámbár szemem homályos némiképen
S lelkem zavart volt, még se' szökhetének
Oly titkon el ezek, hogy egyikében
148. Puccio Sciancate-t jól ne ismerném meg,
Ki maga változástól ment maradt,
A három közt, kik legelőbb jövének ;
151. A másik az — kit Gaville sirat.

151. Kit Gaville sirat. Ez Guercio Cavalcanti, a kit Gaville helység lakói (kiket valószínűleg fosztogatásaival háborgatott), megöltek ; de kiért rokonai, a hatalmas Cavalcantiak véres bosszút állottak a szegény gavilleieken.

HUSZONHATODIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör nyolczadik bolgiája: a gonosz tanácsadók. —

Ulysses és Diomedes. —

Örvendj, Florencz, nagyságodnak, hirednek:

Hogy szárnyad földön tengeren átreppen,

Sőt híred a pokolban is kiterjedt!

4. Mert ott találtam, latrok közepetten

Öt oly polgárod', kiken pironkodtam

S bizony te sem növekszel becsületben.

7. S ha van igazság hajnali álmokban;

Rövid időn megérzed, mit tenéked

Prato kíván — hogy a többit ne mondjam.

1. Örvendj, Florencz. Szülő városának ez apostrofálása, mint mindjárt kitűnik, a mély hazafi-fájdalomból eredő keserű gúny. Hogy Florencz, mint általában az olasz városok ez időben, csodagyorsasággal emelkedett, gazdagságban, hatalomban, hírnévben: az tény. De Dante szerint híre ép annyira volt rossz, mint jó; s mint florenczi, pirúlni kénytelen, hogy a pokolban is annyi florenczível s köztök annyi előkelő honfitársával kell találkoznia, kik szülő-városát bizony nem előnyös színben mutatják be a bűnök és megtorlás e rettenetes helyén.

7. S ha van igazság. Dante, magának jós-tehetséget nem akarva tulajdonítani, egy hajnali álmára hivatkozik, melyben Florencz bekövetkezendő balszerencsáját látta meg. Vajjon általában a bűn

10. S ha jőne most: korán nem érne téged;
 S ha jőni kell: most jőjön, azt kívánom,
 Súlyosb levén, ha majd agg-korban érend!

és elaljasodás nyomában jövő természetes romlást érti-e, vagy valamely tényleg bekövetkezett, általa már megért, de 1300-ban még csak jövődökép fenyegető szerencsétlenséget: bajos volna eldönteni. Ha ez utóbbit tesszük föl, akkor Philaletes-szel legvalóbb-színűnek tarthatjuk, hogy a költő, az 1300. után csaknem szünetlenül dúló pártoskodások által fölidézett veszélyek közül különösen az 1304-diki nagy tűzvészre céloz, melybe a fehérpártiak palotáit borították; míg a vérengzés, a magában is meghasonlott fekete-párt főnemes része fejének, Donati Corsonak a megöletésével végződött.

9. P r a t o. A költő e név alatt az ily nevű szomszédvárost értheti valószínűleg, mert bizonyos, hogy a szomszédvárosok, mint Pistoja s Prato is, kancsal szemekkel nézték Florencz hatalma emelkedését s kárörömmel a kebelében dúló és romlására vezető viszályokat. De a Florencznek rosszat kívánó Prato alatt értheti P r a t o Miklós bibornokot is, ki Florenczet imént vetette egyházi átok alá, s hirdetett az olasz városokban keresztes-hadat ellene azért, mert a pápától békeszerzőül jöven városukba, a florencziek bezárták előtte a kapukat s őt be sem eresztették. — Florencz egyébiránt Prato városa felett már rég hatalmaskodott; többi közt 1292-ben is 10,000 forint sarcot vetett a kis város lakóira stb.

10. S h a j ő n e m o s t. Szép három sor. Az első azt mondja: ha most éri a veszedelem Florenczet, nem jó idő előtt, mert már megérdemelte a büntetést. A másik kettő: ha jőni kell, jőjön mielőbb, míg férfi vagyok s elviselhetem hazám veszedelmét, mint öregnek, nehezebb lesz elviselném. Ime a hazafi, a ki bűnös hazája megérdemelt büntetésétől is fél s érzi mily nehéz lesz azok szerencsétlenségét eltűrnie, a kik őt oly méltatlanul bántották! — Ez legalább sokkal elfogadhatóbb, s a Dante jellemének megfelelőbb magyarázat, mint az a másik, mely szerint a költő azért kívánná Florencz romlását mielőbb, mert akkor remélhetné, hogy száműzetésének vége szakadna s ő aggkorára ismét visszatérhetne szülővárosába.

13. Megindulánk; föl a lépeső-párkányon,
Melynek kiálló kövein jövénk le.
Megy mesterem s engem maga után von,
16. Majd a sivár, magános útra térve,
A szikla-csipkék s rések tömkelegjén,
Ugyancsak rászorúlt a láb a kézre.
19. Fájt akkor is — s emlékbén újra kelvén
Mit láttam, újra fáj megint szemlélnem;
S szokottnál jobban féken tartom elmém',
22. Nehogy az igaz ösvényről letérjen,
S mit egy jó csillag, vagy még jobb, adott tán:
A jót hiába nehogy elfecsérljem.
25. Mint a paraszt, leheveredve dombján,
(Olykor, midőn a napvilág, a fénylő,
Tovább időz közöttünk, s alkonyodtán,

13. Megindulánk; föl... Mivel előbb (a XXIV. énekben) a nyolczadik árok gátoldalán leszállottak volt a fenékre, most azon újra föl kell mászniok. Kiálló köveken, a mint lejöttek, mennek föl is, nagy bajjal, Virgil húzza maga után Dantét. A következő terzinában már fenn vannak a nyolczadik árok fölött boltozódó hidon, a hol sziklacsipkék s szűk rések közt oly nehéz az út, hogy néhol négykézláb kell mászniok.

19. Fájt akkor is: a mit itt látni fog oly fájdalmas, hogy nagy erejére esik igazán s hiven elbeszélnie.

23. Jó csillag, vagy még jobb... A jó csillag a szerencse, a még jobb: az isteni kegy, mely neki e dolgokat meglátni engedte.

25. Mint a paraszt. A következő szép természeti kép a nyárközépet festi, mezei munkáival, pihenésével, őszre hajló napjaival, legyek helyett szúnyog-rajával, érni kezdő szőlőjével, fénybogarakkal stb. A kép az utolsó vonásért, a fénybogarakért van itt; mint azok az árokban, úgy tündek föl itt Dante előtt, a bolgia (a nyolczadik) mélyén a számtalan lángok, melyek mindenikében egy-egy bűnös lélek (a rossz tanács-adókéi) ég.

28. Midőn szunyog-raj már a légy helyén jő)
A mennyi fénybogárt lát lenn a völgyben,
Hol ugarolt már s érik már a szőlő :
31. Szintannyi lángtól csillogott előttem
A nyolczadik tömlő, mint a tetőn
— Honnan fenékre látni — észrevöttem.
34. S mint az, kiért boszút sok medve vőn,
Az Illés szekerét eltűnni látta,
A lovak égbe szállva sietőn —
37. Szemmel kísérni hasztalan próbálta,
Mert mást se láta, mint esupán a lángot,
Olyat mint egy felhőske égbe szállta :
40. Ide-oda mind épen úgy szállongott
A mély torokban, rejtve mind a zsákmányt
— Mert mindenikben egy-egy bűnös volt ott. —
43. A hidon áthajolva, mig e látmányt
Nézém, lebuktam voln' bizony, ha meg nem
Taszitnak is, ha nem fogom a párkányt.
46. S vezérem, így figyelni látva engem,
Szólt: »A tüzekbe lelkek vannak zárva,
S melytől kigyúlt, abban van mindenik benn.«
49. Mondék: »Vezérem, ennek hallatára
Biztosb vagyok« ; előbb is bár sejtettem
Hogy így van, ajkam ily kérdésre tárva :

34. S mint a z... Elizeus próféta, kit a gyermekek kopaszságáért
csufolván, medvék által szaggattattak szét. Elizeus tanúja volt a
lángszekéren elragadt Illés égbe szállásának s alig bírta őt szemei-
vel követni.

52. »Ki ott az, ama lángban, a mely legfenn
Két részre válva ég, mint az a máglya,
Öcsésével Eteokles ége melyben?»
55. — »Az az Ulysses s Diomedes lángja,
— Viszonza ő — mert őket, mint a büntett,
A büntetés is úgy együtt találja.
58. E lángban ők siratni sohse' szüntek
A ló cselét, melyért a kapu megnyílt
Nagy Róma magvának s dicső ősiünknek ;
61. Így azt a csel is, mely miatt a lelkit
Achillesért kísírta Deidanira,
A Palladium-rablást is itt vezeklik.«

54. Öcsésével Eteokles. Eteokles és Polynikes — az egymást harczban megölt két királyfi, Thebében, egy máglyán égette meg.
55. Ulysses s Diomedes. Homér e két hős görögöt mindig együtt említi, ha véres vagy vakmerő tetteire indulnak ; így a Dolón megölésére, a Palladium elrablására stb.
59. A ló cselét. A Trójába becsempészett fa-lóval elkövetett csel, melynél — hogy a lovat beviessék — a trójaiak megtárgították a város kapuját. Vajjon ezen a kapun távozott-e az égő városból Aeneás, a rómaiak ős-apja ? kérdés. De allegorikailag áll, hogy ez a csel nyitotta meg Trója kapuját Aeneásnak, s adott okot az ő bujdosására, Italiába jutására s közvetőleg Róma alapítására.
62. Deidanira. Achilles neje, a ki férjét holtig siratta, mikor őt Ulysses a Lykomedes leányai közt fölismerte s Trója alá csalta — hogy neje nem is látta többé viszont.
63. A palladium-rablást... Pallas álló képe, Trója véd-istennője, melyet Odysseus és Diomedes, koldusoknak öltözve, együtt raboltak el. — Odysseust Homer hősnek is, de csalárdnak s cselszövőnek is festi, s azért e görög, ki Trójának legtöbb kárt okozott, az Aeneást tisztelő Dante által méltán jut — mint a gonosz tanácsok prototypje, a pokol e körébe.

64. »Ha szólniok lehet, a lánggal víva,
— Mondám — oh mester, kérlek igen szépen
S újból s ezerszer, egy se legyen híjja,
67. Hogy ne tagadd meg itt időzni nékem,
Míg a két águ láng hozzánk közelget;
Látod, mi vágy hajt ő hozzájok engem.«
70. Viszontag ő: »Méltánylást érdemelhet
Dicséretes kérelmed; meg van adva,
Csak azt kötöm ki: fékezd itt a nyelved',
73. S hagyj szólni engem, minthogy óhajodba
Beláttam én, — és görögök levén ők,
Szavadra választ tán egyik sem adna.«
76. A mint a kettős láng közelge, vélők
Beszélni hogy helyén láthatta, menten
Hallám, hozzájok ily módon beszélőt:
79. »Oh ti, egy lángba egyesítve ketten,
Ha érdemeltem töletek a földön,
Sokat ha, — keveset ha érdemeltem,
82. Midőn nagy énekem' zengettem ott fönn:
Megálljatok! De mondja egyitek meg,
Hol bújt el, várni, hogy halála jöjjön?«

74. Görögök levén. Nevezetes, hogy Dante, görögökkel sehol sem beszél, helyette mindig Virgil veszi át a szót mint tolmács. Dante nem tudott görögül; Homért is csak latin fordításban olvasta.
82. Midőn nagy énekem' . . . Virgil az Aeneisban is említi (és pedig együtt) Ulyssest és Diomedest, pl. a Palladium elrablásának elbeszélésében. Azért hivatkozik irántok való érdemére.
83. Mondja egyitek meg. T. i. Ulysses, kihez itt egyenesen fordúl, mellőzve a kisebb jelentőségű Diomedest. Azért amannak jut a lángnyelv »nagyobbik ága« (85. s.)

85. S nagyobbik ága a kettős láng-nyelvnek,
 Kezdett lobogni, halkán sisteregve,
 Mint hogyha lángot szél fuvalma lenget.
88. S a mint a csúcsa erre s arra lenge,
 — Mint nyelv a mely szól — hangot ad magából
 S így mormogott: »Circétől eljöttömbe',
91. Ki már tovább egy évnél tarta távol
 Hazámtól, ott Gaétához közelben,
 (Előbb, nevét mint kapta Éneától),
94. Sem a fiú szerelme, kegyelet nem
 Az agg apához, sem a férj kötelmi
 S Penelopét fölvidító szerelmem
97. Nem győzheté le vágyam', utra kelni,
 Körül a föld egész kerek világán,
 S ember bűnét s erényét kiösmerni.

90. Circétől eljöttömbe... Dante itt Ulysses utolsó utazását, melyben el is veszett, közvetlenül — Kirkétől eljövetele utánra teszi. Ez pedig egyenest ellenkezik az Odysseával, — melyet Dante valószínűleg nem is olvasott. Szolgál-e Dante itteni elbeszélésének alapul valamely monda: meg nem mondhatjuk. Az Odysseia szerint a hős természetes halállal s szárazon halt meg (legalább az Od. XI. 135. erre látszik mutatni); de a Dante költeménye azért igen szép és sok tekintetben jelentős epizód marad. Odysseus a tengeri kalandok hőse a közfelfogásban is; s a Dante századában mikor Marco Polo a déli félgömbön hajózott, s a mikor a mágnes-hegyről és szigetről való mondák közkeletűek voltak, mikor a déli sark csillagairól némi bizonytalan tudósítások kezdettek fölmerülni, ez a »képzelt utazás«, mint költői alkotás nagyon megállhatja helyét.
92. Gaétához. A mai Gaéta nevét Aeneas adta, kinek kedves dajkája Cajeta e tájon halt meg s temettetett el ünnepélyesen, úgy látszik Dante e tájra képzei a Circe szigetét is.
94. Sem a fiú szerelme. Ugy látszik Dante azt teszi föl, hogy Ulysses haza sem tért bujdosásaiból, fiához, apjához, nejehez.

100. Magam' a nyílt tengerre elbocsátám,
Egy kis hajón, — magam, meg egynehány, kik
Urokat el többé nem is hagyák ám.

103. Bejártam mindkét partot Spániáig,
S Marokkaig; a Szárd szigetet láttam,
S a többit is, mit e tenger mos váltig.

106. Vén s lassu voltam én s megannyi társam,
Midőn elértük a keskeny szorost, hol
Jelt állított Herakles, sziklapárban:

109. Hogy menni ember ne merjen azontúl.
Jobbkézzől aztán elhagyók Sevillyát,
És Ceutát meg azon mód' balogrúl.

112. 'Én társaim — mondám — ha ennyi milljárd
Veszélyen átjövétok nyugotiglan,
Ne sajnáljátok azt a kicsi hijját

115. Erőtök-, élteteknek, hátra még van,
Hogy meglássátok, a napot követve,
Azt a világrészt, a mely még lakatlan.

118. Gondoljatok rá: mért vagytok teremtvé;
Nem arra: hogy mint barmok éljete,
De gyarapodni erény- s ismeretbe'.

103. Mindkét partot. Egyik felől (a földközi tengeren t. i.) Szardínia, a Baleárok, Spanyolország, másfelől Afrika, Marokko.

107. A keskeny szorost, hol... A gibraltári szoros; egyfelől Gibráltár (s Sevilla) másfelől Ceuta. E két sziklát a monda szerint Herakles, a legmerészebb vállalkozó, is »non plus ultraul« állította az emberi merészségnek, melyen túl ne szabadjon menni.

112. »Én társaim.« — E kis, de erélyes bátorító beszéd, egy Kolumbushoz is méltó volna. Dante igazi jó.

121. S úgy föltüzelttem a kis sereget
Az útra, e rövidke szózat által,
Hogy visszatartanom se' lehetett.
124. Hajónk' keletnek most fordítva háttal,
És balra tartva, örült mód' röpiültünk
Megannyi szárnynyá változott lapáttal.
127. Az éj szeme meglátta már körültünk
A másik sarknak minden csillagát, míg
Lent a mienk tengerbe majdnem eltűnt.
130. Ötször aludt ki, és ötször világít
A fény, a hold alsó felén, miolta
Szeldeltük a magas tenger hullámit.
133. Míg végre távol, félhomályba vonva,
Hegy tünt elém, olyan magasnak látszó,
Mintha olyant még sohsem láttam volna.
136. Volt örömünk — s lett nem sokára jaj-szó,
Mert az új földről ránk tört zivatarba'
Nagy forgó szél jött, kis hajónkkal játszó.
139. S háromszor, tengerestől megkavarta
Hajónk' — negyedszer fölkapá hátulján
S orrát alányomá (M á s így akarta !)
142. A míg fölöttünk átesapott a hullám !«

127. A z é j s z e m e. A csillagok éjjel láthatók. A túlsó féléggömb
csillagai feltűntével, a mi félgömbünkéi tengerbe merülnek.
130. Ö t s z ö r a l u d t k i. Ötször volt holdtölte és fogyta. Az út öt
hónapig tartott.
134. H e g y t ü n t e l é m. A purgatorium hegye, a Dante cosmogo-
niája szerint. Ide már halandónak, élő testben, nem szabad eljutni,
s a ki odamerészkedik, meglakol.
141. M á s . . . az Isten, kinek nevét Ulysses a pokolban nem mond-
hatja ki.

HUSZONHETEDIK ÉNEK.

— Folytatás: a gonosz tanács-adók. Guido da Montefeltro. —

Nyugodtan álla már, beszéde fogytán,
És egyenest a láng s tovább haladt,
Édes vezérem engedelmet adván ;

4. A míg nyomába más jött az alatt,
S tekintetünk' hegyes csucsára vonta
A belőle kiömlő tompa hang.

7. Mint Phalaris ökrének első, tompa
Bögése annak jajja volt, — s be méltán ! —
Ki reszelővel munkált rajt' naponta ;

1. Nyugodtan álla már. A láng, míg a benne levő lélek (Ulysses) beszélt, ingott s mozgott mint a nyelv ; most hogy beszédét elvégezte, a láng nyelve megáll s mozdulatlan.
3. Engedelmet adván — hogy tovább mehessen. Virgil ez engedelmet, mint látni fogjuk, nem csak néma jellel, hanem szóval adta meg, mivel a következő lélek épen szaváról ismer rá, hogy lombardi.
7. Phalaris, Agrigenti (Siciliában) zsarnoka, érczből üres bika- vagy ököralakot csináltatott, melybe a halálra ítélteteket volt zárandó, hogy az ércz alakot tüzzel hevítettván, abban kinosan veszzenek el. A munkát Perillos, athenei művész vállalta magára,

10. S az elgyötört, — ereje már aléltán —
 Ugy böge benn', hogy bár érezből esínálva,
 Velnéd : maga gyötrődék, kinzaték tán :
13. Így, rést, kiutat minthogy nem találá
 A tűz-elemből, elsőbb annak nyelvén
 Szólalt meg itt szerzegve és zihálva,
16. Aztán, erővel még is útat lelven
 A nyelv hegyén át, s a nyelv erejével
 Adott rezgést amazzal is közölvén,
19. Ezt hallhatók : »Hozzád emelem én fel
 Szavam', ki hallatál lombárd beszédet,
 Mondván : 'Nem bántlak, menj Isten hírével !'
22. Kérlek, habár későn érkeztem én meg,
 Ne sajnálj vélem szóba állni, ne !
 Ládd, nem sajnálom én se', bárha égek.

s mikor készen volt, a zsarnok először is őt záratta az ércz ökörbe s rajta próbálta ki a munkát. Méltán, mondja Dante: miért adta művész-tehetségét ily gyalázatos és embertelen szándék szolgálatába !

11. Úgy böge benn... A bezárt és tűzön sütött elitelt bögése úgy hangzott ki az ércz-ökök üregéből, mintha ez bögne. A hasonlat találó. Itt a lelkek lángba vannak zárva s a mint szólnak, vagy jajgatnak, úgy hallatszik mintha a láng (mely pedig csak burkolatuk) maga sírna s nyöszörögne. A tűzből kihangzó, s a láng nyelvét mozgásba hozó beszéd leírása (13—18.) — mely kisebb szemléletességgel már az előbbi énekben (85—89.) is előfordult — rendkívül találó. Alább ugyanez énekben (58—60.) még egyszer előfordul a kép, mindig más árnyalattal, de egyaránt találóan.

21. »Menj isten hírével!« ezekkel a szavakkal bocsátotta el Virgil Ulyssest (V. ö. 3. sor.) Az eredetiben e szavak igazán lombardi tájszólásban vannak, mit én (Dr. Angyal példájára) legalább népiesen akartam visszaadni az általam használt szavakkal.

25. S ha tán e vak világba ide le
Ama dicső latin földről zuhantál,
Mely bűneim szülője s színhelye :
28. Romagna, szólj, ha bék' vagy harez alatt áll ?
Mert ott születtem én az Urbino s a
Tibért szülő hegyek közötti partnál. »
31. Figyelve álltam ott, elé hajolva,
Midőn vezérem oldalon bökött meg
S »Mivel latin, beszélj te véle ! — szóla.
34. S én, kész levén a felelettel, többet
Se várva kezdék szólni : »Oh te sújtolt
Lélek, kit itt e láng közé rejtöttek :
37. A te Romagnád nincsen — sohsem is volt
Viszály nélkül kényurai szívében,
De nyiltan, mikor elhagyám, nem lángolt.
40. Ravenna áll ma is, mint álla régen,
A Polentáknak sassa fészkel ottan,
És szárnya Cerviát megvédi szépen.
43. A város, mely megállt nehéz napokban,
S halmot rakott leölt frank harezosokból,
Zöld karmok oltalmában ül nyugodtan.

29. Ott születtem A beszélő itt világosan jelzi Montefeltrot, születése helyeül. Ez a magas hegyvidék, a Monte Coronaro (hol a Tiber fakad) és Urbino közt, a Romagna és Toscana határán ; de még a Romagná-ban, mely tehát neki hazája. A tartomány sorsára, uralkodóira s viszályaikra vonatkozó részleteket bővebben tárgyaltam az e fejezethez szóló Bevez. értekezésben, azért itt jegyzetekben ismételni felesleges volna.

46. Verucchioi agg s ifjú komondor,
Kik Montagnán oly nagy csufot tevének,
Szokás szerint még marakodnak olykor.
49. Kik Santerno s Lancone völgyin élnek,
Arszlán uralg rajtok fehér mezőben,
Ki mától holnapig pártszint cserélget.
52. Míg az, melyet a Savio öntöz bőven,
Mint hegy s a sík közt fekszik, úgy lebeg
A zsarnokság s szabadság közt középén.
55. De most, ki vagy hát, kérlek, mondd te meg,
Ne légy másoknál fukarabb irántam,
Ha akarod, hogy éljen fönn neved.«
58. Most némi serezegés hangzott a lángban,
A mint szokott a tűz, aztán lobogva
A csúcsa erre-arra, szóla lágyan :
61. »Ha hinném, hogy olyannak szól e hang ma,
Ki a világra visszatérhet végül :
Nyelvem bizony mozdulatlan maradna.
64. De mert tudom, hogy senki e fenékből
Nem megy ki élve, hogyha jól értettem,
Hát szólhatok szégyen félelme nélkül.
65. Nem megy ki élve. Guido nem tudja, hogy Dante élő, s
tudván hogy a pokolból nincs visszatérés (az ide ítélt lelkeknek t.
i.) azért mondja a mit mond. Ő tehát, ellenkezőleg a többiekkel,
nem óhajtja hogy róla s tetteiről még a felvilágon beszéljenek ;
sőt ha gondolná, hogy ez a kivel beszél, oda még visszamegy s hirt
visz róla, egy szót sem szólna ; azért beszél bátran, mert az ellen-
kezőt hiszi. »Hogyha jól értettem« — t. i. a pokolkapu fölíratát.

67. Én hadfi voltam; szerzetessé lettem,
Hivén, hogy ilyen övben jól vezeklek;
S nem is csalódtam volna meg hitemben,
70. Ha nem lett voln' a fő-pap (úgy veszszén meg!)
Ki visszacsalt előbbi rossz utamra,
Hogyan s miért — most elbeszélnem engedd.
73. Mig rajtam volt a csont- s hús-szötte forma,
Mit rám anyám adott: biz én nem éltem
S nem jártam arszlán-, nem, ha' róka módra.
76. Minden fogást, cselt, álutat setétben,
Jól ismerék s folytattam egyre jobban,
Hogy hírnevem világgá ment ki nékem.
79. De mikor oszt' azon korhoz jutottam,
A melybe' jó hogy kiki vitorláját
És köteleit tartsa már bevontan:
82. Mi addig kedvtelés volt, undorrá vált.
Én szüntelen csak gyónva s vezekelve
Szegény fejemnek üdvét várhatám hát.
85. Az új farizeusok fejedelme
A Laterán körül — nem szaraczenok
Se nem zsidók ellen — hadat viselve,

67. É n h a d f i v o l t a m. A mint itt (67—111.) a maga életét, viselt dolgaít s a főpappal — VIII. Bonifáczzal — való alkúját elbeszéli, mind ezt a Bev. értekezésben bőven tárgyaltam s az olvasót ismét arra utalom.

88. Mert minden ellenségi keresztyének,
 S egyik se küzde Acre ostromában
 Se szultán földjén árut nem vevének —
91. Nem nézte főhatalmát önmagában,
 S szent rendit, a barát-övet se bennem,
 Melytől, ki hordja, sorvadoz soványan,
94. De mint Constantin Sylvestert régenten
 Soracteról, gyógyítani bélpoklából,
 Úgy hitt magához orvosul ez engem,
97. Gyógyítnom őt a lázas nagyravágyból;
 S kéré tanácsom'; én csak néma lettem,
 Mert részegség beszéde, láthatám jól,
100. Ő akkor így szólt: Ne csüggedj szivedben,
 Feloldlak, csak taníts meg engemet:
 Penestrinot földig le, hogy' verhetnem;

88. Mert minden ellenségi — a kik ellen VIII. Bonifác ez az új farizeus-fejedelem (85. s.) fegyverkezik, nem a szaraczenok vagy zsidók, a kik ellen egy pápának hadat viselni illenék. A szemrehányás, mondja Dr. Angyal, annál élesebb, mert Acre a keresztyének utolsó birtoka a szent földön, csak az imént esett el.

90. A szultán földjén... Az ember-kereskedés amúgy is tiltva volt az egyház által, mondja Dr. Angyal. Igaz, csak hogy nem igen tartották meg. S mint a törökök és szaraczenok a keresztyén rabokkal, úgy a keresztyének is a fogoly-törökökkel váltig kereskedtek.

94. Mint Constantin Sylvestert. Régi (s bár a történelem által azóta megezáfoltt, de az egyház zsolozsmájában ma is olvasott, a Dante korában pedig még teljes hitelben álló) monda, hogy I. Sylvester pápa, Constantin császár üldözése elől a Soracte hegyére vonúlt, és a bélpoklosságba esett császár által (a ki csodátevő gyógyításai hírét hallotta) hivatott vissza.

103. Én zárom és nyitom a menny-eget,
A mint tudod, azért e két kulcs s zára,
Miket elődöm nem becsüle meg.
106. Hajoltam a nyomós okok szavára;
— S mert a ki hallgat az semmit se' végez, —
Szólék: „Atyám, mivelhogy így tisztára
109. Mosol a büntől, melybe esni késztesz:
'Igérj sokat de válts be keveset,
S a győzelem szentszékeken tiéd lesz'.
112. És szent Ferencz, holtom mihelyt esett,
Értem jöve. De egy fekete angyal
Így szólt: 'Ne bánts, enyém ő. Mit lesed?
115. Rabjaim közé viszem le őt magammal.
Mivel csalárd tanácsot ada — folyvást
Hajánál fogva tartám, a míg meghal.
118. A meg nem bánó nem nyerhet feloldást.
Akarni s bánni nem lehet egyszerre,
Oly ellentét ez, mely kizárja egymást'.
121. Oh jaj nekem hogy' megrezzentem erre!
Hogy megfogott s szólt: „Nem hitted te tán,
Hogy az ördög a logikát ismerje?”
124. Minoszho' vitt; ez durva derekán
Nyolcz-sorosan farkát körül csavarta,
S azt nagy dühébe marva, azután

105. Miket elődöm t. i. V. Coelestin pápa; fentebb volt róla szó.
112. Szent Ferencz (Assisi), kinek szerzetébe lépett volt, eljött, lelkét mennybe vinni; de későn, mert az ördög már lefoglalta. Az ördög oly alaposan s erkölcsösen beszél (115—120.) hogy egy angyaltól is elég volna; azért jól illik hozzá a logikára való humoros hivatkozás (122—123. s.)

127. Így szóla: „Érdemes láng-burkolatra!”
Azért vagyok, hol látsz, e helyre vetve
S ily láng-ruhába’ járok szívszakadva.«
130. Mikor beszédét így ez elvégzette,
Jajgatva húzódott tovább a láng,
Hegyes szarvát ingatva s billegetve.
133. Én és vezérem tova ballagánk
A szirtes úton, a hid-boltozatnak,
Az árok fölött, hol bün-zsold gyanánt:
136. — A kik szelet vetettek, vést aratnak! —

136. Ez már a következő árokra szól, a hol a vizályt szítók, s konkolyt hintők bünhődnek. Az eredeti csak annyit mond: »kik vizályszerzés által büntetést vonnak magokra.« A szél-vetés és vihar-aratás bibliai kép.

HUSZONNYOLCZADIK ÉNEK.

— A nyolczadik kör kilenczedik bolgiája: a polgári vagy vallási szakadást és vizályt szerzők. — Mahomet és Ali. — Fra Dolcino.

Pier da Medicina. Curio. Mosca. Bertran de Born.

Ki volna képes, bár folyó beszédben,

S meg' újra kezdve, elbeszélni méltón

A vért s sebet mind, miket itt szemléltem?

4. Bizonyval erre minden nyelv szegény voln',

Mivel beszédünk s elménk ennyi mindent

Magába venni szük, hol annyi szétvon.

7. Ha összegyülne mind a nép, mely itt fent

Apúlia sors-sújtott földén siratta

Vérét, melyet majd Trója népe hintett

3. A vért s sebet mind. A vizályszerzők büntetése, hogy magok itt megcsonkítva s fölmetélve járnak; azért nincs annyi vér és seb sehol, mint itt. S annyi felé van a figyelem osztva (6. s.) hogy alig győzi látni s elbeszélni.

7. Ha összegyülne. Apulia, mely Olaszország valamennyi vidéke közt legtöbb harczt, vizályt, vérontást és sebet látott, jól van választva képül a gondolat kifejezésére, mely a hosszú és sokfelé tagolt mondatban (7—21.) ide megy ki: ha a mennyi vért és sebet Apúlia századok óta látott, mind összegyülne: sem közeleltne meg azt a mi itt látható.

9. Trója népe, értsd a római népet, mely (Aeneás után) trójai

10. Földére, majd a hosszú harc, patakba',
A melyben halmaz gyűrűi volt a zsákmány,
— Mint Livius, hibátlan, írva hagyta —
13. Azzal, mely egyre még fájlalja hátán,
Hogy összetűzni mert Guiscard Roberttel,
S azzal, melynek csontját Ceperannál tán
16. Most is szedik még, hol mind hazug ember
Lón az apúlji, s Tagliacozzonál, hol
A vén Alardo győze, nem a fegyver, —

származásu. Dante itt első sorban arra a csatára gondol, melyet Publ. Decius Mus római consul vívott (445-ben p. urb. c.) Apulia népe ellen, mikor 2000 elesett harcos borítá a csatatért.

10. A h o s s z u h a r c z : a második pún háboru s jelesen a cannaei nagy vereség, a hol Hannibal, Livius szerint, 50.000 elesett római újjáról szedette le az arany gyűrűket. Ki azonban maga is sokallja e gyűrűk mennyiségét, melyek szerinte negyedfél mérőnyire mentek, s hozzá teszi, hogy : »mások szerint, a mi valószínűbb, nem volt több egy mérőnél.« Dante itt a nagyobb mennyiségről adott tudósítást vallja igaznak.
14. G u i s c a r d R o b e r t, a harcos normann fejedelem, ki véres csaták egész sorával nyerte el végre Apulia uralmát, mely végre is megbánhatta, hogy — úgy is sikeretlenül — ellenszegült a hódítónak.
15. C e p e r a n n á l. Ceperano-nál tulajdonkép nem volt csata; hanem a ceperanoi szorosban követte el a Casertai gróf az árulást Manfred ellen, kit az apuliaiak (azon ürügy alatt, hogy saját váraikat kell védeniök) mind cserben hagytak — s ennyiben lettek mind hazugokká — mire Manfred, a beneventi csatában (1266. febr. 26.) Anjoui Károly által teljesen megveretett, maga is elesett, serge szétszóratott. Itt — s nem Ceperannál — szedegették hát, még a Dante idejében is, az elesettek csontjait.
17. T a g l i a c o z z ó n á l. Ez is az Anjoui Károly győzelme, a szerencsétlen Konradin (az utolsó Hohenstauffen) ellen, ki a csatát előbb, úgy látszott, megnyerte, de egy a szent földről épen akkor

19. S testét mutatná, csonkán, vagy lánésától
 Átfúrva — mindez messzi volna még e
 Kilenczedik büntömlő nyomorától!
22. Dongába' sérült hordó, vagy fenékbe',
 Se válik úgy szét, mint itt láttam egyget,
 Álltól az alfelig ketté repítve.
25. A lába közt lóg béle, a leleggyent
 Zsigerrel, az undok zacskó kitetszék
 Mely sárrá változtatj' a megevettet.
28. S hogy elképpelve rá szemet mereszték,
 Rám néze ő is, és mellét kinyitva,
 Így szóla hozzám: »Nézd, hogy' repedek szét!
31. Nézz Mahometre, hogy el van csufítva!
 Elöttem Ali, vöm, jajgatva jár,
 Álltól hajáig arcza fölhasítva.

érkezett francia lovag (Vallery Alardo) tanácsára derék hadát — tartalék gyanánt — egy hegy mögé rejtven, az anjoui a csatatéren maradt kisebb részt szétszórta s a napot megnyerte. Ezért tulajdonítja Dante a győzelmet Alardonak, nem a fegyvernek. A csata egyébiránt Alba mellett történt s csak Dante nevezte azt Tagliacozzo (egy közel fekvő kastély) mellettinek; de a név elfogadtatott s azóta a csatát (mely 1268. august. 23-kán történt) így nevezik.

22. Dongába' sérült; új, találó kép. A bűnösök itt úgy szét-hasadnak, mint a sérült hordó.
24. Álltól az .. Nem szép kifejezés; de híven kellett adni ezt is.
26. Az undok zacskó: a gyomor, vagy a vastag-bél előrésze, az úgynevezett vak-bél.
31. Nézz Mahometre ... Maga nevezi meg magát. Dante méltán teszi a szakadárok közt elsőnek a profétát, ki a világtörténelemben a legnagyobb hitviszály s szakadás előidézője volt. Veje Ali, érdeméhez képest, kisebb sebet hord. (Érdekes, hogy az iszlámi

34. S a többi mind, kit itt látsz, szakadár
S vizzály szítója volt, mig földön éle,
Azért van így kettéhasítva már.
37. Egy ördög az bennünk, ketté metélve
Kegyetlenül, a mint testünkbe metszdel ;
S aztán egyenként hány megint kardélre,
40. Ha megkerültük gyász-utunkat egyszer,
Mert a seb addig béheged s bezárul,
Mig újra eliben kerül az ember.
43. De te ki vagy, ki ott a szirt-párkányról
Báméskodol, a büntetéstől felve,
Mit rád kiszabtak fönn, bünödnek árul ?«
46. »Halált se kóstolt ez, bün sem löké le
Bünhődni őt« — szólt mesterem viszontag —
»Csak e rém-helyet megláttatni véle,
49. Kell őt nekem vezetni, már halottnak,
Egymás után e pokoli körökben.
S ez oly igaz, mint látsz, mit ajkim mondtak.«
52. S megálltak, ezt ott hallva, száznál többen
Az árok mélyén, a valóm feletti
Nagy bámulásban, kínjokat feledten.

hitmondában is említettik egy álom, Halimának, Mahomed daj kájának az álma, melyben Mahomednek, még kis korában, gyomra felhasíttatott volna. V. ö. Hatala : Mohammed élete és tana.)

37. Egy ördög az ... Mahomed itt, sok másnál világosabban megmagyarázza a maga s társai bünhődése módját.
52. S megálltak ott ... A lelkek bámulva hallják, hogy Dante, köztök járva, még élő testben van.

55. »Fra-Dolcinónak mondd meg s ne feledd, ki
 Meglátod a napot tán nem sokára,
 Ha nem kíván engem hamar követni,
58. Jól lássa el magát, nehogy Novára
 Könnyen legyőzze hó- és éh-inséggel,
 Mi máskülömben nehézséggel járna.«
61. Lábát a mint lépésre emelé fel,
 Így szóla hozzám Mahomet, s e szókra
 — A földre téve ismét — tova lépdel.
64. Egy más, kinek fölmetszve volt a torka,
 S az orr, szemöldökig, többől kimetszve,
 Azonkívül egyik fülére csonka,
67. A többivel reám szemet meresztve
 Megállt, s kitátva száját vélők szemben,
 (A mely kívül-belől véresnek tetsze),

55. Fra-Dolcinónak . . . Fra Dolcino (magát nevezte fraternek, holott nem volt szerzetes) chiliasta rajongó volt, ki a keresztyén világ megújódását és az erény visszatérését várta és hirdette. Rajongókból s csöcselékből oly nagy hadat gyűjtött maga körül, hogy 1304-ben nyílt harczot mert üzeni a pápának, kit Antikrisztusnak nevezett. V. Kelemen e miatt keresztes háborút hirdetett ellene s őt a piemonti Novarában körülzárolta. Kemény tél, nagy hó, éhínség győzték le végre, a mi »különbben — Dante szerint — nem lett volna oly könnyű.« — Miért érdeklődik Mohamed Dolcino iránt s izen neki jó tanácsot (hogy jól lássa el magát, ha nem akar hamar idejutni) onnan fejthető meg, mert a Fra-Dolcino hittételei közt, állítólag, a nők közössége s a sok-nejűség is szerepelt, a miért őt Mohamed szellem-rokonnak tarthatta.

64. Egy más. Ez, mint a 74. sorból kitünik, a hol ez a szörnyen elcsúfított alak megnevezi magát, Petrus de Medicina, a romagnai Cattani családból származott, a Bologna melletti Medicina városkából. A Phaedrus macskája szerepét játszotta a hatalmas Polenták és Malatesták közt. Dante személyesen ismerhette.

70. És így szólott: »Te kit ide büntett nem
Hozott s a kit ismerlek otthonomból,
Ha igen nagy hasonlat nem csal engem,
73. A medicinai Péterre gondolj,
A szép lapályt ha újra vizontlátod,
Vercelli-ig mely terjed Marcabótól.
76. Ints meg Fanoban két nemes barátot,
Guido urat és Angiolettot szinte,
Ha itt a jóslat nem mutat csak álmot :
79. Hajójukról hogy zsákokban vetik le
Tengerbe őket, Cattolica mellett,
Szolgáinak ha egy gaz zsarnok inte.
82. Cyprus s Majorca közt ily rút üzelmet
Nem láta Neptún görögtől se még,
Sé vad kalóztól a sík tengernek !
85. E gaz, ki elvesztette félszemét,
S a föld ura — mit, sorsom egyik társa,
Ne látott voln' od'adná mindenét —

75. Verceli és Marcabo: amaz a Po völgyének (az adriai tenger felé lejtő lombardi síkságnak) északi, emez déli végpontja.
76. Fano, város az adriai tenger partján. A félszemű gaz zsarnok Malatestino, kiről azt állítják, hogy két derék fanoi nemest, Guido del Casserot és Angioletto da Cagnanot, tanácskozás ürügye alatt Cattolica nevű erősített kastélyába magához csalta, s mikor a tengeren mentek — előre felbérelt matrózai által — zsákokba dugva, a tengerbe dobatta. A két nemesnek szóló intést Dante valószínűleg azért adja a medicinai Péter szájába, mert az, egész életében, ily cselszövésekkel, hirhordásokkal s árulásokkal foglalkozott.
82. Cyprus s Majorca közt: azaz: az egész Földközi tengeren.
86. Sorsom egyik társa. Ez, a ki szintén a viszályszerzésért szenved itt, Curio, a római néptribún, — a kinek oka van kívánni, bár soha e tájon ne járt volna! Miért? megmondja a 97. vers. Mert ő adta Julius Caesarnak (Lucan. Pharsal I. 281. v.) azt a

88. Meghívja őket majd tanácskozásra,
S a focarai vészes bércz-torokban
Nincs több szükségök ima- s fogadásra!«
91. »Mondd meg s mutasd meg — ekkor újra mondtam —
Ha akarod hirt adnom rólad még fenn,
Melyik az a ki bánta, hogy járt ottan?«
94. S egy társa áll-kapcsát ott hevenyében
Mégfogva, és fölnyitva szája rését,
Kiálta: »Ez, ki nem szól, ez az épen!
97. Ez, számkivetve, Caesar kétkedését
Eloszlatá, állítva és unszolva:
'Ki kész, megbánja minden késkedését!'«
100. Oh, mily ijedtnék látszék Curio ma,
Torkában összemarczangolt nyelvével
Mely egykor oly készen s merészen szóla!
103. S egy másik ott ijesztőn emelé fel
A szürke légbe mindkét karja csonkját,
Hogy tőlök undok lőn az arcza vérrel,
106. Kiáltva: »Ne feledd említeni Moscát,
Ki azt mondá, hajh: tett mindent kimentend;
S e szó, Toscana, mennyi vést hozott rád!«
109. Hozzá tevém én: »S pusztulást nemednek!«
S ő erre, jajt halmozva jajra, halkan,
Mint búskomor, vagy őrjöngő, ugy elment.

tanácsot — s épen itt, Rimini mellett, a hol Malatestino a két fanóit tengerbe dobatta — hogy ne habozzon és ne késék átlépni a Rubicont. Ezért van itt a nyelve kívágya s nem szólhat maga.

106. M o s c a. A Lambertiek közül való, ki azzal a szavával »Capo ha cosa fatto« — a Florenczet dúló százados viszály előidézője volt. Lásd a bevez. értek.

112. Én a csoportot nézni ott maradtam —
S oly dolgot láttam ott, a mit rettegнем
Kén' elbeszélni is, bizonyítatlan':
115. Ha öntudat meg nem nyugtatna engem,
Ez a hű társ, mely ember mellén s hátán
Erős vért, tiszta lelkiösmeretben.
118. Láttam valóba', most is mintha látnám,
Törzset, fejetlen', mint a többit itt e
Gyászos seregben, jární maga lábán.
121. Leszelt fejét hajánál fogva vitte
Kezébe', mint lámpáson csüggve rajta,
S »Oh jaj!« nyögé a fej, hogy ránk tekinté.
124. Lámpást magának ez magából tartá,
S kettőben egy volt és kettő az egyben.
Az tudja hogy' lehet, ki így akarta!
127. A mint a híd lábával volt egyenben,
Karját fejével együtt fölemelte,
Hogy szavait hallhassuk közelebben.
130. S így szólt: »Ki jársz holtak közt, még lehelve,
Láss engem itt s tudj szánakozni rajtam;
Mert van-e, szólj, ki ily szörnyen vezekle?
113. S oly dolgot láttam. E kétes értelmű sorok tárgyalását
lásd a bev. értekezésben.
134. Bertran de Born, a vad, harczkedvelő s gonosz lelkű
troubadourról is lásd a bev. értek.

133. S hogy rólam ott fönn hirt tudj adni majdan :
Tudd meg, hogy én Bertran de Born vagyok,
Ki egy királyfit rosszra bűjtogattam,
136. Hogy fiu apja ellen támadott.
Absolon s Dávid közt Achitofelnek,
A gaz tanácsnak, büne nem nagyobb.
139. Igy tépve általam szét apa, gyermek :
Eltépve kell agyamat hordanom hát
A gyökerétől, mely a törzsbe' rejlett.
142. Igy telt be rajtam, nyomorún, a forbát!«

135. K i e g y k i r á l y f i t. Az eredetiben : Re Giovanni, re giovane (János király — ifjú király) helyett. E tévedésről is lásd a bev. értek. Egyébiránt, ha a Dante tévedését a fordításban is meg akarjuk tartani, a sort így olvashatjuk :

János királyt ki rosszra bűjtogattam.

136. A c h i t o f e l, Dávid királytól elpártolt s Absolont apja ellen ingerelte.

141. A g y ö k e r é t ő l: az agy gyökere a gerincz-agy, mely a törzsben rejlik. E physiologiai tételt, ötszáz évvel Dante után Gall fej-tette ki tudományosan. De Dante a költő sejtelmével, épen úgy mint Shakspere s más nagy költők is, sokat tud, a mit a tudomány csak századok múlva hozott világosságra, vagy bizonyított be tételesen.

142. F o r b á t: régi szó, megtorlást (talio-büntetést) jelent.

HUSZONKILENCZEDIK ÉNEK.

— Folytatás. Geri del Bello. — A nyolczadik kör tizedik bolgiája: hamisítók. Griffolino d'Arezzo. Capocchio. —

Ez annyi féle népet és kint látva,
Szemem' oly ittasság éré utol:
Hogy csak pihenni és csak sírni vágya.

4. De Virgil így szólt: Mit báméskodol?
Szemed' a népre mit tartod függesztve,
Mely ott lenn megcsonkitva bujdokol?

7. A többi tömlőnél nem tetted ezt te;
Tudd meg — ha megszámlálni szándokodban —
Hogy huszonkét mérföldre nyúl ki messze

10. E völgy; s a hold már a lábunk alatt van,
Kevés idő van a nekünk kimértbül,
S annál, mit itt látál, még több van ottan.«

13. »Tudnád okát csak — késedelem nélkül
Mondám — miért és hogy mit nézegettem:
Tovább is hagynál nézni még egy végbül«

3. Hogy csak pihenni. Később (19. s.) közelebbi okát is adja Dante, mért tud oly nehezen válni el e kilenczedik bolgiától.

9. Hogy huszonkét... A hely térméretének ezen — s az időnek a következő (10.) sorban adott meghatározásáról lásd a bevez. értek.

16. S míg ő elindult, én pedig követtem,
Tovább beszéltem, és hozzá tevém még:
»E mély öbölbe', melybe oly meredten
19. Nézett szemem, vérrokon árnyra vélék
Ismerni én, ki itt alatt oly drágán
Fizeti bűnös földi szenvedélyét.«
22. Vezérem erre: »Hogy nyomorúságán
Tovább ne aggj, szűnj öt szemmel kísérni!
Másokra nézz s hagyd öt magára, jártán.
25. Mert láttam őt, hol a hid lába éri
A földet, rád mutatni fenyegetve,
S hallám nevét is hogy del Bello Geri.
28. De úgy reá szegzed figyelmedet te
Amarra, kit fönt Altafort szolgálja,
Hogy távozása nem is tűnt szemedbe.«
31. »Oh mesterem, erőszakos halála,
A mely miatt — mondám — ki szégyenében
Osztályos, senki még boszút nem álla,

19. Vérrokon árnyra. E vérrokon, kire itt Dante ráismer, Del Bello Geri: a költő nagyatyjának, Cione degli Alighieri-nek unoka-öccse. Nyugtalan s zilált erkölcsű ember, az Ottimo commento szerint hamis pénzverő, a mellett veszekedő természetű, a miért egy Sacchetti által meggyilkoltatott. Halálát harmincz évvel utóbb boszúszulta meg egy rokona. Ezért mondja Dante (1300-ban) hogy halála még nincs megbosszulva; s ez még fokozza részvétét iránta, ki különben is vérrokona (36. s.)

24. Másokra nézz. Virgil igyekszik Dante figyelmet elvonni rokonáról.

29. Kit fönt Altafort szolgálja. T. i. Bertran de Born, a ki Altaforte várának (Gascogneban) ura volt, s ki — az előbbi énekben annyira lebilencselte volt Dante figyelmet.

34. Az ingerelte föl s nem szólva nékem
Ugy ment el ő, úgy vélem, — és iránta
Részvétemet fokozta még ez épen.«
37. Ekép beszélgeténk, míg eljutánk a
Pontig, a honnan kissé több világgal
Fenékig láttunk voln' a völgy torkába.
40. A Vésztömlőkben a vég-klastrom által-
Utján valánk s lenn a sötétes zugba'
Nem-pap lakóit láttuk, csapatával.
43. Különböző jajok, fülembé zúgva,
Részvét-nyilakkal keblem' úgy átszegték,
Két fülemet hogy két kezem bedugta.
46. Mint volna az, ha nyári hő melegség
Táján, Maremma és Valdichiana,
S a szárd kórháziból minden betegség

40. A vég-klastrom által-utján. Dante a vésztömlőket (e nyolczadik kör egyes alköreit) klastromokhoz hasonlítja, s a bennök bűnhődőket e klastromok nem-pap (laikus, világi) lakóihoz. Alig lehet e hasonlítással célja a klastromokat, erkölcsi tekintetben, pokol-tornácoknak bélyegezni, mert a Purg. (XXVI. 128.) egy helyén a mennyei paradicsomot hasonlítja klastromhoz. Ő ezzel csak physikai hasonlatosságot jelez; a pokol-körök szűk s párhuzamosan futó menetei valóban hasonlítanak a zárdai tornáczokhoz, s a bűnhődők szomorú, hallgatag járása a klastromokban lépdelő lakókéhoz.

47. Maremma, mint már többször említve volt, egésségtelen kigőzölgésű, nyáron ragályokat terjesztő mocsár-vidék; ilyen a római-, ilyen a Pisa és Siena közti maremma. Valdichiana, hasonló egésségtelen, lázterjesztő, mirigyes völgy Arezzo mellett, hol, a költő idejében, nagy köz-kórház is volt. A szárd sziget (48.

49. Mind egy gödörbe fölhalmozva állna:

Itt oly nyomor volt s oly büz is terjenge,
Mint rothadó tagokból hogyha szállna.

52. A hosszú bérczen a végső rejtekbe

Szállánk le már, csak balra tartva ottan,
S fenékre már tisztább pillantást vetve,

55. Hol a Legfőbb szolgálja, csalhatatlan

Igazság székel, s büntet valamennyi
Hamisítót, kit itt tart számolatban.

58. Én nem hiszem, hogy Éginában ennyi

Nyomor lett volna, mikor az egész nép
A büzhödt légtől kezdte betegedni,

s.), alacsony fekvésénél fogva szint olyan. Mind e vidékek a betegségek hagyományos fészkei; valódi kórházak s a költő azt akarja mondani, hogy bennök együtt véve sincs annyi betegség és kóryananyag felhalmozva, mint itt ez utolsó (tizedik) bolgiában, melyhez most jutottak; s a hol (az 55—57. sorok szerint) a csalhatatlan igazság, a Legfőbb lény e szolgálja, valamennyi (mindennemű) hamisítót számon tart és büntet.

58. Éginában. A költő még fokozza a járványos kórokról vett képet. Égina kis sziget Athéne közelében. Juno, bosszúból, oly dögvészt bocsátott e kis szigetre, hogy először az állatok, aztán az emberek is mind kivesztek. Ovid (Metam. VII. 518. s. köv.) leírja e nagy dögvészt (de a férgek pusztulását nem említi.) A szigetét egészen néptelenül látó király, Aeakus, egy dodonai tölgy alatt könyörgött Zeüsznek, hogy népesítse be újra kis országát, annyi néppel a mennyi hangya nyüzsög lábainál. A következő éjjel a király azt álmodta, hogy a tölgy körül minden hangya emberré változott — s másnap reggel városát és szigetét benépesedve találta. Meg levén győződve, hogy álma valósult, népét a hangyákról (myrmex) myrmidonoknak nevezte. (A myrmidonok voltak az Achilles hadi népe Trójánál.) A költő e sorokban (58—66.) azt mondja: Éginában sem volt olyan dögvész és pusztulás, mint a minő itt látszott.

61. S a legparányibb féregig le, vesztét
Találta minden állat; ős lakókat
— A mint a költők bizton följegyezték —

64. Embernyi nagyra nőtt hangyák pótolta :
Mint a minő volt itt e bús üregbe',
Hol seregesleg kinlódta a holtak.

67. Ez a hasán, amaz a hátán fekve
A másikának, míg emez négykézláb
Egy helyről a más helyre henterege

70. Lépést menénk; szánk hallgat, szemünk néz, lát,
Oly beteg népet, a mely bár akarta,
Felállni sem bir lábain, oly véznák.

73. Itt láttam egy párt, ülve, háttal tartva
Egymást, bögréknél tűzhelyen, szorosban;
S tetőtől talpig undok kosz takarta.

76. S lovászt se láttam még, lovat oly gyorsan
Vakarni, mikor ura sürgeti,
Vagy fönmaradni únva már s álmosan,

79. Mint ezek estek körmükkel neki
Magoknak, viszketeg-dühtől gyötörve,
A melynek aztán nincs enyhületi.

75. Undok kosz. Hogy a hamisítók, jelesen a hamispénzverők s aranycsinálók büntetése mért a kosz: talán az magyarázza meg (azonkívül hogy nagyon piszkos mesterség), hogy már Aristoteles »koszos aranyrak« nevezte az ólmot, pedig a hamisítók ily selejtes érczből csinálnak aranyat. A koszosok vakaródzása a következőkben igen élénken s szemléletesen (persze a finnyásabb izlésnek nem igen kíváncsan) van leírva.

82. S a koszt magáról úgy vakarta körme
Mint szokta pontyról a szakács a pikkelyt,
Vagy széles pénzü más halról, előre.
85. »Ki tenmagad' marczanglod körmeiddel,
— Vezérem egyhez szóla — s úgy téssz olykor,
Mint ki fogóval valamit feszít fel,
88. Szólj, van-e itt vagy egy latin, azokból
Kik ott lenn vannak, végzeted ha már az,
Hogy el ne kopjék körmöd e dologtól?»
91. »Mi ketten is — volt a siralmas válasz —
Kik itt jajongunk, latinok vagyunk mi;
De te ki vagy, ki kérdve ránk kiáltasz?»
94. S vezérem így szólt: »Én e föld alatti
Körökbe jöttem, ez élőt vezetve,
Kinek a poklot célom megmutatni.«
97. Megszüntek egymást támogatni egybe'
S reszketve néztek rám — s még egynehányjok
Ki mellesleg beszédünk' észrevette.
100. Jó mesterem: »Szólj, mit akarsz hozzájuk?»
Mondá, egészen közelembé lépve.
S kíváratára szólni készen állok:

83. P o n t y r ó l. Az eredetiben scárdova (másképp scardone) Cyprinus latius, vagy C. blama, pontynemű, édes vízi, nagy pikkelyű hal. Dr. Angyal spár-nak fordítja; de a spár (legalább Ballagi szerint) tengeri hal. A kép világosabb, a közönségesen ismert ponty név megtartásával.

97. M e g s z ü n t e k e g y m á s t t á m o g a t n i. A 73. s. szerint háttal egymásnak dülve kettenként támogatták egymást, gyöngeség miatt nem tudván állni lábukon.

103. »Hogy embereknél odafönn emlékje
Maradatok még, s hirben éljete,
Nevetek sok napfordulót megérve :
106. Mondjátok, kik s mi fajból légyetek ?
Nyiltan beszélni vélem, az okon mert
Ily undok s csúf baj ért, ne féljete.«
109. »Hazám Arezzo, s Sienai Albert
— Felelt az egyik — máglyára itéle.
De a mért haltam : ide még sem az vert.
112. Mondám ugyan neki, tréfálva véle,
Hogy én röpködni is tudnék a légben,
S ő kurta észszel s balga vágytul égve
115. Parancsolá : mutassam meg ; s csak épen
Mert Dedalus nem voltam, mostoha
Apjával tűz-máglyát rakata nékem.

109. H a z á m A r e z z o. Magát nem nevezi meg ; de a régi kommentárok megegyezése szerint Griffolino a neve. Az Ottimo és Dante Péter szerint úgy volt a dolog, a mint a bűnös maga itt előadja, hogy ő csak odavetőleg mondta Sienai Albertnek, hogy repülni is tudna ; s ez bosszantván hiúságát, hogy őt a kalandor így felültette, ezt bosszúból bevádolta az egyházi törvényszéknél, hogy patarenus (akkoriban elterjedt szekta, melyet ördög-idézéssel vádoltak) s e miatt megégettetett, holott ebben ártatlan volt és csak alchymiát űzött. Az imolai Benvenuto szerint Griffolino, azzal az ígérettel hogy megtanítja repülni, sok pénzt kicsalt Alberttől.
116. M o s t o h a . . . A magyarázók szerint Albert a sienai püspöknek mostoha, vagy örökbe fogadott, vagy természetes fia, vagy közeli rokona volt ; és Griffolinot a püspök a fia panasza következtében vettette máglyára.

118. S az odafönn üzött alchymia
Miatt dobott — tiz közt e vég-tömlőbe —
Mínosz, kit senki meg nem csal soha.«

121. Költőmhöz én: »Van-e a földnek népe
Olyan híú, mint a szienai,
Bizony, a franczia se vág elébe!«

124. A másik bélpoklos, így szólani
Hallván, viszouna rá: »Kivéve Striccát,
Ki oly kecsesl tudott pazarlani ;

127. S Miklóst, a szekfü termelése titkát
Ki fölfedé s pompával üzte, kerte
Mutatja, hol dús s új hajtást mindig lát.

122. Olyan híú. Dante nem igen kedvezőleg jellemzi az olasz nép egyes törzseit. Itt a siénaiakat mondja oly híúknak, hogy még a francziák sem híúbbak. Ezért meg a francziák neheztelnek (pl. Artaud de Montor, a különben jeles Dante fordító s magyarázó). Boccaccio egy véleményen van Dantéval, a francziák »közönségesen ismert s világszerte híres híúsága és léhasága« felől.

124. Stricca. Mit sem tudnak róla a magyarázók. Talán az alább (130. s.) említett mulató kör tagja volt.

127. Miklós. A régi magyarázók szerint Niccolo Bonsignori. A róla szóló három sor nehezen érthető s a magyarázók sem tudják mit csináljanak a »szekfüvel« s a »kerttel, melyben az könnyen fogamzik.« Beszélik, hogy e pazarló ingyencz füszer-szekfü illatával vétette magát körül ebéd alatt; hogy arany-forintosokat öntetett le valami drága mártással, azt lenyalta rólok s az aranyokat — mint a csontot — eldobta. Mind ez nem magyarázza a szöveget, mely — szórul-szóra fordítva — így szól: »Miklós, ki a szekfü költséges szokását (használatát) először honosította meg (találta föl) abban a kertben, melyben az ilyes mag megfogamzik.« S most e kert alatt, magyarázók és fordítók, Sienát akarják érteni, a hol

130. Vedd még a kört ki, a holott elverte
 Asciano Caccia szölejét s erdőit,
 S hol Abbagliato élczit szórta szerte.

133. De hogy segélyedül tudhasd ki jő itt
 Siena ellen: nézz csak jól meg engem,
 Talán eszedbe képem felütődik.

oly bolondságok, minőket Bonsignori Miklós üzött, könnyen meghonosúlnak s divatba jönnek. Scartazzini e szökat »nell' orto« nem »kertben«-nek, hanem úgy érti »keleten, — mert o r t o nem csak kertet, hanem napkeletet, ortus solis, is jelent — hol a szekfű ott-honos.« Szerinte tehát a vers értelme: hogy a szekfűt Miklós fedezte fel keleten, hol annak hazája van s nagy költséggel hozta és honosította meg Italiában.

130. V e d d m é g a k ö r t k i. Ez eszeveszett pazarló s könnyelmű fiatal emberekből álló körről az Imolai azt írja, hogy tizenketten álltak össze, fényes palotát építettek közösen s ott dorbézoltak havonként kétszer, míg rövid időn minden vagyonukat elverték s végre közkórházba kerültek. Közülök Dante kettőt nevez meg a következő két sorban.

131. C a c c i a d' A s c i a n o a Scialenghi családból.

132. A b b a g l i a t o, a Folcacchieri családból, melyben e keresztnév igen szokott volt; némely újabb magyarázók az abbagliato szót (kis kezdő betűvel írva) nem veszik külön névnek, hanem melléknév értelemmel (elvakult, megtévedt), mint a sorban előforduló s e n n o (ész, elme) jelzőjét s akkor a két sor jelentése ez volna: A hol Asciano Caccia, fekvő birtokát és megtévedt elméjét is elpazarolta. A szórend azonban ez erőltetett magyarázatot nyelvtanilag is ellenzi.

133. S e g é l y e d ü l k i j ö S i e n a e l l e n. Dante előbb kifakadt a Siena hiú népe ellen. Egy árny közbe szólt s tóditotta még a Dante kedvezőtlen ítéletét. Most azt mondja, ha tudni kívánod ki vagyok én, a ki neked segitettem Sienát gyalázni, nézz rám, talán emlékszel arcomra s rám ismersz. Később (136.) megnevezi magát; úgy látszik Dante nem ismert rá.

136. Imerj Capocchio árnyára bennem :

Alchymián ki érez-csináló voltam,

S eszedbe jut, ha benned nem tévedtem,

139. Hogy a természetet mi jól majmoltam.«

136. Capocchio; florenczi ifju s Danténak fiataalkorában tanuló-társa volt. Nagyon ügyes rajzoló s mimelő volt, — erről diesekszik a 139. sorban; de ugy is lehet érteni, hogy mint alchymista az aranyat tudta jól utánózni.

138. Ha benned nem tévedtem; ha csakugyan Dante vagy, a kinek gondollak.

HARMINCZADIK ÉNEK.

— Folytatás. — Mirra. Gianni Schicchi. Ádám mester. A trójai
Sinon. —

Akkorba', hogy Juno dühös haragba'

Volt Thébe magva ellen, Semeléért,

Mint nekik azt több izbe megmutatta,

4. Ott Athamas ugy elveszté elméjét,

Hogy látva nőjét két kis gyermekével

A két karán, így ordított segélyért:

1. A k k o r b a. A költő (mint a 25. sorban rájut) két veszett-dühös árnyat lát, marakodva szaladni. Mihez hasonlítsa őket? két, óriási bánatában esztét vesztett s megtébolyult alakhoz az ókorból. E két alak leírása következik itt (4—12 és 13—21).
2. S e m e l é é r t. Semele, Cadmus thébei király leánya, kibe Jupiter beleszeretett. Juno ezért Thebe egész népe ellen dühös volt s bosszuját »több izben« éreztette azzal. Először Semelét beszélte rá, hízegő szavakkal: kérje Jupitert, hogy egész mennydörgető hatalma fényében jelenjék meg neki is, mint Junónak, s kívánságát megadva: Semele összeégett. Azután Juno Tisiphonét Inohoz, a Semele nővéréhez s ennek férjéhez Athamashoz küldte, kik a rémalak láttára megőrültek. Az Athamas örvöngését Dante a következő (4—12) sorokban beszéli el. Végre Cadmust is, nejével együtt addig gyötörte Juno, míg őket Jupiter, kértökre, kigyókká változtatta. Így veszett el, Juno haragja miatt, Thébe egész királyi háza.

7. „Ide a hálót, hadd foghassam én el
A nő-oroszlánt és kölykét a réven!”
S aztán kinyújtott ádáz tiz körmével
10. Az egyik gyermeket (Learcho néven)
Mefogta s egy sziklához paskolá, a
Mást s nőjét vízbe fojtá bős dühében.
13. Mikor a sors-keréknek már alája
Került a mit se félő Trója dölyfe,
És elveszett az ország és királya :
16. Hekuba, fogva, nyomorún, megtörve,
Mikor Polyxenáját halva látta,
És Polydort tengerparton, megölve
19. Lelvén szegény, örvöngve úgy kiálta,
Hogy mint kutyanak ugatása hallék,
Eszét a fájdalom úgy megzilálta.
22. De fúria Thebében s Trójában rég
Olyan kegyetlen módon még se dúlt-fúlt,
S állatra és emberre nem rohant még :
25. Mint két mezetlen sápadt árnyat, rútul
Szaladva, marakodni láttam itt én,
Mint kant, ha szabadul az ól-odúbul.
28. Egyik magát Capocchiora vetvén,
Nyakcsigoláját oly dühhel harapta,
S hasát a földön meghurczolta sebtén.
14. Mit se félő (mindent merő) Trója. A költő itt leginkább Hekuba elrablására czélzol.
16. Hekuba, Priamus szerencsétlen nője, ki gyermekei elvesztése fölött megőrült.
28. Capocchio: lásd az előbbi énekben.

31. S az arezzoi, képedten maradva,
Igy szóla : »Schicchi Jankó e veszett rém,
Ki mindenkit harapdál, bőszi haragba'.«
34. — »Ne hogy a másik neked vágja — kezdém —
Fogát nyakadba : ne legyen terhedre,
Mondd meg ki az, mig innen tova nem mén.«
37. S ő erre szólt : »Ez a vérbűn-keverte
Rút Mirra régi lelke, ki saját
Apját a kellőnél jobban szerette ;
40. S úgy érte bűnös czélját, hogy magát
Meghamisítá, idegen alakba ;
Mint amaz is, ki ott illan tovább,
43. Csakhogy a ménes asszonyát megkapja,
Buoso Donatit halálos ágyán
Játszá, hamis végrendeletét iratva.«

31. A z a r e z z o i : Griffolino, lásd az előbbi énekben.
32. S c h i c c h i J a n k ó, ez, s társa, Mirra — már a hamisitók más-
sik fajához tartoznak, azokhoz kik saját személyöket hamisitották
meg, vagy is álalakban másnak adták ki magokat mint a kik való-
ban. Ezek büntetése a dühös, harapó veszettség. E Schicchi, a ki
ügyesen tudta utánozni mások alakját, Donati Simon által felbé-
relve s annak érdekében, azt a csalást követte el, hogy annak nagy-
bátyja, a haldokló Donati Buoso (kit a tolvajok közt láttunk a
XXV. énekben) alakját ölté föl s ennek nevében hamis végrendelet
mondott tollba. Ezért jutalmul magának egy 1000 forint értékű
kanczát kötött ki (s azt is a végrendeletbe tette) a Buoso méneséből ;
»la donna della torma« — a ménes hölgye — volta kancza neve (43 s.).
38. M i r r h a, a cyprusi király Cinyras leánya, ki saját apja iránt
vétkes szerelemre gyúlva, hogy buja vágyát kielégitse, idegen nőnek
tettette magát. E bűnös éj gyümölcse : Adonis. Történetét Alfieri
tragédiában dolgozta fel s az Ristorinak egyik legmegragadóbb al-
kotására nyitott tért.

46. A két dühöngőt most eltünni látván,
A kikre szemem eddig tapadt,
Megfordulék, a többit látni vágyván.
49. S láték egyet, mint egy lant olyat, ott'
— Ha elképzeljük lágyékától, ott hol
Az ember teste ketté hasadt —
52. Rosszúl emésztett nedvek ált*, vízkórtol
Igy torzul el az ember minden tagja,
Hogy nem arányos már az arcz s a potroh.
55. Száját lihegve tőle nyitva tartja,
Mikép aszkóros a nagy szomjuságtól,
Felvonva egyik — állán másik ajka.
58. »Oh ti, kik itten mentve minden vádtól,
— Bár nem tudom hogy' — e gyászhonba' jártok :
— Igy szóla hozzám — »nézzétek meg ám jól,
61. Hogy Ádám mestert mint fogá s mily átok !
Mig éltem, volt mindenből elegend,
S egy csöp vizért most szomjasan kiáltok.

49. Mint egy lant. A vízkóros puffadt hasa (lábait alúl elképzelve) hozzá arányban nem álló nyakával s fejével — némi képzelődés járulván hozzá — lant formát ad. Igy a hamis pénzverők bűnhődnek.

56. Mikép aszkóros. A vízkórosokat is, mint az aszkórosokat, égető belső szomj gyötri.

61. Ádám mester, így nevezi magát, különben Bresciai Ádám, ki a Roménai Guidi grófok szolgálatában, ezek számára hamis pénzt vert; de üzelme kitudódván a Florencz és Romena közti úton máglyán égettetett meg. Azért panaszolja (76. 77.) hogy őt Guido és Sándor grófok s fivérok (kit nem nevez meg) vitték e bűnbe, melyért itt kell lakolnia. Szomjában epedve sovárogo vissza a romenai, patakoktól öntözött zöld rétekre.

64. A sok patak, mely a zöld réteken
Casentinból fut Arno folyamába,
Jó lágyan tartva medrét s hidegen,
67. Elöttem áll szünetlen — s nem hiába!
Mert képök jobban sorvaszt, mint bajom,
Melytől van arczom ily soványra válva.
70. A zord igazság, mely sujtol nagyon,
A tájt idézi föl, hol bünt követtem,
Hogy gyorsabban kergesse sóhajom'.
73. Ott van Roména, hol hamis veretben
Nyomám a Szent János képét a pénzre,
Miért az úton tűzhalált szenvedtem.
76. De csak vehetném Guidót itt észre,
Vagy Sándor és fivérök gyászos lelkét:
A Branda kútját beh odadnám érte!
79. Már lenn van egy, ha igazán hirlelték
A bős árnyak, mik itt kerengve nyögnek;
Mit ér nekem, ha tagjaim lekötvék!
82. Volnék csak én egy annyival ha könnyebb,
Száz év alatt mehetnék egy hüvelyt:
Már rég az utat lesném: merre jönnek?
65. Casentino, az Arno eredetének környéke, hol e folyó hegyi patakokból gyűl össze. Roména is ott közel fekszik.
74. Szent János, mint Florencz védszentje (a keresztelő) képét verték a florenczi pénzekre.
78. A Branda (vagy Blanda) kútja: ékes faragványu s jó vizű kút Sienában.
79. Már lenn van egy. A három Guidi gróf közül Guido és Sándor 1300-ban már nem éltek, legalább ez idő után nem fordulnak elő. Ellenben a harmadik (Aghinolfo) 1340. felé halt meg

85. E ronda nép közt bejárnám e helyt,
Bár tizenegy mérföldre nyúl garatja,
S keresztbe is majd fél mérföldre lejt.
88. Csak átalok juték én az e fajta
Népség közé, hamis pénzt ők verettek
Velem, melynek salak három karatja.«
91. S én kérdezém: »Ki e gyász pár mögötted,
Úgy gőzölögve mint vizes kéz télen,
Jobbod felől kik kínban henteregnek?«
94. »Itt leltem őket, fekvé az útfélen,
— Felelt — midőn lebuktam én ez aljba;
S örökre meg se' mocczannak, azt vélem.
97. Egyik, ki Józsefet vádlá, a csalfa;
A más a gaz görög Sinon, Trójából;
Ily gözt belőlük forró lázuk hajtja.«
100. És egyikök, talán csak bosszuságból,
Hogy őt amaz ily megvetőn nevezte,
Kemény hasára ökle oda vág jól,

86. Bár tizenegy... A méretekről lásd a Bev. Értek.

90. Salak három karatja. Ez még nem is sok. A karat a súly $\frac{1}{24}$. része levén, ha csak 3 karat a selejtes ércz és 21 karat a tiszta arany: a hamisítás nem épen nagy.

92. Úgy gőzölögve. Kórtani tapasztalat, — melyet a mindent a valóságban megfigyelő Dante kórházakban tehetett — hogy az aszkóros és vízkóros betegek, fektőkben folytonosan izzadva, rettentően gőzölögnek, s ágyukból mozdítva, vagy csak fölemelve is, egész fekhelyökből gőz — izzadságuk lecsapódása — verődik fel.

97. Egyik — a csalfa: (la falsa; rim és jelentés megengedte volna az erősebb szót: a szajha, használnom) Putifárné (kit a keleti költők Zuleikának neveznek, s szebb színben tüntetnek föl mint a bibliai hagyomány).

98. Sinon, a gaz görög: a trójai ló cselének mestere.

103. Hogy mint feszes dob olyat szólva rezge.
 Ádám mester se volt rest, arczul csapja
 Kezével úgy, hogy ő is megérezte ;
106. S mondá : »Ha bár testemnek többi tagja
 Nehézkes is, hogy mozdulatra nem kél :
 Ily sorra meg van még kezem szabadja.«
109. Amaz viszont : »Mikor máglyára mentél,
 Te sem valál ám ilyen gyors, de bezzeg
 Gyorsabb mikor hamis pénzt készítettél.«
112. S a viz-kóros : »E' már igaz, megveszszek !
 De ily igaz tanú lám te se voltál
 Mikor Trójánál igazat kérdeztek.«
115. »Én szót csupán, te pénzt hamisítottál
 — Mondá Sinon — s itt egy bünért vagyok csak,
 Többért te bármelyik ördög-fióknál !«
118. »Gondolj a lóra, hitszegő ! — viszontag
 A puffadt hasu szóla — mert viselned
 A büntetést kell, hogy újjal mutatnak.«
121. »Tiéd a szomj, mely megrepeszti nyelved' —
 Szólt a görög — s a mely hasad' dagasztja
 Szemed előtt : a gennyedő viz benned.«
124. A pénzverő rá : »Mindig csak mihaszna
 Beszédre tátott szád csak rossz uton hajt.
 Ha szomjazom : hát vizem is van hozza ;
106. S m o n d á. Az itt következő veszekedés, melyben a két bünös,
 Sinon és Ádám mester, szórul szóra mind többre megy, a maga ne-
 mében ép oly mestermű, mint az ördögök csete-patéja (a XXII.
 énekben), vagy mint a Shakspere veszekedései. Dante kedvteléssel
 mulat e jeleneten, bár végül magát és kedvtelését megrója érette.
117. T ö b b é r t t e . . . Minden egyes hamis pénzt egy bűnnek véve.
 Hasonló számításra láttunk már példát a simoniacusokat feddő be-
 szédben is (XIX. 114).

127. Te pedig égsz, hogy fejed szétesik majd!
Nem is soká kén' ám biztatni téged
Hogy Narciszusnak tiszta tükrét megnyald.«
130. Egész valóm a hallgatásba mélyedt,
Hogy közbe szóla mesterem: »No lám!
Kevés hija, hogy pörbe szálljak véled.«
133. Midőn, hogy haraggal szól, gondolám:
Megfordulék, oly szégyennel pedig,
Mely emlékken is rosszul hat ma rám.
136. És mint az, a ki rosszat álmodik,
S álmába', bár álmodnék, azt ohajtja,
S valón, mint nem valón reménykedik:
139. Ugy voltam ép', egy szót sem is szólhatva,
Magam kimentni vágyva — s mentetettem
Valóban is, de kételkedtem rajta.
142. »Nagyobb bűn is, ennél kisebb szégyenben,
Mint a tiéd — így szólt — mentségre lel;
Légy hát azért szomorkodástól menten!
145. Gondold, hogy én mindig hozzád közel
Vagyok, ha olyan helyre jutsz, hol szóval
Egymással így az alj-nép felesel.
148. Ilyent hallgatni vágyni: aljas óhaj!«

129. Narciss tükre: a forrásviz.

138. Valón, mint nem valón reménykedik: reméli hogy
nem való (csak álom), a mi pedig még is való.

148. Aljas óhaj. Virgil, a finom s kényes érzékű, ily részletet bizonyosan nem vett volna fel költeményébe. Dante ezt érzi s azért rovatja meg magát miatta Virgillel. Mi azonban hálások vagyunk érte. Virgil s Dante: két egészen különböző költői természet; mindenkinek a magáét! —

HATODIK FEJEZET.

A p o k o l f e n e k e .

(XXXI—XXXIV. ének).

A szűk kör, melyet a nyolczadik körnek (a csalókénak) legbelső (tizedik) bolgiája zár magába, s mely meredek falakkal, mint egy kút megy a mélységbe: a pokol utolsó, kilenczedik, köre — s ennek a kútnak a feneké: a pokol feneké. Önként értetik, hogy e kút falai is, meredekék bár, nem függőlegesek, hanem a pokol-tölcsér alsó s legszűkebb részét alkotják s a pokol tulajdonképeni feneké egy csúcs-pont, a föld középpontja. E szűk szorulat, melyben a pokolfolyó negyedik s utolsó megjelenése: a jéggé fagyott Cocytus szolgál a legrettenetesebb bűnhödések közegéül: a csalás legundokabb nemének, a bizók megcsalásának, az árulásnak, a büntető helye; s látni fogjuk, hogy a költő négyféle csalást különböztet meg, nem a bűn neme — hanem annak tárgyai szerint, a kiken t. i. elkövettetik, vagyis a viszony szerint, melyben a csaló a megcsalttal, az áruló az elárulttal áll.

Mielőtt azonban alvilági vándoraink e legalsó helyre, a pokol fenekére érkeznének, e rémodú sajátlagos őreivel kell találkozniok s tőlök átbocsáttatásukat kérniök. E be-

menet teszi a most következő (XXXI.) ének tartalmát, melynek színhelye még nem a pokol feneke, hanem annak a széle, vagy kerülete.

Setét van. S a mint a költők az előbbi kör utolsó bolgiájából kiléptek, Dante a pokol-éji homályban határozatlan körvonalú magas és testes alakokat vél észrevenni, melyek tömbjét vagy csoportját együttvéve valamely városnak képzei. A Dis városának a bástyái juthattak eszébe; »sok magas torony« (molte alti torre) tűnt a ködben szemébe. Virgil azonban csakhamar felvilágosítja, hogy nem tornyok azok, hanem óriások, kik köldökig a kútban (a kilenczedik pokol-körben) állanak s fél testökkel kiérnek annak széle fölé. S közelebb érve, Dante is meggyőződik, hogy úgy van; sőt egyiknek, másiknak arczát is kiveheti már.

Az óriások testének Dante által adott mérvek és arányok meghatározzák egyszersmind a hely mérveit s arányait is. Egyiknek arczát akkorának látja, mint az az óriás fenyőtoboz, mely még Dante korában a római Szent Péter temploma előtt volt látható, ma azonban — dr. Angyal tanubizonysága szerint — a Vatikán Belvedere részében, a Giardino della Pignában, két bronz-páva közé van elhelyezve. Philaletes szerint e fenyőtoboz eredetileg a Hadrian mauzoleumát, mások szerint a Pantheont diszítette. A Szt. Péter temploma elébe Symmachus pápa állíttatta. E fenyőtoboz magassága valamivel több hat párisi lábnál, tehát a legnagyobb ember-magasságnál s mivel az arcz az emberi testnek átlag kilenczedrésze, az óriások kilencz vagy tíz ember-magasságuaknak vehetők fel. Dante azonban nem csak ez egy méretet adja a maga óriásairól, hanem azonkívül még más kettőt, — de mind a három ugyanegy eredményre vezet. A második meghatározás szerint ugyanis, az óriás-

nak a kútból kilátszó, köldök fölötti része, tehát az egész test fele-hossza akkora volt, hogy azt fölélni »három fríz is hiában ágaskodnék«. A frizek (a kik t. i. közülök katonáknak beváltak) szokottnál magasabb, hetedfél lábnyi, emberek voltak; három fríz tehát egymás tetejére állítva s mind ágaskodva, 20—21 láb; s ha még a legfelső, harmadfél lábnyi karját is kinyújtja s még sem éri el az óriás haját, — akkor ennek m. e. 25 lábnyira kell a kút szélétől, mely Dante szerint kötényül szolgált a derekán, fölélnie. A harmadik adat, hogy ugyancsak a köldöktől a köpeny-kötésig vagyis a nyak alsó részeig, szemmértékre 30 arasz volt a hossza. — Sajátságos, hogy a Dante adatai az óriások méreteiről, mennyire összevágznak a Homéréivel, a ki — a Danténál szintén megnevezett Ephialtesről — azt mondja az Odyssejában (XI. 311), hogy magassága kilencz orgúja; s mivel egy orgúja hat láb, vagy egy ember-magasság, az ő óriása is kilencz ember-magasságnyi.

Lucifernek, a ki a pokol legfenekén, a föld középpontján, mint nyilvessző van átszegezve s beszorulva, arányai ez óriások mértékéhez vannak viszonyítva. Neki, a XXXIV. ének 30. 31. sorai szerint, fél karja úgy viszonylik az óriásokhoz, mint közönséges emberhez az óriás. Vagyis, fél karja kilencz akkora mint egy óriás. Az óriás kilencz öl; tehát a Lucifer félkarja $9 \times 9 = 81$ öl; mivel pedig a test háromszor oly hosszú, mint a kar, a Lucifer teste $3 \times 81 = 243$ öl s ennek fele van a földközépponton innen, fele túl. A miből az is következik, hogy mivel Luciferből $121\frac{1}{2}$ ölnyi magasság nyúlik be a pokolürbe s ő még sem látszik ki a kútból, vagyis az az utolsó kört alkotó tölcser-csúcsból, ez sokkal mélyebb, mintsem az óriások ennek a fenekén állhatnának. Ugy képzelem inkább, hogy mint várvédők, valamely

belső párkányon állnak lábbal s alattok kezdődik tulajdonkép a legalsó kör — mint büntető hely — ürege.

Még a pokol-fenek kútjának a kerületét kell meghatározunk. Fentebb már láttuk, hogy a nyolczadik pokolkör legbelső bolgiájának a kerülete $5\frac{1}{2}$ olasz mérföld, (miglia) — ez egyszersmind a kilenczedik kör külső kerülete is. A honnan azt is megtudjuk, hogy az ennek szélén köröskörül őrt álló óriások száma mekkora lehet. A XXXI. ének 83. sora szerint ugyanis egyik óriás »egy nyillövésnyire« (vagy is 400 breccia) áll egymástól, a 16,000 breccia (ennyi az $5\frac{1}{2}$ mf.) kerület összesen negyven óriásnak ad helyet.

Dante ez óriások közül csak hárommal találkozik: Nimróddal, Ephialtessel és Antaeussal; amaz az ó-testamentomból, a két utóbbi a görög mythológiából ismeretes (még három mást, szintén a görög mythológiából: Briaraeust, Tiphot és Titiust, csak említi).

Nimród a Genезis szerint Babylon királya, egy általánosan elfogadott régi hagyomány szerint a Bábel tornyának építője, ez által a bábeli nyelvzavar oka s így az emberi nyelv sokféleségének első szerzője, a mit neki Dante, középkori — inkább vallásos mint bölcsész — felfogással bűnül tulajdonít. A különböző nyelvek eredete egyike azon örök feladatoknak, melyek egy gondolkodó szellemet sem hagyhatnak érintetlen. Dante sem maradhatott e kérdés iránt közönyös s ő azzal nem csak nagy költeményében, hanem már előbbi művében a köznyelvről (de vulgari eloquio) is foglalkozott. Ebben azon nézetnek hódolt, mely akkoriban a legáltalánosabban elfogadott volt s melyet a Beauvais-i Vincze (Vincentii Bellovacensis: Speculum Histor. II. 62) után Dante is magáévá tett s mely szerint Isten az embert nem csak beszélő tehetséggel, hanem kész nyelvvel is terem-

tette. Ez ősnyelv természetesen a héber volt, melyet az özönvizig s az után a Noé maradékaiban elszaporodva az emberiség egész a Bábel tornya építéseig beszélt. E torony építésében a Sem maradékai (a zsidók) nem vettek részt s azért az ő nyelvök meg is maradt; a többiek (a chamiták és jafetiták) nyelve azonban Bábelnél összezavarodott s ez a különböző nyelvek eredete, mely miatt az emberiség különböző népei azóta nem értik meg egymást. A Pokol e kezünk alatti XXXI. énekében Dante, ugy látszik, még e nézetnek hódol; mert a Nimród beszédét, Virgil azt mondja róla, »senki sem érti meg, valamint ő sem a másokét« — de a Paradicsomban már más nézetet vall a költő, azt mondván (Par. XXVI. 124—6.) Ádám, hogy az »ő nyelve (melyen ő eredetileg beszélt) rég elveszett, mielőtt még Nimród által a többi nyelvek összezavarodtak volna.« E szerint az embernek meg van a beszédtehetsége, de a nyelvet — e tehetség erejével — maga alkotja magának s az ősnyelv nem maradt fenn.

Maradjunk azonban a Nimród beszédénél. Ez óriás oly szavakkal üdvözli a pokol vándorait, mondván:

»Rafel, mai amech zabi almi«, melyekről Virgil (a ki »mindent tud!«) maga bevallja, hogy nem érti, sem ő, sem senki. S valóban, a Dante-magyarázók majd ötszáz évig megnyugodtak abban, hogy e szavak érthetetlenek s nem is törték magokat azok megfejtésével; midőn egyszerre abbate Venturi (1811. a Giornale Veronese-ben) azzal áll elő, hogy e szavak a héber nyelv syr-chald dialektusából megfejthetők, s ő azokat meg is fejtette, következőkép: »Istenre és e kútban létemre mondom, fordulj vissza s bújj el!« Más magyarázók, kedvet kapván Venturi kísérletéből, arab nyelvből igyekeztek megfejteni a csodálatos szavakat — s következ-

tek (mint láttuk a VII. ének első sorával, a Pape Satan-nal is) kalandosnál kalandosabb magyarázatok. Philaletes kérésére dr. Ammon, a híres keleti nyelvtudós, az arab népnyelvből elemezve az egyes szavakat, ily eredményre jutott: *R a f e l*, büszke, negédes lépdelés, a hosszú uszályu ruha hetyke fölemelésével; *m a i*: a Styx vize, melyre az istenek is esküsznek; *a m e k*: mélység, örvény; *Z a b i a l m i*: föld törpe fiai (a milyeneknek Nimród Virgilt és Dantet nézi); s ezekből a vers értelme ez volna:

»Minő kevélyen lépdel, oh Styx örvényei, a föld törpe fia!«

No, ez már csak erőltetett magyarázat! De Philaletes legalább nyelvtanilag helyesnek — s az ének többi szövegével összeegyeztethetőnek (azzal ellentétben nem állónak) találja. Legyen neki kedve szerint. Ugyan ő egy másik orientálista, Flügel magyarázatát is idézi, a ki a sort kissé máskép így olvassa:

Rafe l'mái améc izábi almi,
s így fordítja:

»A mélység elvette fényemet — imhol világom!«

Közel így Schier:

»A mélységbe esett egész világi dicsőségem!«

Legújabbán végre (1865. a *Gazetta di Venezia*-ban) egy meg nem nevezett tudós, az érthetetlen sor szótagjaiból visszafelé, jobbról balra olvasva s némi önkénnyel keverve anagrammot csinál, mely így szólna: »Mali ciba, che ami malfare« (rossz ételt nyelsz, a ki rosszat szeretsz cselekedni) — a mi, valljuk meg, mind a többi hozzávetést felülmulja — sületlenségben.

Elég ezekből. Részemről megnyugszom a Virgil ítéletén, hogy a Nimród szavát sem ő sem senki más nem érti,

valamint Nimród sem, a mit mások beszélnek — a mi épen találó kifejezése a bábeli nyelvzavarnak s az emberiségre oly átkos (?) következményeinek.

Hogy Nimródot Dante a görög mythologia »égostromló gygásai« közé sorozza, azon nem ütődhetünk meg. Már Szent Ágoston (de Civitate Dei XVI. 4.) úgy beszél róla: »gygantem illum Nemrod fuisse illius (a Babel-torony) conditorem« — mint óriásról, a ki annyiban hasonló is a görög hitrege óriásaihoz, hogy ő is Isten ellen lázadt s égisz-érő tornyot akart építeni, melylyel emberek az istenséggel daczolhassanak. Láttuk elégszer, hogy Dante a középkor világnézetének s az akkor közkeletű felfogásoknak hódolt, mikor az ó-testamentomi és a klasszikai mondákat vegyesen használta erkölcsi-allegorikai czéljaira. S ezzel bizonyára inkább beérhetjük, mintsem az ugynevezett »történelmi politikai« magyarázatot fogadjuk el (melyről már a két első ének allegoriái alkalmával is szözlöttünk), mely szerint itt Nimród óriás alatt Guido della Torre, a VII. Henrik császár s benne az egyetemes császárság ellen leginkább izgató guelf főúr értetnék, csak azért, mert Dante messziről »sok tornyot« (molte torre) vél látni az óriásokban! Ilyen hozzávetésekkel rontják a levegőt némely ugynevezett magyarázók!

A másik két óriás, a kikkel Dante még találkozik (mert további hármát csak említ): Ephialtes és Antaeus. Amaz, mert Jupiterrel szembe mert szállani egykor, meg van lánczolva s nem mozdulhat. Virgil azért nem veheti hasznát, mert czélja: magát s Dantét az óriások egyike által szállíttatni a mély kút fenékre. E végből Antaeushoz vezeti a költőt, mivel az »nincs megkötözve« mint a többiek. A föld fia (Neptuntól), ki Lybiában oroszlánhússal élt s a

földön (anyja keblén) aludt, ettől nyerte erejét; ő nem vett részt a gygások támadásában Zeüsz ellen; azért nincs megkötözve mint Ephialtes; nem is oly zavart-nyelvű, mint Nímród s így mindenkép alkalmas a Virgil czéljára: hogy meg is értse kívánságukat s teljesíthesse is, ha akarja. Hízegéssel kerüli meg Virgil az óriást s ráveszi, hogy a fenékre tegye le mindkettőjüket.

E legalsó kör, a pokol feneke, a hova vádoraink most lépnek, keményre fagyott jéggel van fődve, melyben a tóba gyült Cocytus fagyott meg. A hely ridegsége túlmegy minden leírás zordonságán. A pokolban eddig, a már a közép-korban is elfogadott természet-nézet szerint (mely e részben az evangéliom allegoriáiból indúlt ki) a föld-belsői tűz volt a büntetés legfőbb eszköze. Dante, ezzel ellentétben, a tűz helyett a fagyot alkalmazza e legrémletesb helyen. A vezeklők itt a jég közé vannak fagyva; egyes tagjaik és testrészeik le is fagyvák; arczuk hidegtől eltorzítva, könyeik szempilláikra jegednek stb. A helynek még a pokol többi részeihez képest is borzalmas voltát, s nem csak testi, hanem lelki gyötrelmek tekintetében is, két feltűnő különbség által jelzi a költő, melyek a pokol feneke kizárólagos sajáttságainak látszanak.

Egyik az itt levő lelkek magatartására vonatkozik, másik a költőére, irányukban.

Mig a felsőbb körökben bűnhődők ismételve arra kérték a köztök átmenő s a földre visszatérendő Danté-t, hogy emlékezzék jól rólok, élő embertársaik előtt s igyekezzék jó hirnevöket visszaállítani: az utolsó körben a lelkek fásultak a földi hirnév iránt, nem kívánnak emlegettetni többé s csak elfeledtetést kérnek.

S maga Dante, ki előbb annyi szenvedő s nyomorult bűnös lélek iránt szánalmat, részvétet, jóindulatot tanúsított, kinek szive annyiokon megesett: itt, ez elvetemedettekkel szemben érzéketlenné lesz; nem átallja egyiket megrúgni és hogy neve megvallására kényszerítse, hajába akadni; a másikat kétértelmű ígérettel birni szólásra, aztán neki tett ígéretét megszegni, — s ily gonosz bűnös irányában e csalást még erénynek tartja!

Mindez művészi kiszámítás kétségkívül. Dante a művészi hatás egyik legnagyobb titkát, a fokozás mesterségét, kitűnően érti. Itt a pokolban a borzalmak, majd a paradicsomban a fényhatások fokozása, majdnem a végtelenig: tanuskodik erről.

A fokozás szükségét — de az előzmények után már annak nehéz, majdnem lehetetlen voltát is — Dante maga is érzi. Maga sem hiszi, hogy verse elég zord, elég durva lehetne, kellőleg festeni, a mi most előtte van. De mi volna lehetetlen neki!

A pokol e legalsó köre, mint már említettük, négy alkörre van osztva, az árulás neme — vagy jobban mondva tárgya szerint. Az első alkör, melynek neve *K a i n a*, — így nevezve a testvérgyilkos Kainról, — a saját véreik elárulói, — a második az *A n t e n o r a*, a palladiumot Trója templomából a görögök kezére játszó Antenorról, a haza-árulók — a harmadik a *T o l o m é a*, a Pompejust eláruló Ptolomeusról, a barátaik elárulói, — s végre a negyedik, a pokol igazi feneke, a *J u d e c c a*, az isten-embert eladó Judásról, a jóltevőik árulóinak rettenetes büntető helye.

Mikép vezeti be Dante a pokol fenekén vezeklők vezetésbjeit, vagyis azokat, kik figyelmét magokra vonják, a kiket megszólít vagy a kik őt megszólítják, vagy a kiknek

egyike a másikról nyilatkozik: látni fogjuk a szövegből; Dante, — mint már előbb is számtalanszor láttuk — itt is rendesen egy-két sort szentel egyik-másik személyének; s a kikkel hosszabban mulat is, a szó rendes értelmében nem igen mondja el történetöket. Azt tudottnak teszi föl mindeniknél s mindenki előtt; csak mintegy jelszóul mond valami jellemzőt rólok, vagy mutat rá történetökre, mondat velök valami arra vonatkozót, de mindig annak lényegét feltárót vagy legalább megérintőt. Rendesen egy vonással festi az egész képet, egy szóval világosítja meg a hozzá fűződő egész történetet. De mily mesteri az az egy vonás! mily hatalmas, mily fényárasztó az az egy szó! Fölrázza egész valónkat, fölébreszti képzelődésünket s megüti szívünkben azt a húrt, melynek rezgése összeköt bennünket a költő tárgyával, személyeivel. Egy-két sorban, sokszor egy-két szóban, egy jelzőben, még gyakrabban egy igében, egész történet, egész kép, egész élet! — ki nem emlékszik már előbbrol ama végetlenül bájos s végetlenül szomorú képre, a riminii Francescára s szerelmi történetére? az sincs elbeszélve, csak jelezve mintegy; de lehet-e néhány sorba a bűnös szerelem egész tragédiáját befoglalni jobban — mint Dante azt 22 sorban tette? Hasonló erejű, de már nem bájos, hanem zord elbeszéléssel találkozunk az Antenora és Toloméa határán vezeklő Ugolino borzalmas történetében, ki nagybátyját elárulván s szülővárosát az ellenségnek föladván, a hazaárulók s a barátaik árulói köreinek a határán bűnhődik; de földi büntetése iszonyubb volt vétkénél, s ezzel itt, ez undok bűnök rémhelyén is meg tudja nyerni részvétünket, vagy legalább szánalmunkat. Őt a pizaiak — s a mi több: ártatlan fiai- és unokáival — egy toronyba zárták s mindnyájokat éhséggel vesztették el s neki, a legerősbnek,

végig kellett néznie azok kinlódását s rettenetes halálát. E borzalmas tragédiából semmit sem mond el Dante az elbeszélők széles, körülményes modorában. A szerencsétlen Ugolino szájába adja a panaszt; bűnét ő nem mondja el, csak sejteti; de a tény: hogy itt van, eléggé tudatja velünk, hogy áruló volt. S még is, ki ne feledné el bűnét — siralmával szemben? Mikor észreveszi, hogy a toronyba zárva hagyták, hol éhen kell elvesznie, mint igyekszik eltitkolni fiaitól a rémes valót! ezek mily gyöngéden viszont tőle a jelentkező éhség kínait! mint ajánlják neki táplálékul saját testöket, mikor kínjában őt saját öklét harapdálni látják; elalélásuk rendre, egymásután, haláluk ötöd-hatod nap — megannyi szívfacsaró kép! — S mily mesterileg készíti elő a költő a hangulatot az elbeszélésre, az Ugolino álmában, melyben magát ellenségeitől — mint vadász-kutyáktól — hajszolva látja... Ez az egész epizod nem foglal többet magában hatvan sornál. S Dante a kevés téren annyira felkorbácsolja képzeletünket, érzelmeinket, indulatunkat, hogy átkát, melyet végül a kegyetlen Pizára sújt, úgy érezzük, mintha egészen szívünkől venné.*)

A pokol fenekén gyötrődő többi lelkek még sokkal rövidebben vannak bevezetve. A költő, bár máshol sem pazar, itt valóban fukarkodik a szóval. Elég egy-két sor neki,

*) Mint Krisztus az evangéliumban, Dante sem kiméli átkait azon városoktól s népeiktől, melyek hozzá s a fejérek pártjához ellenségesek voltak. Láttuk, Florenczet magát is, miképátkozta meg. Itt Pizát; s kevéssel alább Genuát is, ez erélyes három sorral:

Oh Genuának laza, állhatatlan
 Erkölcsű népe, rosszba' telhetetlen,
 Mért rég be nem nyelt mind, e szörnyű katlan!

hogy az Arthur király árulóját, a gonosz Modredet — kit a bosszuló Arthur lándzsája úgy átszegett, hogy egyszerre ütötte át testét és árnyékát — vagyis sebe nyílásán átsütött a napsugár és átszegezte árnyékát; vagy a Nagy Károly hőseit s Rolandot eláruló czudar Ganelont megbélyegezze. Ezek történetei legalább mindenki előtt ismeretesek, mint a breton és frank hősmonda s a *Chansons des Gestes* tárgyai. De a kevesebb ismeretesekkel is hasonlókép bánnik a költő s szövege azért minden sornál követeli a tartalmi jegyzetet.

Feltűnő, de könnyen magyarázható, hogy Dante az árulókat, egy-kettő kivételével, a legközelebbiről, hazája és kora történetéből veszi, mintha a világ történelme nem adna elég példát. De neki hazafias, sőt szorosan pártczéljai is voltak költeményével; az olaszok gonoszait megbélyegezni: sokkal inkább szívében feküdt, mint bármi egyéb.

Példái mindenikéhez, a történelmin kívül, erkölcsi magyarázat is csatlakozik. Egy-egy sora sokszor egész értekezésre nyújthatna anyagot. Különösen érdekes a többi közt ama tétel, melyet a Toloméában szenvedő Alberigo dei Manfrédi szájába ad s mely szerint az árulók lelkei gyakran (de ez csak a Toloméa kiváltsága vagyis a barátaikat elárulókat éri) az elkövetett árulás után azonnal, míg még testök él s a földön jár, — ide vettetnek a bűnhődés helyére s testökbe addig egy ördög száll, míg földi életök rendelt ideje le nem telik. Például rá is mutat Oria Brankára, kit Dante a földön még élő testben ismer,

»Hisz eszik, iszik, alszik, öltözik még« —

ki ipát (a nyolczadik kör ötödik bolgiájában, a hivatalokkal kufárkodók közt kínlódó) Zanche Mihályt ebédnél, áruló módon megölte — hogy hivatalát birhassa — s lelke, a vég-

rehajtott gaztett után mindjárt ide, a pokol fenekére szállt s még előbb ideért, mint áldozatának lelke a fővő szurokba.

Hogy a legundokabb bűnnek, a Judásénak, a legal-sóbbik alkörben, a pokol fenekének mintegy a fenekén, méltó büntetést szabhasson: a Cocytus jege s a fagy kínos iszonyai nem elegendők már a költőnek. A pokol fejedelmét, a fősátánt, Lucifert használja fel az iszony fokozására. A legszebb, legfényesebb angyal, pártot ütvén Isten ellen, levettetett az égből. A föld, nekünk tulsó, tengerrel borított oldalán zuhant le, s mint a nyíl, furódott be a földbe, annak középpontjáig, melyet átszegze még, derékig — s oda beszorulva maradt. Teste felső része a föld középpontján innen — lábai, derekán alul, a tulsó félen állanak. Lucifer, az egykor fényes angyal, három arczu szörnyeteg alakját ölté föl; három arcza: a fehér, a sárga, a fekete bőrű emberiséget jelképezi színeivel. Három iszonyú szájában egy-egy bűnöst marczangol fogaival s hosszú hegyes karmaival. Ne csodáljuk: hogy ki e három fő-bűnös! Hogy Judásnak, az Ur Krisztus elárulójának, itt a pokol legmélyebb fenekén kell lennie: önként értetik; de itt vannak vele Brutus és Cassius is — s ez már magyarázatot kíván, — a kiket mi nem tartunk Judással egy rangban álló bűnösöknek, sőt a szabadság tiszteletre méltó hőseinek, de a kiket Dante, a világszászárság prófétája, mint a Caesar árulóit, Judással együtt akar megbélyegezni.

Lucifernek hat óriási, csupasz, bőr-egérszerű szárnya van, melyekkel hideg szelet hajt s melyekről őt Dante messziről óriási szélmalomnak gondolta. Teste arányainak roppant voltáról — összehasonlítva a kör szélén álló óriásokkal — már szólottunk. De azért a Dante Luciferjének nagyszerűsége messze marad a Milton Sátánjának megdöb-

bentő szertelensége mögött. Különös — de be kell vallanunk — hogy a Dante Poklának a leggyöngébb oldala: e Lucifer. Megdöbbenés helyett majdnem szánalmat költ bennünk. A nagyszerűség hiányzik rajta — s inkább a komikum hatását teszi. Testét szőr fedi. Alakja emberhez képest, óriási levén, tagjain, bozontos szőrébe kapaszkodva, mint létrán kúsznak le költőink — derekáig, s onnan föl lábáig, — mert már a föld középpontján túl vannak, a föl és le fogalmai e ponton kicserélődtek, a föld középpontjától ismét fölfelé vezet az út a tulsó fölvilágra.

Bámulatos, mily helyes és tiszta fogalmai vannak Danté-nak, a XIV. század első negyedében, tehát századokkal Galilei, Kopernikus, Newton előtt, századokkal előbb mint a földet körülhajózták volna, a föld gömbalakjáról, középponti vonzásáról, a súly és nehézkedés törvényéről, az éj és nap váltakozásáról a két félgömbön, a föl- és le-ről! Mint mindenben, ebben is kora legelőrehaladottabb szellemeivel állt egyenlő vonalon, sokban megelőzve azokat; őt, mindenben, egyikök sem.

Itt, a föld középpontjában, a hol az idő egyszerre 12 órával szökik előre s estéről hajnalra válik:

»Ott este van, mikor itt a nap támad« —

ismerjük meg a Dante kozmogóniájának ama sarkpontját, mikép képzei ő a két félgömb száraz- és tengerviszonyainak mai alakulását. Szerinte a száraz eredetileg egyenlően volt megosztva a két félgömbön s csak a Lucifer bukása változtatta meg a helyzetet. Ő épen a Jeruzsálemnek ellenlábas pontjára a földnek bukott le az égből, s az ott körülfekvő száraz, ijedtében és borzalmában elfutott előle s az innenső félgömbre tolult. A hol a földbe furódott,

a föld tömege is szaladva tőle, üreget hagyott maga után, — mely a pokol fölsére — s mely az engesztelés hegyében (Jeruzsálem, a Golgota) csúcsosodott ki, míg viszont a tulsó félgömbön a száraz ama kevés része, mely előle már el nem szaladhatott, éppen azon a ponton a hol lebukott, fölcsapódott utána, mint a víz a beledobott kő után — s azon a helyen egy magas hegycsúcsot alkotott, mely toronyként áll ki a környező tengerből. Ez a kúp — éppen átellenese Jeruzsálemnek, — a purgatorium hegye.

Szellemes gondolat minden bizonynyal, hogy a tisztulás hegye ellenlábasa az engesztelés (megváltás, Jézus halála) hegyének, hogy mindkettőt a Sátán bukása idézte elő, mely ekkép — bizonyos tekintetben — saját gyógyszerét hozta magával.

De kísérjük ki Dantét a pokolból, a melynek fenekére jutott már.

A föld középpontján, a pokoltengely irányában beszorulva levő Lucifer talpáig kúszván föl Virgil segélyével Dante, ott éppen a Judeccának megfelelő barlangszerű üreget találnak, melyben megpihennek kissé, mielőtt a föld tulsó oldalára fölmászni kezdenének. Azon az üregen kell a csillagos felvilághoz kijutniok, a melyet az égből alábukott Lucifer vájt itt magának, estében. De az természetesen függélyes meredek levén, azon nem mehetnének föl. Ám a föld tulsó oldaláról egy patak szivárg ez üregbe, s azt körülcavarogva, — hogy esése enyhébb legyen — úgy vájt menedékes utat magának; ezen mehetnek föl a vándorok — mind a mellett is fárasztó meredeken, nagy nehézséggel...

Mennyi időbe telt az egész pokoli út — s a kijutás a tulsó oldalra, a költeményben elszórt idő-meghatározásokból

tisztába hozható. S nekünk e részben csak össze kell szednünk, előbb már megvitatott adatainkat.

Az ápril 5. és 6. közötti éjjelre téve a sötét erdőben való eltévedését Danténak, a párduczczal való találkozásakor (I. én 38. v.) jött fel a nap, tehát ápril 6-án reggeli 6 óra. — Ugyanaz nap épen naplementkor, esti 6 óra, szálltak a pokolba le. S a negyedik pokolkörben jártak, mikor, a VII. ének 98. verse szerint

»— minden csillag hanyatlik, mely kele
Hogy indulánk«

éjfél elmúlt már, mert az esti hatkor kelő csillagok, éjfélben érik el a zenitet s kezdenek hanyatlani.

A hatodik körből a hetedikbe levezető meredeken Virgil azzal sietteti Danté-t, hogy

Már a halak a látkörön remegnek,
Az ég szekere a Taurus hosszában,
S még hosszú út visz lefelé a hegynek ;

pedig kiszámítható, hogy 1300 ápril 7-kén a nevezett csillagok reggeli 5 és 6 óra közt állottak a megjelölt helyzetben. Ugyanaznap déli 10 órakor a nyolczadik kör ötödik bolgiájában vannak. S esti 6 órakor érkeznek a föld középpontjába.

E szerint maga, a pokol útja, leszállóban, épen egy napot, huszonnégy órát, vett igénybe.

És ugyanennyit a kijutás a föld tulsó oldalára ; mert mint említettük már, a föld emez oldalán esti hat óra, a tulsó oldalra reggeli hatot jelentvén, a költők reggeli 6 órakor indulnak a szoros úton fölfelé ; s mivel a Purgatorium első énekéből kitűnik, hogy szintén nap feljöttekor érkeztek

oda, világos, hogy a fölfelé út is épen egy napba telt. Ez úton nem töltötték az időt szemlélődéssel, nem kelle megmegállapodniok; de viszont a meredek fölfelé nehezebben levén megmászható, kelle ugyanannyi időt eltölteniök; jelképezve mintegy az erkölcsi gondolatot, — a Virgilét — hogy »facilis descensus Averno« — a pokolba leszállni széles és kényelmes az út — de mily szűk, meredek és nehéz — föl, vissza az életre!

HARMINCZEGYEDIK ÉNEK.

— Az óriások kútja. Nimród ; Efiates, Antéus. Leszállás a pokol fenekére. —

Ugyanazon nyelv mart előbb meg engem,
Hogy mind a két arczom pirúlt bele,
S nyújtá megint a gyógyszer is bevennem.

4. Hallám, hogy az Achilles gerelye
S apjáé szint' ilyen volt, hogy elébb
Rosz, aztán jó ajándék járt vele.

7. Már elhagyók e gyász s nyomor helyét,
S körös-körül levén a szikla-fal még,
Áthágva rajta, szó nélkül menénk.

10. Nem volt se' nap sem éj itt, csak hajnallék,
Hogy nem lehetne látni, csak közelbe ;
De egy hatalmas hangu kürtöt hallék,

1. U g y a n a z o n n y e l v . T. i. a Virgilé, ki az imént feddette meg s mindjárt arra megvigasztalta. Némelyek megütköznek azon, hogy a nyelv nem m a r. Hát a költőnek már ennyi szabadsága sincs : átvitt értelemben használni a szavakat ?

4. H a l l á m : — régi monda szerint (melyet Ovid említ, Tristium-ában s Rem. Amoris-ában), Telephust, Herakles fiát s Mysia királyát, az Achilles dárdája, melyet apjától Peleustól örökölt, megsebezvén : a seb ugyanazon dárda rozsdájával volt csak gyógyítható. Ehez

13. Hogy mennydörgés is rekedt voln' mellette,
 És véle mindjárt szembe néznem unszolt,
 Mindkét szemem' egyetlen pontra szegve.
16. Még mikor ama gyászos végü harc volt,
 Hol a Nagy Károly szent hada veszett el :
 Ily rettentőn a Róland kürtje sem szólt.
19. S alig fordúltam arra tekintettel,
 Ugy tetsze: mintha sok nagy tornyot látnék
 S kérdém: »Mi város az, szólj, drága mester?«
22. S ő szólt: »Mivel hogy a homályon át még
 Távol kalandozsz: mit elődbe tüntet
 A képzelet, káprázat, csalfa játék.
25. Meglátd, ha útunk odavisz bennünket,
 Hogy mint csalódik messziről az érzék.
 Azért magad' gyorsabb menésre sűrgesd!«
28. Majd gyöngé érintést kezétül érzék
 S így szóla: »Mielőtt előbbre jutnánk,
 Nehogy szemeid majd elképedve nézzék:
31. Nem tornyok ám ha' óriások, tudd hát,
 S a part alatt a mély gödörben állnak
 Köldökjükön alúlig így bedugvák.«

hasonlitja Dante a Virgil nyelvének először megsebző, aztán gyógyító erejét.

15. Mindkét szemem... Az eredetiben: egész (vagy minden) szemeimmel.
18. A Róland kürtje: a roncevali ütközetben, hol Roland, a Nagy Károly alvezére, a visszavonuló sereg hátvédeül maradt s törbe csalva, hatalmas kürtjével adott jelt, de későn, mert minden vitézével odaveszett (a Chansons de Gestes legnevezetesebbike: a Roland-ének szerint). A hatalmas hangú kürt (14. s.) melyet Dante messziről hall s melyet a Rolandéhoz hasonlít, mint látni fogjuk, az óriás Nimród bőgése.

34. Mint mikor a Köd oszlik és a tárgyak
— Alakjokat lassan-lassan felöltvék —
A léget sűrítő gőzből kiválnak:
37. Úgy, a mint a homályos és tömött lég
Rétegin át a gáthoz közeledtem :
Oszlék a tévely s félelmem növekvék.
40. Mert mint a kör-formájú kerületben
Tornyok diszítik Montereccionét :
Ugy a gödörből, parttól környezetten,
43. Féltessel ott kitornyosúltak olykép
A rémes óriások, kiket égből
Most is, ha dörg, Jupiter ostromol még.
46. S egyiknek arcza, válla — már tűnik föl,
Látám a mellét, söt hasa nagy részit,
S két karja hogy lefüggve két felé dől.
49. Biz' a természet ily vadak nemzésit
Hogy abba hagyta, s Mársnak is, jól tette
Hogy ilyen végrehajtókat se készít.

39. Oszlék a tévely, t. i. hogy az árokból féltessel kilátszó óriásokat tornyoknak vélte; de minél világosabban lát, annál jobban növekszik félelme.

41. Montereccionét. Erőd Siena közelében, köröskörül véve tornyokkal, melyeknek romjai ma is láthatók még.

45. Most is, ha dörg... Az eredetiben: Jupiter fenyeget még; az »ostromol« szót a rim jobb volta kedvéért választottam. A gygások az eget ostromolván, Jupiter villámaival verte vissza az ostromot és sújtotta az óriásokat. Így s ma is, ha az ég dörög, azt képzelhetjük, hogy Jupiter »az égdörgető« fenyegeti a gygásokat, hogy az eget újra ostromolni ne merjék.

46. S egyiknek: ez Nimród, melyet legelőször találnak útjukban.

50. S Mársnak is. A természet, mondja Dante, jól tette, hogy ily szörnyeket, mint a mesebeli óriások, nem szül többé s nem terem oly végrehajtókat Mársnak, vagy is, hogy a mai katonák nem oly óriások.

52. S ha czetet, elefántot hogy teremte,
Nem bánja is, de ebbe több igazság
És bölcsesség látszik, jól latra vetve.
55. Mert a hol értelemmel durva gazság
S erő is párosul: hiába gátak,
Nincs hatalom rá, hogy azt megingassák.
58. Olyan volt arca, hossza széle átlag,
Mint Szent Péternél a fenyő-toboz,
És csontjai is ahoz arányban álltak;
61. Ugy hogy a part, mely véknya csontilhoz
Kötényül álla, annyit láttatott még
Az üstökig, felérni hogy ahoz
64. Három fríz is hiában ágaskodnék;
S szemem harmincz araszt tudott számlálni,
Köpeny-kötéstől egyenest ha vonnék . . .
67. »Rafel mai amech izábi álmi!»
Vad szája, melyhez lágy zsoltári hangok
Nem illenek, így kezde kiabálni.

54. Jól latra vetve. Ha jól meggondoljuk, ebben (hogy t. i. óriások már nem teremnek) több bölcsesség van, mint abban, ha czetek, elefántok — szintén óriás, de oktalan állatok — nem volnának. Mert ezekben csak erő van, de nincs ész és rossz akarat; pedig az erő kétszeresen veszélyes volna, észszel s gonoszszággal párosulva.

59. Szent Péternél. T. i. Szent Péter temploma előtt Rómában. Lásd bővebben e fenyő-tobozról a Bevez. Értek.

61—66. Az óriás nagyságairól s arányairól lásd a Bevez. Értekezést.

67. Rafel mai. Lásd a Bevez. Értek. Némely olvasás szerint a szövegben zábi áll. Én az izábi olvasást fogadtam el, mert csak így van ki a sor (tizenegy szótag) mértéke. Megjegyzendő, hogy az arab s általában a keleti nyelvekben nincs elisio (a magánhangzón végződő s kezdődő szavak találkozásánál egyik hangzó elnyelése); így a mai amech, és az izábi álmi nem adnak hangzó-összevonást, a tizenegy szótag kijő.

70. Hozzá vezérem : »Ostoba vakandok,
Maradj a kürtnél s magad' abba fújd ki,
Ha el harag tán vagy más indulat fog.
73. Kerésd nyakadnál s leld meg szíjad', itt ni,
A melyre kötve lóg, te bamba lélek,
S nagy melledet, nézd, abroncsként köríti !«
76. Aztán nekem : »Magát ismerteté meg,
Mert Nimród ő — és csak az ő gazsága :
Hogy emberek nem egy nyelven beszélnek.
79. De hagyjuk őt, ne is szóljunk hiába,
Mert néki bármi nyelv oly érthetetlen,
Mint azt nem érti senki, mit darála !«
82. Tovább haladtunk, megfordúlva menten,
Balkéz felé — s egy nyillövésre onnan
Másik, nagyobb s vadabb órjásra letem.

71. Maradj a kürtnél. Beszéded úgy sem érthető, csak a kürtöt fújd. Ostoba vakandoknak nevezi (az eredetiben »bamba teremtés») mert vak dühében a nyakán lógó kürtöt sem találja meg.

76. Magát ismerteté meg. Az az: ezzel árulta el magát (hogy t. i. érthetetlenül szól), hogy Nimród ő, kinek bűne az emberi nyelvek zaggyvasága. Lásd a Bev. Értek.

83. Balkéz felé. A csalók körében mindig jobbra mentek (a maga helyén okát adtuk: miért), most újra balra járnak, mint a pokol felsőbb köreiben tettek volt.

84. Másik: ez, mint látni fogjuk: Ephialtesz, Poseidon és Iphimedeia (Aloios neje) gyermekök, Otos-szal együtt. Ez óriás gyermekek már kilencz éves korukban kilencz ölesek voltak. Még sühederek voltak, mikor a Zeüsz ellen fellázadt óriások harczába keveredtek s őket az isten villámaival lesújtotta (Homér, Odysseiájában beszéli el történetüket, XI. 305—320. v.).

85. Ki kötheté meg, nem tudom ; azonban
Látám, hogy egyik (bal) karát a mellén,
A jobb karát meg hátához csatoltan
88. Tartá erős láncz, mely, körülölelvén,
Nyakáról úgy függött le, hogy födetlen
Részén a testnek öt soron körül mén.
91. »Ez a kevély, a nagy Jupiter ellen
Próbálta egykor erejét« — vezérem
Igy szóla — »most itt bűnhődik, leverten.
94. Efialtesz ő : föllázadt vakmerően,
— Hogy orjásoktól istenek is félték —
Erős keze lekötve most merően.«
97. Én szoltam ekkor : »Ha lehetne, kérlek,
A szertelen Briáraeust szeretném
Meglátni, hadd győzzön meg önszemlélet.«
100. Ő így felelt : »Meglátod útunk mentén
Anteuszt rögtön ; ő szól s lánczolatlan,
S velünk a minden rossz szerzőjeig mén.
103. A kit te látni vágysz, még távolabb van,
Mégkötve s olyan máskülönben mint ez,
Csak hogy vadabb még ennél arczatban.«

85. Ki kötheté meg : Danté el sem képzelheti, ki lehetett oly erős, hogy ily óriást úgy megköttözzön, mint itt le van írva.

98. Briaraeust. Dante Virgílnél olvasott e száz kezű szörnyeteg óriásról. Azért szeretné látni, hogy saját szemével győződjék meg igaz-e mit e csodáról olvasott. Virgil könnyedén siklik el a kérdés fölött, mert azt mondja Briaraeusról (104. s.) hogy »más különben csak olyan mint ez, a kit itt látsz« száz kezű voltáról nem tesz említést.

106. Irtóztatóbb földrengés tán sosem lesz
S hatalmasabb tornyot se ráza még, nem,
Mint most, rázkódni kezdvén Efiáltesz.
109. Haláltól így, mint most, még sohse féltem
S a félelem maga megtette volna,
Ha meg nem látom lánczait ismétlen.
112. Tovább menénk előbbre még azonba'
S elértük Anteust, ki a talajból
Öt singre ért ki — a fejét levonva. —
115. »Oh te, ki ama boldog völgyben (ahhol
Örök hirt szerze Scipio, nevének,
Nagy Hannibál hogy megfutott hadastól)
118. Már száz oroszlánt prédaként nyerél meg,
S ki ott ha lettél volna, hol fivérid
A nagy esatát harczolták, hihetőleg
121. A föld szülötti győzelmök' megérik:
Kérlek, ne sajnálj oda tenni innét
Hol a Cocyt' befagyva áll fenékig.

110. A félelem maga megtette volna, t. i. hogy megöljön, a mitől félt; szerencsére meglátta, hogy meg van lánczolva s így nem árthat.

113. Antaeust: lásd a Bev. Értek.

115. A ma boldog völgyben: Záma mellett, a Bagrades völgye, hol Scipio legyőzte Hannibált s ez egész seregével megfutott a római hős elől.

119. Ki ha ott lettél volna... Virgil hizeleg az óriásnak, hogy rábirja őt arra, hogy kettejüket a fenékre tegye le. Mint látandjuk: cél is ér. Antaeus (mint a Bevez. Értékezésben említettük) nem vett részt az óriások Zeüs elleni támadásában, azért nincs megköötözve, sem az értelmes beszédétől megfosztva.

124. Ne küldj Tiföüsz-, Titiuszho' minket,
Mert ez megadhatj' a mit itt kívánnak.
Ne fintorogj hát, hajolj egy kicsit meg-

127. Nevedre ott fönn új fény töle támad,
Mert él s remél még hosszú életet,
Ha égi kegy nem hívja el korábbat.«

130. Igy szólt a mester. Az is sietett,
Kezét kinyújtva, Virgilt megragadta,
Melytől Herakles egykor reszketett.

133. S Virgil, kezét magán érezve, monda :
»Jer ide csak, karommal átölellek.«
S összefogóztunk ketten egy esomagba.

136. Mint hajlat alatt állva a milyennek
A Carisenda látszik, mikor épen
Ellenkező irányba mén a felleg :

124. Tifoeusz, Titius, amazt Jupiter, ezt Apolló sujtotta le.
Lucanus (Pharsal. IV. 595 s köv.) együtt említi a kettőt. Virgil eze-
ket is Antaeus iránti kedvkeresésből említi, mert az van írva rólok,
hogy Antaeus sokkal hatalmasabb volt nálók.

125. Mert ez . . . t. i. Dante, megteheti a mit itt (az Alvilágban
levők) kívánnak, hogy t. i. hirt vigyen felőlők odafel.

127. Nevedre ott fönn . . . Virgil a földi jó hírnévvel, annak
visszaállítása ígéretével, mint kecsegtető eszközzel, utoljára él itt.
Ezentúl ez eszköz nem hat a pokolfenék lakóira, kik annyira elfá-
sultak, hogy a földiek jó véleményével már nem törődnek. Lásd a
Bev. Ért.

132. Herakles reszketett. Herakles birokra ment Antaeus-
szal; legyőzte ugyan (Phars. IV. 617 1 köv.), de ez nem zárja ki,
hogy Herakles is megérezhette az óriás keze súlyát.

137. A Carisenda. Bolognában két függő (hajlott) torony áll egy-
más mellett: a Torre degli Asinelli és a Carisenda,
A szövegben rajzolt helyzetben, a hajlott torony alatt állónak úgy
tetszhetik, mintha a felhő állana helytt, s a torony dülne rá.

139. Olyannak látszék, rávigyázva, nékem

A hajló Anteusz — s egy perczenetbe'

Más úton inkább lett voln' mehetnékem.

142. De könnyedén im a fenékre tett le,

Mely zárva tartja Luczifert s Judást még,

És meghajoltan mitse' késlekedve

145. Mint árboz a hajóban — fölmagaslék.

141. Más úton: akárhol inkább szerettem volna lenni, mint itt.

142. A fenékre: a pokol fenekére, a hol Lucifer s Judás vannak bezárva.

144. Mitse' késlekedve. Antaeus csak letette őket s azonnal ismét fölegyenesedett.

HARMINCZKETTEDIK ÉNEK.

— A pokol kilenczedik köre : az árulók. Első alkör : a Kaina. A mangonai grófok. Camicion de' Pazzi. — Második alkör: Az Antenor. Bocca degli Abbati. Buoso da Duera. — Ugolino. —

Ha volna versem oly zord, durva, mint a
Minő e rém-odúhoz illenék,
Min bolt gyanánt függ valamennyi szikla :

4. Bővebben préselném elmém levét
Gondolatimból ; de nem birva evvel :
Csak félve kezdek új énekbe még.

7. Mert játszva nem lehet, ha festened kell
A mindenség alatti feneket, sem
»Papát-mamát« gyógyögni képes nyelvvel.

10. De vajh' a nők fognák segíteni versem'
Kik Amphiont, Thebét fölépíthetni :
Hogy szám a zord valóhoz mért lehessen !

1. Ha volna versem... Dante, a legédesebb versek költője, a legzordonabbakra is képes. De tárgyhóhoz, itt, maga sem hiszi nyelvét elég érélyesnek.

10. Vajha a nők : e nők a múzsák, kik Amphionnak a dal oly hatalmát adták, hogy a köveket önként mozdítsa Thébe épülésére.

13. Oh nép, teremtvé minden más feletti
Nyomorra — s oly helytt, melyről szólni is kin :
Mért kecske, birka mért nem lettetek ti !
16. S hogy lent valánk, az óriásnak sarkin
Alúl, de sokkal, a setét odorban,
S a magas falra bámulék, egy hang im'
19. Így szóla hozzám : »Lépj vigyázva ottan,
Ne hágj a két szegény testvér fejére,
Kik ott aléltnak fekszenek nyomorban !«
22. S hogy fordulék : tót láttam, odaérve,
A fagy miatt egészen jéggé válván,
Mely nem mint víz, de mint üveg fehérle.
25. Oly vastag kéreggel Dunán sem áll tán
A jég, Ausztriában, tél-középen,
A fagyos ég alatt sem, a Don hátán,
16. Az óriásnak sarkin alul. Antaeusnak t. i. a ki őket le-
tette a gödör fenekére ; úgy hajolt meg, hogy sokkal mélyebbre he-
lyezte őket, mint maga állott. Ő tehát nem a fenéken állott, hanem
valami párkányon, a kút-oldalban.
20. A két szegény testvér. Az eredetiben nem két testvér, csak
átalában »testvérek« vannak említve ; azért némely magyarázó va-
lamennyi e helytt gyötrődőkre érti. A többség azonban az alább
(55 s köv.) említett két vérszerinti testvérré, az Albertiekre vonat-
koztatja. A hang (nem mondatik kié) csak Danténak szól, vagy mert
csak ő levén testben, okozhatott rájuk-lépésével fájdalmat ; vagy
mert fölfelé elbáméskodott s nem nézett a lába alá.
27. A Don hátán. A Don inkább déli folyó. Itt eredetének köze-
lében, folyása északibb része értetik, bár az sincs a tulajdonképeni
»fagyos ég« alatt.

28. Mint itt; s ha a Tabernik, avvagy épen
A Pietrapán nagy bérce rászakadna,
Se' hangzanék egy »krikk« a sima jégen.
31. S mint béka, száját a brekeke-hangba'
Kitartj' a vízből, mikor a paraszt-lány
Kalász-szedésről álmodik, nyaranta:
34. Kékülten a szégyenpir helytt az orezán
A jégbe-fagyva ültek gyászos árnyak,
Fogaik golya-kelepként vaczogván.
37. Szeme lesütve volt mindannyiának;
A fagyru: ajkuk, szivökben mi sajgott:
Hirt affelől csak szemeik adának.
40. S a mint körültekinték: láb alatt ott
Egy párt láték, úgy egymáshoz szorúltan,
Hogy leomló hajfürtjök egybe-csapzott.

28. A Tabernik. E hegy-név alatt valószínűleg a slavoniai Tovarniko vidékén emelkedő Fruska-gorát kell érteni.
29. Pietrapán: némelyek szerint a luccai területen levő Garfagnanabércz elrontott olvasása; mások szerint (valóbbbszerűen), Pietr' Apuana olvasandó, mely név alatt a Pizából látható márványhegység értetik. (Ez a három sor: 26. 28. 30. arról nevezetes, hogy tudtomra az egész Isteni színjátékban Dante csak ezekben ad ötös és nem hatodfeles jambust, a véglábon szándékosan erős spondaeus-sal, hangtorlattal nehezítve a hangutánzás kedvéért).
33. Kalász-szedésről álmodik, a parasztlány, nyaranta. Tehát a kép ez: a mint a békák nyáron a vízből kidugott szájjal brekekeznek, úgy ezeknek is csak szájok látszott ki a jégből, melybe különben bele fagyva voltak. A fagytól arczaikon a szégyenpirt kékülség váltá föl.
38. A fagyru: ajkuk. Ajkaik fogvaczogással, szemeik (a bennök dúló kinről) könyeikkel.
41. Egy párt láték. Kik voltak: a következő vezeklő (Camician dei Pazzi) beszéli el (55—58); t. i. az Alberti fivérek (Boccaccio

- 43 »Mondjátok el, — hozzájok így fordúltam —
Mellt mellre nyomva, kik vagytok?« — Semelnek
Már nyakokat, s rám néztek, oly kíndúltan,
46. S szemeik, előbb csak belül nedvesek még,
Most permetezni kezdtek, míg a jéggé
Fagyott könyük megint bereteszelték.
49. S fát fába vas kapcs nem szoríta még bé
Ilyen keményen ; s úgy bökkék mindketten,
Mint két bak egymást, szívök oly düh tölté.
52. S ott egy, ki mind a két fülét fagyvetten
Veszté el, folyvást szemlesütve még, szólt
Hozzám : »Miért nézsz minket ily meredten ?
55. Ha tudni vágyol, ki s mi itt e két folt :
A völgy, a honnan a Bisenzio árad,
Egykor Alberto apjoké s övék volt.

szerint épen ikrek) a mangonai gróf Albertó fiai. A családban a testvéri viszály hagyományos volt s azért is kerültek ide a Kainába, a testvérgyilkosok büntető helyére.

48. Megint bereteszelték. Dantét meglátva sirni kezdenek ;
de könyűik jéggé fagyva mindjárt, szemeik pilláit újra bereteszelik.
51. Mint két bak. Egymásra most is oly dühösek.
57. Egykor Alberto. Ez Albertónak apja Sándor volt s ennek bátyja Napoleon. Ez utóbbi, az idősb testvér, ghibellin-párti volt s erőszakkal elfoglalta kiskoru öcsese birtokát ; ennek (Albertónak) ügyét a florenczi guelfek fogták föl s ő emberkorra jutván, hálából Florencz iránt és bosszúból bátyja ellen, oly végrendeletet tett, hogy ha fiai — Alberto és Nero — örökös nélkül halnának el, birtokane az oldalági rokonokra (a Napoleone utódaira) hanem Florencz városára szálljon. Ennek az Albertónak a fiai, kik itt vezekelnek s dulakodnak. Életökben egymás ellen s a vidék ellen kegyetlenül, rabló és zsarnok módra, dühöngtek s egyszer összecsapván, egymást megölték.

58. Egy méh szülé; s egész Kainát bejárhatd :
 Mely jégbe fagyni méltóbb volna e' két
 Gyilkos testvérnél, nem találsz oly árnyat.
61. Sem az, kinek árnyát egyszerre s keblét
 Arthurnak egy csapása verte át ;
 Focaccia sem, sem ez, ki im úgy elféd
64. Fejével, hogy szemem rajt' túl se lát,
 S kit Mascheroni Sassolnak neveztek,
 Toskán ha vagy, tudod ki volt tehát.
67. De hogy végezzem és több szót se veszszek,
 Tudd meg: dei Pazzi Camicion valék ;
 Carlinra várok — majd ő védelmez meg !«

61. Árnyát egyszerre s keblét: úgy értendő, hogy Arthur király átvérén gonosz unokaöccse (mások szerint mostoha, vagy épen természetes fia) Mordrec — vagy Modred — keblét láncsával, testén oly seb tátongott, hogy azon a napsugár átsüthetett s így árnyékán is hézag vagy fénypont támadt. Ez a Mordrec — mint Arthur ellen áruló — is érdemes a Kainára.
63. Focaccia dei Cancellieri: a pistojai fehérpárt kezdeményezője, elvetemedett, kegyetlen s gyáva ember; rokonának Dettonak orgyilkosa. Dante részrehajlatlanságának új példája, hogy e gázt — bár fehérpárti — megbélyegzi.
65. Mascheroni Sassol: a Toschiak családjából. Testvérbátyja egyetlen fiát megölte, hogy örökséghez juthasson. Esete, — mert egy hordóba beszögezve hordozták körül Florencz utcáin s aztán fejét vették — oly fölülést okozott, hogy toskánai embernek lehetetlen volt nem tudni fölöle.
68. Dei Pazzi Camicion, ki unokaöccsét Ubertinót orvúl gyilkolta le.
9. Carlin. Carlini dei Pazzi, fehérpárti, a rábizott Piano di Fravigno erődöt az ellenpárt kezére játszotta; majd ismét a fehéreknek adta el. Saját rokonai is ellenség kezére jutván, megölettek az

70. S ezer vicsorgó arcot látva még
 Fagyott ebekként — úgy elszörnyűködtem,
 Hogy ma is borzaszt a tavon a jég.
73. Most a központ felé haladtunk sebtén,
 Hová minden súly fut, hogy egyesülne,
 Mig én didergék az örök hidegben.
76. Szándékosan, vagy csak véletlenül-e,
 Nem t'om, de a mint ott jártam poroszkán,
 A fők közt egy lábam elé kerüle.
79. S hogy megrugám, felförmedt: »Miért tiporsz rám?
 Tán Montapertiért, kegyetlenebben,
 Két bosszút állni jössz? Azért tapodsz tán?»
82. S én: »Mesterem csak itt most várj meg engem,
 Egy kételyemre tán lelek megoldást;
 Aztán parancsolj bármikép sietnem.«
85. Megállt vezérem. S én ahoz, ki folyvást
 Még durva szóval szitkot átkot szórt rám:
 »Ki vagy te, a ki így szidalmazol más?»

ő árulása miatt. Azért mondja Camicione, hogy ezt a gázt várja, kinek rútabb bűnei mellett az övéi mintegy mentséget találnak. — Carlino 1302-ben halván meg, amaz (1300-ban) még várta őt.

73. K ö z p o n t f e l é. T. i. a föld középpontja felé, mely egyszersmind a négy alkörnek is közös középpontja. Átlépnek, a központ felé közelítve, a második alkörbe.
78. A f ő k k ö z t e g y: Mint alább (106 v.) kiderül, Bocca degli Abati; guelf, de titkos egyetértésben a ghibellinekkal, a montaperti-i csatában a zászlótartó kezét levágta, hogy a zászlót elejtse, mire a hadsorok megzavarodtak s a csata elveszett. Ezért, mint hazaáruló, már a második alkörben az Antenorában, bűnhődik.
81. K é t b o s s z ú t á l l n i. Egyik, hogy itt bűnhödöm, hazaárulásomért; másik: hogy még meg is rugdálnak. Mintha mondaná: hát nem elég a mit szenvednem kell, te még növeled büntetésemet?

88. »De te ki vagy? — szolt ő — az Antenórán,
Ki itt, mi előttől is sok lehetne,
Ily rugdalózva jársz a mások orrán?»

91. »Élő vagyok — viszonzám — és kedvedbe
Járhatni módom van, ha hirt sovárgasz:
Mások közé jegyezzem a neved' be.«

94. »Ellenkezőre vágyom — volt a válasz —
Hordd el magad' s ne bosszants már, ha mondtam,
Hizelegni ily odúban — rosszul áll az!»

97. Hajánál fogva én tarkón ragadtam,
S mondván: »Neved' majd megmondod te mindjárt;
Vagy egy hajszaled sem marad legottan!»

100. És ő viszont: »Csak rajta! Tépd ki mind hát;
Most úgy se mondom s csak azért se', mert nem!
Bár tánczodat a fejem tetején járd.«

103. És már haját kezem körül tekertem,
Nem egy erős tines maradt is markomban,
S ő szemlesütve vonított, leverten;

94. Ellenkezőre vágyom. A főlebbi körökben a lelkek —
mint több ízben láttuk, mindig arra kérték Dantét, ha visszatér a
földre, beszéljen rólok jót s állítsa vissza hirnevöket. Ily szolgálá-
tot ajánl Dante Boccának is. De itt, e legalsó körben, a lelkek már
a földi jó hirnév utáni vágyat is elvesztették s ellenkezően azt ki-
vánják, hogy ott fönne ne is említettessenek. Azért vonakodik nevét
megmondani.

97. Tarkón ragadtam. Dante, ki eddig részvételt volt a szen-
vedő bünösök iránt, most kegyetlen hozzájok. Lásd a Bev. Értek-

105. Vonított: a 71. sorban fagyott ebekhez hasonlította Dante a
lelkeket.

106. A mint egy más szolt: »Bocca mi bajod van?
Hát álkapezáddal nem elég: vaczognod,
Ugatnod is kell? Ördög bánt e jobban?»
109. »Most már — szólék — mindegy ha meg se' mondod,
Gaz áruló te, igaz hirt viendek
Tetőled így is, szégyenedre, undok!»
112. »Lódulj, felelt — s beszélj mint tartja kedved!
De el ne hallgasd, ha kijutsz meginten,
Ki volt e csacska nyelvű — jól jegyezd meg:
115. A francziák pénzét sýnlí ez itten.
Elmondhatod: látám Duéra lelkét,
Hol bünösök didergenek mezíten.
118. S ha kérdezed: szemed itt kikre lel még,
Melletted ép' Becchériát találod,
Kinek Florencz torkát metszette nem rég.
121. Továbbat Soldanier János áll ott,
S gaz Ganelón s Tribaldello, ki éjjel
Faenzában kaput nyitott, az álnok!»

106. A mint egy más: ez, mint a 116. sorból kitünik, Buoso la Duera, cremonai ghibellin, kit azzal biztak meg, hogy Montforti Guidót és seregét, Manfréd ellen menőben, egy szorosban tartóztassa föl; de ő magát francia pénzzel meg hagyta vesztegetni, s elárulta a cremonaiakat. Ezek egész családját kiirtották.

109. Mindegy, ha meg se mondod. Mert a másik már úgy is elárulta. Mindjárt visszaadja a kölcsönt, ő is megnevezi Duérát.

119. Becchériát. Tesaora Beccheria, vallombrosai apát, IV. Sándor pápa követe; szülővárosát Florenczet árulással akarta a ghibellinek kezére játszani. Ezért őt a florencziek lefejezték.

121. Továbbat: Soldanieri János, ghibellin, elárulta párthiveit, 1266-ban átsapott a guelfekhez. Dante túlszigorú, mikor e pártváltogatást hazaárulásnak bélyegzi.

122. Ganelón: a Róland elárulója Nagy Károly spanyolországi

124. Így ez ; s alig távoztunk tőle még el,
Két árnyat láték egy gödörbe fagyva,
Kalapként földve egy a mást fejével.
127. És mintha éhes fog kenyért harapna :
Fogát az ebbe ott vágá be épen
Hol nyakesigoly fogózik ép' az agyba.
130. Így rágtá Tydeus, nem is másképen,
A gyűlölt Menalippus vakszemét,
Mint ez a főt s a többbit vak dühében.
133. »Ki ily barom mód' adod im jelét,
Mint gyűlölöd kit megmartál, — úgy mondtam —
Im esküszöm : csak add okát elébb,
136. Ha panaszkodni rá méltó okod van.
S neved' megértem s mi-voltát bünének :
Igazságot szerzek neked fenn ottan,
139. Ha el nem szárad ez, melylyel beszélek !«

hadjáratában. — Tribaldello: Faenzából való, a Zambrani-családból. Városát IV. Márton pápa alatt Appiani János ostromolván, a kapukat éjjel, francia pénzért, felnyitotta s aztán Faenzából megszökve Bolognába menekült.

125. Két árnyat láték, egyik Ugolino, a másik Ruggieri érsek. Itt kezdődik az Ugolino világhírű epizódja, mely a következő ének nagyobb részét foglalja el. — A költők itt már az Antenora és a Toloméa határán vannak. Az Ugolino bűne szint' annyira levén haza-, mint barát- és szövetséges árulás, a két alkör határán van helye.

130. Tydeus: a Thébét ostromló hét király egyike. Megölvén Menalippost, a thébei hőst, halálos sebet kapva maga is, haldokolva, ellensége fejét kérte s marta dühében. Így marta Ugolino is a Ruggieri érsek fejét, a Dante látomásában.

139. Ha el nem szárad ez: t. i. nyelvem, hogy beszélni tudjak.

HARMINCZHARMADIK ÉNEK.

— Második alkör (folytatás): Ugolino és Ruggieri érsek. — Harmadik alkör, a Toloméa: Aberigo barát. Branca d' Oria. —

Elemelé a szörnyű lakomátul

Száját a bűnös s fürtihez törülte

A fejnek, melyet összerága hátul.

4. S így kezdte: »Kétségbejítő kín, mirül te
Beszélni késztesz, mely szivet sajtol, csak
Gondolva is rá, nemhogy szódba öntve.

7. De szóm ha mag lesz, hogy ez árulónak,
Kit itt marok, gyalázat kél ki abból:
Szemem s ajkim egyszerre sirnak s szólnak.

10. Én nem tudom ki vagy, s honnan barangol
A lábad itt lenn, ám ajkid beszédén
Florenczinek gondollak én a hangból.

1. Elemelé. Ugolino, Dante által megszólítva, abba hagyja vezeklő társa (Ruggieri érsek) fejének dühös mardosását.
4. S így kezdte: épen mint Aeneas Virgilnél (az Aen. II. éneke elején): »Infandum — jubes renovare dolorem«.
9. Szemem s ajkim. Az eredetiben csak így van: »egyszerre látsz beszélni és sirni.«
12. Florenczinek gondollak. Kiejtéséről gondolja, mert az olasz városok mindenikének, így Florencznek is, különböző beszédmódja volt (s van részben még ma is).

13. Tudd meg tehát: gróf Ugolin valék én,
S ez Ruggieri érsek. Elmesélem:
Mért gyötröm őt így, sohse hagyva békén.
16. Gonosz ármánya hogy mint lőn veszélyem,
És benne bizva foglyúl hogy' vetettek
S aztán halálra: azt minek beszéljem?
19. De a mi még ujság lehet fülednek,
Halld: rám mi rémes halál neme vára;
S vétett-e nékem: abból ítélhetd meg.
22. A szűk lyukon, kis rács-kalitba zárva,
Mit éh-halál tornyának nevezének
Rólam, s mely többeket vár még halálra,

13. Gróf Ugolin. Részletesb történeti vázlat helyett, a minőt itt a magyarázók (Philaletes, Scartazzini stb.) rendesen adnak, elég legyen a szöveg megértésére ennyi: Ugolino della Gherardesca gróf, pisai főnemes, guelf párti, Ruggieri (Rogér) érsek által elámitva, hogy ő legyen első a városban, kiüzte uralkodó társát, a Visconti Nino-t, ki egyszersmind vérszerinti unokaöccse is volt, s elfoglalta helyét. Ekkor az érsek, saját párthivei — a Gualandiak, Lanfranchiak és Sismondiak — segélyével üldözőbe vette Ugolinót, kiszorította őt a városból, s két fiával: Gaddóval és Uguccióval, és két unokájával: Ugolinóval s Anselmuccióval foglyúl ejtven: a Gualandiak egy őrtornyába záratta, a hol mind az öten éhséggel veszték el. — Ugolino saját vére és hazája (Pisa) elleni árulását, másik árulás (a Ruggieri érseké) által ily kegyetlenül bűnhődte meg.
18. A z t m i n e k b e s z é l j e m: azt úgy is tudod. De a költő finomsága, hogy részvétet akarván ébresztetni Ugolino iránt, ki bűnéért éhhalálával már a földön megbűnhődött, elhallgattatja vele árulását.
22. R á c s - k a l i t b a. Az eredetiben itt használt szó: m ű d a nagyobb madárkalitkát jelent; minőben különösen a vadász-solymokat együtt tartják. Azt mondják, a pizaiak ép e tornyot használták solymaiknak, vedlés idején, bezárására; éhhalál-tornyának csak az Ugolino esete után nevezték, de aztán többször is használták hasonló embertelen ítélet végrehajtására.

25. Látám — a holdak hogy' jöttek s tűnének . . .

Akkor lön egyszer ama rémes álmam,

Mely gyászjövendőm fátylát lebbenté meg :

28. E z t ú r s vezér gyanánt közelegni láttam,

Hogy farkast s kölykit együtt verjenek fel,

A Lucca s Pisa közti nagy hegyhátban ;

31. Sovány, gyors lábu, kitanúlt ebekkel,

Lanfranchi, meg Sismondi, meg Gualandi,

Ott vezetéek a gyors hajtást le meg fel.

34. S lihegve már alig birtak szaladni

Vén ordas s kölykei — s a kutyák kikezdek

Lágyékukat, éhes foggal szaggatni.

37. Hajnal-hasadtal, a mint ébredoznék,

Álmukba' sirni hallám gyermekim',

Kik velem voltak, s kérni »kenyerecskét.«

40. Kegyetlen vagy, ha meg nem ráz e kin,

Gondolva : mit érzett az apa lelke !

S ha még ezen se jajgatsz — úgy-e min ?

25. L á t á m : a h o l d a k . . . Fogságuk, éhen kivégeztetésök elhatározása előtt már hónapokig tartott.

28. E z t : t. i. Ruggieri érseket. Mondják, hogy az érsek, azon egyházi parancsot: »papnak vért ontani nem szabad« — szó szerint értelmezvén, adta ki éhhalálra az ítéletet. — Az itt (28—36 v.) leírt álomban Ugolino magát látja farkasnak, fiait s unokáit farkas-kölykeknek, kiket — a megnevezett ellenségek — kutyákkal hajszolnak. Az ebek általi marczangoltatás : az éhhalál kinjainak jelképezése.

38. Á l m u k b a ' s i r n i . . . Ugy látszik a fiak is olyasmit álmodtak, a mi az éhségre emlékeztetett, vagy annak előérzetét költötte fel bennök.

43. Ébren valánk már; az idő közelge:
A melyben ételünk' hozák naponként,
S való-e álmunk? kérdők kételegve.
46. Most, — miutha alsó ajtaja záródnék
A rémtoronynak — fiaimra ottan
Kémlelve néztem, de egy szót se mondek.
49. Nem sirtam én — bár szint' jéggé fagyottan . . .
De sirtak ők — s Anselmuccióm, a lelkem,
»Mit nézel úgy, apánk? — szólt — mi bajod van?«
52. Nem könnyezék én és mitsem feleltem,
Egész azonnapi és a ránk jött éjjel.
Mig a nap ismét újult fénybe' kelt fenn
55. S a mint egy kis sugárka ömle széjjel
Siralmas börtönünkben — s négy kis arcban
A magamét ijedten ismerém fel:
58. Két öklöm' akkor én kinomba' martam,
S ők, azt hivén, hogy tán csak enni vágyva
Cselekszem ezt, mind felugortak gyorsan.
61. S mondák: »Apánk, sokkal kevésbé fájna,
Hidd, ha belőlünk ennél! Te öltötted
E nyomorú húst ránk, vedd vissza márma!«

46. Mintha alsó ajtaja záródnék. A felső ajtó természetesen azelőtt is rájuk volt zárva, s az ő, ha pl. ételt vitt, kinyitotta, s újra rájuk csukta. Most az alsó ajtót is bezárták, hogy hozzájuk többé senki se mehessen s ételt se vihessenek.

56. Négy kis arcban. Mintha mind kis gyermek (s mind az ő fiai) lennének, mindenütt úgy beszél rólok. A kép így mindenestre hatásosabb, bár történetileg nem való. Két fia s két unokája volt vele (lásd a 13. sorhoz való jegyzetet) — és már az unokák is felnőtt ifjak voltak.

64. Hallgattam — csakhogy ne busítsam többet.
Az nap s a más nap is mind néma ajkunk —
Mért nem nyíltál alattunk, durva föld, meg!
67. S hogy a negyedik napra fölviradtunk:
Lábam elé terült Gaddóm esennen,
Mondván: »Apánk! még sem segítsz-e rajtunk?»
70. Ő meghala. S a mint hogy itt látsz engem,
Elesni láttam rendre mind a hármat,
Ötöd- s hatod-nap' . . . Én, szemfényvesztetten
73. Tapogatóm zsákmányit a halálnak.
Még két nap aztán siratám jajongva —
Mig éh tévé meg, mit nem birt a bánat.«
76. S vérben forgó szemekkel, ennyit mondva,
Kapá megint a nyomorult fejét meg,
Belé harapva, mint kutyák a csontba.
79. Oh Piza! szégyen-foltja mind a népnek,
Mely e szép földet lakja, hol szi járja:
Ha szomszédid késnek büntetni téged —

68. Gaddo a fiúk s nem az unokák egyike, tehát mindenestre felnőtt férfi; itt még is mint a leggyöngébb van feltüntetve, ki legelőször (már negyednapra) áldozatul esik az éhségnek.
72. Szemfényvesztetten. Physiologiai ténynek mondják, hogy az éhség által előidézett ideggyöngülés vakságot okoz. A haldoklónál általában az érzékek közt először a látás tompúl el.
75. Mit nem birt a bánat: t. i. hogy megöljön.
77. A nyomorult fejét. T. i. a Ruggieri érsekét, ki ellen, felköltött emlékei után kétszeres dühvel fordul.
79. Oh Piza. . . E feddőbeszédet s végén az átkot, a költő maga mondja Pizára, a kegyetlenségért, melyet Ugolinón s ártatlan gyermekein elkövetett, szerinte Piza ezért az egész Olaszországnak szégyenfoltja. Mert Itália értendő a szép föld alatt, hol szi járja.

82. Mozdúljon hát a Gorgona s Kaprája,
 Az Arno torkolatját elrekesztve,
 S minden lakódat megfulaszszá árja !
85. Ha Ugolinról járt is hire, messze,
 Hogy elárult, várad' föladvá, téged :
 Nem ok, hogy gyermekit feszítsd keresztre !
88. Koruk könyörre nem indita-é meg,
 Új Thébe te, Uguccion s Brigátán,
 S a kettőn kit fönn említett az ének ! . . .
91. Tovább menénk — s a jégbe fagyva látám,
 Mikép kinlódik új nép, nem hajolva
 Előre már, de visszafekve, hátán.
94. Itt a sirást ép a sirás gátolja,
 S a fájdalom, hogy gátra lél a szembe' :
 A gyötrelmet fokozza, visszatolva.

A si-nyelv (langue d'oc, langue d'oui, langue de si — az igen szó különböző kifejezéséhez képest a nyelv-család három ágában), annyi mint olasz nyelv.

82. Gorgonâ s Kaprája. Két sziget az Arno torkolatánál, melyet ha elzárnának : Piza mindenestül vízbe fúladna.
89. U j T h é b e t e . . . Thébének Kadmus ellen elkövetett kegyetlenségével hasonlítja össze a Pizáét Ugolino ellen. Más magyarázat szerint, de mely előttem sekélyesebbnek látszik, mert Piza alapítása Pelops thébei királynak tulajdonittatik.
90. S a k e t t ő n , k i t f ő n n . . . Anselmuccio, az egyik unoka s Gaddo, az egyik fiú, voltak nevezve fönnebb. Brigáta tulajdonkép (történelmileg) nem volt a négy közt ; e név (Ugolino egyik fiáé) a hasonló nevű unoka (Ugolino) helyett van nevezve, kinek Brigáta apja volt. (V. ö. a 13. sorhoz tett jegyzetet).
91. T o v á b b m e n é n k : a jégbe fagyottak más helyzetben (hátukon) fekvése jelzi, hogy a költők itt a következő alkörbe a Toloméába jutottak, hol a meghitt barátaik ellen árulók bűnhődnek.

97. Az első könnyek itt egy jég-tömegbe
Torlódnak, úgy töltik kristály-üvegkint
A két szemöld alatti gödröket be.
100. S ámbátor arczom' a szörnyű hideg, mint
A kéreg-bőrt olyanná tette végre
S az érzékenység abból elveszett, szint',
103. Ugy tetsze mégis, mintha szellet érne,
S kérdém: »De mester, szellőt itt mi támaszt?
Jutott-e gőz ez alvilág helyére?»
106. A mire ő: »Mindjárt ott léssz, a választ
Hol erre épen tenszemed adandja;
Honnan ered a szél: meglátod ám azt.«
109. S a nyomorultak közt egy ott, befagyva,
Reánk kiálta: »Oh kegyetlen árnyak,
Kik a véghelyre vagytok kárhoztatva,
112. Vegyétek arczomról l' e durva fátylat,
Hadd enyhüljön kissé szivem keserve,
Csak addig bár, míg könnyem újra rá fagy!»
115. »Ha vágyol — szóltam én — segítségemre,
Mondd meg, ki vagy? — s ha bajod' nem segítném:
Szálljak fenékre én is itt egyszerre!»
103. Mintha szellet érne. E szelet, mint látni fogjuk, a Lucifer szárnyai hajtják.
112. E durva fátylat. A szemeire ráfagyott szokat elhomályosító könnyeket nevezi durva fátyolnak.
117. Szálljak fenékre. Alább látandjuk, hogy az ön-átok kétértelmű volt s nem jóhiszemű. Dante nem teljesítette ígéretét, — s le is szállt a fenékre, de nem bűnhődéskép, hanem jó szántából, mint a pokol útasa.

118. »Albrik barát vagyok — felelt az szintén —
 Ki a gyümölcsöt rossz kertből szedettem,
 S itt datolyát kapok fügém helyett én.«
121. »Hogyan? — mondám — Hát halva vagy te itten?«
 És ő megint: »Testem mi sorsba' van ma
 A felvilágon: tudva nincs előttem.
124. Mert e z a Toloméa szabadalma:
 Hogy gyakran hull a lélek ide élve,
 Mielőtt Atropos leküldi halva,
127. S hogy annál szivesebben törlenéd le
 Arczomról ezt a ráfagyott üveg könyt:
 Tudd meg, mihelyt az árulás megtéve,
130. Mint én tevém, a testet arra rögtön
 Egy démon elfoglalja s tartja fogva,
 A míg csak napja le nem jár a földön;
133. Ő meg lehull egy ily fagyos vaczokba . . .
 Így látszik itt e z árnyak teste is,
 Ki itt diderg mögöttem fogvaczogva.

118. Albrik barát. Ez Alberigo, a főntebb (XXIII. 103.) is említett vig barátok egyike a faenzai Manfredi családból származott. A család feje: Manfredi, kivel folytonos viszályban élt, Alberigót egyszer pofon ütötte. Ez elfojtotta bosszuját, míg az eset feledésbe kezdett menni. Akkor Manfredit, Alberigo nevű kis fiával, lakomára hitta magához. Lakoma végén a kiadott jelszóra: »jőjön a gyümölcs!« bérgyilkosok rohantak elő s Manfredit és kis fiát leölték. — Erre, s e miatt hasonlóval való pokoli bűnhődésére, czéloznak az alább Alberigo szájába adott szavak: hogy itt datolyát kap fügéje helyett. »Hasonlóért hasonlóval — vagy még rosszabbal fizetnek.«

124. A Toloméa szabadalma. Lásd a Bevez. Értekezést.

136. Ha most jövéél csak, tudható te is,
 Hogy Branca D' Oria ő ; s hogy ide tették
 Jégzár alá, van már több éve is.«
139. »Csak rá akarsz engem te szedni — mondék —
 Mert Branca D' Oria úr még meg se halt ám,
 Hisz eszik, iszik, alszik, öltözik még.«
142. »Ott fenn a Böszkarmú odvába', szolgám,
 Hol ragacsos szurok fő és pöfékel,
 Zanche Mihály jóformán ott se volt tán,
145. Egy ördögöt küldött hip-hop-hirével,
 Saját testébe, rokonába mást,
 Kivel a gaz csinyt együtt követé el.
148. De nyújtsd kezéd' felém ki már — no lásd,
 Nyisd föl szemem'...« Biz én föl nem nyitottam,
 Erénynek vélve itten a csalást.

137. Branca d'Oria: a genuai Zanche Mihály (lásd XXII. 88) veje. Ebéd fölött megölte ipát, hogy a logodóri helytartóságot (Sardiniában) megnyerhesse utána.

142. A Böszkarmú odvába... A csalók (nyolczadik kör) ötödik alkörében, a hol Zanchet, mint hivattallal üzérkedőt, az égő szurokban találtuk.

146. Ördögöt küldött... Scartazzini azt hiszi, hogy Dante e szellemes leleményének eszméjét a János evangéliumából (XIII. 27) vette, hol Judásról mondatik: »És a falat után belé mene a sátán.«

150. Erénynek vélve. Dante, ki a pokol felsőbb köreiben annyi részvétet tanusított a gyötrődők iránt, itt e legalsóban fásult, kegyetlen, sőt álnok lesz irántok. Ezzel is ki akarja fejezni a legmélyebbre sülyedt vétkesek nagy elvetemültségét, mely már semmi tekintetet sem szánalmat nem érdemel.

151. Oh Genuának laza, állhatatlan
Erkölesü népe, rosszba' telhetetlen,
Mért rég be nem nyelt mind e szörnyü katlan!
154. Romagna leggonoszbikával leltem
Együtt egyiktek', kinek — büneiért — már
A Cocytusban fürdik rég a lelke,
157. Mig fenn a földön élő teste még jár!

151. Oh Genuának... Mint előbb Pizát, úgy feddi itt Genuát.

154. Romagna leggonoszbikával: a föntebb említett
Alberigóval.

155. Egyiktek': t. i. Branca d'Oriát.

HARMINCZNEGYESEDIK ÉNEK.

— Folytatás: Negyedik alkör: Judecca. — Lucifer. — Judás, Brutus, Cassius. — A föld s mindenség központja. Ujra kijutás a felvilágra.

»Vexilla regis prodeunt inferni

Adversum nos; tekints előre hát,

— Szólt mesterem — ha rá bírsz-e ismerni?«

4. S miként gomolygó, sűrű ködön át,

Vagy éj terülve már e féltéken,

Szemünk egy távol szélalmot ha lát:

7. Ép oly alkotmányt látni véltem én,

És mesterem mögé huzódva álltam

A szél elől — más enyh-hely nem levén.

1. Vexilla regis prodeunt inferni (a pokol-király zászlói közelitnek): egy nagypénteki ének első sora. Az utolsó szavak (a második sorban): adversum nos... Danténál olaszul vannak; az átmenet a latinról olaszra nem oly nehéz, mint volna a magyarra; azért ezeket is (Philaletes példáját követve) magyarúladtam.
6. Szélalmot... Az előbbi ének 103. sorában Dante által érzett (s őt ez alvilági helyen meglepő) szél — itt a távolról szélmalomnak látszó alkotmány — mint mindjárt látandjuk: Lucifer maga és szárnyai működése.

10. S már ott valék (hogy' irjam versbe bátran?)
Hol minden árny egészen földve látszik,
Áttetszve mint szilánkok a kristályban.
13. Az egyik fekvé, mereven a másik,
Ez fejjel, az talpával égre; némely
Ivvé hajolva, arcza lábujjáig.
16. S a mint elég előre érkezém el,
Hogy azt mutatni mesterem akarta,
Ki egykor oly szép volt, oly telve fénynyel:
19. Előmbé állt — és engem is föltarta,
Mondván: »Ehol Disz! bátorságot öltö fel,
Mert itt a hely, hol szükséged lesz arra!«
22. Mint dermedék meg, hangom mint veszett el,
Azt, olvasó, ne kérdd! nem irom én le,
Mert úgyse bírnám szóval, lélekzettel.
25. Meg nem halék, nem is maradtam élve,
S képzeld magad, — belátásod hahogy van —
Mikép valék mindkettejébe' félbe.

10. S már ott valék. A negyedik al-körben, a Judeccában vannak már. Itt a bünösök egészen a jégbe vannak fagyva — és pedig különböző helyzetekben — mely úgy veszi őket körül, mint kristály-üveg az olvadt állapotában beleszorult szálkát vagy szilánkot.
18. Ki egykor oly szép volt: t. i. Lucifer, az egykor (lázá-dása előtt) legszebb, legfényesebb angyal. Mint az alvilág fejedelme Disz nevet visel (a görög mythológiából kölcsönözve).
27. Mindkettéjébe, t. i. az életnek és a halálnak. Se holt, se eleven, vagy félig holt, félig eleven. Az eredetiben: »megfosztva mindkettőtől«.

28. A kín-ország császára állt ugy ottan,
A jég közül hogy félmellig kilátszék.
S én óriásra hasonlítok jobban
31. Mint fél karjára óriás formádnék.
Számítsd ki bár, hogy az egésznek, ilyen
Taghoz, milyennek kelle lenni hát még!
34. S ha olyan szép volt, mint most rút a millyen,
És mégis alkotója ellen lázadt:
Méltó, hogy minden rossz belőle keljen!
37. De oh, előttem mily csodás káprázat:
A mint az egy fön három arczot láttam!
Elöl az egyik, vérvörös ábrázat,
40. S a más kettőből, mik két váll-irántan
Csatlódtak ahhoz, össze ép ott érve
Egymással, hol a fej tarkója, hátban:

28. A kín-ország császára, Dante, ki a császárságot tartja az egyetemes uralom illetékes czimének, így nevezi Lucifert.
32. Számítsd ki hát. Föntebb, a XXXI. énekben az óriások arányai mintegy kilencz öltre jöttek ki, tehát kilenczszer nagyobb mint egy magas ember termete. Így hát a sátán egyik karja $9 \times 9 = 81$ öl; s ha a kar hossza harmadrésze az egész test hosszának, Lucifer teste $3 \times 81 = 243$ öltre teendő.
36. Méltó hogy... Hálátlansága annál nagyobb, minél többel tartozott teremtőjének; s a legnagyobb büntetés, melyre magát méltóvá is tette: hogy minden rossznak a földön s minden bűnhődésnek a pokolban ő az okozója, forrása.
38. Három arczot... Az első arcz (a vér- vagy test-szin) az európai, a sárgás az ázsiai, a fekete az afrikai emberiséget jelenti; mutatva, hogy Lucifer este mindeniket (az egész emberiséget) megrontotta.

43. A jobb felőli sárgásan fehérle,
A bal pedig olyan volt, mint kik onnét
Eredtek, hol a Nil a völgybe tér le.
46. S mindnyáj' alól két-két szárny nőtt, azonkép
A milyen illet ilyen nagy madárra ;
Nagyobb vitorla tengeren se' volt még.
49. Nem tollasak ; de bőregérnek szárnya
Szerint alkotva voltak ; s nem pihenve
Külön-külön szélt hajta mind a hárma.
52. Tőlük fagyott az egész Cocyt egybe.
S mit hat szemből sírt : három állon úgy folyt,
Csorgott alá könyűi véres genyje.
55. S mindegyik szája egy-egy bűnöst ronsolt
Fogával, mint kender-tilóba' látám,
Egyszerre hármat így kinezva vonczolt.
58. Elöl ki volt : nem a marása fájtt ám
De karmolása, annak ; nyúzva bőre
Mindegyre, hogy mit sem hagyott a hátán.

46. Két-két szárny. Mindegyik fej alatt egy-egy szárnypár.
Igy érthető az általok hajtott nagy szél s a szélmalomhoz való hasonlat.
52. Tőlük, azaz hideg szelet hajtó mozgásuktól, a három pár szárny-
nak t. i.
55. Egy-egy bűnöst. A jóltevőik árulói közül, kik különben
egészen a jégbe fagyvák, három — mint a világ legnagyobb bűnösei
— van arra a külön vezeklésre kárhoztatva, hogy a Lucifer fogai
közt marcangoltassék ; köztük is a legfőbb, Judás, e mellett még
arra is, hogy Lucifer neki a háta bőrét minden perczen lenyúzza,
a mi még fájdalmasabb a foggal marcangoltatásnál (58—60).

61. »Az fönn, ki legjobban van elgyötörve,
— Mondá a mester — Judás Iskarióta,
A feje benn van, lába lóg előre.
64. A más kettőből, kiknek feje lóg, a
Néger pofából függő: Brutus ottan,
Nézd mint vonaglik, egy jaj-szót se' szólva.
67. A másik Cassius, tagba-szakadottan.
— De éj borúl im; s int az óra már, a
Menésre, úgy is mindent megmutattam.«
70. Mint akará, kapaszkodám nyakára,
És ő, időt helyet szemügyre véve,
Mikor a szörnynek ép szétnyilt a szárnya,
73. Csipeszkedek bordái szőr-mezébe,
S bocsátkozék, azt tincsről-tincsre fogva
A durva szőrök s jégkéreg közé be.
76. S hogy ott valánk ép, hol a czomb forogna
A csipők vastagában, ott megállott
Vezérem, és fáradsággal, szorongva,
63. A feje benn van, t. i. a Lucifer szájában s torkában.
64. Kiknek feje lóg, t. i. kifelé, ezeknek a lábuk van benn.
65. Brutus- és Cassiussal elég kurtán végez. Miért rendelte őket ide, érintve volt a Bev. Értekezésben.
67. Tagba-szakadottan. Tagba-szakadt = izmos jól megtermett. Cassiust a történelem véznának festi. Talán itt Dante a Caesar gyilkosát C a j u s Cassiust összetéveszti a Cicero harmadik Catilinariájában említett s kövérnek jelzett L u c i u s Cassiussal.
68. Éj borulim. Este lett; épen 24 óra, mióta a pokol-útra indultak.
73. Szőrmezébe. A Luczifer teste szőrrel van borítva.

79. Fordúlt fejével, hol előbb a láb volt,
 S kapaszkodék a szörbe, mint ki fel-kúsz,
 Hogy azt hívém: megint pokolra szállok.
82. »Fogózz' meg jól; ily lépcső kell, min eljusz
 — Szólt mesterem, fáradtan és lihegve —
 Hogy ennyi kin helyéről végre búcsuzz'!«
85. S előnyomúlva egy szűk bércz-üregbe,
 Annak szélére ültetett le engem,
 S vigyázva ő is mellém lépett egybe'.
88. S hogy föltekinték, úgy tűnt föl szememben
 Luczifer — a mikép elhagytam ép' —
 Csakhogy feje alúl — s a lába fennen.
91. Hogy megdöbbsentem erre: hülye nép
 Gondolja most, bár észszel föl se érje:
 Miféle pont volt az, min átmenék!
94. »Föl, talpra most!« szólt lépteim vezére —
 »Hosszú s nehéz út áll előttünk, a nap
 Már harmadfél órája visszatére «

79. Fordúlt fejével: bukfenczet vetett, feje oda fordúlt, hol előbb a lába volt.
81. Hogy azt hívém. A föld középpontját a Luczifer teste közepébe képzelve, ott a le és föl fogalmai egyszerre kicserélődnek. Luczifer derekáig le-, lábszárain sarkáig föl-felé kell kúszniok. Hogy ezt megtehessék, azért fordul meg Virgil, s fáradságosan, lihegve kapaszkodik fölfelé; Dante egy perczig azt hiszi: ismét visszatérnek a pokol utján.
93. Miféle pont: A föld középpontja, melyről — kivált akkori-ban — nem sok embernek lehetett világos fogalma.
96. Harmadfél órája... Harmadfél órával napfölkelte után (nap-éj-egyenlőség idején) fél kilenczre van reggel. Ha a föld középpontján túl vagyis már a másik félgömbön ennyit jelez Virgil:

97. Nem csarnok volt, mint palotákba' vannak,
A hol valánk, — természettrakta börtön,
Világítatlan s földje zordon annak.
100. »Jó mesterem, — szólék, fölállva rögtön —
Mielőtt kijutnék e mély örvényből,
Szólj, oszlasd kételyem', melyben vergődöm.
103. A jég hová lett? S hogy fordult e lény föl?
S ily kis időn a nap mikép tehetette
E fordulót, reggelre — esti fényből?»
106. Ő meg viszonzá: »Még azt képzeled te,
Hogy túl vagy a középén, hol a féreg
Szörét fogám, ki földünk' átszegzette?
109. Túl is valál, le-kúszva mig vivélek,
De megfordulv': a ponton túl jutottál,
A mely felé minden súlyt húz a mérleg;
112. S most lábad már a m a félgömb alatt áll,
Mely ellentéte a száraz-fedette
Másiknak, min a legmagasbik pontnál
115. Vértett el Az, ki bűn nélkül születve
Bűn nélkül élt. S a kis körön van lábad
Mely ép a Judeccának ellentettje.

akkor az innenső félgömbön ugyanennyi óra van este. Dante csodálkozik, hogy estéből ily hamar reggel lett s a nap oly gyorsan hogy tehetette meg azt az utat.

103. A jég hová lett. A Cocytus jege csak a földközéppontig ér, a meddig a pokol-tölcsér maga is.
107. A féreg, mint fentebb is: e Lény (103) — Lucziferre szól.
114. A legmagasbik pontnál: a pokoltengely felső (földszini) végpontjánál, hol a Dante kozmogoniája szerint Jeruzsálem fekszik, a Megváltó halálának helye.
117. A Judeccának ellentettje. A Judecca, mint a pokol kilenczedik körének legbelső s legalsó alköre, közel a föld közép-

118. Ott este van, mikor itt a nap támad.
 S a melynek szőre lépcsőnk volt: akép ül
 A jégben, mint hagyók, az undok állat.
121. E z oldalon bukott le ő az égből;
 S a föld, mely itten tornyosult korábban,
 A tenger alá rejtezett e rémtől,
124. És féltekénkire menekült; futtában
 Ugy hagyta itt ez üreget magától,
 S tulnan magasra tódult föl nyomában.«
127. Üreg nyúlik fel innen, szintoly távol
 Belzebúbtól, mint sirüregje is mén;
 Nem látni ezt — csak hallani, zajából

pontjához, már csak igen kis kört alkot. Az a köröske, melyen most a földközéppontjától túlvan, a két költő áll: a Judeccának épen megfelelő. Méltán idézhetjük itt Cantu Caesar itéletét Dante tudományáról: »Dante egész kora ismeretösszegével birt, s sok későbbi fölfedezést előre sejtett. Világosan kimutatta az ellenlábasok létezését s a föld központi vonzó-erejét; éles észrevételeket tett a madarak röpte, a szivárvány, az égésből képződő kigőzölgések s számos más természeti jelenség és tünemény fölött. Newton előtt állítá a holdat a dagály és apály okának; Galiléi előtt a gyümölcs érését a fény hatásának, mely benne az élenyt kifejti; Linné előtt osztályozá a növényeket nemző szerveik szerint stb. ismerte a Déli keresztcsillagzat helyzetét, fogalma volt a föld gömb-voltáról s tulsó félgömbjéről stb.« Az újabb korban a költői szellem ily divinatiojára példa: Goethe, kinek a velencei temetőben talált koponyáról az os maxillaris létele — mint önkénytelen sejtelem villant eszébe.

128. Mint sir-üregje. Belzebúb sir-üregje alatt a pokol-üreget érti. S mivel a föld középpontjától a fölület minden pontja egyenlő távol van (vagyis a földsugár mindenütt egyenlő): természetes, hogy az a szűk üreg, melyen a patak (csavarosan, köröskörül járva, csekély eséssel s nem zuhatag módjára) ide becsorog, ép oly hosszú mint a pokol-tengely.

130. Egy kis pataknak, mely szűk szikla-mesgyén

(A mit estébe' vájt) elé-elétünt,

S körül-kerülgeté, csekélyet esvén.

133. Vezérem s én e rejtett útra léptünk,

Hogy visszajussunk a fénylő világba ;

Legkisebb gondunk volt pihenni nekünk.

136. Hágtunk . . . Elöl ő, én nyomába hágva ;

S a sok szépségből, mit az égbolt hordoz,

Láték egynémit, egy kis karikába' —

139. Miglen kiértünk uj'r a csillagokhoz.

135. Legkisebb gondunk. Huszonnégy óra alatt ennyi borzalmat látva, alig várja Dante, hogy ismét napvilágra jusson.

137. S a sok szépségből: nap, hold, csillagok, az ég kékje. . .

138. Egy kis karikába: az üreg, melyen felhatolnak, felső nyílásán egy kis karika, kerete az ég azon darabjának, mely a mélységből látható.

139. A csillagokhoz. E szóval végzem én is a Pokol-t; az eredetiben mind a három rész a stelle szóval végződik. — A följutás a földközépről a tulsó felvilágra (a Purgatorium első énekéből következtethetőleg) egy teljes napot vett igénybe; ugyan annyit mint a leszállás a pokol fenekére.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	1
Bevezetés az Isteni színjátékba	17

A POKOL.

ELSŐ FEJEZET:

A költemény nyitánya	53
I. Ének	68
II. Ének	76

MÁSODIK FEJEZET:

A pokol pitvara	83
III. Ének	101
IV. Ének	108

HARMADIK FEJEZET:

A szenvedélyek rabjai	118
V. Ének	138
VI. Ének	147
VII. Ének	154
VIII. Ének	161
IX. Ének	168
X. Ének	175
XI. Ének	183

NEGYEDIK FEJEZET:

Az erőszaktevők	191
XII. Ének	209
XIII. Ének	217

	Lap
XIV. Ének	226
XV. Ének	233
XVI. Ének	241
XVII. Ének	250

ÖTÖDIK FEJEZET:

A család	258
XVIII. Ének	300
XIX. Ének	309
XX. Ének	317
XXI. Ének	326
XXII. Ének	334
XXIII. Ének	342
XXIV. Ének	351
XXV. Ének	359
XXVI. Ének	368
XXVII. Ének	377
XXVIII. Ének	385
XXIX. Ének	394
XXX. Ének	404

HATODIK FEJEZET:

A pokol feneke	412
XXXI. Ének	429
XXXII. Ének	438
XXXIII. Ének	447
XXXIV. Ének	457

